

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
ресстрацію – серія КВ
№ 19320-9120 ПР
від 05.07.2012

Передплатний індекс –
99881

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпропетровськ,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

*ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО
ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС*

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

1
2015

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джу́жа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 3 від 28.11.2014 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Гирько С. І. – доктор юридичних наук, професор
(Російська Федерація);
Джу́жа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макаренко Є.І. – кандидат юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Сергєвнїн В.А. – доктор юридичних наук, професор
(Сполучені Штати Америки);
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук,
професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук
України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АТАМАНОВА Н. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 340.15(430) «1221/25»

**ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ «САКСОНСЬКОГО ЗЕРЦАЛА» –
КОДЕКСУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА НІМЕЧЧИНИ**

У статті розкрито теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає в поглибленні історико-правових знань про укладення «Саксонського зерцала». На основі системного аналізу правової природи та генези збірника розкрито вплив суспільно-політичних і правових умов на його формування, а також встановлено роль «Саксонського зерцала» у становленні правового явища з узагальненою назвою «німецьке право», вивчено значення для становлення права держав Центральної та Східної Європи.

Ключові слова: «Саксонське зерцало», імператорське право, магдебурзьке право.

В статье раскрыто теоретическое обобщение и новое решение научного задания, которое заключается в углублении историко-правовых знаний о заключении «Саксонского зерцала». На основе системного анализа правовой природы и генезиса сборника раскрыто влияние общественно-политических и правовых условий на его формирование, а также установлена роль «Саксонского зерцала» в становлении правового явления с обобщенным названием «немецкое право», изучено значение для становления права государств Центральной и Восточной Европы.

Ключевые слова: «Саксонское зерцало», императорское право, магдебургское право.

Theoretical generalization and new decision of scientific task that consists in deepening of knowledge about the conclusion of „Saxon mirror” are exposed in the article. On the basis of analysis of the systems of legal nature and genesis of collection influence of social and political and legal terms is exposed on his forming, and also the role of „Saxon mirror” is set in becoming of the legal phenomenon with the generalized name „the German right”, a value is studied for becoming of right for the states of Central and East Europa.

Key words: „Saxon mirror”, emperor’s right, mahdebyrh right.

Вступ. Із середини XI ст. до появи «Саксонського зерцала» в Німеччині широко розвивалося матеріальне та духовне життя феодального суспільства, творилися його основні інститути й ідеї. При цьому з першої половини X ст. Саксонське королівство – область, де було укладене «Саксонське зерцало», – закріплювало свою економічну й

політичну владу внаслідок колонізації східних слов'янських територій. З XII ст. почала утверджуватися думка: вільні люди, котрі проживають на певній, визначеній території, мають підкорятися спільному праву, сформованому на праві народження, опрацьовувати та брати до уваги особливості інших правових поглядів. Запис феодального права розпочався з ініціативи церкви, а відтак і світської влади. Королі й князі стали доручати укладання правових збірників освіченим та фаховим особам, знавцям права. До них належав і укладач «Саксонського зерцала».

Постановка завдання. Ціль роботи – розглянути основні витoki створення та укладання важливого джерела середньовічного права Німеччини – «Саксонського зерцала», простежити, який вплив вказаний акт мав на розвиток інших правових систем, у тому числі й в Україні. Найвагоміше «Саксонське зерцало» вплинуло на право та практику держав Центральної та Східної Європи, зокрема на українських землях, де разом із магдебурзьким правом діяло до XVIII ст. Німецькими науковцями взагалі прийнято вживати термін «саксонсько-магдебурзьке право». Дослідженням цієї проблематики займалися Г. Аксененко, В. Кикоть [1], Г. Дж. Берман [2], М. Кобилецький [3], Б. Усенко, Є. В. Ромінський [6], Н. Білоус, І. Бойко, К. Г. Гомеєр, Т. Гошко, Л. Дембо, Ф. Ефель, М. Кобилецький, К. Крошель, В. Кульчицький, Р. Лібервірз, Г. Люк, В. Семків, Р. Шмідт-Віганд, Г. Шубарт-Фікентшер, А. Ткач, Б. Тищик, А. Яковлів та ін. Тому мета дослідження полягає в поглибленні історико-правових знань про укладення «Саксонського зерцала», вплив цього збірника на розвиток джерел права держав Центральної та Східної Європи в період з XIII по XVIII ст.

Результати досліджень. Вагомого значення набувають дослідження проблем середньовічного права. Значну увагу дослідника середньовічного права привертають германські правові збірники, насамперед «Саксонське зерцало» – найстарший правовий збірник Німеччини, укладений суддею (шеффеном) Ейке фон Репковим в 1220-1235 рр. «Саксонське зерцало» відображало специфічні форми феодальної земельної власності, структуру феодального суспільства, місцеві особливості адміністративного управління, судового процесу та ін., воно стало зразком для укладення правових збірників не лише в Німеччині, але й в інших країнах Європи. Завдяки побудові на судовій практиці земських судів Саксонії це видання дає уявлення про систему права, яка склалася у XIII ст., воно є важливим джерелом для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин.

В епоху раннього середньовіччя в Європі відбувається становлення писемної традиції, починають складатися правила писемної мови, з'являються деякі нові (на відміну від епосу) жанри: миннезанг, шпрук і власне правові тексти – зерцала. Ще рано говорити про чіткий розподіл лексики залежно від стилю або від жанру, оскільки поняття, терміносистеми і традиція написання правових текстів тільки починає складатися. Термін «зерцало», нім. «Spiegel», позначав у середньовіччі «твір морально-релігійного, юридичного чи сатиричного характеру, найчастіше написаний прозою. Першими німецькими Зерцалами були збірники звичайного [феодального] права» [7, с. 121].

Місто Магдебург як столиця Священної Римської імперії загалом пов'язане із «Саксонським зерцалом» та його автором Етке фон Репковим, який написав цей збірник звичаєвого права між 1220 та 1235 рр. у місцевості поблизу східного передгір'я Гарцу. Вочевидь, у магдебурзькій школі Етке здобув духовну освіту, адже тут францисканці проводили свої лекції з основ наук. Зокрема, в самому збірнику звичаєвого права навіть відтворена промова архієпископа Магдебурга. Також підтвердженням того, що автор справді перебував у Магдебурзі, є документальне свідчення 1233 р. про його перебування в Зальбке (частина сьогоденного Магдебурга). Причина, завдяки якій «Саксонське зерцало» змогло поширити свій вплив далеко за межі округу Ельба-Сааль, відома вже давно. А саме, з деякого часу стало зрозуміло, що зберегти єдність можна лише за умови широкого застосування «Саксонського зерцала» як кодексу приватного права, яке було б

покладено в основу міського права і було б визнане значною кількістю місцевих князів та сюзеренів. Однозначних доказів про те, що Етке фон Реппов народився в селі Реппіхау, немає, проте простежено постійний зв'язок Етке із цим селом, власне, воно стало місцем написання «Саксонського зеркала» [6, с. 406].

Так, у 1156 р. вперше з'являються згадки про «Ейко та Арнольда де Ріпехове», що є свідками на суді, який проводив маркграф Альбрехт Ведмідь у Вюрбцігу. У джерелі 1159 р. родина фон Реппових згадана як васал архієпископа Магдебурга. Найвні свідчення з 1227 р., що в самому Магдебургу родині Реппових належав будинок. Також дід та батько Етке підтримували тісні зв'язки із бургграфами Гібихенштайна: існує думка що їх пов'язували родинні стосунки. Відомо всього сім письмових згадок про життя самого Етке фон Реппова. У шести з них він фігурує як свідок і в останній, сьомій, «Саксонському зерцалі», вказує себе як Ейке фон Репхове. Оскільки більше даних про Етке немає, можна окреслити дати його життя та смерті між 1180 та 1235 рр. [5, с. 122].

Слід звернути увагу, що в 1209 р. у місті Меттіне Ейко де Ріпехове згаданий уперше як свідок продажу бургграфами Йоханом та Вальтером Гібихенштайн замку Шперен єпископу Наумбурга. На цю дату можемо спертися задля визначення можливого року народження Етке. Виконувати функції свідка фон Реппов міг лише як повнолітній. Питання, коли саме ставали повнолітніми і водночас юридично дієздатними, охоплює певні невисвітлені проблеми, оскільки цей факт не був уніфікований у середньовічних правових системах. Доцільно взяти за основу досить високу межу повноліття римського права – 25 років. Варто також врахувати, що молода особа не відразу по досягненню повноліття могла бути задіяна в таких важливих князівських правових гешефтах, отже додаємо ще кілька років накопичення досвіду. Це все дає підстави датувати народження Етке приблизно 1180 р.

Друга згадка про Етке фон Реппова датована 1215 р. У ній зафіксований Гекко де Репехове, який разом із графом Гоером фон Фалькенштайном у містечку Ліппені засвідчує правову угоду між радою чоловічого монастиря Косвіг та графом Гайнріхом фон Ашерслебен, котрий пізніше став князем Ангальту. Гейко фон Рерхове 1 травня 1218 року в містечку Грімма зазначений як свідок макрграфа Дітріха фон Майсена (1162 – 1221) під час передання ним товарів монастирю Альтцелла.

Айко фон Репехове згадується разом із графом Гоером фон Фалькенштайном як свідок у правовому документі 1219 р., що фіксує залагодження конфлікту ангальтського князя Генріха I (1175–1252) з монастирем св. Сімона та Юди в Госларі. Місце в цьому документі, не зазначене в містечку Делітціші [4, с.109]. Цього разу він з'являється свідком при підтвердженні факту передачі ландграфом Людвіга IV з Тюрінгії (1217–1227) допомоги товарами монастирю Альтцелла. Востаннє Ейко де Репхове згадується 1233 р. у м. Зальбке (сьогодні частина міста Магдебург), коли він засвідчував продаж товарів між маркграфами Йоганом I (приблизно 1213–1266 рр.) та Оттоном III (приблизно 1215–1267 рр.) з Бранденбурга та монастирем Берге (знаходився біля Магдебурга). Точні біографічні дані укладача обмежуються ім'ям, яке він сам подає у «Саксонському зерцалі» – Айке ван Реппове, та шістьма документами.

Німецькі науковці ведуть подальші спроби детальніше охарактеризувати особистості Етке фон Реппова. До уваги беруть політичні та культурні умови, в яких жив і творив укладач «Саксонського зеркала». Аналізуючи правові документи, в яких свідок фігурує Етке фон Реппов, можемо зробити висновок, що його ім'я тісно пов'язане з графом Гоером фон Фалькенштайном, зокрема, їхні імена згадуються разом у двох документах із шести. Етке та Гоер фігурують свідками у документах 1215 та 1219 рр. У 1215 р. обидва виступають свідками важливих правових актів графа Генріха фон Ашарслебена (Асканії, з 1215 р. ангальтський князь). У цих двох документах помітним є те, що в першому (1215 р.) Етке згадується серед дворян, а в другому (1219 р.) – серед міністеріалів. Враховуючи інші чотири документи, робимо висновок, що після 1215 р. Етке фон Реппов

міг прийняти стан міністеріала. Ймовірно, він пішов на службу до князя Ангальту. Спірним залишається питання, чи були між Етке та Гоєром ленні відносини, про що можна прочитати в передмові до «Саксонського зеркала» [3, с. 59].

«Саксонське зеркало» дає зрозуміти, що Етке фон Реппов мав, видається, ґрунтовну загальну теологічну освіту. Він досить добре знав Біблію, отців церкви і правила канонічного права. Освіту Етке здобув при монастирі у східному Гарцфорланді, також у школах при монастирі Гальберштадта і Магдебурга. У школі при монастирі Гальберштадта працював відомий викладач церковного права Йоганнес Тевтонікус. Тевтонікус повернувся в 1212 р. до Гальберштадта і після здобуття академічної освіти та викладацької практики в Болоньї, у 1220 р., взяв на себе керівництво школою при гальберштадському монастирі.

Отже, питання походження та соціального становища Етке фон Реппова – спірне, хоча вважають, що він був вільно народженим дворянином, який згодом служив як міністеріал для свого ленного пана, графа Гоєра фон Фалькенштайна; є й відомості, що він був судовим засідателем. У ленному праві «Саксонського зеркала», в так званому «Становому порядку», вільні дворяни та службовці (міністеріали) знаходилися на одному васальському рівні. У деяких документах Етке фон Реппова називають «вільним, благородним дворянином», а в інших – службовцем. Можливо, саме ця обставина призвела до неясності щодо його суспільного становища. Тим не менше, з декількох зауважень Етке в «Саксонському зеркалі» можна зробити висновок, що виступав низькій ролі міністеріала в придворному порядку раннього XIII ст. та ставився до неї з антипатією й засудженням, цим підтверджується теза, що фон Реппов був вільним і знав латинську.

Поряд із написанням «Саксонського зеркала», Етке фон Реппову приписують також авторство «Саксонської світової хронічки», проте це питання ще є недостатньо дослідженим. Перший рукопис «Саксонського зеркала» виник, мабуть, між 1220 та 1235 рр., причому сам фон Реппов неодноразово переробляв його, згодом були також впроваджені додатки іншими правознавцями. Керуючись цим, можна визначити, що остаточна версія книги датована 1270 роком. Спершу правова книга фон Реппова була складена літературною латинською мовою, і лише на вимогу графа Гоєра фон Фалькенштайна він переклав свою кодифікацію німецькою мовою. Німецькомовне першоджерело, на жаль, не збереглося, проте так званий Кюдлінберзький рукопис, котрий походить теж з XIII ст., найбільше йому відповідає. Перше посилання на «Саксонське зеркало» можна віднайти в судових матеріалах 1235 р., останнє офіційне використання є у вироді імперського суду м. Ляйпціг 1932 р. [2, с. 154].

«Саксонське зеркало» поширилось далеко за межами Саксонії, особливо в Нідерландах, також і в східних землях: разом з німецькими переселенцями подорожувала й саксонська правова книга, вона швидко стала основоположним джерелом для інших правових збірників у районах Магдебурга, Бреслава та Кракова. Найстарший збережений рукопис «Саксонського зеркала» (перед 1300 р.) походить із Квідлінбурзької бібліотеки і зберігається нині в університетській бібліотеці м. Галле. Особливу цінність та виключний інтерес для нас становлять наявні ілюстровані рукописи. До них належать чотири рукописи: з Гейдельберга, Ольденбурга, Дрездена та Вольфенбютеля. Вони називаються згідно з їх нинішнім місцезнаходженням [3, с. 60].

«Саксонське зеркало» охоплює, передусім, сільське звичаєве право (земське право), яке в численній кількості правових норм визначає взаємини та співжиття князів, дворян, вільних селян, які зобов'язані платити податок, та залежних селян. Територіально це звичаєве право діяло на землях проживання давніх саксонських племен. Але свідчення про правовий статус Папи Римського, імператора, короля і князів, згадані в ленному праві „Lehnrecht” [1], яке є другою важливою частиною «Саксонського зеркала», чітко вказує на те, що правові уявлення і знання права, якими володів Етке фон Реппов, виходили далеко за межі винятково саксонського звичаєвого права: «alle lude,

luden algemene, iewelk, gut man, de lude gemene» [7, с. 113]. Потреба автора записати тогочасні правові погляди та правові норми є очевидним свідченням його високої правової свідомості.

Загалом немає жодних достовірних даних щодо історії джерельної бази «Саксонського зеркала». Хоча зовсім не важко помітити, що принаймні деякі правові норми «Саксонського зеркала» впорядковані на основі римського чи канонічного права або ж, відповідно, за імператорським або середньовічним імперським правом. Походження ж більшості правових інститутів та правових норм «Саксонського зеркала» є не таким очевидним, а подекуди й зовсім невідомим, що, з огляду на умови, в яких вони були створені, не є дивним. Відповідь на питання, чи знав Етке фон Реппов відповідні правові норми римського, канонічного або імперського (позитивного) права, а якщо знав, то звідки, не має істотного значення для нижченаведених роздумів та спостережень, які зосереджуються винятково на внутрішній відповідності та схожості цих норм з нормами «Саксонського зеркала» [3, с. 61]

«Саксонське зеркало» регулювало правові відносини з конституційного права, судоустрою, ленного права, кримінального права та кримінального процесу, сімейного та спадкового, селянського та сусідського прав. Зasadнича структура «Саксонського зеркала» така: воно складалося з трьох частин: передмови, земського (з німецької мови XIII ст.) та ленного права (з середньовічної латини) [1, с. 106]. У передмові йдеться про право як божий порядок: «Веління Бога – це право». Земське право включало в себе три книги: перша містила 71 статтю, друга – 72, а третя – 91. Земське право – це право для всіх вільних людей, у тому числі й вільних селян. Воно регулювало відносини щодо земельної ділянки, спадкові відносини, шлюб, сусідські відносини та розподіл вантажів. Воно охоплювало також кримінальне право та судоустрій. У сучасній правовій системі воно охоплювало б кримінальне та цивільне право й сімейно-спадкове. Ленне право складалося з 78 статей. Воно не містило підрозділів. Ленне право регулювало відносини між дворянами та станами. Його можна порівняти із сьогоднішнім конституційним правом. У цей історичний період у Німеччині виникає міське право; воно гарантувало громадянам особисту свободу, право на власність, честь, недоторканність життя, а також вільну економічну діяльність. Це створювало в суспільстві, де війна та ворожнеча були щоденними проявами, в межах міських стін мирну атмосферу.

На теренах сьогодення «Саксонське зеркало» більше не є чинним правом, проте протягом століть воно створило німецьку і європейську історію в теорії та практиці. Його автор, Етке фон Реппов, зробив вагомий внесок у розвиток європейської юридичної науки й заслуговує найвищої похвали.

Висновки. Сучасні дослідження свідчать, що «Саксонське зеркало» вже на час свого написання вважали різновидом імперського права. Намагання пов'язати його появу з імператорами Костянтином і Карлом посприяло надалі залученню до нього норм універсального (вченого) права, законодавцями якого були або імператор, або Папа Римський. У цьому процесі тлумачення «Саксонського зеркала» особливу роль відіграв Магдебург. Зокрема, в магдебурзьких книгах міського права вже було розуміння того, що «Саксонське зеркало» належить до імперського права. Йшлося не лише і не стільки про просте позначення цього «зеркала» як імперського права, а, швидше, про те, що окремі його положення і норми засвідчують часткову схожість і відповідність нормам і положенням імперського (римського) або церковного (канонічного) права. До цього треба додати також ще й безпосередню наявність у тексті «Саксонського зеркала» тогочасного імперського права пізнього Середньовіччя. Варто переглянути глибоко вкорінену в літературі постановку питання, яка пов'язана з історією поширення та впливу «Саксонського зеркала» і вирішальним впливом на цей процес Етке фон Реппова. Безперечним фактом є те, що «Саксонське зеркало» разом із магдебурзьким міським правом було значною мірою запозичене країнами Центральної і Східної Європи. Але навряд чи був би мож-

ливим такий великий його успіх у просторовому і часовому вимірі без того значного досягнення, яке здійснив Йоганн фон Бух у вигляді написання «глос», в яких він науково і професійно поєднав універсальне (вчене) і звичаєве право. Цей успіх «Саксонського зеркала» не може затьмарити навіть його значне скорочення, яке мало місце в ельбост-фальському звичаєвому праві. У перспективі варто замислитися над можливістю кваліфікувати «Саксонське зеркало» як збірник «приватного» права.

Список використаних джерел:

1. Аксененок Г.А. «Саксонское зеркало» и его автор в свете новых исследований / Г.А. Аксененок, В.А. Кикоть // Саксонское зеркало. Памятник. Комментарии. Исследования. – М. : Наука, 1985. – 210 с.
2. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. – М. : Изд-во МГУ: ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 624 с.
3. Кобилецький М. Латиномовні праці європейських дослідників XVI–XVII із проблем Магдебурзького права / М. Кобилецький // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – Львів, 2011. – Випуск 53. – С. 56–63.
4. Сборник документов по всеобщей истории государства и права / Сост. К.Е.Ливанцева. – Л., 1987. – 483 с.
5. Тищик Б.Й. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 2006. – 318 с.
6. Усенко І.Б. Саксонське зеркало / І.Б. Усенко, Є.В. Ромінський // Юридична енциклопедія : в 6-ти т. – Т. 5 (П – С). – К., 2003. – С. 406.
7. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З.М. Черниловского. – М. : Наука, 1984. – 584 с.

БУЛГАКОВ А. О.,

аспірант кафедри історії держави
та права України і зарубіжних країн
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 340.15(477):349.41(094.4)

НА ШЛЯХУ ДО ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УРСР ВІД 29.11.1922 Р.

На початку 20-х років XX століття, після I Світової та громадянської війн, у часи постійних міжусобиць, економічного занепаду та людської бідності новостворена влада почала вирішення найгостріших питань державотворення та систематизації законодавства. Проведений історико-правовий аналіз земельного законодавства, що вплинуло на першу його кодифікацію.

Ключові слова: кодифікація, раціональне використання, охорона земель.

В начале 20-х годов XX века, после Первой мировой и гражданской войн, во времена постоянных междоусобиц, экономического упадка и людской бедности новая власть начала решения острых вопросов государства и систематизации законодательства. Проведен историко-правовой анализ земельного законодательства к его первой кодификации.

Ключевые слова: кодификация, рациональное использование, охрана земель.

In the early 20-ies of XX century following World and the Civil War, at a time of constant strife, economic decline and human poverty, the newly formed government began addressing the most pressing issues of state and systematization of legislation. Conducted historical and legal analysis of land legislation in its first codification.

Key words: *codification, rational use, conservation lands.*

Вступ. Географічне положення України передбачає високу родючість земель, визначаючи землеробство як один із родів заняття населення, що вимагає правового врегулювання в дбайливому ставленні до природних ресурсів. Україна за довгі століття свого існування накопичила значний досвід регламентації земельних відносин. У ХХ столітті він в основному був закріплений радянським законодавством.

Результати дослідження. Першим основоположним нормативно-правовим документом у сфері раціонального використання та охорони земель України нової формації, після Жовтневої революції, був «Декрет про землю» від 27 жовтня 1917 року [1]. Хоча він і носив переважно політико-правовий характер, проте заклав основи розвитку інституту раціонального використання та охорони земель. Перш за все він вирішив питання власності та коло суб'єктів, на яких покладалося завдання охорони та раціонального використання земель, встановивши: «Все земли, а также леса и воды, имеющие общегосударственное значение, переходят в исключительное пользование государства» [2]. Держава взяла на себе зобов'язання охороняти землю: «Вся земля, по ее отчуждению, поступает в общенародный земельный фонд. Право частной собственности на землю отменяется навсегда, земля не может быть ни продаваема, ни покупаема, ни сдаваема в аренду либо в залог, ни каким-либо другим способом отчуждаема. Вся земля: государственная, удельная, кабинетская, монастырская, церковная, посессионная, майоратная, частновладельческая, общественная и крестьянская и т.д. отчуждается безвозмездно, обращается во всенародное достояние и переходит в пользование всех трудящихся на ней», але з можливістю користування нею громадянами: «Право пользования землею получают все граждане (без различия пола) Российского государства, желающие обрабатывать ее своим трудом, при помощи своей семьи, или в товариществе, и только до той поры, пока они в силах ее обрабатывать». Особи, які мали в користуванні землі, мали зобов'язання перед державою турбуватися про землю, не допускати її забруднення: «При случайном бессилии какого-либо члена сельского общества в продолжение не более 2 лет, сельское общество обязуется, до восстановления его трудоспособности, на это время прийти к нему на помощь путем общественной обработки земли». Ця норма послужила основою для регламентування обов'язку землекористувачів. Зміст даної норми витримав випробування часом та в подальшому вона була закріплена в сучасному законодавстві. Так, у Земельному кодексі України (далі – ЗКУ) від 25.10.2001 р., в п. г) ст. 96, закріплено обов'язок землекористувачів підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі, а п. г) ст. 5 встановлено «забезпечення раціонального використання та охорони земель» [3]. Також у Декреті були закладені основні приписи охорони особливо цінних земель: «Земельные участки с высоко культурными хозяйствами: сады, плантации, рассадники, питомники, оранжереи и т.п. не подлежат разделу, а превращаются в показательные и передаются в исключительное пользование государства или общин, в зависимости от размера и значения их». У даному акті прописані основи економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, такі як: «Вложенная в землю стоимость удобрения и мелиорации (коренные улучшения), поскольку они не использованы при сдаче надела обратно в земельный фонд, должны быть оплачены». Така норма втілена і в теперішньому земельному законодавстві, якому виділений цілий розділ ЗКУ.

Виходячи з норм тодішнього законодавства про землю, ми бачимо, що воно стало фундаментом подальшого розвитку основ раціонального використання та охорони

земель України. При всій своїй місткості Декрет про землю містив концептуальні положення, які в подальшому дістали розвитку в правовому регулюванні раціонального використання та охорони земель.

Наступним актом, який регламентував питання використання землі були Правила «Про діяльність волосних земельних комітетів» від 23 червня 1917 р., які деталізували положення Декрету про землю в наданні та розпорядженні земель лише за певною волостю з органами, які обирає населення, що проживає там, а видатки по заснуванню даних земельних комітетів відносять за рахунок держави. На волосний земельний комітет лягло першочергове завдання щодо ліквідації кріпосного ладу, повної ліквідації всіх кабальних відносин. Окрім того, орган зайнявся таким собі земельним кадастром: «Для целесообразного заведования всем земельным фондом волости волостной земельный комитет должен собрать все документальные данные о количестве всей земли, находящейся в пределах волости – казенной, кабинетской, церковной, частно-владельческой, крестьянской, общинной, хуторской и т.п., а также о подразделении ее на угодья, луга, леса, выгоны, пашни и т. д» [4]. У цій нормі ми спостерігаємо продовження формування земельного кадастру, на який покладено завдання запровадження єдиної системи земельно-кадастрової інформації та її достовірності, що має в собі одне з призначень регулювання раціонального використання та охорони земель у складі природних ресурсів, контролем за використанням і охороною земель.

Наступні акти, які будуть розглянуті, лягли в основу подальшого земельного законотворення. Хоча сферою їх діяльності була територія Російської Федерації, але вони впливали на законодавчий матеріал, прийнятий українською владою. Це такий акт, як Указ РНК РРФСР «Про перехід земель в розпорядження земельних комітетів», прийнятий 5 листопада 1917 р. [5]. Він затвердив, що всі поміщицькі землі повністю і цілком надходять до рук Рад селянських депутатів. Волосні земельні комітети беруть поміщицькі землі у своє розпорядження, під суворий облік, охороняючи порядок та даючи настанову для народу, який і сам повинен охороняти.

До переліку актів РРФСР, що відіграли значну роль, слід додати Положення РНК РРФСР «Про земельні комітети і про врегулювання ними сільськогосподарських відносин» від 4 грудня 1917 р., який урегулював новостворене законодавство. Створювався Головний та місцеві земельні комітети, на які було покладено обов'язки зі збору та розробки інформації і законопроектів для формування проекту земельної реформи. А за земельними комітетами волостей було закріплено низку зобов'язань з охорони земельних угідь, зокрема облік усіх земель, що свідчило про перший внесок до земельного кадастру та охорону господарств від знецінення.

Для організації охорони сільськогосподарських змін і всіх господарств призначалися земельні комісари, в обов'язок яких входило слідкувати за знецінюванням земель. Виразалось це у формі опису та оцінці господарств із точним зазначенням кількості та якості землі, угідь та ін. Такі дії вчинювались для того, щоб усе, що внесено до опису, не було зіпсовано. У частині «Контроль і організація виробництва» було закріплено обов'язок земельних комітетів спостерігати, щоб усі землі були своєчасно та правильно оброблені, засіяні та прибрані. Землекористувачі повинні були вчасно обробити та прибрати взятую на себе землю, а за неналежне виконання взятих на себе зобов'язань встановлювався штраф у розмірі нанесеного збитку. Губернськими з'їздами встановлювався розмір подесятинного земельного податку, який збирався для покриття витрат з утримання та роботи земельних комітетів, а також для складання особливого фонду покращення земель. Таким чином, із кожним прийнятим актом збільшувалась увага до вирішення проблем землекористування.

Декрет ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1918 р. [6], окрім підтвердження того, що власність на землю відмінена і земля без викупу переходить у користування всього трудового народу, сприяв створенню резервного фонду земель сільсько-

господарського призначення. Вказувалось, що сільськогосподарські землі визначаються як особливо цінні і потребують правильного використання та бережливого відношення. Також у ст. 23 цього декрету, з огляду на всю важливість правильного розпорядження родючими землями, встановлювалось, що визначена раціональність використання земель. Право користування ділянкою припинялось у разі використання землі для заборонених законом цілей (звалище нечистот).

Декрет РНК РРФСР від 2 листопада 1918 р. «Про Утворення спеціального фонду на заходи з розвитку сільського господарства» [7] був прийнятий з метою охорони та раціонального використання земель у сільському господарстві. Для цього було створено спеціальний фонд у розмірі одного мільярду рублів для видачі допомог і позик на заходи з поліпшення сільського господарства.

Положення ВЦВК від 14 лютого 1919 р. «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» [8] наголошували, що всі землі становлять єдиний державний фонд. Ст. 4 Положення впроваджувала нове завдання для суспільства: «В основу землеустроювання должно быть положено стремление создать единое производственное хозяйство, снабжающее Советскую республику наибольшим количеством хозяйственных благ при наименьшей затрате народного труда» [9]. Для досягнення цієї цілі на земельні відділи в ст. 5 були закріплені обов'язки землекористувачів: «а) отграничение земель сельскохозяйственного назначения от земель прочих назначений; б) выделение из сельскохозяйственного фонда тех земель, которые не подлежат распределению в единоличном землепользовании. в) уничтожение дальнотельных, чересполосицы и т. п.; г) распределение сельскохозяйственного фонда между трудовым населением для ведения сельского хозяйства; д) отвод земли для других надобностей; е) производство изысканий в целях расширения сельскохозяйственного фонда; ж) учет земельного фонда и земледельческого населения» [10]. Дані пункти відображали намагання виділити особливо цінні сільськогосподарські землі та їх призначення, яке потребувало особливою наглядом. Передбачалось розширення даних земель та їх розподіл між населенням задля недопущення їх занедбаності. Встановлювався інститут охорони земель губернськими відділами, які завідували та розпоряджались землями в цілях їх охорони від виснаження та провадження заходів зі збільшення продуктивності [11]. У ст. 9 даного документа зазначалось: «распределению и единоличному пользованию не подлежали: г) земли специального назначения: городские, селитебные, поселковые, курортные, занятые промышленными, фабрично-заводскими предприятиями, путями сообщения и т.д.» [12]. Для постійного підтримання якості земель та її поліпшення було вирішено, що всі кошти, отримані від комунального господарства, повинні витратитися лише на покращення та розширення господарства (ст. 70). Дана норма також наголошує на зацікавленості держави в постійному розширенні сільськогосподарських угідь та утриманні їх в належному стані.

Наступним актом у регулюванні питань землекористування стала «Инструкция по применению Положения о социалистическом землеустройстве», затверджена постановою Народного комісаріату земельних справ від 11 березня 1919 р. Даний документ регулював розподіл земель між волостями, а також відводи земель для господарств, артілей, установ та підприємств. Установлювалась черговість і подача заяв на видачу земель та підтверджуючих документів на землю. Документами на право землекористування визнавались землевідвідні записи з повною фіксацією характеристики землі та того, ким і кому вона передана.

У ст. 55 висловлювалось занепокоєння станом особливих земельних фондів, до яких належали такі категорії: «а) земли, находящиеся в ведении советских и общественных культурно-просветительных учреждений (сельскохозяйственные школы, опытные поля т. п.); б) бывшие земли нетрудового пользования, на которых организованы или предполагается организовать советские хозяйства; в) бывшие земли нетрудового пользования, оставленные в ведении земельных отделов для организации товарищеского об-

шого хозяйства; г) земли специального назначения: городские, селитебные, поселковые, курортные, занятые промышленными, фабрично-заводскими предприятиями, путями сообщения и т. д.; д) все вообще земли, ко времени вступления в силу Положения о землеустройстве еще не распределенные в единоличное пользование, а также е) земли, зачисленные в установленном порядке в государственный колониционный фонд» [13]. Вони не включалися до складу земель, що представляються населенню волості.

Згідно з Декретом РНК РРФСР від 30 квітня 1920 р. «О переделах земли» [14], часті земельні переділи супроводжувались зниженням продуктивності сільського господарства та перешкоджали правильній обробці та удобренню земель. Для попередження цих негативних явищ, по-перше, переділи земель допускались лише з розширенням територіальної підвідомчості земельних органів задля якісного та кількісного урівнення землекористувачів. По-друге, закріпили примусову конфіскацію земель у користувачів, в яких були надлишки земельних наділів і вони не підтримували їх в належному стані. По-третє, визначались умови, за яких застосовувалися санкції, а саме за такі порушення правил раціонального користування, як: «...вследствие уклонения его пользователя от удобрения своего участка» [15]; за умисне ухилення від «унаваживання» [16] (удобрювати гноєм) своїх земель. Такі землевласники позбавлялись права подальшого користування наданою їм землею. Також даний акт стимулював дбайливих землекористувачів, вказуючи, що: «участки пахотных земель (полосы) отдельных хозяйств, подвергшиеся правильной обработке и удобрению, при производстве частичных переделов земли в сельских обществах в порядке настоящего декрета должны предоставляться по преимуществу в пользование тех же хозяйств». Таким чином, землекористувачі, що добросовісно ставились до землі, могли розраховувати на пролонгацію користування землею, що в результаті зберігало родючість ґрунтів і матеріальну вигоду землекористувачів.

Декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 27 травня 1920 р. «Об увеличении размера землепользования в трудовых хозяйствах» [17] закріпив економічну зацікавленість землекористувачів у поєднанні матеріальної вигоди з покращенням земельних наділів, при якому угоддя залишались у пріоритетному використанні дбайливих землекористувачів, а згідно з п. 2, навіть із розширенням розмірів землекористування.

Також не менш важливими законодавчими актами були декрети і постанови, які мали статус вузькопрофільних, а саме: Декрет Ради Народних Комісарів від 1 жовтня 1918 р. «Про перехід маєтків, сільськогосподарських підприємств і ділянок землі, що мають у культурно-просвітницькому та промисловому відношенні загальнодержавне значення, у відання Народного Комісаріату Землеробства» [20]; Постанова «Про відпуск відділу земельних поліпшень при Наркомземі з коштів Державного казначейства на 1-е півріччя 1918 р. у формі авансу 7 млн. 874 тис. 675 руб» [21], що вказує на особливу увагу влади до проблем землекористування, які потрібно нагально вирішувати, виділяючи на це великі кошти. Наступними актами були: Постанова Наркомзему і земельних справ «Про організацію земельних відділів при виконкомах. Інструкція» від 27 лютого 1919 р. [22]; Постанова Наркомзему про розподіл земель у тимчасову зрівняльну справу від 11 березня 1919 р. [23], яка встановлювала, що всі землі єдиного державного фонду УРСР надходять у відання наркомзему для врегулювання землекористування; Декрет ВУЦВК від 26 травня 1919 р. «Про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування» [24], яким приватна власність на землю, надра, води і ліси скасовується. Вся земля, в чиему б користуванні вона не перебувала, вважається єдиним державним фондом. Зміст права державної власності на землю полягав у визначенні радянською владою загальних правил володіння та користування землею. Заборонялися будь-які цивільно-правові угоди щодо землі. Декрет РНК УРСР від 03 квітня 1920 р. «Про націоналізацію всіх колишніх казенних, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель» встановив, що всі землі в межах УРСР, що належали раніше казенним, монастирським, поміщицьким, всякого роду органам і нетрудовому населенню

оголошать Державним надбанням без усякого викупу. Громадяни мають право отримувати земельні наділи за особливими нормами і з дозволом відповідних органів. Користування землею проводиться в межах не нанесення шкоди, з дозволу місцевих органів і у визначений ними спосіб. Кожен громадянин зобов'язаний зберігати землю як державне надбання. Постановою V Всеукраїнського з'їзду Рад від 02 березня 1921 р. «Про закріплення землекористування» [25] закріплювалось післявоєнне відновлення земель.

Наступні документи охоплювали різні аспекти землекористування через урегулювання порядку ведення лугового господарства та регламентації правового статусу лікувальних місцевостей. Це такі акти, як Постанова ВУЦВК та РНК від 11 квітня 1921 р. «Про впорядкування користування сінокосами та про заходи до підняття лугового господарства» [26] та Постанова ВУЦВК та РНК «Про впорядкування користування сінокосами та про заходи підняття лугового господарства» від 02 червня 1922 р. [27]. На земельні органи покладається обов'язок із нагляду за правильним землеробством лугового господарства Гослугфонда. Використання його своєчасно згідно з особливою інструкцією, видання якої в місячний термін покладається на Наркомзем за погодженням з Наркомом. Суспільством та ін. сільськогосподарськими об'єднаннями рівно з окремим землекористуванням, які роблять роботи з докорінного поліпшення сіножатей, представляються пільги. Дані стимулювання не можуть відповідно віднестись до якості землі. Постанова ВУЦВК від 10 травня 1921 р. «Про лікувальні місцевості» [28] дає визначення лікувальної місцевості загальнодержавного та місцевого значення. Вказані землі, парки, степові водні простори передаються з відання Наркомзему у відання Наркомату охорони.

Прийняття даних актів свідчило про особливу увагу та стурбованість за стан земель та їх майбутнє для укріплення держави. Ці акти регулювали частину питань, які увійшли до ЗКУ з комплексним врегулюванням всіх питань.

Дані нормативно-правові акти послужили початком української радянської кодифікації, що втілювали в собі системний та сукупний кодекс Української республіки, який спрямований на чітке впорядкування землекористування з урахуванням раціонального використання та охорони земельних угідь.

Список використаних джерел:

1. О земле : Декрет СНК РСФСР от 26 (27) октября 1917 г. // СУ РСФСР. – 1917. – № 1. – ст. 3.
2. Див. Там же
3. Земельний кодекс України : Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 3–4. – Ст. 27.
4. Про діяльність волосних земельних комітетів : Правила, прийняті I Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів від 23 жовтня 1917 р. // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917 – 1918 гг. Управление делами Совнаркома – СССР. – М., 1942. – С. 997–998.
5. О переходе земли в распоряжение земельных комитетов : Указ, принятый СНК РСФСР 05 ноября 1917 г. // СУ РСФСР. – 1917. – № 2. – С. 23.
6. О социализации земли : Декрет ВЦИК от 19 февраля 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 25. – Ст. 346.
7. Там же. – Стаття 53 п.в)
8. Про Утворення спеціального фонду на заходи з розвитку сільського господарства : Декрет РНК РРФСР від 02 листопада 1918 р. // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917 – 1918 гг. Управление делами Совнаркома – СССР. – М., 1942. – С. 997–998.
9. Положение о социалистическом землеустройстве и мерах перехода к социалистическому земледелию : Постановление ВЦИК от 14 февраля 1919 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 14. – Ст. 43.

10. Там же.
11. Там же.
12. Там же. – Ст. 6.
13. Там же. – Ст. 9.
14. Инструкция по применению Положения о социалистическом землеустройстве : Постановление Народного комисариата земледелия от 11 марта 1919 г. // СУ. – 1919. – № 39–40. – С. 384.
15. О переделах земли : Декрет СНК РСФСР от 30 апреля 1920 г. // СУ. – 1920. – № 35. – Ст. 170.
16. Там же. – Ст. 8 п. в).
17. Там же. – Ст. 10.
18. Об увеличении размера землепользования в трудовых хозяйствах : Декрет ВЦИК и СНК РСФСР от 27 мая 1920 г. // СУ. – 1920. – № 52. – Ст. 226.
19. Там же.
20. О переходе имений, сельскохозяйственных предприятий и участков земли, имеющих в культурно-просветительном и промышленном отношении общегосударственное значение, в ведение Народного Комиссариата Земледелия : Декрет Совета Народных Комиссаров от 01 октября 1918 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917 – 1918 гг. Управление делами Совнаркома – СССР. – М., 1942. – С. 997–998.
21. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 36, с. 281; ЦПА ИМЛ, ф. 2, оп. 1, дд. 5858, 5859, 5865; ф. 19, оп. 1, д. 106, л. 8; д. 107; ф. 5, оп. 1, д. 1281; Декр. Сов. вл. Т. 2. М., 1959, с. 210–211, 212–215, 217–219.
22. Про організацію земельних відділів при виконкомах : Інструкція, затв. Постановою Наркомзему і земельних справ від 27 лютого 1919 р. // СУ РСФСР. – 1918. – № 25. – Ст. 346.
23. Про розподіл земель у тимчасову зрівняльну справу : Постанова Наркомзему від 11 березня 1919 р. // Узаконения и Распоряжения Рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. – Киев : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», Золоторотская. – 1919. – № 11. – 580 с. – (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
24. Про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування : Декрет ВУЦВК від 26 травня 1919 р. // Узаконения и Распоряжения Рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Киев : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», Золоторотская. – 1919. – № 11. – 580 с. – (Офіційне видання Народного комісаріату юстиції).
25. Про закріплення землекористування : Постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад від 02 березня 1921 р. // Збір законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1921. – Ч. 3. – С. 93.
26. Про впорядкування користування сінокосами та про заходи підняття лугового господарства : Постанова ВУЦВК та РНК від 02 червня 1922 р. // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1922 г. – Москва, Отд. 1. – Ст. 909.
27. Про лікувальні місцевості : Постанова ВУЦВК від 10 травня 1921 р. // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – Москва. – Ст. 1207.

КРУТЬКО А. Л.,
аспірант
Науково-дослідного інституту
державного будівництва
та місцевого самоврядування
(Національна академія
правових наук України)

УДК 340.12 : 342.572

РІВНІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАРОДНОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ СПІВВІДНОШЕННЯ

У статті акцентовано увагу на дослідженні та аналізі рівнів правового регулювання народної законодавчої ініціативи. Автор повно та всебічно дослідив дане питання, а також шляхом порівняння певних аспектів з'ясував специфіку регламентації даної форми безпосередньої демократії на певному рівні.

Ключові слова: демократія, форми безпосередньої демократії, народна законодавча ініціатива, рівні правового регулювання.

В статье акцентировано внимание на исследовании и анализе уровней правового регулирования народной законодательной инициативы. Автор полно и всесторонне исследовал данный вопрос, а также путем сравнения определенных аспектов выяснил специфику регламентации данной формы непосредственной демократии на определенном уровне.

Ключевые слова: демократия, формы непосредственной демократии, народная законодательная инициатива, уровни правового регулирования.

In this paper attention is focused on the research and analysis of legal regulation of the people's legislative initiative. By fully and comprehensively investigated the issue and, by comparing certain aspects of the regulation of specificity found this form of direct democracy at some level.

Key words: democracy, forms of direct democracy, people's legislative initiative, levels of legal regulation.

Вступ. Останніми століттями у світі відбулися значні позитивні зміни в державному та громадському житті. З кожним роком все більше держав стають на демократичний шлях розвитку. Поряд із класичними формами безпосередньої демократії (вибори, референдум) з'являються нові, не менш перспективні інститути прямої демократії, які передбачають пряму участь народу у вирішенні державних справ, – таким є інститут народної законодавчої ініціативи. Дана форма безпосередньої демократії є незнаною для українського народу, але, зважаючи на міжнародний досвід, – досить ефективною.

У своїх працях чимала кількість зарубіжних науковців досліджували інститут народної законодавчої ініціативи, зокрема Н. Антонова, Б. Іслаїмов, Дж. Зіммерман, Е. Крупеніна, С. Чащина, Г. Чеботаревта ін. Але питання, яке стосується всебічного дослідження рівнів правового регулювання даного інституту, не було належним чином висвітлено. Лише російський науковець В. Руденко у своїй статті «Институт народной правотворческой инициативы: зарубежный опыт и его значение для Российской Федерации и ее субъектов» зробив перші спроби аналізу даного питання.

Саме тому, з огляду на дефіцит досліджень даного питання, вважаємо за необхідне розглянути його більш детально.

Постановка завдання. По-перше, виокремити та дослідити рівні нормативно-регулювання народної законодавчої ініціативи. По-друге, шляхом порівняння певних аспектів з'ясувати специфіку регламентації даної форми безпосередньої демократії на тому чи іншому рівні.

Результати дослідження. Народна законодавча ініціатива широко відома в різних країнах світу та регламентована на різних нормативних рівнях. У квітні 2012 року дана форма безпосередньої демократії була запроваджена на міжнародному рівні (наднаціональному) в Європейському Союзі та регламентована у ст. 11 Лісабонського Договору, тим самим надала можливість громадянам безпосередньо брати участь у законотворчому житті Європейського Союзу. На національному рівні вона передбачена конституціями таких держав, як: Киргизстан, Італія, Іспанія, Бразилія, Білорусь та ін. На регіональному рівні (даний рівень включає в себе суб'єкти федерації, кантони, штати, землі, національні області) народна законодавча ініціатива передбачена конституціями 23 штатів Сполучених Штатів Америки, Конституціями (Уставами) суб'єктів Російської Федерації, земель Федеративної Республіки Германії, конституціями кантонів Швейцарії, статутами іспанських національних областей (Країна Басків, Каталонія та ін.). Нерідко дане право закріплюється за громадянами й на муніципальному рівні (передбачено Уставом м. Йошкар-Оли, Росія; передбачена Конституцією Федеративною Республіки Бразилії) [1, с. 198-199].

З вищенаведеної класифікації видно, що народна законодавча ініціатива, яка існує в багатьох країнах, закріплена та діє на різних щаблях правового регулювання. Для розуміння специфіки регламентації даної форми безпосередньої демократії на тому чи іншому рівні пропонуємо порівняти певні її аспекти.

Перш за все зазначимо, що закріпленню народної законодавчої ініціативи на будь-якому рівні передують та пронизують одна мета – активізація та сприяння участі населення тієї чи іншої країни у регулюванні суспільно-політичних процесів та вирішенні нагальних проблем; підвищення соціальної активності та правової свідомості; формування, становлення та утвердження демократичного суспільства шляхом залучення громадян до законотворчої діяльності.

Юридична фіксація народної законодавчої ініціативи на певному рівні, на нашу думку, обумовлена певними факторами. Перш за все, аналізуючи законодавство країн, яке регулює дану форму безпосередньої демократії, ми звертаємо увагу на те, що закріплення народної законодавчої ініціативи залежить від форми державного устрою держави.

Форма державного устрою – одна з найважливіших характеристик держави. Саме державний устрій характеризує та відображає внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади [2, с. 112]. Аналізуючи ознаки унітарної держави, такі як: наявність єдиних вищих органів державної влади; відсутність відокремлених територіальних утворень, які мають ознаки суверенності; наявність єдиного для всієї держави законодавства; єдине громадянство та одноособове представництво від усієї держави у міжнародних відносинах на рівні держав, – можна зробити висновок, що доцільніше та результативніше регламентувати народну законодавчу ініціативу саме на національному рівні. Можливий варіант запровадження даної форми ще й на муніципальному та адміністративно-територіальному рівні, за умови наявності достатньої території для поділу країни на адміністративно-територіальні одиниці та високої кількості правосвідомого населення, яке бажає брати участь в управлінні державними справами. Адже лише та частина громадян, яка проживає на даній території, може точніше знати ті проблеми, які потребують нормативного регулювання для

їх вирішення. Саме тому, на нашу думку, всі унітарні держави закріплюють народну законодавчу ініціативу у своїх конституціях, тобто на національному рівні, тим самим надають їй пріоритетне місце серед основоположних прав громадян. У свою чергу, реальне закріплення даної форми безпосередньої демократії забезпечує та гарантує її невідчужуваність та всезагальність.

На відміну від унітарних держав федеративні держави, такі як Швейцарія, Росія, США, Германия, характеризуються наявністю певних державних утворень (республік, штатів, земель, кантонів тощо), які мають деякі риси державного суверенітету; законодавство, яке складається із законодавства федерації та законодавства суб'єктів федерації; і саме вищепераховані риси дають змогу зробити висновок про доцільність юридичної фіксації народної законодавчої ініціативи саме на регіональному рівні.

У деяких високо розвинутих демократичних федеративних державах, а саме у Швейцарії, закріплення народної законодавчої ініціативи на кантональному рівні є недостатнім. Річ у тім, що на федеративному рівні законодавчої ініціативи не існує, а є лише конституційна ініціатива щодо часткового чи повного її перегляду. Для того щоб її реалізувати, необхідно зібрати не менше ніж 100 000 підписів. Досить часто громадяни прагнуть урегулювати питання на федеральному рівні, а оскільки можливість народу вносити законопроекти чи зміни до закону відсутня, то, як наслідок, спостерігається динамічне втручання до конституції з метою внести до неї певні доповнення. Як наслідок, Федеральна Конституція Швейцарії з моменту її прийняття 1874 року збільшилася вдвічі і навряд чи може вважатися лапідарним документом [3]. Виходячи з позиції того, що Конституція повинна містити загальні основоположні права, свободи, обов'язки людини та принципи й головні положення діяльності всієї системи держави, вважаємо за необхідне впровадження народної законодавчої ініціативи на національному (федеральному) рівні. Саме регламентація даної форми безпосередньої демократії в Союзній Конституції дасть можливість громадянам більшою мірою брати участь у законодавчому житті Федерації за допомогою прийняття союзних законів та зменшить кількість ініціювання повного та часткового перегляду Конституції задля врегулювання певних суспільних відносин, які можна буде зробити на рівні союзного законодавства. І хоча 18 квітня 1999 року була прийнята нова Федеративна Конституція Швейцарії, положення про народну законодавчу ініціативу вона не містила.

Повертаючись до рівнів нормативного закріплення народної законодавчої ініціативи, зазначимо, що в Росії дана форма безпосередньої демократії існує та діє на рівні муніципальних утворень. Як зазначає Н.А. Антонова, саме близькість муніципальної влади до населення, право громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення виступає причиною існування саме на цьому рівні законотворчої ініціативи громадян. При розробці найбільш значимих для населення правових актів необхідно передбачати механізми, які спрямовані на всебічний захист від можливих негативних наслідків: максимальну публічність при їх розробці, роз'яснювальну роботу з тлумачення їх цілей та бажаних результатів. Залучення громадськості до правотворчої діяльності на рівні муніципальних утворень являє собою варіант узгодження інтересів різних соціальних груп при створенні та прийнятті правового акта [4, с. 5].

Не менш вагомою рисою, за допомогою якої різняться рівні нормативного регулювання народної законодавчої ініціативи, є джерело (форма) зовнішнього закріплення даної форми безпосередньої демократії. На міжнародному рівні народна законодавча ініціатива регламентована у ст. 11 Лісабонського Договору. У Договорі про Європейський Союз не закріплено детальну процедуру та порядок реалізації народної європейської ініціативи, саме тому Європейський Парламент та Рада 16 лютого 2011 року ухвалили «Положення про ініціативу громадян», в якому прописано порядок та умови запровадження народної законодавчої ініціативи.

На національному рівні право громадян на народну законодавчу ініціативу закріплено в конституціях, також деякі держави більш детально закріплюють процедуру та

умови реалізації такої ініціативи в Конституційних та Органічних законах. Наприклад, Конституція Італії у ст. 71 закріплює право народної законодавчої ініціативи, при цьому поряд із конституційним положенням існує й Конституційний Закон від 25 травня 1970 року № 352 «Про передбачений Конституцією референдум та про народну законодавчу ініціативу»; законодавство Іспанії, окрім закріпленого положення в ст. 87 Конституції, містить Органічний Закон від 26 березня 1984 року № 3/1984, який регулює народну законодавчу ініціативу; в Австрії також поряд із конституційним положенням існує Федеральний закон 1973 року, який закріплює та регламентує народну законодавчу ініціативу.

На регіональному рівні дане право юридично фіксується в уставах/конституціях суб'єктів федерації: земель, національних областей, кантонів та в статутах іспанських національних областей. Так, регулювання народної законодавчої ініціативи у Швейцарії на кантональному рівні здійснюється за допомогою закріплення відповідних положень у конституціях кантону. Наприклад, ст. 27-29 Конституції кантону Урі, ст. 41-44 Конституції кантону Фрибур, ст. 23-31 Конституції кантону Цюрих та ін. досить повно регламентовано процедуру та вимоги для реалізації права громадян на народну законодавчу ініціативу.

Аналізуючи законодавство Російської Федерації, можна зробити висновок, що деякі суб'єкти Федерації поряд із конституційним закріпленням містять і спеціальний закон, який більш детально та повно регулює закріплене за громадянами право. Наприклад, Устав Калінінградської області у ст. 19 закріплює право народної законодавчої ініціативи, поряд із цим існує та діє Закон від 22 вересня 2003 року № 309 «Про народну законодавчу ініціативу в Калінінградській області», Устав Алтайського краю у ст.ст. 54, 58, 75 також регламентує дане право і разом із тим існує Закон від 5 вересня 2014 року № 67-3С «Про народну законодавчу ініціативу в Алтайському краї», Устави Калуської обл., Ярославської обл., Амурської обл., Брянської обл., м. Москви також містять відповідні положення регулювання народної законодавчої ініціативи та закони, в яких передбачається порядок її впровадження та здійснення.

На противагу суб'єктам федерацій (зазначені вище), які мають більш розвинуте законодавство у сфері регулювання питань, що стосуються народної законодавчої ініціативи, існують і такі суб'єкти, які у своїх уставах мають лише часткове згадування даного інституту безпосередньої демократії, наприклад Іркутська обл., Томська обл., Астраханська обл. та ін..

Як вже зазначалося, народна законодавча ініціатива можлива і на муніципальному рівні. Так ст. 16 Уставу м. Йошкар-Оли (Росія) передбачає можливість громадян міста вносити в органи місцевого самоуправління проекти правових актів.

Іншою характерною рисою, яка відрізняє один рівень правового регулювання народної законодавчої ініціативи від іншого, є кількість осіб, які виступають на підтримку законодавчої ініціативи.

Визначення конституцією, уставом чи іншим нормативно-правовим актом, який регулює народну законодавчу ініціативу, числа осіб, які виступають на підтримку даної ініціативи, залежить та формується в результаті взаємозв'язку двох важливих факторів: по-перше, величини території, по-друге, кількості громадян, які на ній проживають. Саме тому цілком логічно, що чим вище рівень правового регулювання, тим більше необхідно підписів людей, які підтримують дану ініціативу. На міжнародному рівні, відповідно до ст. 11 Договору про Європейський Союз, для того щоб запропонувати Європейській Комісії в межах її повноважень висунути будь-яку належну пропозицію з питань, щодо яких, на їх думку, треба ухвалити правовий акт Союзу на виконання Договорів, необхідно зібрати щонайменше один мільйон підписів громадян, що є громадянами значної кількості держав-членів [5, с. 16]. При цьому у п.8 Постанови № 211/2012 Європейського Парламенту та Ради «Про громадянську ініціативу» зазначено, що, для того щоб народна ініціатива була прозорою, ефективною та мала загальноєвропейський

характер, вона повинна походити щонайменше від семи держав-членів Європейського Союзу. Положення Європейського Союзу № 531/2014 від 1 березня 2014 року містить таблицю з даними про мінімальну кількість підписів для кожного члена-держави: Бельгія – 15 750, Болгарія – 12 750, Чехія – 15 750, Данія – 9 750, Германія – 72 000, Естонія – 4 500, Ірландія – 8 250, Греція – 15 750, Іспанія – 40 500, Франція – 55 500, Італія – 54 750 і т.д. [6].

Значно меншу кількість підписів громадян необхідно для ініціювання народної законодавчої ініціативи на національному рівні. Наприклад, для того, щоб представити народну законодавчу ініціативу на розгляд до вищого законодавчого органу, необхідно в Іспанії, згідно з її Конституцією від 27 грудня 1978 року, а саме ст. 87, зібрати не менше п'ятсот тисяч підписів; меншу кількість підписів вимагає ст. 41 Конституції Австрійської Республіки від 10 листопада 1920 року, відповідно до якої потрібно, щоб пропозиція (народна ініціатива) надійшла від ста тисячі громадян чи від однієї шостої громадян трьох земель, які мають права голосу; ст. 71 Конституції Італійської Республіки від 27 грудня 1947 року та ст. 28 D Конституції Угорської Республіки передбачає, що народ реалізує своє право законодавчої ініціативи шляхом внесення від імені не менш ніж п'ятдесят тисяч громадян, що наділенні виборчим правом; у Латвійській республіці відповідно до ст. 65 Конституції необхідно зібрати підписи однієї десятої частини виборців; ст. 88 Конституції Республіки Словенії від 23 грудня 1990 року передбачає можливість внесення законопроекту групою виборців чисельністю не менше п'яти тисяч. Таким чином, розглянувши деякі конституції зарубіжних країн, які регламентують народну законодавчу ініціативу на конституційному рівні, можемо відмітити, що, для того щоб розпочати ініціативу, необхідно одержати підтримку з боку визначеної конституцією кількості осіб. І необхідна кількість, з одного боку, є значно меншою, ніж для ініціювання на міжнародному рівні, а з іншого – значно більшою, ніж для регіонального (кантонального) рівня.

Народна законодавча ініціатива є досить розповсюджуваною та використовуваною у швейцарських кантонах та належить різній кількості громадян. Так, Конституція кантону Берн у ст. 58 закріплює, що для запровадження народної законодавчої ініціативи необхідно зібрати п'ятнадцять тисяч підписів протягом шести місяців; Конституція кантону Цюрих у ст. 24 передбачає здійснення народної ініціативи у кількості шести тисяч громадян, а також наявності індивідуальної ініціативи; Конституція кантону Урі у ст. 29 зазначає, що народна законодавча ініціатива має бути підписана не менш як однією десятою частиною активних громадян (виборців); право на прийняття, зміну чи скасування закону відповідно до ст. 21 Конституції кантону Люцерну мають чотири тисячі громадян [7], шість тисяч – у кантоні Фрибурі та Невшаталі; Конституція кантону Женева у ст. 56 закріплює, що необхідно три відсотка політично активного населення для запровадження законодавчої ініціативи. Народна законодавча ініціатива також існує і на рівні суб'єктів Російської Федерації, але на відміну від кантонів Швейцарії вона існує лише «де-юре», а «де-факто» не реалізовується. Згідно з Уставами (Конституцій) суб'єктів Російської Федерації кількість (відсоток громадян) підписів, необхідних для підтримки народної законодавчої ініціативи, коливається від ста тисяч (Краснодарський край) до однієї тисячі (Астраханська область, Калузька область, Республіка Тува), у відсотковому відношенні – від п'яти відсотків (Республіка Хакасія) до однієї десятої відсотка (Приморський край).

Як вже вище зазначалося, народна законодавча ініціатива можлива і на муніципальному рівні. Якщо розглядати законодавство сусідніх держав, а саме Російської Федерації, то ми не можемо не звернути уваги на Федеральний закон Російської Федерації від 6 жовтня 2003 року № 131-ФЗ «Загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації». У даному законі ст. 26, яка має назву «правотворча ініціатива громадян», чітко закріплює та гарантує на федеративному рівні право громадян на

реалізацію правової ініціативи та розгляд її компетентним органом (органом місцевого самоврядування або посадовою особою місцевого самоврядування, до компетенції яких належить прийняття відповідного нормативного акта). Відповідно до ст. 16 Уставу міського округу «Міста Йошкар-Ола» (Російська Федерація) для ініціювання народної правотворчої ініціативи необхідно отримати підтримку не менше одного відсотка від кількості жителів місцевого округу, які наділенні виборчим правом [8]. Народна законодавча ініціатива на рівні муніципалітетів передбачена Конституцією Федеративної Республіки Бразилія, яка в главі IV ст. 29 XII фіксує положення, що народна ініціатива до проектів законів можлива з боку не менше п'яти відсотків виборців, які мають особливий інтерес для муніципалітетів, міста чи району.

Таким чином, проаналізувавши рівні правового закріплення народної законодавчої ініціативи, зазначимо, що дана форма безпосередньої демократії існує та діє на всіх щаблях, починаючи з найвищого наднаціонального і закінчуючи не менш вагомим – муніципальним рівнем.

Саме тому перспективи подальших розвідок у даному питанні вбачаються у дослідженні з огляду на зарубіжний досвід порядку реалізації та використання даного інституту безпосередньої демократії.

Список використаних джерел:

1. Руденко В.Н. Институт народной правотворческой инициативы: зарубежный опыт и его значение для Российской Федерации и ее субъектов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2001/16.pdf>.
2. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Аврвменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвік, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
3. Швейцарский Хельсинский союз, Швейцарский Восточный институт, Фонд демократии. Право на инициативу и референдум в Швейцарии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://www.mexnap.info/articles.php?article_id=653.
4. Антонова Н.А. Конституционно-правовые основы участия населения в осуществлении местного самоуправления / Н.А. Антонова // Вестник ТвГУ . Серия: Право. – 2011. – Вып. 25. – С. 4–15.
5. Основы права Европейского Союзу : нормативні матеріали / за заг. ред. проф., д.ю.н., член-кореспондента АПрН України М.В. Бураменського. – Харків : Видавництво «ФІНН», 2010. – 392 с.
6. Положення Європейського Союзу № 531/2014 від 1 березня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R0531&from=EN>.
7. Конституція кантону Люцерн від 17 червня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/20072702/index.html>.
8. Устав міського округу «Міста Йошкар-Ола» від 23 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://www.gor-sobry-ola.ru/jgorsobr2/index.php?option=com_content&view=article&id=352:-15-&catid=130:-3-----q--q-&Itemid=62.

ЛАБЕНСЬКА Л. Л.,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри
загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

ЗАСЛОНОВА К. О.,
студентка юридичного факультету
(Дніпропетровський
гуманітарний університет)

УДК 34.023

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ: ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано нормативно-правове забезпечення щодо захисту та підтримки закордонних українців за межами території України. Порядок, умови отримання та припинення статусу закордонного українця та його переваги.

Ключові слова: закордонний українець, конституційно-правовий статус, українське етнічне походження, права і свобода, переваги та обов'язки.

В статті проаналізовано нормативно-правове забезпечення по захисті та підтримці заграничних українців за межами території України. Порядок, умови отримання і припинення статусу іноземного українця і його переваги.

Ключевые слова: заграничный украинец, конституционно-правовой статус, украинское этническое происхождение, права и свобода, преимущества и обязанности.

In the article analyzes the regulatory support for the protection and support of foreign Ukrainians outside Ukraine. Order conditions for obtaining and termination of the status of foreign Ukrainians its advantages.

Key words: foreign Ukrainian, constitutional and legal status, Ukrainian ethnicity, rights and freedom, benefits and responsibilities.

Вступ. Держава Україна має одну з найчисельніших діаспор у світі, тому зацікавлена у всебічному розвитку відносин із закордонними українцями, включаючи їх повернення на батьківщину і реінтеграцію в українське суспільство. Це зумовлює необхідність визначення конституційно-правового статусу зазначених осіб у законодавстві України. Перші кроки в цьому напрямі вже зроблено: 4 березня 2004 року прийнято Закон України «Про правовий статус закордонних українців», а пізніше затверджено підзаконні нормативно-правові акти, спрямовані на створення механізму його реалізації, та внесено відповідні зміни до інших законів [2].

Постановка завдання. Дослідити законодавче закріплення конституційно-правового статусу закордонних українців, права і свободи, обов'язки та переваги під час набуття статусу закордонного українця.

Результати дослідження. На сьогодні в Україні прийнято низку нормативно-правових актів, якими регулюється статус закордонних українців, забезпечуються реалізація їх прав та закріплюються обов'язки, а саме: Конституція України, Закон України «Про закордонних українців», Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», Закон України «Про імміграцію», Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці», Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Національної комісії з питань закордонних українців», Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення і видачі посвідчення закордонного українця». Проте Україні бракує державного органу, здатного ефективно координувати політику з питань закордонних українців [4].

Аналіз сучасної наукової літератури показав, що нині лише деякі автори розглядають на сторінках своїх наукових праць питання правового статусу закордонних українців. Однак подібний стан справ не можна визнати задовільним, хоча б з огляду на те, що немає окремої статті, яка закріплювала б законодавчу основу визначення правового статусу зазначених осіб у законодавстві України [3].

Таким чином, надзвичайної наукової актуальності та практичної користі набуває подальше дослідження правового статусу закордонних українців, що і є основною метою статті.

Нині Україна визнає свою діаспору, тобто всю сукупність закордонних українців, «невід'ємною частиною світової української спільноти», проте такий статус не є для них автоматичним. Це впливає з національного законодавства та міжнародно-правових зобов'язань України [1].

Одним із важливих конституційних обов'язків України як держави, закріпленим у статті 12 Конституції України, є задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Держава сприяє розвитку національної свідомості українців, які проживають за межами України, зміцненню зв'язків із батьківщиною та поверненню їх в Україну [5].

На розвиток цієї норми було прийнято Закон України «Про закордонних українців». Стаття 1 відповідно до закону регламентує, що закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або походить з України.

Українське етнічне походження – це приналежність особи або її предків до української нації і визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження.

Вважаємо не виправданим відсутність будь-якої згадки в Конституції України про права закордонних українців. Наприклад, у частині другій статті 5 Конституції Республіки Словенія встановлено, що словенці, які не мають словенського громадянства, можуть користуватися в Словенії особливими правами і перевагами [6].

У науковій літературі вже наголошувалося на недоліках Закону України «Про закордонних українців», серед яких називалися такі: відсутність у ньому визначення терміна «правовий статус закордонного українця», відсутність того, що держава бере на себе зобов'язання поетапно збільшувати «статутний набір прав» закордонних українців як реалізації політики зміцнення їх правового зв'язку з історичною батьківщиною; відсутність у зазначеному законі тези про те, що, повернувшись на історичну батьківщину, етнічні українці-іноземці мають право отримати громадянство за спрощеною процедурою [3].

Основними особливостями, які відрізняють сьогодні правовий статус закордонного українця від правового статусу іноземців та осіб без громадянства, є порядок в'їзду і перебування на території України, а також процедура спрощеної імміграції в Україну [12].

Деякі фахівці вважають, що закріплення правового статусу закордонного українця ускладнюється тим, що представники діаспори, як правило, є громадянами інших держав. Тобто вони мають сталий правовий зв'язок із країною свого громадянства, з од-

ного боку, та є іноземцями для України – з другого. Тому статус закордонного українця повинен розглядатися крізь призму статусу іноземця, осіб без громадянства, оскільки подвійне громадянство Україна не визнає законодавчо [1].

Особливості прав та свобод, переваги та обов'язки набуваються особою під час отримання статусу закордонного українця. В'їзд в Україну та виїзд з України закордонних українців здійснюються відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [8]. При цьому закордонні українці – громадяни держав, з якими Україна має візовий режим, мають право на безкоштовне оформлення багаторазової візи для відвідання України без подання відповідного запрошення терміном дії на 5 років на основі посвідчення закордонного українця, якщо закордонний українець є громадянином держави, з якою Україна має візовий режим.

Умовами для надання статусу закордонного українця, згідно зі статтею 3 Закону України «Про закордонних українців», є:

1. українська самоідентифікація;
2. українське етнічне походження або походження з України;
3. письмове звернення щодо бажання мати статус закордонного українця;
4. досягнення особою 16-річного віку;
5. відсутність громадянства України.

Українське етнічне походження або походження з України заявник підтверджує відповідними документами або свідченнями громадян України, закордонних українців чи громадських організацій закордонних українців [7].

Закордонний українець може іммігрувати в Україну для постійного проживання за умови отримання в установленому законом порядку дозволу на імміграцію для постійного проживання поза межами квот на імміграцію. Це правило поширюється не тільки особисто на закордонного українця, а на подружжя та його дітей у разі їх спільного в'їзду та перебування на території України. Зазначене право закріплено в статті 8 Закону України «Про закордонних українців» [7]. Вказане положення певною мірою полегшує імміграцію в Україну етнічних українців, які отримали статус закордонного українця, оскільки квоти на імміграцію в Україну в цілому не є високими.

Закордонний українець, який перебуває в Україні на законних підставах, користується такими самими правами і свободами, а також несе такі самі обов'язки, як і громадянин України, за винятками, встановленими Конституцією України, законами держави чи міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України стаття 9 Закону України «Про закордонних українців» [7]. Особи, які бажають отримати статус закордонного українця, подають відповідні заяви до закордонних дипломатичних установ України або безпосередньо до Міністерства закордонних справ України, а за кордоном – до дипломатичних установ України за формою встановленою Кабінетом Міністрів України [10]. У разі позитивного рішення щодо надання статусу закордонного українця національна комісія видає особі посвідчення встановленого зразка, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Рішення про надання, відмову або припинення статусу закордонного українця приймає Національна комісія з питань закордонних українців, яка створюється при Кабінеті Міністрів України. До складу цієї комісії входять представники центральних органів виконавчої влади, народні депутати України (за згодою), представники адміністрації Президента України, а також громадських організацій, які опікуються питаннями закордонних українців, з правом дорадчого голосу [7].

Відповідно до статті 6 Закону України «Про закордонних українців» [7] підставою для відмови в наданні статусу закордонного українця особі є:

1. Дії, вчинені особою, які суперечать інтересам національної безпеки України;
2. Подання завідомо неправдивих даних або підроблених документів для отримання відповідного статусу;

3. Порушення інших вимог, передбачених Порядком про оформлення і видачу посвідчення закордонного українця.

Підстави припинення статусу закордонного українця згідно зі статтею 7 Закону України «Про закордонних українців»:

1. У разі подання особою відповідної заяви з дня її реєстрації в Національній комісії;
2. У разі набуття закордонним українцем громадянства України;
3. Якщо цього статусу було набуто внаслідок подання завідомо неправдивих даних або підроблених документів;
4. Якщо протягом шести місяців із дня зміни імені, прізвища, громадянства або місця проживання особа не повідомила про це Міністерство закордонних справ України або дипломатичну установу України за кордоном;
5. Якщо особа вчинила дії, зазначені в статті 6 цього закону.

Рішення про припинення статусу закордонного українця може бути оскаржено в Національній комісії з питань закордонних українців.

Особа, статус закордонного українця стосовно якої було припинено згідно з пунктами 3 і 5 частини першої цієї статті, не має права на поновлення цього статусу [7].

Отже, на основі зазначеного можна дійти висновку, що законодавство України чітко розмежує і встановлює принципи, причини й умови набуття, припинення чи відмови в наданні статусу закордонного українця і порядок оскарження висновків щодо припинення статусу закордонного українця.

Особа, яка отримала статус закордонного українця, одержує відповідне посвідчення про такий статус (воно є документом, але не замінює паспорт). Таке посвідчення (його зразок, порядок надання, виготовлення та анулювання встановлюються Кабінетом Міністрів України) видається терміном на 10 років із подальшою його перереєстрацією частина 5 статті 5 Закону України «Про закордонних українців» [7].

Недоліки у розвитку законодавчої бази з питань правового статусу закордонних українців пов'язані з тим, що в Україні відсутній документ засадничого характеру, що визначав державну політику в означеній сфері суспільних відносин [3].

Вважаємо, що проблема могла б бути вирішена шляхом затвердження Верховною Радою України Концепції національної політики щодо закордонного українства. Вона має містити чіткі орієнтири вдосконалення національного законодавства з питань правового статусу закордонних українців, що дозволить їй стати основою його розвитку, а також сприяти вдосконаленню системи і діяльності державних органів, на які покладено його виконання.

Що стосується оформлення посвідчення закордонного українця, то українське законодавство встановлює державний збір за оформлення документа, затверджений Кабінетом Міністрів України в розмірі, еквівалентному 10 доларам США, що закріплено в частині 5 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення і видачі посвідчення закордонного українця» [10].

Процедура прийняття рішення щодо надання статусу закордонного українця розглядається Національною комісією з питань закордонних українців при Кабінеті Міністрів України. Розгляд заяви на отримання статусу закордонного українця проводиться в термін до 90 днів із дня реєстрації заяви в національній комісії, приймається рішення про надання або відмову в наданні такого статусу відповідно до частини 5 статті 2 Закону України «Про закордонних українців» [7].

Що ж стосується захисту прав і законних інтересів закордонних українців, які відображено в статті 10 Закону України «Про закордонних українців», то органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані забезпечувати реалізацію прав закордонних українців під час їх перебування в Україні, а також за видатні заслуги перед Україною закордонні українці можуть бути нагороджені державними нагородами України.

Також у законодавстві закріплено гарантії співпраці із закордонними українцями, до яких входять такі сфери: культура, освіта і наука, телебачення і радіомовлення, виконання яких контролює Кабінету Міністрів України та центральні органи виконавчої влади [7].

Оскільки Україна має вбачати в закордонних українцях не лише об'єкт державної уваги, а й суб'єкт тісної співпраці, потребує подальшого вдосконалення координація дій органів державної влади та провідних осередків закордонних українців [9].

Щодо питання збереження національно-культурної самобутності закордонних українців важлива роль належить українським школам, студіям, культурно-мистецьким центрам, просвітницьким товариствам. Їх кількість у місцях компактного проживання закордонних українців є вкрай недостатньою. Залишаються невирішеними питання підготовки фахівців для викладання в українських школах і центрах, забезпечення українськими підручниками, відповідними навчально-інформаційними та методичними посібниками, інвентарем.

Проте вважаємо за необхідне окреслити сучасні труднощі в задоволенні інформаційних потреб закордонних українців, а саме: отримання ними достовірної інформації про Україну з першоджерел. Це стосується, зокрема, можливості широкого доступу до українських засобів масової інформації, висвітлення проблем закордонного українства [9].

Сприяти забезпеченню прав та інтересів закордонних українців, а також визначати напрями діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цій сфері покликана Національна концепція співпраці із закордонними українцями, затверджена Указом Президента України № 875/2006 від 13 жовтня 2006 року, у якій зазначається, що ця концепція спрямована на реалізацію положень Конституції України, законів та міжнародних договорів України щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, сприяння забезпеченню прав та інтересів закордонних українців, а також визначає напрями діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цій сфері, а також зазначено, що реалізація концепції сприятиме залученню закордонних українців до суспільного життя України та ефективному використанню їхнього інтелектуального, духовного та культурного потенціалу в інтересах України й українського суспільства [11].

Висновки. Щодо співвідношення понять «правовий статус закордонного українця» та «конституційно-правовий статус закордонного українця» вважаємо, що останній є галузевим різновидом першого поняття. Поряд із конституційно-правовим статусом закордонного українця можна говорити про його адміністративно-правовий статус тощо. Конституційно-правовий статус закордонного українця не співпадає повністю з конституційно-правовим статусом іноземця чи особи без громадянства, оскільки чинним законодавством України закордонним українцям надано додаткові права, зокрема, стосовно в'їзду в Україну, імміграції до неї тощо. У цьому разі йдеться про конституційно-правовий статус закордонних українців як особливий вид конституційно-правового статусу іноземців чи осіб без громадянства. Національне законодавство, що визначає конституційно-правовий статус закордонних українців в Україні, потребує вдосконалення. Недоліком статті 26 Конституції України є відсутність у ній положення про право іноземців та осіб без громадянства отримати на умовах і в порядку, встановлених законом, статус закордонного українця.

Список використаних джерел:

1. Білозір О.В. Зміст правового статусу діаспори за національним законодавством / О.В. Білозір [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2421/>.
2. Лиска І.Г. Конституційно-правовий статус закордонних українців в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.02.12 «Конституційне право; муніципальне право» / І.Г. Лиска ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mydisser.com/ru/catalog/view/6/344/9101.html>.

3. Лиска І.Г. Удосконалення законодавства про статус закордонних українців / І.Г. Лиска // Науково-практична Інтернет-конференція (04.10.2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=96:2011-10-05-04-49-07&catid=14:-2&Itemid=10&lang=ru.
4. Сич О.М. Урядовий портал. Прес-служба Віце-Прем'єр-Міністра / О.М. Сич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247560198&cat_id=244276429.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
6. Конституція Словенії від 23 грудня 1991 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://shirakcentre.org/hy/sahmanadrutyunner/286-shirak-centre>.
7. Закон України «Про закордонних українців» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 343. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1582-15>.
8. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 179. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.
9. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 9. – Ст.100. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1807-vi>.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку оформлення і видачі посвідчення закордонного українця» № 1531 від 17.11.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1531-2004-п>.
11. Указ Президента України «Про Національну концепцію співпраці із закордонними українцями» № 875/2006 від 13.10.2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875/2006>.
12. Конституційне право України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/269-konstitutsijne-pravo-ukrayini-kolisnik-barabash/8615-rozdil-6-konstitutsijni-prava-svobodi-ta-obovjazki-ljudini-i-gromadjanina.html?start=9>.

HEMЧЕНКО С. С.,
кандидат юридичних наук, доцент

УДК 340.132.6

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У СФЕРІ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ

У статті досліджено законодавство України, яке визначає основи діяльності юридичних клінік у сфері надання безоплатної правової допомоги. Показано основні недоліки цього законодавства і перспективи його удосконалення.

Ключові слова: юридичні клініки, законодавство, організаційно-правова форма, безоплатна правова допомога, юридичні консультації.

В статье исследовано законодательство Украины, которое определяет основы деятельности юридических клиник в сфере предоставления бесплатной правовой помощи. Показаны основные недостатки данного законодательства и перспективы его совершенствования.

Ключевые слова: юридические клиники, законодательство, организационно-правовая форма, бесплатная правовая помощь, юридические консультации.

The article studied the legislation of Ukraine, bases of activity of legal clinics in the provision of free legal assistance. Shows the bases disadvantages of this legislation and prospects for its improvement.

Key words: legal clinics, law, organizational and legal form, free legal assistance, legal advice.

Вступ. Юридичні клініки як суб'єкти безоплатної правової допомоги в Україні розгорнули свою діяльність на початку 1990-х років і нині становлять важливий сегмент соціальної підтримки населення в контексті громадянських ініціатив. Проте соціальна зумовленість таких установ створила необхідність правового урегулювання їх діяльності, визначення їх організаційно-правових форм та правового статусу в цілому. У цьому контексті важливим й актуальним аспектом цієї проблеми є дослідження нормативно-правової регламентації діяльності юридичних клінік як важливого суб'єкту надання безоплатної правової допомоги. З точки зору розвитку юридичної науки вивчення зазначеної проблематики зумовлене концептуалізацією проблем основних напрямів надання безоплатної правової допомоги населенню України та напрямів її удосконалення.

Сучасні дослідники останнім часом приділяють значну увагу означеній проблемі. У роботах Р.С. Глебова, Т.М. Лоджук, М.В. Менджул, В.В. Навроцького, Ю.М. Савелової, М.В. Савчина, А.М. Самаріна, Н.В. Сухицької досліджено особливості форм і методів надання безоплатної правової допомоги юридичними клініками, визначено значення їх у соціально-правовій та освітній політиці. Проте порівняно невеликої уваги вченими приділено нормативно-правовим основам діяльності цих закладів, особливо з утвердженням стійкого курсу на євроінтеграцію, коли досвід українських юридичних клінік має реальну практичну можливість збагачуватись за рахунок такої практики в країнах Європейського Союзу.

Постановка завдання. Метою статті є визначення нормативно-правової бази, яка регламентує надання безоплатної правової допомоги населенню України юридичними клініками в Україні. Завданням статті – охарактеризувати особливості такого нормативно-правового регулювання.

Результати дослідження. Безоплатна правова допомога являє собою соціальну природу і спирається насамперед на конституційні норми, що підкреслює її важливу суспільну значущість та реалізує принципи рівності всіх перед законом. Так, стаття 59 Конституції України гарантує таке право кожному, проте в рамках спеціально визначених законами умов. Довгий час в Україні не було спеціальних нормативно-правових основ, які регламентували б таке надання допомоги.

Досягти цієї мети був покликаний відповідний Закон України, розробка проекту якого розпочалась після підписання Президентом України В.А. Ющенком указу від 20 січня 2006 року № 39 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи». Проект Закону про безоплатну правову допомогу був розроблений Міністерством юстиції України, поданий Кабінетом Міністрів України і зареєстрований у Верховній Раді України 24 квітня 2009 року за номером 4406. Уже 10 червня 2009 року народні депутати України ухвалили його в першому читанні. Потім цей законопроект був зареєстрований за номером 2951 та включений до порядку денного 4-ї сесії парламенту VI скликання 1 лютого 2011 року. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» був прийнятий у цілому 2 червня 2011 року і підписаний Президентом України В.Ф. Януковичем 30 червня 2011 року. Закон визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок його реалізації, підстави і порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги, повноваження органів виконавчої влади в зазначеній сфері, порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб із питань безоплатної правової допомоги [1, с. 8–9].

Серед основних принципів безоплатної правової допомоги статтею 5 зазначений закон встановлює такі: 1) верховенство права; 2) законність; 3) доступність безоплатної правової допомоги; 4) забезпечення якості безоплатної правової допомоги; 5) гарантоване державне фінансування [2], констатуючи тим самим спорідненість регулювання надання такої допомоги з основоположними правами і свободами людини і громадянина, визнаними міжнародним співтовариством домінуючими.

Водночас стаття 9 цього закону визначає суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи приватного права, спеціалізовані установи. Зазначені суб'єкти статтею 12 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» визначені за видовими ознаками, проте закон не конкретизує повноважень цих суб'єктів, зокрема відсилаючи за цим регулюванням до статутних положень суб'єктів.

Слід визнати, що спеціалізовані установи як четвертий вид суб'єктів надання безоплатної правової допомоги займають одну з провідних ролей у цій діяльності, оскільки сам вид – спеціалізованість – уже вказує на спеціальний профіль таких установ. Серед інших таких установ важливе значення належить юридичним клінікам як найбільш новим формам надання безоплатної правової допомоги, що динамічно розвиваються на ринку правових послуг в Україні. Проте Закон України «Про безоплатну правову допомогу» жодним чином не урегулює порядок надання таких послуг саме юридичними клініками, створюючи лише рамкові загальні умови надання безоплатних правових послуг.

Однак у роз'ясненні Міністерства юстиції України від 9 квітня 2012 року зазначається, що наданням первинної правової допомоги займаються і юридичні клініки, які створюються при юридичних факультетах вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації. У таких клініках студенти надають безкоштовні юридичні консультації особам, що не можуть собі дозволити звернутися за платною юридичною допомогою.

Діяльність юридичних клінік врегульовано наказом Міністерства освіти і науки України № 592 від 3 серпня 2006 року «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» [3].

Отже, основним нормативно-правовим актом, що визначає основи надання безоплатної правової допомоги юридичними клініками в Україні, є Наказ Міністерства науки і освіти України «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 3 серпня 2006 року № 592 (далі – Типове положення) [4]. Цим підзаконним нормативно-правовим актом МОН України зобов'язало всіх ректорів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації, що здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право», незалежно від форм власності і підпорядкування, забезпечити створення юридичних клінік та їх функціонування відповідно до цього «Типового положення», затвердженого вказаним наказом.

Зазначене Типове положення не надає такій установі, як юридична клініка прав й обов'язків юридичної особи, а отже, обмежує її господарську право- і дієздатність. Типове положення визначає юридичну клініку структурним підрозділом ВНЗ III – IV рівнів акредитації, що здійснює підготовку фахівців за напрямом «Право», і створюється як база для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів. Серед інших цілей і завдань юридичної клініки вказане положення визначає таку мету, як забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги, а також надання громадянам соціально вразливих верств населення суспільства безоплатних юридичних консультацій, що є підставою для здійснення безоплатної правової допомоги. Механізмом реалізації мети і завдання пунктом 2.3. статті 2 Типове положення визначає здійснення надання безоплатної правової допомоги з питань захисту прав і свобод людини та організацій з усіх галузей права відповідно до чинного законодавства України. Тобто суб'єктами звернення до юридичних клінік за безоплатною правовою допомогою можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Як наголошує А.О. Галай, юридичні клініки ВНЗ України є своєрідними організаціями, які виконують спільні завдання, притаманні одночасно державі і громадянському суспільству, за своєю об'єднаною сутністю все ж є більшою мірою організаціями громадського сектора [5, с. 115].

Щодо характеристик організаційно-правового статусу юридичних клінік А.М. Самарін наголошує, що юридична клініка поєднує в собі складові мети державних організацій і недержавних утворень. Однак ключовим фактором для юридичної клініки є не державна імперативна вказівка, а вільний вибір напрямів своєї діяльності, що асоціюється із цілями громадських утворень. Крім того, на думку науковця, вибір форм правової допомоги, галузей права, з яких надаються консультації, супутніх напрямів діяльності походить не від державного замовлення, а залежно від ініціативи учасників організації [6, с. 28].

Характеризуючи юридичну клініку як суто державну установу, структурний підрозділ ВНЗ, слід зазначити, що її організаційно-правові характеристики мають бути відповідними. Так, юридична клініка створюється ВНЗ, не має статусу окремої юридичної особи, керівник клініки призначається рішенням уповноваженого керівника навчального закладу, структуру і штат юридичної клініки визначає той самий керівник ВНЗ, фінансування клініки здійснюється частково за рахунок коштів закладу [4]. Фактор фінансування з боку ВНЗ, який на перший погляд однозначно свідчить про державну складову цієї інституції, доводить протилежне – лише 30% складає фінансування юридичних клінік із боку ВНЗ (тобто держави), а інша суттєва частина – недержавні джерела, тобто фінансування з боку громадських організацій [6, с. 28].

Проте ключовим фактором діяльності юридичної клініки є аналіз її діяльності з організаційно-правової позиції. Основну роботу в клініці проводять студенти юридичних факультетів і ВНЗ. Штатними працівниками юридичної клініки вони бути не можуть,

діють на засадах волонтерства, тобто добровільно, безоплатно виконують завдання клініки з мотивацією самореалізації, що характеризує юридичні клініки з позиції головної ознаки громадської організації [7, с. 81].

Ключові положення діяльності юридичних клінік не визначають ці організації лише як суто структурні підрозділи ВНЗ, оскільки їх діяльність водночас має прояви як державної, так і громадської організації. На сьогодні юридичний клінічний рух в Україні перебуває в стадії динамічного розвитку, набуває ознак підтримуваної державою організації, але цей процес відбувається лише за умов збереження громадської суті юридичної клініки, про що засвідчує багаторічна діяльність подібних утворень як за кордоном, так і в Україні [6, с. 28].

Враховуючи вищезазначене, ми погоджуємось із твердженнями таких дослідників, як Ю.М. Савелова, І.І. Сенчак та інших у тому, що навіть із прийняттям у 2011 році Закону України «Про безоплатну правову допомогу» не було вирішено важливого питання – не визначено правового статусу юридичних клінік. Вони так і не були визнані суб'єктами надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги і сьогодні залишаються поза правовим полем процедури надання безоплатної правової допомоги, що негативно позначається на їхній діяльності [8, с. 188; 9, с. 43].

На противагу твердженням дослідників, які зазначають про певну громадську автономність юридичних клінік, Ю.Г. Рябчиць наголошує, що відносити діяльність юридичних клінік до організацій, які надають безоплатну правову допомогу недоречно, оскільки юридична клініка – це насамперед навчальний процес [10, с. 111]. Проте, ми не поділяємо таку категоричну точку зору, оскільки поряд із навчальним процесом, юридичні клініки виконують важливу громадсько-соціальну функцію, надаючи безкоштовну правову допомогу вразливим категоріям населення, що не може применшуватись у процесі удосконалення організаційно-правового статусу цих установ.

Така характеристика також підтверджується тим фактом, що за даними всеукраїнської громадської організації «Асоціація юридичних клінік України» на сьогодні в нашій державі функціонують понад 50 юридичних клінік, які беруть активну участь у забезпеченні доступу малозабезпечених верств населення нашої держави до безоплатної правової допомоги [11]. Лише за 2013 рік члени асоціації надали більше 10 тисяч усних та письмових юридичних консультацій відвідувачам юридичних клінік, склали близько 4 тисяч різноманітних документів правового характеру, провели сотню правоосвітніх лекцій та уроків зі шкільною молоддю в усіх регіонах України [12, с. 82]. Зазначені факти підкреслюють важливу соціальну зумовленість надання безоплатної юридичної допомоги саме цими установами.

За результатами аналізу діяльності юридичних клінік України, їхніх статистичних даних та відповідної літератури Н.С. Дубчак виділяє п'ять основних правових послуг, які надаються юридичними клініками при здійсненні захисту прав та інтересів фізичних осіб: 1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань; 2) складання документів непроцесуального характеру; 3) складання документів процесуального характеру; 4) процесуальне та непроцесуальне представництво; 5) правоосвітня робота [13, с. 77].

Погоджуючись у дечому з такою класифікацією основних правових послуг безоплатної правової допомоги, які надаються юридичними клініками, М.Т. Лоджук відзначає «штучний» характер їх поділу, зумовлений законодавчим регулюванням видів правової допомоги в Законі України «Про безоплатну правову допомогу». Водночас дослідник, спираючись на загальну теорію права, використовує поняття «форми правової допомоги» як певним чином організований та самодостатній вид діяльності суб'єктів надання правової допомоги, який характеризується специфікою завдань, особливістю предмету та змістом діяльності цих суб'єктів (дій, засобів, методів та технологій їх здійснення). У цьому контексті М.Т. Лоджук спирається на досвід діяльності юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» і виділяє такі форми правової допомоги в юридичних клініках України, а саме: 1) правове інформування; 2) правове

консультування; 3) складання правових документів; 4) правове представництво; 5) правове навчання [12, с. 85].

У цьому контексті юридичні клініки діють як для забезпечення правової допомоги особам, які неспроможні отримати таку допомогу платно через фінансові труднощі, спричинені, наприклад, соціальним статусом (це поступово руйнує стереотип недоступності і неможливості захисту своїх прав та інтересів), так і для отримання практичних знань студентами, зацікавленими в отриманні таких знань для подальшого їх застосування при працевлаштуванні та в кар'єрі. Тому, на думку Р.С. Глебова, діяльність юридичних клінік в Україні є одним із напрямів формування високої правової культури і правової свідомості громадян, ствердження свободи і демократії, формування громадянського суспільства і правової держави [14].

Висновки. Таким чином, нормативно-правові основи діяльності юридичних клінік у сфері надання безоплатної правової допомоги в Україні базуються на Конституції України, Законі України «Про безоплатну правову допомогу», Наказі Міністерства науки і освіти України «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» та інших законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах. Враховуючи наявність такого нормативно-правового забезпечення, слід констатувати недосконалий рівень визначення організаційно-правового статусу цього суб'єкту надання безоплатних правових послуг. З огляду на це перспективами подальших досліджень ми вбачаємо необхідність надання юридичним клінікам організаційно-правового статусу, прирівняного до громадських організацій. Такий статус розширить коло прав та обов'язків юридичних клінік, удосконалив їх правове положення. У статусі громадських організацій юридичні клініки зможуть отримувати фінансування від ВНЗ, водночас матимуть право укладати угоди з іншими організаціями, що в рамках благодійної волонтерської допомоги зможуть брати участь у більш масштабних проєктах щодо безоплатної правової допомоги, залучаючи спеціалістів різного рівня кваліфікації, не обмежуючись лише студентами та аспірантами ВНЗ, які тільки починають свою практичну діяльність. Отже, очевидність удосконалення організаційно-правового статусу юридичних клінік в Україні засвідчує перспективний напрям дослідження пошуків шляхів підвищення ефективності надання безоплатних правових послуг у цілому.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про безоплатну правову допомогу». Науково-практичний коментар / за заг. ред. М.В. Оніщука. – К. : КП-Сервіс, 2012. – 100 с.
2. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 року № 3460-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>.
3. Закон України «Про безоплатну правову допомогу»: основні положення та підходи до впровадження : Роз'яснення Мін'юсту України від 09.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0008323-12>.
4. Наказ Міністерства науки і освіти України «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 03.08.2006 року № 592 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>.
5. Галай А.О. Юридична клініка як організація громадянського суспільства: доведення від протилежного / А.О. Галай // Право України. – 2007. – № 11. – С. 114–118.
6. Самарін А.М. До питання визначення теоретико-правового статусу юридичних клінік в Україні / А.М. Самарін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – Вип. 1 – 2013. – С. 27–29.
7. Єлов В.А. Юридична клініка : [навч. посібник] / В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. – К. : Школяр, 2004. – 315 с.
8. Савелова Ю.М. Юридична клініка як суб'єкт надання безоплатної правової допомоги / Ю.М. Савелова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – № 20. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 187–190.

9. Сенчак І.І. Проблеми законодавчого визначення статусу юридичних клінік в Україні / І.І. Сенчак // Адвокат. – 2012. – № 11. – С. 40–44.
10. Рябчиць Ю.Г. Юридична клініка як суб'єкт надання безоплатної правової допомоги / Ю.Г. Рябчиць // Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку : мат. Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік України (28 жовтня 2011 року, м. Одеса) / за заг. ред. д. ю. н., проф., акад. НАПрН України С.В. Ківалова. – О. : Фенікс, 2011. – 176 с.
11. Реєстр юридичних клінік України // Офіційна база даних юридичних клінік, дійсних та потенційних учасників Асоціації юридичних клінік України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2014/04/lawclinics_2013.pdf.
12. Лоджук М.Т. О формах правовой помощи в юридических клиниках Украины / М.Т. Лоджук // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2013. – Т. 26 (65). – № 2-1. – Ч. 1. – С. 82–90.
13. Дубчак Н.С. Загальна характеристика правових послуг, що надаються юридичними клініками / Н.С. Дубчак // Держава і право. – 2012. – № 56. – С. 73–78.
14. Глебов Р.С. Діяльність юридичних клінік як реалізація права на безоплатну правову допомогу / Р.С. Глебов [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.legalclinic.com.ua/publ/dijalnist_juridichnikh_klinik_jak_realizacija_prava_na_bezoplatnu_pravovu_dopomogu/1-1-0-8.

ПРИПОЛОВА Л. І.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри
загально-юридичних дисциплін
(Інститут кримінально-виконавчої
служби)

УДК 342.534

ЗМІСТ ДЕПУТАТСЬКОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Розкрито зміст імунітету, виходячи із законодавчого регулювання в окремих державах. Розглянуто зміст депутатської недоторканності, яку регламентовано українським законодавством. На основі порівняльного аналізу виокремлено недоліки та пропозиції щодо окремих питань регламентації депутатського імунітету в Україні.

Ключові слова: депутат, парламент, депутатський імунітет, межі імунітету, арешт та затримання депутата, притягнення до кримінальної відповідальності.

Раскрыто содержание иммунитета, исходя из законодательного регулирования в отдельных государствах. Рассмотрено содержание депутатской неприкосновенности, которая регламентирована украинским законодательством. На основе сравнительного анализа выделены недостатки и предложения по отдельным вопросам регламентации депутатского иммунитета в Украине.

Ключевые слова: депутат, парламент, депутатский иммунитет, пределы иммунитета, арест и задержание депутата, привлечение к уголовной ответственности.

Maintenance of immunity based on the legal regulation in certain countries. Maintenance of immunity, which is regulated by Ukrainian law. Based on comparative analysis singled out the shortcomings and proposals for specific regulations on immunity in Ukraine.

Key words: *deputy, parliament, parliamentary immunity, immunity limits, arrest and detention deputy, criminal prosecution.*

Вступ. У 2014 році Україна розпочала дієві кроки на шляху до вдосконалення законодавства та реформування у сфері діяльності органів державної влади. Зокрема, цей рік був ключовим і для змін у діяльності українського парламенту. Саме депутати є представниками від народу, які покликані представляти і захищати інтереси суспільства. Держава надає депутатам імунітет, тим самим підкреслюючи важливість їх діяльності. Питання щодо статусу депутатів знайшли своє відображення і в наукових працях таких вчених, як О.М. Авдулов, О.С. Автономов, А.О. Алеєйнік, Н.Г. Григорук, В.С. Журавський, Н.М. Касаткіна, С.С. Новікова, О.Д. Чепель та інші. Однак сьогодні залишається актуальним питання щодо порівняння змісту депутатського мандату з метою вдосконалення законодавчого регулювання їх статусу.

Результати дослідження. Суть депутатської недоторканості (імунітету) полягає в неможливості притягнення депутата до юридичної відповідальності за діяння, які містять ознаки злочинів та/або правопорушень, без попереднього узгодження з парламентом. Слід наголосити, що депутатський імунітет має досить складну природу, що характеризує цей інститут як неоднозначний та багаторівневий. Саме тому досить складно виокремити спільні риси та розробити універсальну термінологію, яка б допомогла уникнути неузгодженості при науковому опрацюванні проблеми.

На сьогодні Україна є «власником» майже абсолютної депутатської недоторканості для депутатів парламенту. І це тоді, коли в демократичних країнах світу жодна посадова особа, жоден депутат не може мати імунітету від покарань за злочини [1].

Критики депутатської недоторканості (як частини депутатського імунітету) праві в тому, що абсолютної недоторканості немає в жодній країні світу. Проте закони демократичних країн передбачають систему заходів захисту депутата як представника і трибуна волі своїх виборців [1]. Водночас обсяг і суть таких заходів у різних країнах залежить від державного устрою рівня розвитку суспільства, законодавства, історичних та національно-культурних традицій, свободи слова тощо.

Незважаючи на досить поширену практику законодавчого закріплення недоторканості депутатів, є держави, у яких відсутнє відповідне нормативне закріплення. Так, у Малайзії, Намібії та Нідерландах інститут депутатського імунітету взагалі відсутній; у Австралії, Великобританії, Іспанії, Канаді, Колумбії, Новій Зеландії імунітет відсутній, але притягнення депутатів до відповідальності відбувається за особливих умов та у визначеному законом порядку; у Канаді, Мальті Ірландії, Великобританії імунітет поширюється виключно на цивільні справи. В Австрії, Німеччині, Киргизстані, Латвії, Росії, Словаччині – на адміністративні правопорушення включно; у Молдові – на всі правопорушення, окрім спеціально визначених законом. Такі норми були закріплені через необхідність забезпечити присутність депутатів на засіданнях парламенту, чому перешкоджав цивільний або адміністративний арешт. Однак такий привілей не завжди передбачає абсолютне звільнення від відповідальності. Наприклад, у Канаді імунітет діє з моменту оголошення результатів виборів, протягом сесії та сорока днів після її закінчення, а також протягом сорока днів після розпуску парламенту [2, с. 16].

У одних країнах не можна обшукувати парламентаріїв, їхні офіси або будинки, залучати до попереднього розслідування чи розслідування взагалі (наприклад, Албанія, Австрія, Білорусь, Грузія, Росія, Туреччина); в інших – принцип недоторканості не поширюється на залучення депутатів до процесу розслідування (Франція, Португалія, Японія) [2, с. 17].

Отже, у багатьох країнах зміст імунітету полягає в забороні арешту чи притягнення до кримінально відповідальності члена парламенту. Водночас у деяких країнах згода парламенту на арешт чи притягнення до кримінально відповідальності не потрібна, якщо покарання за злочин, який йому інкримінують, передбачає позбавлення волі на певний строк. Так, у Фінляндії цей строк складає на менше ніж шість місяців, у Швеції – два роки, у Португалії – понад три роки, у Македонії, Сербії, Словачії, Чорногорії – понад п'ять років позбавлення волі, у Білорусії, Болгарії, Ірландії – за вчинення будь-якого тяжкого злочину [3, с. 154–155].

Таким чином, через визначення меж імунітету забезпечується незалежність депутатів та їхня можливість безперешкодного здійснення покладених на них обов'язків. Депутатська недоторканість як привілей не має абсолютного й універсального характеру. Ступінь захищеності депутата залежить від особливостей, визначених національним законодавством. Серед розповсюджених обмежень імунітету можемо виокремити такі: а) можливість відкриття судової справи проти депутата виключно за попередньої згоди парламенту (наприклад, Аргентина, Бельгія, Болгарія, Латвія, Литва, Молдова, ФРН, Фінляндія, Франція); б) винятки зі сфери дії принципу непідсудності певних категорій злочинів (наприклад, у Португалії імунітет не захищає депутатів від відповідальності за зловмисні правопорушення, які караються ув'язненням на термін не менше 3-х років; у США – за вчинення державної зради, інших тяжких злочинів або порушення громадського порядку); в) винятки зі сфери дії принципу непідсудності випадків *flagrante delicto*, тобто коли особа була затримана під час скоєння злочину, а також брала в ньому безпосередню або опосередковану участь (наприклад, Болгарія, Литва, Молдова, ФРН, Угорщина, Франція, Японія). Однак в Австрії, Болгарії та Угорщині навіть у разі затримання депутата на місці скоєння злочину необхідна згода парламенту для притягнення його до кримінально відповідальності. Крім того, в Ірландії, Норвегії та США депутата не можна заарештувати по дорозі до парламенту або в приміщенні парламенту; в Австралії, Новій Зеландії, США та Угорщині члени парламенту не можуть бути викликані до суду під час засідання парламенту; в Іспанії, Румунії та Нідерландах кримінальні справи, порушені проти депутатів, розглядає Верховний Суд, у Колумбії Верховний Суд дає дозвіл на арешт депутата, у Швейцарії справи щодо зняття імунітету віднесені до відома Федерального Трибуналу, а в Греції – Апеляційного Суду [2, с. 17].

Отже, такий привілей, як імунітет не гарантує повного звільнення депутата від відповідальності за скоєні ним правопорушення. Головним завданням названого інституту є створення належних умов для ефективного здійснення функцій окремим депутатом і парламентом загалом. Погоджуємось із тезою, що тенденції до обмеження дії принципу недоторканості в країнах Заходу, з одного боку, та до його розширення в країнах Центрально-Східної Європи, з іншого боку, є свідченням важливості та актуальності проблеми депутатських імунітетів для сучасної практики державотворення та науки конституційного права [2, с. 21].

Цікаво, що практично у всіх державах депутат позбавляється імунітету вразі його затримання на місці здійснення злочину. Тоді його арешт проводиться без санкції парламенту. Статус депутата мало чим відрізняється від статусу звичайних громадян лише в англійських країнах. Так, у більшості країн парламентарі користуються захистом із боку представницького органу від арешту і деяких інших процесуальних дій, пов'язаних з обмеженням особистих прав і свобод. Крім того, також власні парламенти захищають депутатів від судового переслідування на підставі порушення кримінальної справи і відповідного звинувачення. Порівняльний аналіз свідчить, що використання депутатської недоторканості в різних країнах обмежується або часом (наприклад, роботи парламенту), або лише щодо незначних злочинів, або обумовлюється різноманітними процедурами застосування тощо [1].

Так, за відомостями Міжпарламентського союзу, на початку 90-х років ХХ ст. у 10 країнах, сприйнявши англійську модель парламенту (наприклад, у Канаді), і в самій Ве-

ликобританії невідповідальність розповсюдилася лише на переслідування в цивільному, а не в кримінальному порядку. Проте в значній кількості країн при затриманні на місці злочину депутат не може посылатись на свою недоторканність. Нерозповсюдженість недоторканності на випадок затримання на місці злочину передбачалось у 42 країнах, наприклад у ФРН, Аргентині, Австрії, Бельгії, Греції, Іспанії [4, с. 132].

Водночас у контексті цієї тематики актуальною є і проблема тривалості дії недоторканності. Так, парламенти багатьох європейських держав ще в період боротьби з королівською владою домоглися для своїх членів імунітету. Проте конституції та законодавство по-різному регулюють цю інституційну гарантію. Наприклад, Основний Закон Німеччини в ст. 46 установив: «2. За кримінальне карне діяння депутат може бути притягнений до відповідальності або заарештований тільки з дозволу Бундестагу, за винятком випадків затримання при здійсненні діяння або протягом наступного дня» [4, с. 133]. Отже, у ФРН імунітет депутата поширюється на весь термін повноважень. Аналогічно вирішується це питання в Іспанії, Італії та багатьох інших країнах. Водночас у деяких державах імунітет є більш вузьким (як за обсягом, так і за строком). Так, згідно із ч. 2–5 ст. 57 Федерального конституційного закону Австрії 1920–1929 років члени Національної ради Австрії можуть бути заарештовані за здійснення кримінально-карного діяння тільки зі згоди Національної ради, за винятком випадку затримання на місці злочину. Згода палати вимагається і для проведення в них домашнього обшуку. Однак не вимагається згода палати на кримінальне переслідування, якщо діяння явно не пов'язане з політичною діяльністю депутата і якщо з боку депутата або 1/3 членів постійного комітету, якому доручені такі справи, не заявлено вимогу про звернення до Національної ради, якщо він висловився про наявність такого зв'язку. У розділі 6 ст. 1 Конституції США передбачено, що сенатори і члени Палати представників у всіх випадках, крім державної зради, тяжкого карного злочину й порушення громадського порядку, захищені від арешту [4, с. 133].

Як зазначає Б.А. Страшун, тенденцію до обмеження імунітету в умовах реального демократичного політичного режиму, здається, слід оцінити позитивно. Цей привілей, який гарантує парламентський мандат, має суто цільове призначення і є укриттям для злочинців [5, с. 302].

В.Ф. Погорілко щодо змісту імунітету висловив тезу, про те, що депутатський імунітет діє майже в усіх країнах світу, але існують істотні відмінності в ньому, передбачені конституціями і законами. Ці відмінності можна поділити на три основних види, а саме: щодо кола дій (діянь), на які поширюється депутатський імунітет; щодо терміну і місця дії депутатського імунітету; щодо порядку, процедури застосування депутатського імунітету [6].

Так, звертаючись до законодавчого регулювання окресленого питання в Україні, то слід сказати, що в ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року закріплено таке:

1. Народному депутату гарантується депутатська недоторканність на весь строк здійснення депутатських повноважень. Народний депутат не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований.

2. Обшук, затримання народного депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення народного депутата, а також порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата, допускаються лише в разі, коли Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

3. Особливості порядку притягнення народного депутата до відповідальності визначаються Конституцією України, цим законом та законом про регламент Верховної Ради України [7].

У Регламенті Верховної Ради України врегульовано такий порядок надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт депутата. Зокрема, зазначено, що подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народного депутата повинно бути вмотивованим і достатнім, містити конкретні факти і докази, що підтверджують факт вчинення зазначеною в поданні особою суспільно небезпечного діяння, визначеного Кримінальним кодексом України. У поданні про затримання чи арешт повинно бути чітке обґрунтування (ст. 218). Комітет, якому доручено надати висновок щодо питання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт, відповідно до закону визначає достатність, законність й обґрунтованість подання, законність одержання доказів, зазначених у поданні, і встановлює наявність відповідних скарг. Підготовку цього питання комітет здійснює в терміновому порядку, але в строк не більш як 20 днів. На засідання комітету запрошується особа, щодо якої внесено подання. Відсутність зазначеної запрошеної особи на засіданні відповідного комітету без поважних причин не є перешкодою для розгляду питання і прийняття рішення комітетом (ст. 220). Верховна Рада України розглядає на пленарному засіданні внесені подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народного депутата, затримання чи арешт у визначений нею день, але не пізніше семи днів із дня подання відповідного висновку комітетом. Розгляд питання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт починається з інформації головуючого на пленарному засіданні Верховної Ради України про подання, що надійшло, проведеної роботи щодо підготовки висновку комітету, до предмета відання якого належить підготовка висновку щодо внесеного подання. Головуючий на пленарному засіданні оголошує подання про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народного депутата. Рішення про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт Верховна Рада України приймає відкритим поіменним голосуванням більшістю голосів народних депутатів від її конституційного складу, яке оформляється постановою Верховної Ради України. Рішення Верховної Ради України про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт не переглядаються, крім випадку виявлення обставин, що не були відомі Верховній Раді України під час розгляду відповідного подання (ст. 221) [8].

Водночас можемо виокремити такі недоліки законодавчого регулювання депутатського імунітету:

а) не передбачена можливість затримання чи арешту депутата на місці скоєння злочину (не передбачено принципу непідсудності випадків *flagrante delicto*);

б) процедура розгляду подання про затримання чи арешт депутата є надто ускладненою та потребує затрати часу (декілька днів), що може сприяти знищенню доказової бази, зникненню свідків і потерпілих та втечі злочинця. Тим самим унеможливується спосіб розкриття злочину, що іменується «за гарячими слідами»;

в) імунітет поширюється на весь період депутатської діяльності, у тому числі й міжсесійний період, який не пов'язаний із безпосереднім здійсненням депутатської діяльності;

г) дія імунітету поширюється на всі види кримінальних злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України, тоді як позитивним вважаємо досвід держав, імунітет у яких стосується лише окремої категорії злочинів.

Висновки. З урахуванням вищезазначеного вважаємо, що українське законодавство у сфері функціонування й реалізації депутатського імунітету потребує вдосконалення. А саме вважаємо за необхідне:

– законодавчо регламентувати можливість затримання чи арешту депутата на місці скоєння злочину;

– процедуру розгляду подання та надання дозволу про затримання чи арешт депутата максимально скоротити в часі;

- передбачити дію імунітету лише на сесійний період;
- дію імунітету поширити на тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Список використаних джерел:

1. Злобін С.В. Щодо зняття депутатської недоторканості / С.В. Злобін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kievrus.kiev.ua/?page_id=323.
2. Депутатські привілеї: зарубіжний досвід та пропозиції для України : [інформаційно-аналітичне дослідження] / Д. Ковриженко (кер. авторс. кол.), О. Чебаненко, О. Гришук, Н. Колодяжна, Я. Беседа ; Підготовлено Лабораторією законодавчих ініціатив за підтримки програми сприяння парламенту України Університету Індіани, США. – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2007. – 33 с.
3. Кириченко В.М. Порівняльне конституційне право: модульний курс : [навч. посібник] / В.М. Кириченко, О.М. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 256 с.
4. Чепель О.Д. Проблеми статусу та професіоналізації діяльності депутатів парламенту на сучасному етапі (порівняльно-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / О.Д. Чепель ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2009. – 243 с.
5. Страшун Б.А. Конституційне (державне) право розвинених країн : в 4-х т. / Б.А. Страшун. – 3-тє вид., обновл. і дораб. – М. : БЕК, 2002– Т. 1–2 : Частина загальна. – 2002. – 757 с.
6. Погорілко В.Ф. Референдум: запитання і роз'яснення / В.Ф. Погорілко // Урядовий кур'єр. – 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.brama.com/ua-consulate/refer_uk2.html.
7. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листопада 1992 року № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
8. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI від // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14–17. – Ст. 133.

САФОНОВА О. Ю.,
аспірант кафедри правосуддя
(Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана)

УДК 347.962.23

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУДДІВ

У статті проаналізовано зарубіжний досвід щодо регулювання професійної підготовки суддів у таких державах, як Польща, Німеччина, Франція, Велика Британія, Іспанія, Португалія, Молдова та Грузія. Визначено, які аспекти досвіду зарубіжного правового регулювання можливо використати, удосконаливши при цьому процедуру підготовки суддів в Україні.

***Ключові слова:** професійна підготовка, суддівські кадри, кандидат на посаду судді, орган, який здійснює підготовку суддів.*

В статье проанализирован зарубежный опыт регулирования профессиональной подготовки судей в таких государствах, как Польша, Германия, Франция, Великобритания, Испания, Португалия, Молдова и Грузия. Определены аспекты опыта зарубежного правового регулирования, которые возможно использовать, усовершенствовать при этом процедуру подготовки судей в Украине.

***Ключевые слова:** профессиональная подготовка, судейские кадры, кандидат на должность судьи, орган, осуществляющий подготовку судей.*

This article analyzes the international experience for the regulation of professional training of judges in countries such as Poland, Germany, France, United Kingdom, Spain, Portugal, Moldova and Georgia. Defined aspects of the experience of foreign regulation may be used, thus improved the procedure for judicial training in Ukraine.

***Key words:** training, judicial staff, candidate for the post of judge, authority responsible for the training of judges.*

Вступ. Ефективне функціонування судової системи як гарантії забезпечення професійного й справедливого правосуддя, належного захисту прав і свобод та високоякісного розгляду справи взаємопов'язані з компетенцією та рівнем знань суддів, які розглядають справу. Причиною неправомірних рішень, прийнятих із порушенням закону, є некваліфікованість судді та низький рівень знань, небажання підвищувати кваліфікацію.

Для того щоб унеможливити прийняття неправомірних рішень судьями, необхідно вдосконалити процедуру проходження підготовки суддів, усунути колізії й прогалини між правовими нормами, які регулюють процес здійснення професійної підготовки суддів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї проблематики дозволяє виокремити праці Г. Борковскі щодо польського досвіду підготовки кандидатів на посади суддів, В. Шишкіна щодо судових систем країн світу в аспекті підготовки суддів, М. Мельника, І. Самсіна, Я. Швиденка щодо зарубіжного досвіду підготовки суддів.

Постановка завдання. Ставимо за мету вивчити міжнародний досвід щодо регулювання професійної підготовки суддів та запропонувати шляхи вдосконалення українського законодавства щодо підготовки суддів з урахуванням досягнень світової практики.

Результати дослідження. Визначаючи напрями вдосконалення професійної підготовки суддівських кадрів, варто звернутися до досвіду Національної школи судочинства та прокуратури в *Республіці Польща*. Професійне навчання й підвищення кваліфікації суддів здійснюється саме в ній. Навчання поділяється на два етапи (загальну та професійну підготовку), стосується кандидатів на набуття статусу судді. Загальна підготовка триває 12 місяців, протягом яких учасники відвідують лекції та практичні заняття відповідно до програми навчання. Після кожного з етапів навчання, визначених у графіку підготовки, учасник повинен пройти обов'язкову практику в загальних судах, прокуратурі або інших установах, пов'язаних із діяльністю судової системи. Після проходження загальної підготовки відбувається професійна підготовка судді, що триває 48 місяців. Лише після завершення всіх етапів підготовки суддя має право подавати заявку на заміщення вакантної посади судді в районному суді [1, с. 2].

У *Німеччині* майбутні судді, як і всі інші юристи, отримують освіту в юридичному вузі (університеті), після закінчення якого випускник складає перший державний іспит в усній та письмовій формі – референдарський. Екзаменування відбувається не в університеті, а в спеціальній комісії, створеній Міністерством юстиції ФРН. Другим етапом навчання є так звана підготовча служба, зокрема обов'язкове стажування в судах, органах виконавчої влади, в адвокатських об'єднаннях, на вибір випускника – ще в одному органі або установі [2, с. 76–78].

Національна школа підготовки суддів у *Франції* поділяється на початкову підготовку та підвищення кваліфікації (без відриву від роботи). Початкова підготовка триває близько 31 місяця та охоплює такі етапи:

- 2 роки – загальна теоретична підготовка з проходженням практики в суді (9 місяців), жандармерії, пенітенціарних органах, адвокатському бюро (6 місяців);
- 6 місяців – теоретична підготовка в Бордо за обраною спеціалізацією з проходженням практики в суді першої інстанції та апеляційному суді (5 місяців) [3, с. 12].

Вимоги до кандидата на посаду судді щодо проходження спеціальної підготовки в Україні подібні до вимог у Франції, де право на зайняття суддівської посади, як і посади прокурора, отримують особи, які мають диплом і рекомендацію Національної школи магістратури Франції. До цієї школи вступають випускники юридичних вузів, які отримали базову правову підготовку, а також деякі категорії державних службовців [3, с. 11].

Підвищення кваліфікації проходить через обов'язкові/факультативні модулі (теоретична підготовка) тривалістю 2–5 днів кожний та за допомогою практичної роботи в державних установах, судах, адміністраціях, на промислових підприємствах тощо (тривалість практики залежить від спеціальності, проте зазвичай не перевищує одного тижня). Підготовка складається з двох етапів, які чергуються: 1) теоретична підготовка: здатність виокремлювати, засвоювати й застосовувати деонтологічні правила, аналізувати та узагальнювати практичну ситуацію (або судове досьє), знання й уміння застосовувати процесуальне законодавство тощо; 2) практична підготовка проходить у різноманітних органах та інститутах послідовно (стажування): адаптація (суд), стажування в адвоката, стажування в органах розслідування, стажування в пенітенціарній службі, стажування в суді (у судах як цивільної, так і кримінальної юрисдикції, у суді для неповнолітніх, також секретарем судового засідання), стажування в апеляційному суді [4].

Специфікою організації освітніх програм для суддів у Франції є те, що вони розраховані також на прокурорів. Це зумовлюється особливим характером системи судової влади, що склалася в цій країні історично: суддівський корпус складається з магістратів – членів суду й прокуратури при Касаційному суді Франції, судів і трибуналів першої інстанції та кадрових працівників центральної адміністрації, а також аудиторів юстиції.

При цьому суддівський корпус поділяється на дві самостійні категорії: магістратів-членів суду і магістратів-працівників прокуратури, які мають право переходити з однієї категорії в іншу [5, с. 287–289]. Запроваджено два етапи професійної освіти суддів. Зміст першого полягає в професійній підготовці до вступу на посаду. На другому етапі відбувається підвищення кваліфікації вже обраних суддів. Ця професійна підготовка має факультативний характер. Кожний суддя має право щонайменше на 5 днів занять на рік. У кожному апеляційному суді є один або декілька суддів, які відповідають за тривалість професійної освіти, взаємодіють із Національною школою суддів Франції та іншими зацікавленими установами. Крім того, можуть організовуватися курси з підвищення кваліфікації для суддів та адвокатів разом [6, с. 14].

Отже, етапність підготовки суддів існує не лише в Польщі, а й у Франції та Німеччині.

У *Великій Британії* питаннями підготовки суддів займається Рада освіти суддів, яку було засновано 1979 р. для навчання суддів, які розглядають кримінальні справи. У 1985 р. її функції було розширено, і Рада освіти суддів стала займатися питаннями освіти суддів, які розглядають цивільні справи та справи щодо сімейних відносин, а також відповідати за освіту магістратів, голів і членів судів. Рада освіти суддів має п'ять ключових напрямів діяльності:

1) забезпечення висококваліфікованої підготовки штатних і позаштатних суддів, які здійснюють судочинство в галузі цивільного, кримінального й сімейного права. Усі позаштатні судді повинні пройти початкові курси навчання на місцях, перед тим як розпочати роботу в суді та брати участь у семінарах із підвищення кваліфікації в кожній із наведених галузей права з інтервалом 3 роки протягом усієї своєї судової кар'єри;

2) консультування Лорда-канцлера Великобританії щодо напрямів і змісту освіти непрофесійних магістратів та ефективності її здійснення комітетами судів магістратів, а також навчання головуючих у судових складах;

3) консультування Лорда-канцлера Великобританії щодо відповідних стандартів і змісту освіти судових працівників у трибуналах;

4) консультування уряду щодо змін вимог до освіти суддів, магістратів і судових працівників у трибуналах;

5) сприяння міжнародній співпраці у сфері освіти суддів [6, с. 14].

В *Іспанії* повноваження щодо організації та здійснення освіти суддів покладено на Суддівську школу в Барселоні, яка є структурним підрозділом Вищої ради магістратури. Програма освіти дуже різноманітна: семінари з кримінального, цивільного, адміністративного права; із судової практики; заняття, що проводяться апаратом Генерального прокурора Іспанії; стажування в різних організаціях (наприклад, поліції, виправних установах) тощо [6, с. 14].

У *Португалії* забезпечення освіти суддів покладено на Центр освіти суддів у Лісабоні, створений 1998 р., який фінансується Міністерством юстиції Португалії. Його основними функціями є навчання й підвищення кваліфікації магістратів, тобто суддів і прокурорів, що здійснюється за трьома програмами: початкова освіта (теоретичний курс і стажування), додаткова освіта та навчання в процесі роботи. Підвищення кваліфікації є обов'язковим і здійснюється через 2 роки після призначення на посаду та кожні 5 років протягом усієї кар'єри. Формами освіти є участь у дискусіях, семінарах, колоквиумах, конференціях із сучасних проблем правозастосування [6, с. 14].

Навчання суддів у Республіці Молдова та Грузії також здійснюється в спеціальних закладах. У Грузії – у Вищій школі юстиції, а в Молдові – у Національному інституті юстиції.

Навчання у Вищій школі юстиції *Грузії* охоплює теоретичні заняття, стажування та семінари. Теоретичні заняття тривають протягом 5 місяців і спрямовуються на засвоєння навичок судді (зокрема, розглядається порядок слухання справ, складення проектів процесуальних документів та етичні норми). Ці методи включають семінари, участь у

рольовій моделі судового засідання та обговорення питань, пов'язаних із практичною підготовкою. Після занять проводиться чотиримісячне стажування в судах або прокуратурі та одномісячна семінарська підготовка. Після завершення теоретичної частини відбувається іспит із метою оцінки знань, набутих кандидатами. Наступним етапом перевірки кандидатів у судді є заключний письмовий іспит. За умови вдалого завершення теоретичної частини кожний кандидат у межах навчальної підготовки проходить тримісячне стажування [7, с. 64].

Стажування може бути обов'язковим або альтернативним, залежно від закладу, у якому воно проводиться. Обов'язкове стажування відбувається в судах загальної юрисдикції, а альтернативне – у нотаріальних конторах, прокуратурі або інших адміністративних закладах. У кожному випадку призначається координатор програми стажування. Загалом підготовка триває 10 місяців [7, с. 64].

У Грузії питання структури, організації та діяльності Вищої школи юстиції висвітлюються переважно в Законі Грузії «Про Вищу школу юстиції» та в Статуті Вищої школи юстиції Грузії [8, с. 18].

Вища школа юстиції Грузії є державною юридичною особою. Її призначення полягає в забезпеченні професійної підготовки слухачів – осіб, які повинні бути призначені на посаду судді в судах загальної юрисдикції.

Школа фінансується з державного бюджету прямо з коштів, визначених окремим рядком у державному бюджеті. Це гарантує фінансову незалежність інституту від виконавчої влади.

Незалежна рада обирає раду директорів, на яку покладено керівництво школою. Вона складається з директора й заступника директора школи та керівника відділу стажування [8, с. 20].

Відповідно до статті 11 Закону Грузії «Про Вищу школу юстиції» прийом проводиться лише на основі офіційного конкурсу, який проводиться, як правило, два рази на рік. Особливу зацікавленість викликають критерії відбору, встановлені в статті 8 Статуту Вищої школи юстиції Грузії. До них належать такі:

- a) результати кваліфікаційного іспиту;
- b) моральні якості;
- c) особистісні якості;
- d) професійні навички;
- e) рівень кваліфікації;
- f) вміння доводити й висловлювати думку;
- g) вміння аналізувати, логічно мислити та приймати рішення [8, с. 35].

Наявність переліку критеріїв є важливою умовою забезпечення гласності й справедливості у відборі кандидатів та заслуговує на позитивну оцінку. В аналізі оціночних категорій, які застосовуються під час відбору кандидатів, у пункті 3 статті 8 Статуту Вищої школи юстиції Грузії наводиться така їх градація:

- a) значною мірою кваліфікований;
- b) частково кваліфікований;
- c) кваліфікований;
- d) менш кваліфікований;
- e) некваліфікований [8, с. 36].

У визначенні черговості призначення кандидата на посаду судді в Грузії враховується порядковий номер кандидата в атестаційній відомості та його підсумкова оцінка. Після затвердження першої атестаційної відомості претендентів на звання суддів незалежною радою особу може бути призначено на посаду судді, якщо вона відповідає вимогам, встановленим законодавством Грузії [7, с. 66].

Як зазначалося, Вищій школі юстиції Грузії доручено планувати та здійснювати також безперервне підвищення кваліфікації суддів. Згідно зі статтею 33 Закону Грузії «Про Вищу

школу юстиції» обов'язок розробки програми заходів підвищення кваліфікації покладено на заступника директора, який погоджує програму з Радою викладачів Вищої школи юстиції Грузії. У пункті 5 статті 33 Закону Грузії «Про Вищу школу юстиції» передбачено, що під час розробки навчальних програм Вища школа юстиції Грузії звертається за рекомендаціями до голів касаційних, апеляційних судів і судів першої інстанції [8, с. 37].

Стаття 34 Закону Грузії «Про Вищу школу юстиції» дає суддям право брати участь у безперервній підготовці та самостійно обирати цікаві для них розділи річної програми, кожна заявка про проходження підготовки повинна схвалюватися Радою директорів Вищої школи юстиції Грузії, причому для відмови повинні бути поважні підстави [8, с. 42].

У Національному інституті юстиції (далі – НІЮ) Молдови навчання включає теоретичні та практичні заняття. Підготовка триває три семестри, два з яких відводяться на теоретичну підготовку та один – на практику. Третій семестр проходить у формі стажування, один раз на тиждень слухачі повинні відвідувати практичні заняття, які можуть проходити у вигляді рольової моделі судових засідань (слухань), а також підготовки проектів процесуальних документів. Загалом протягом семестру слухачі мають змогу ознайомитися з низкою професій, тісно пов'язаних із судовою системою. Так, кандидати на посаду судді проводять 16 тижнів у судах, по 2 тижні в прокуратурі та в установах, пов'язаних із кримінальним переслідуванням, ще тиждень у колегії адвокатів. Тобто вся початкова підготовка розрахована на 18 тижнів [9].

Випускники НІЮ в Молдові зобов'язані брати участь у конкурсі на заміщення посад. Обрання на посаду судді відбувається на основі середнього бала, отриманого на випускних іспитах. Особи, які не пройшли конкурс на заміщення посади судді, зобов'язані брати участь у цьому конкурсі протягом наступних трьох років. Після завершення цього терміну претендент не може більше брати участь у конкурсі на основі середнього бала, отриманого на випускному іспиті в інституті [10].

У статті 2 Закону Молдови «Про Національний інститут юстиції» зазначено, що діяльність повинна фінансуватися з державного бюджету навіть у тому випадку, якщо використовуються інші джерела отримання доходу. У цьому плані важливо забезпечити та зберегти єдність позицій, що державний бюджет служить гарантією мінімального або стандартного комплексу навчальних заходів, для виконання яких не потрібні додаткові джерела фінансування. Такі заміщення державного фінансування іншими джерелами коштів створюють ризики для стійкості навчальних установ. У сучасних умовах ризик полягає в тому, що навчальні програми можуть виявитися залежними від вимог донорів, а не попиту [8, с. 21].

Як позитивний момент слід відзначити, що відповідно до Закону Молдови «Про Національний інститут юстиції» витрати НІЮ повинні покриватися за рахунок державного бюджету. Позитивною є також норма, яка дозволяє залучати, крім загальних бюджетних асигнувань, додаткові джерела фінансування.

Це положення є особливо актуальним у світлі параграфа 56 Рекомендації СМ/Рес(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи [11], де чітко вказано, що судді повинні забезпечуватися теоретичним і практичним початковим навчанням та підвищенням кваліфікації, що повністю фінансуються державою.

Органами управління НІЮ Молдови є Рада та Виконавчий директор, вищим органом управління є Рада в складі 13 членів, з яких 7 є суддями, а 4 – прокурорами. Крім 11 членів, до Ради входять один представник Міністерства юстиції Молдови та один професор права [8, с. 37].

У цілому практика підтверджує, що запропонована кількість навчальних місць для підготовки суддів не відповідає числу наявних вакансій. За законодавством Молдови для кандидатів із досвідом роботи відводиться до 20% місць, створених для суддів, без проходження початкової підготовки [8, с. 38]. Як позитивний момент слід відзначити, що дата й місце проведення конкурсу оголошуються в засобах масової інформації та в

мережі Інтернет не пізніше ніж за 60 днів до початку конкурсу, на сайті установи повинні публікуватися теми та інші важливі відомості [8, с. 39].

Іспит складається з двох частин. На першому етапі кандидати відповідають на письмові питання в галузі права, підготовлені відділом НІЮ, а на другому – виконують юридичні тести та вправи.

Вступний конкурс повинен організуватися Виконавчим директором НІЮ за рішенням Ради НІЮ. Під час оцінювання відповідей усного іспиту комісія враховує такі характеристики:

- якість викладу, точність та аргументацію відповіді з теми;
- рівень знань, отриманих у межах вищої освіти;
- здатність інтерпретувати й застосовувати матеріальне та процесуальне право;
- здатність до аналізу й синтезу;
- здатність відповідати швидко й точно на запитання;
- інші відповідні критерії [8, с. 41].

Позитивним є те, що наводяться критерії оцінювання усного іспиту. Однак щодо остаточної оцінки кандидату чіткі керівні принципи для зважування різних критеріїв відсутні.

Передбачено право кандидата оскаржити результат вступного іспиту екзаменаційній комісії. У цьому сенсі екзаменаційна комісія, напевно, є водночас і першою, і другою інстанцією, а це означає, що в кандидатів фактично немає шансів на незалежний перегляд результатів іспиту.

На нашу думку, у кандидатів має бути право оскарження результатів іспиту в адміністративному суді, що забезпечило б повну гласність і справедливість.

У Законі Молдови «Про Національний інститут юстиції» лише одну статтю присвячено безперервній підготовці. Відповідно до статті 19 НІЮ організує безперервну підготовку чинних суддів і прокурорів за програмою, яка щорічно подається Раді НІЮ для затвердження. Судді й прокурори мають право на безперервну підготовку, вибираючи при цьому теми з програми не менше ніж на 40 годин щорічно. Рада НІЮ має право встановлювати обов'язкові теми для суддів і прокурорів. Зазначено, що безперервне підвищення кваліфікації є правом суддів. Здійснюючи це право, кожен рік вони повинні приділяти підготовці щонайменше 40 годин [8, с. 71].

Важливим досягненням зазначеної статті порівняно з попередніми нормами є той факт, що нині в законі закріплено право суддів обирати теми своєї підготовки, на додаток до яких як обов'язкові може бути запропоновано лише обмежене коло предметів.

Заслуговує на увагу ідея введення норми, згідно з якою в розробці програми подальшого підвищення кваліфікації без відриву від основної роботи слід враховувати (проте не вважати обов'язковими) пропозиції Ради Європи, майбутніх стажистів, викладачів НІЮ та інших фахівців у галузі права, а також практику інших держав та аналітичну оцінку результатів підготовки за попередні роки [8, с. 73].

Короткий огляд зарубіжної практики суддівської освіти дозволяє виокремити такі характерні риси:

- 1) функція освіти суддів покладається на спеціальні установи (школи, академії), які мають автономний статус;
- 2) зазвичай підготовка має два рівні: початковий (здійснюється спеціальна підготовка кандидатів на посади суддів) та система підвищення кваліфікації, яка може бути децентралізованою (здійснюється на базі вищих навчальних закладів і судів) і централізованою (здійснюється на базі спеціалізованого центру);
- 3) навчання проводять судді-практики;
- 4) підготовка фінансується за рахунок державного бюджету або інших джерел;
- 5) судді мають можливість самостійно обирати час, форми й місце підвищення кваліфікації.

Досвід підготовки кадрів для судової системи, що існує в зарубіжних державах, може бути корисним для України в частині, що стосується запровадження практики, а також етапності підготовки. Однак за наявних умов доцільним є збільшення строків спеціальної підготовки, оскільки для тих осіб, які бажають набути статусу судді, виникають додаткові проблеми через відсутність необхідних знань для здійснення функцій правосуддя.

Висновки. У статті проаналізовано зарубіжний досвід щодо регулювання професійної підготовки суддів у таких державах, як Польща, Німеччина, Франція, Велика Британія, Іспанія, Португалія, Молдова та Грузія. Українському законодавцю варто звернути увагу на деякі аспекти зарубіжного досвіду, такі як збільшення терміну спеціальної підготовки, запровадження спільного навчання суддів та інших професій, наприклад прокурорів, надання права суддям самим обирати програму для підвищення кваліфікації, регламентація особливостей професійної підготовки, запровадження спрощеної підготовки для кандидатів на посаду судді з досвідом роботи.

Список використаних джерел:

1. Борковскі Г. Польський досвід підготовки кандидатів на посади суддів / Г. Борковскі // Результати першого національного добору кандидатів на посаду судді: досвід, шляхи удосконалення та запровадження спеціальної підготовки кандидатів : матер. Міжнарод. семінару-практикуму (22–24 лютого 2012 р.). – Львів, 2012. – С. 1–7.
2. Шишкін В. Судові системи країн світу : у 3 кн. – К. : Юрінком Інтер, 2001– . – Кн. 1. – 2001. – 318 с.
3. Мельник М. Належна професійна підготовка суддів як складова судової реформи: міжнародний досвід та його адаптація до вітчизняного законодавства / М. Мельник // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2013. – № 2. – С. 8–12.
4. Ecole nationale de la Magistrature [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.enmjustice.fr/index.php>.
5. Судебные системы европейских стран: справочник / пер. с франц. Д. Васильева и с англ. О. Кобякова. – М. : Международные отношения, 2002. – 336 с.
6. Самсін І. Освіта суддів: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії / І. Самсін // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2012. – № 1. – С. 10–15.
7. Швиденко Я. Деякі аспекти кваліфікаційної підготовки суддів (з досвіду зарубіжних країн) / Я. Швиденко, В. Кошинець // Вісник Державної судової адміністрації України. – 2012. – № 4(25). – С. 59–67.
8. Подготовка судей : доклад / Генеральная дирекция по вопросам прав человека и верховенства права // Восточное партнёрство – Содействие правовой реформе в странах Восточного партнёрства. – Страсбург, 2012. – 278 с.
9. Положение об организации и проведении стажировки слушателей Национального института юстиции Молдовы : утверждено на заседании Совета НИЮ от 26.06.2009 г. (с изменениями и дополнениями от 02.07.2010 г., от 10.06.2011 г.).
10. Закон о Национальном институте юстиции Молдовы № 152-XVI от 08.06.2006 г. / Monitorul Oficial. – 2006. – № 102-105/484. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=13147.
11. Рекомендація № 12(94) «Незалежність, дієвість та роль суддів» : ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_323.

СЛОБОДЯНИК Т. М.,
начальник юридичного відділу
(Кременчуцький національний
університет імені
Михайла Остроградського)

УДК 342.25

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Формування територіальної громади як інстанції в системі відповідальності передбачає посилення відповідальності самого місцевого співтовариства.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, депутати місцевих рад, сільський, селищний, міський голова.

Формирование территориальной общины как инстанции в системе ответственности предусматривает усиление ответственности самого местного сообщества.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, депутаты местных советов, сельский, поселковый, городской голова.

Formation of the territorial community as an instance in the system of responsibility means the increased responsibility of the local community itself.

Key words: local self-government bodies, deputies of local councils, village council, settlement council, mayor.

Вступ. Партисипативна демократія як основа зв'язків органів влади з громадськістю в системі місцевого самоврядування є невід'ємною складовою представницької демократії. У зв'язку із цим актуалізуються питання адекватного впливу територіальних громад на органи місцевого самоврядування, посадових осіб і депутатів місцевих рад, у тому числі з метою оцінки ефективності вирішення зазначеними суб'єктам публічної влади питань місцевого значення, здійснення ними як функцій муніципального управління, так і дотримання передбачених законодавством правил поведінки, обмежень і заборон, норм суспільної моралі тощо [1].

Демократична модель публічного управління передбачає активну участь членів територіальної громади та їх об'єднань у процесах підготовки, ухвалення й реалізації управлінських рішень. Це вимагає наявності відповідних механізмів і процедур, які дають змогу громадянам, з одного боку, справляти вплив на зазначені процеси, а з іншого – контролювати дії органів місцевого самоврядування [2].

Постановка завдання. Формування територіальної громади як інстанції в системі відповідальності передбачає посилення відповідальності самого місцевого співтовариства, що базується на комплексному розв'язанні питань місцевого значення та широкому залученні населення до процесів ухвалення управлінських рішень такими шляхами:

– стимулювання місцевих громадських ініціатив, спрямованих на соціально-економічний розвиток відповідної адміністративно-територіальної одиниці та сприяння органам місцевого самоврядування в реалізації таких проектів;

– розвитку механізмів регулювання суспільних відносин на основі посилення самоідентифікації населення з територією відповідного села, селища, міста, формування почуття «малої Батьківщини»;

– удосконалення системи громадського муніципального моніторингу соціально-економічних показників, перебігу соціально-економічних реформ, етапів реалізації інвестиційних проектів, формування системи збору й поширення кращих практик проведення реформ на регіональному та місцевому рівнях;

– налагодження партнерських відносин між органами місцевого самоврядування та територіальною громадою [3].

Результати дослідження. Дієвий двосторонній зв'язок органів місцевого самоврядування з громадськістю можливий лише за наявності прозорості й відкритості органів влади, їх готовності до співпраці з громадськістю, готовності самої територіальної громади до активної участі в процесі управління, тобто до запровадження засад партисипативної демократії. Для цього необхідно на законодавчому рівні закріпити дієві процедури, які забезпечували би прозорість діяльності влади взагалі та на місцевому рівні зокрема. Пленарні засідання рад мають бути доступними для широких верств населення. Публічність процесу прийняття рішень зменшить прояви корупції й лоґролінгу (взаємної підтримки депутатів депутатами) [4].

Вирішення питань безпосереднього забезпечення життєдіяльності територіальних громад залежить насамперед від того, наскільки ефективно організовано роботу органів місцевого самоврядування, наскільки ініціативними й наполегливими є вони у своїй діяльності. Тому в разі незадовільного вирішення питань місцевого життя претензії населення повинні звертатися до органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також до себе, оскільки населення самостійно формує органи місцевого самоврядування.

Дієвість місцевого самоврядування суттєво залежить від здатності членів територіальної громади контролювати місцеву владу та змінювати її, якщо вона виявляється неспроможною реалізовувати покладені на неї законом повноваження й ефективно вирішувати питання місцевого значення. Іншими словами, члени територіальної громади мають контролювати органи влади та змінювати їх або коригувати їх діяльність залежно від того, наскільки ефективно вони функціонують [5].

Функціонування територіальної громади як інстанції має базуватися на принципах законності, об'єктивності, неупередженості, незалежності, гласності та громадянської відповідальності членів місцевої спільноти. Реалізація зазначених принципів припускає використання населенням різних форм впливу на діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування, до яких відносяться такі: місцевий референдум, місцеві вибори, доручення виборців, звітування обраних осіб перед виборцями, інститут відкликання депутатів і виборних посадових осіб місцевого самоврядування, загальні збори громадян за місцем проживання, правотворча ініціатива, звернення громадян до органів місцевого самоврядування, обговорення населенням питань місцевого значення й проектів рішень органів місцевого самоврядування, участь мешканців у роботі органів самоорганізації населення тощо [6; 7; 8].

Розвиток інституту відповідальності органів місцевого самоврядування передбачає також удосконалення контролю над зазначеними суб'єктами, у тому числі з боку населення. Одним із можливих механізмів реалізації громадського контролю над органами місцевого самоврядування та формою забезпечення відповідальності суб'єктів публічної влади повинен стати інститут громадського інспектора, діяльність якого можна унормувати як безпосередньо в статуті територіальної громади, так і шляхом внесення змін до чинного законодавства.

Громадський інспектор має бути представником інтересів територіальної громади села, селища, міста, обиратися від громадських організацій, трудових колективів (чи їх профспілкових організацій) або самовисуванням на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування одночасно з виборами сільських, селищних, міських рад на строк повноважень останніх [9].

Оскільки діяльність одного громадського інспектора може ефективно реалізуватися лише на рівні невеликого населеного пункту, то для населених пунктів із чисельністю населення 500 осіб та більше доцільним є обрання такої кількості інспекторів, яка буде дорівнювати кількості депутатів, обраних до відповідної місцевої ради в мажоритарних виборчих округах. Отже, кількість громадських інспекторів насамперед має визначатися з урахуванням величини територіальної громади [10].

Із числа обраних під час чергових виборів громадських інспекторів мають бути сформовані відповідні громадські ради. Голова й секретар такої ради мають обиратися із числа новообраних громадських інспекторів. Рішення таких рад, наділених відповідними контрольно-наглядовими й консультативно-дорадчими функціями, мають носити рекомендаційний характер, а їх невиконання повинне тягнути за собою насамперед морально-етичну відповідальність та застосування засобів громадського впливу [11].

Доцільним є впровадження зазначеної форми одночасно з таким інститутом, як уповноважений із прав територіальної громади, якого слід обирати шляхом самовисування від територіальної громади, а не через рішення органів місцевого самоврядування, як це пропонується деякими дослідниками [6; 12].

Передбачається, що громадські інспектори можуть здійснювати свої функції як на громадських засадах, так і за рахунок коштів місцевого бюджету. Водночас задля зменшення ймовірного тиску з боку органів місцевого самоврядування вважаємо за доцільне не залучати громадського інспектора до роботи в зазначених органах, щоб запобігти впливу останніх на нього. Проте можливий також інший варіант, коли на громадських інспекторів міг би покладатися обов'язок щодо ініціювання створення й координації діяльності органів самоорганізації населення. Тоді громадський інспектор міг би ввійти до одного з тих, що будуть створені в його виборчому окрузі, або навіть очолити відповідний орган. У такому разі видається доцільним змінити процедуру утворення органу самоорганізації населення.

А тому вже найближчим часом громади отримають суттєвий імпульс із боку влади, який приведе механізм створення органів самоорганізації в дію. Громадські інспектори, їх рада та координовані (утворені за їх участю) органи самоорганізації населення зможуть стати своєрідною сполучною ланкою між жителями окремих територій сіл, селищ, міст та місцевими радами і їх виконавчими органами.

А отже, громадські інспектори та їх рада як організаційно-правова форма забезпечення відповідальності активізують громаду й залучають її до процесу створення органів самоорганізації населення, що зможе певним чином компенсувати відсутність районних у містах рад, створить певний механізм стримувань і противаг, сутність якого полягала б у тому, що уповноважений із прав територіальної громади, наділений контрольно-наглядовими функціями, забезпечував би контроль над усіма органами місцевого самоврядування, а громадські інспектори та їх рада контролювали б сільського, селищного й міського голову, відповідну раду та її виконавчий орган.

Водночас місцева рада контролювала б органи самоорганізації населення в передбачених законодавством випадках [13].

У цьому аспекті як громадські інспектори та ради, з них утворені, так і уповноважений із прав громади мають бути представлені як інстанція, на яку буде покладено функцію ініціації механізмів, передбачених ст. ст. 74–80 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ініціювання процедури дострокового припинення повноважень ради (ст. 78) або дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови (ст. 79)) та ст. ст. 37–49 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» (розділ V «Відкликання депутата місцевої ради»). Адже наразі вказані форми забезпечення відповідальності є абсолютно недієвими саме через відсутність конкретно визначеного суб'єкта, на якого покладено обов'язок розпочати процедуру притягнення до відповідальності. І насамперед це стосується тих ситуацій, коли має місце втрата до-

віри територіальної громади до сільських, селищних, міських голів, депутатів місцевих рад та утворених ними органів.

У таких випадках першочерговим завданням має бути колегіальне рішення громадської ради про початок процедури притягнення до відповідальності органу чи посадової особи місцевого самоврядування та направлення відповідного подання до органів прокуратури або суду [14].

Громадські інспектори можуть працювати як на постійній основі, так і поєднувати свою роботу з іншою діяльністю. Водночас вони, на відміну від державних контролюючих органів, не наділені юридичними примусовими повноваженнями, не мають права самостійно притягати органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб до юридичної відповідальності, адже їх рішення повинні носити здебільшого рекомендаційний характер і спрямовуватися на привернення уваги широкої громадськості до протиправних дій владних суб'єктів. З метою залучення населення до громадського контролю над органами місцевого самоврядування доцільним є залучення добровільних помічників громадського інспектора або членів тих органів самоорганізації населення, до яких можуть входити такі інспектори.

Загалом через раду громадських інспекторів та уповноваженого з прав територіальної громади як органи самоорганізації населення, так і інші громадські структури зможуть вирішувати більшість питань, зокрема пов'язаних із захистом законних прав та інтересів жителів [15].

Діяльність громадської ради повинна передбачати уважне ставлення до запитів громадян та їх повсякденних потреб, урахування реальних обставин, прояв ініціативи, наполегливості й оперативності. З огляду на це засідання громадської ради слід проводити регулярно, не рідше одного разу на місяць. На засіданнях мають розглядатися плани роботи, здійснюватися обмін думками, намічатися перспективні заходи, що є необхідною умовою ефективної роботи. Також слід передбачити обов'язкову присутність громадських інспекторів на сесії місцевої ради (як на пленарному засіданні, так і на засіданнях постійних комісій). Голові й секретарю ради громадських інспекторів варто надати право бути присутніми на засіданнях виконавчих комітетів. Подібними правами варто наділити також уповноваженого з прав територіальної громади. Для забезпечення своєї діяльності громадський інспектор повинен самостійно або в складі ради розробляти й реалізовувати план заходів громадського контролю, узагальнювати матеріали про функціонування органів місцевого самоврядування, реалізацію й захист ними прав та інтересів територіальної громади. Загалом необхідно надати інспекторам повноваження вчиняти будь-які дії, які не суперечать чинному законодавству, спрямовані на проведення громадського моніторингу органів місцевого самоврядування. За результатами перевірок із соціально значущих і таких, що можуть викликати суспільний резонанс, питань громадський інспектор має скласти звіт та оприлюднити його в комунальних засобах масової інформації, а також не рідше одного разу на рік відвідувати про свою діяльність на загальних зборах громадян за місцем проживання [16].

Варто відзначити, що потреба високого професійного рівня громадського моніторингу діяльності органів місцевого самоврядування ставить під сумнів можливість виключно волонтерського характеру його реалізації, а також порушує проблему серйозного навчання тих активістів територіальної громади, які хочуть брати участь у контролі над суб'єктами публічної влади. Тому для забезпечення повноцінного й ефективного громадського моніторингу необхідне обов'язкове поєднання громадянської та експертної позиції в межах однієї команди або структури (наприклад, громадської ради) та інформаційного, методичного й організаційного забезпечення діяльності громадських інспекторів. А тому з метою забезпечення належної діяльності наведеного інституту громадянського суспільства доцільно законодавчо передбачити обов'язковість фінансування діяльності як громадських інспекторів, так і утворених ними органів за рахунок

коштів місцевого бюджету з одночасним запровадженням відповідальності громадських інспекторів та їх рад за реалізацію наданих їм повноважень. Фінансування має торкатися переважно матеріально-технічного забезпечення діяльності громадських інспекторів та їх рад, зокрема, інспектор міг би отримувати грошову винагороду.

Висновки. Отже, відповідальність органів місцевого самоврядування повинна забезпечуватися через становлення територіальної громади як дієвої інстанції внаслідок ініціативності й активності населення, вимогливості й сукупності запитів до суб'єктів публічної влади з боку жителів. Необхідність такого реформування передбачає перетворення психології індивідуалізму й утриманства членів територіальної громади на ідеологію соціальної відповідальності, партнерства громадян та органів місцевого самоврядування.

Одним із важливих механізмів реалізації громадського контролю над органами місцевого самоврядування та формою забезпечення відповідальності суб'єктів публічної влади є інститут громадського інспектора і його помічників та уповноваженого з прав територіальної громади, які в межах контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування здійснюють моніторинг ступеня вирішення питань місцевого значення, ефективності ухвалених управлінських рішень, якості надаваних послуг, задоволення потреб та інтересів територіальної громади [17].

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо в продовженні дослідження існуючих форм забезпечення відповідальності органів місцевого самоврядування задля вдосконалення процедур їх реалізації.

Список використаних джерел:

1. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктне право у юридично-галузевій парадигмі / В.К. Колпаков // Право України. – 2012. – № 4. – С. 17–21.
2. Кутафін О.Е. Муниципальное право Российской Федерации : [учеб. для студ. по спец. «Юриспруденция»] / О.Е. Кутафін, В.И. Фадеєв. – М. : Проспект, 2002. – 559 с.
3. Кравченко В.В. Конституційне право України : [навч. посібник] / В.В. Кравченко. – К. : Атіка, 2010. – 512 с.
4. Основи конституційного права України : [підручник] / за ред. В.В. Копейчикова. – Вид. 2-е, доп. – К., 2010.
5. Конституційне право зарубіжних країн : [навч. посібник] / [М.С. Горшеньова, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка та ін.] ; за заг. ред. В.О. Ріяки. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 544 с.
6. Конституція України. – К. : Преса України, 1996. – 80 с.
7. Батанов О.В. Місцевий уповноважений з прав територіальної громади в механізмі захисту прав людини (проблеми теорії та практики) / О.В. Батанов // Інтернет видання «Юриспруденція он-лайн». – 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=497>.
8. Конституційне право України / за ред. В.Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 2009.
9. Домбровська О.В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / О.В. Домбровська ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 19 с.
10. Конституційне право України : [навч.-метод. матеріали для студ. спец. «Правознавство»] / П.Б. Стецюк, З.С. Гладун, Л.Т. Комзол, М.Г. Федчишин. – Тернопіль : Економічна думка, 2010. – 68 с.
11. Конституційне право України: інтерактивний курс : [навч.-метод. посібник] / В.І. Шмеріга, Н.М. Крестовська. – Х. : Одиссей, 2004. – 238 с.
12. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні / [В.О. Антонечко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та ін.] ; за ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. – К. : Атіка, 2007. – 864 с.

13. Алексєєв В.М. Громадівські ради: законодавчий аспект / В.М. Алексєєв // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць / редкол. : С.М. Серьогін (гол. ред.) та ін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2008. – С. 43–50.
14. Костюченко О.А. Конституційне право України : [навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни] / О.А. Костюченко. – К. : Київський нац. екон. ун-т., 2001. – 115 с.
15. Малишко В.М. Конституційне право людини на свободу світогляду і віросповідання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / В.М. Малишко ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 18 с.
16. Лиска О.Г. Територіальна громада в системі місцевого самоврядування / О.Г. Лиска // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – № 1. – С. 137–144.
17. Місцеве самоврядування в Україні: загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання : зб. типових місцевих нормат. актів / А.С. Ткачук, В.І. Кампо, В.В. Прошко та ін. – К. : ІГС, 2001. – 44 с.

ТЕРОВАНЕСОВ А. М.,
аспірант кафедри конституційного
і міжнародного права
(Донецький національний університет)

УДК 368.9.06

НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПРАВОВІДНОСИН МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ

У статті досліджуються наукові методи розвитку медичного страхування. Передбачено, що вивчення методології впливає на формування теоретичного базису системи медичного страхування. Закріплюється тлумачення терміна «методологія медичного страхування». Встановлено неможливість висвітлення всієї сукупності наукових прийомів вивчення медичного страхування.

Ключові слова: медичне страхування, методологічні засади, теоретичний базис, правовідносини, наукові методи.

В статье исследуются научные методы развития медицинского страхования. Установлено, что методологические основы влияют на формирование теоретического базиса системы медицинского страхования. Доказывается невозможность освещения всей совокупности научных приемов. Предложено толкование термина «методология медицинского страхования».

Ключевые слова: медицинское страхование, методологические основы, теоретический базис, правоотношения, научные методы.

The article is devoted to investigation of methods for studying the development of medical insurance. In the article is explored the impact of methodology on the theoretical basis of health insurance. The interpretation of the term “methodology of medical insurance” is proposed. In the article is suggested way to further research of the legal relationship of medical insurance.

Key words: medical insurance, methodological principles, theoretical basis, legal relations, scientific methods.

Вступ. Вивчаючи становлення сфери медичного страхування в Україні, слід зупинитися на декількох аспектах. По-перше, медичне страхування являє собою особливу систему відносин, яка є частиною соціального законодавства та виступає гарантією дотримання конституційних прав громадян із боку лікувальних закладів. По-друге, медичне страхування має власну історію дослідження, яка розвивалася впродовж XIX – XX ст. Слід зауважити, що кожний процес містить певний науковий базис, і в такому контексті викликають інтерес роботи вчених, які спрямовані на вивчення цього питання. Крім з'ясування змістовних положень праць науковців, що сприяють детальному вивченню досліджуваної проблеми, обов'язковим є визначення основних наукових прийомів, за допомогою яких можна дослідити його становлення. Тому актуальним є вивчення методології медичного страхування як основи для подальшого дослідження поетапного розвитку вказаної сфери.

Недостатня кількість наукових праць із цієї теми свідчить про необхідність додаткових досліджень. Виявлення основного спектра методів дозволить більш детально визначити умови й особливості законодавства про медичне страхування в історичному аспекті.

Проблемам вивчення методології як окремої сфери знань приділено увагу багатьма вітчизняними й іноземними науковцями. Так, А. Дідікін досліджує питання вивчення методології науки конституційного права [1]. Л. Павкін аналізує особливості методології історії держави та права [3]. Ю. Сурмін та І. Шпильовий висвітлюють загальні основи методологічних проблем у контексті розвитку держави [5]. І. Новіков вивчає діалектичні умови розвитку суспільних процесів [6]. В. Нохрін звертає увагу на наукові прийоми дослідження науки історії держави й права [7]. Ю. Арзамаскін присвячує дослідження методам історичного пізнання в науковому аналізі [8].

Значна кількість наукових робіт свідчить про багатоаспектність та актуальність цієї проблеми. Водночас у роботах учених не приділено увагу методології дослідження медичного страхування, не враховано вплив наукових прийомів і способів на розвиток цього питання.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження методології становлення системи медичного страхування як окремої сфери наукових знань, що дозволяє розвинути теоретичний базис вивчення цих правових відносин.

Результати дослідження. Як зазначає А. Дідікін, посилаючись на А. Сімановича та В. Карповича, методологія в загальнонауковому сенсі являє собою сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, способів, які використовувалися в науковому дослідженні, а також специфічну галузь філософського й наукового знання, у якій аналізуються передумови теоретико-пізнавальної та практично-застосовної діяльності [1, с. 39]. З огляду на це слід вказати, що під час кожного аналізу наукової проблеми існує система механізмів, завдяки якій відбувається вивчення окреслених питань. При цьому автор зазначає, що методологія може вплинути на практичну діяльність. Безумовно, вивчення загальнотеоретичних основ певним чином забезпечує їх застосування в суспільстві, проте в більшості випадків способи відрізняються від методів втілення в практичне життя.

Як вказує М. Ярушак, методологія окремої науки охоплює проблеми, характерні для наукового пізнання в певній галузі [2, с. 407]. Тобто кожна наука має свій обсяг прийомів, за допомогою яких відбувається вивчення предмета. Слід зазначити, що медичне страхування як система знань має власний понятійний апарат. Однак для вивчення цієї сфери доцільно звернутися до загальнонаукових засад, які стосуються всіх галузей знань. Інакше не вдасться сформулювати єдиний підхід до визначення місця цього питання в науковій системі.

Під час вивчення теоретичних основ виникає потреба у всебічному аналізі методів, які поділяються на загальнонаукові та приватно-наукові. Слід наголосити, що, крім вказаної класифікації, деякі вчені виділяють спеціальні методи, застосування яких доз-

воляє деталізувати знання за допомогою вивчення термінологічного базису, законодавчої основи, етапів становлення досліджуваного питання тощо. У такому контексті медичне страхування являє собою предмет пізнання не лише для юристів, а й для економістів, медиків і представників інших наукових напрямів. Як зазначає Л. Павкін, вивчення державно-правових явищ, які стосуються минулих подій, призводить до особливих, специфічних пізнавальних труднощів, з якими зазвичай не стикаються вчені, які працюють, наприклад, у сфері природничих наук. Труднощі істориків пов'язані насамперед із часовою та просторовою віддаленістю сучасного дослідника від об'єкта пізнання – історичних форм прояву держави й права [3, с. 19]. Із цією тезою можна погодитись, оскільки під час дослідження етапів становлення певного законодавчого інституту доводиться користуватися нормативними й науковими джерелами, які були чинними на той час, проте згодом втратили законну силу.

Слід зауважити, що багато вчених, вивчаючи окреслену систему відносин, звертають увагу на сучасний етап розвитку, мотивуючи це новизною законодавчих норм і бажанням вивчити європейський досвід щодо такого питання. Водночас історико-правове дослідження полягає у вивченні особливостей розвитку медичного страхування з можливістю застосувати накопичені знання для побудови сучасної законодавчої моделі. Саме тому дослідники в галузі історії права використовують методи, притаманні історичним і правовим наукам, за допомогою чого можна виявити сучасний стан справ та визначити сприятливу систему гарантії права на охорону здоров'я, яка не втратить своєї актуальності в майбутньому. Як вказує Г. Лопушняк, відсутність єдиних підходів до трактувань соціальних понять і специфіка соціальних процесів вимагає більш детального їх пояснення на основі дослідження існуючих теорій та практики провадження соціальної політики. Внаслідок цього доцільним буде застосування системного підходу й принципу історичності до аналізу як теоретико-методологічних, так і практичних проблем формування й реалізації всіх видів такої політики [4, с. 119]. Погоджуючись із цією тезою, слід наголосити на розбіжностях щодо відношення медичного страхування до визначеної системи знань. Це пов'язується з невеликим досвідом вивчення наукових поглядів окресленої сфери та новизною тематики. Актуальності сфера безоплатної медичної допомоги набула на початку ХХ ст., а гарантії її надання з'явилися пізніше, тому науковий базис виявляється доволі звуженим. Враховуючи думку вчених, які зазначають, що страхування належить до цивільного, фінансового, медичного права та є частиною соціального законодавства, виявляється складним виділення загальних підходів до методології. Тому системний підхід до вивчення проблеми, який полягає в структурованому дослідженні певних правових відносин враховуючи їх історичний розвиток, сучасний стан становлення, порівняння зі схожими зарубіжними нормами законодавства, дозволяє виявити всебічний розвиток та місце медичного страхування в системі правових наук.

Як зазначають Ю. Сурмін та І. Шпильовий, у науковому пізнанні функціонує цілісна, складна, динамічна система різноманітних методів, які застосовуються на різних етапах і рівнях пізнання. Так, у процесі наукового дослідження використовуються різні наукові методи як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях, які можна об'єднати в три групи: філософські, загальнонаукові, конкретно-наукові методи [5, с. 290].

Під час застосування загальнонаукових методів пізнання неможливо відійти від використання діалектичних прийомів знаходження істини як засновницьких форм проведення будь-якого дослідження. Саме діалектика допомагає структурувати отримані факти та з розрізнених ідей, пропозицій, досліджень учених сформулювати власне бачення подальшого розвитку медичного страхування. Як зазначає І. Новіков, діалектика – це не безпосереднє й тимчасове сприйняття, у якому всі його моменти діють разом і нерозрізнено. На противагу цьому діалектика є завжди формалізацією, що несе в собі порядок і впорядкованість у зрозумінні [6, с. 39]. Тобто метод діалектики є загальнонауковим, що означає обов'язковість його використання під час дослідження всіх суспільних наук. До

них можна певним чином віднести юридичну систему знань, що дозволяє проаналізувати всі складові законодавчої сфери щодо впровадження новаторських змін до правових відносин, які не набули поширення внаслідок короткочасного існування в конкретній державі, включаючи, безумовно, сферу медичного страхування.

Обов'язковим елементом дослідження всіх правових інститутів є вивчення їх умов розвитку від минулого до сучасності. Тому використання методу історизму дозволяє вивчити процеси становлення системи відносин. Як зазначає В. Нохрін, такий науковий прийом зобов'язує розглядати передісторію явища або процесу, що вивчається, бачити тенденції розвитку та прогнозувати їх майбутній стан [7, с. 8]. Цей спосіб є надзвичайно важливим у контексті аналізу умов розвитку соціальної сфери, оскільки застосування вказаного методу приводить до виявлення особливостей розбудови визначеного процесу, враховуючи економічне становище, суспільну ситуацію, політичні перетворення, що відбуваються в державі. Як зазначає Ю. Арзамаскін, принцип історизму передбачає облік конкретних історичних умов (ситуацій), за яких проходить розвиток (зміна) історичного процесу [8, с. 9]. Із такою думкою можна погодитись, оскільки на підставі подій, які містяться в наукових джерелах та архівних матеріалах, у ХХ ст. було сформовано систему кваліфікованої медичної допомоги, що дозволило законодавцям розпочати розробку моделі страхування. Водночас складно погодитися з поняттям «принцип історизму», яке пропонує автор. Слід зазначити, що принципами є керівні засади, на підставі яких формується певна система відносин. Натомість поняття методів у цьому дослідженні застосовуються в контексті наукового пізнання та сприймаються як певні стандарти, за допомогою яких можна вивчити історичні процеси та віднайти істину, що сприятиме скорішому встановленню особливостей розвитку соціального страхування та надасть можливість на підставі фактичного матеріалу запропонувати варіанти подальшого розвитку умов медичного забезпечення. Однак доцільно розподілити вказані два поняття та визначити історизм як метод пізнання, застосування якого дозволяє в науковому сенсі дослідити умови становлення системи медичного страхування від початку ХХ ст. до сьогодення. Принципами, відповідно, є основні ідеї, на підставі яких будується певна галузь або інститут права. Таке трактування термінології дозволяє, з одного боку, уникнути розбіжностей під час формування базисних понять, що сприятиме проведенню наукової роботи. З іншого боку, наявність сталого термінологічного апарату нівелює розбіжності, які виникають між вченими під час проведення досліджень, що приводитиме до реальних дискусій щодо проблем розвитку соціальної сфери та висловлення пропозицій, спрямованих на покращення умов становлення медичного страхування.

Слід зауважити, що сфера охорони здоров'я потребує детального дослідження для з'ясування факторів, які уповільнюють її розвиток та створюють перешкоди за нормального функціонування медичної галузі. Можна вказати, що без застосування методів аналізу й синтезу неможливо визначити базисний характер існування медичної допомоги як невід'ємного права людини. Застосування аналізу приводить до розподілу теоретичних знань щодо досліджуваного предмета на відповідні частини, що дозволяє провести його ретельне вивчення. Використовуючи метод синтезу, можна, навпаки, на підставі окремих фактів створити єдину структуру та визначити основи її функціонування. Під час дослідження розвитку медичного страхування необхідно з одного боку, виділити окремо історичне становище, рівень нормативного закріплення цих суспільних відносин, міжнародний досвід запровадження, а з іншого – структурувати отриману інформацію, на підставі якої визначаються методологічні основи розвитку медичного страхування та пропонуються варіанти подальшого становлення цієї системи відносин.

Ще одним науковим способом, який допомагає вивчити основи становлення медичного страхування, є метод індукції та дедукції, який полягає у виявленні основних тенденцій розвитку визначеного процесу та їх узагальненні. Застосовуючи його щодо соціальної сфери, можна зазначити, що під час дослідження умов функціонування ме-

дичної галузі основними негативними тенденціями є системні недоліки, які невідвратно впливають на інші складові економічного розвитку держави. Навпаки, під час здійснення наукового дослідження метод дедукції допомагає представити медичне страхування як єдину систему законодавчих положень, закріплених у Конституції України, цивільному законодавстві, інших джерелах права. Розділення аналізованої системи на структурні складові приведе до виявлення позитивних передумов подальшого її функціонування. Як вказує В. Бабайлов, процес чергування дедукції та індукції може проявлятися неодноразово, і закінчення цього процесу обмежується лише кінцевим характером мети конкретного наукового дослідження [9, с. 287].

Отже, використання таких прийомів є обов'язковою умовою під час проведення пошуково-аналітичної роботи в будь-якій галузі пізнання. За допомогою методу дедукції та індукції можна сформулювати власну позицію щодо подальшого розвитку цієї системи відносин.

Ще одним загальнонауковим прийомом, який часто застосовують учені під час здійснення теоретичної роботи, є метод сходження від абстрактного до конкретного, що полягає в переході від загальних уявлень про предмет до детального його вивчення. Тобто від абстрактних уявлень про явище суспільного буття, використовуючи гіпотези й факти, можна дійти конкретних висновків щодо особливостей існування такої наукової сфери та визначити умови практичного втілення. У цьому разі медичне страхування являє собою неструктуровану, незрозумілу для громадськості абстракцію, яка потребує детального вивчення.

Вивчаючи розвиток медичного страхування, обов'язковим є використання системного методу, методу діалектики, історизму, методу сходження від абстрактного до конкретного, методів аналізу та синтезу, дедукції та індукції. Ці прийоми суспільного пізнання є загальнонауковими, застосовуються в усіх сферах людського буття, у тому числі у сфері страхування.

Крім загальнонаукових прийомів, які мають застосовуватися під час вивчення основ медичного страхування, доцільно звернутися до спеціальних методів пізнання, які використовуються під час вирішення проблем розвитку законодавчої та соціальної сфери в державі. Таким прийомом є формально-юридичний метод, що дозволяє з'ясувати основні науково закріплені теоретичні поняття та розтлумачити норми чинного законодавства й положення, які були чинними раніше. Як зазначають Л. Берлявський та О. Шматова, формально-юридичний метод сприяє вивченню правових догм, виявленню логічних зв'язків, абстрагуванню від інших соціальних, політичних, економічних явищ [10, с. 51]. Слід вказати, що використання цього прийому надає можливість виділити проблеми законодавства з низки інших суспільних проблем.

Для вивчення питань розвитку медичного страхування потрібно звернути увагу на особливості становлення цих відносин у зарубіжних державах. Тому застосування методу правової компаративістики, що полягає в порівнянні норм та інститутів провідних країн світу з національним законодавством, є обов'язковим, адже відносини у сфері страхування здоров'я почали своє становлення із середини XIX ст. та вплинули на зміни державної політики імперій, розташованих на європейському континенті. При цьому цікавим виявляється не лише теоретичне вивчення нормативних джерел, які були чинними на початку XX ст., а й особливостей практики застосування та реакції суспільства на зміни, що пропонуються.

Метод правової компаративістики є невід'ємною частиною проведення історико-правового дослідження, який надає розуміння особливостей функціонування нормативного закріплення відносин у країнах світу та дозволяє порівняти їх з українським законодавством, що є позитивним фактором під час вивчення основ медичного страхування.

Наукові прийоми, за допомогою яких аналізується галузь охорони здоров'я, не можуть бути вичерпними, оскільки, як вказує В. Юсупов, посилаючись на В. Копніна, методи

ґрунтуються на системах об'єктивно-істинного пізнання як науки в цілому, так і окремих галузей знань. Розмаїття цих систем породжує багатство наукових методів [11, с. 70]. Тобто під час проведення дослідження складно виявити весь спектр наукових прийомів, який використовується, оскільки способи пізнання можуть перетинатися та бути взаємозамінними.

На підставі викладеного, розкривши понятійну основу та проаналізувавши сукупність способів дослідження соціальної сфери, доцільно запропонувати власне визначення методології медичного страхування. Отже, методологією медичного страхування є сукупність наукових прийомів і підходів, за допомогою яких визначаються передумови виникнення, етапи становлення, основи функціонування. Такий підхід явно розкриває мету використання методів, оскільки, по-перше, застосування наукових способів дозволяє дослідити умови виявлення факторів, що вплинули на історичне формування соціальних стандартів у суспільстві. По-друге, стає реальним визначення особливостей розвитку медичного страхування в минулому, у тому числі умов реформування, реакції суспільства на пропонувані зміни та думок правлячої еліти про невідворотні процеси перебудови системи практичного втілення законодавчих положень. По-третє, враховуючи мету історико-правового дослідження, яка полягає в з'ясуванні особливостей існування певних суспільних відносин у минулому для передбачення можливого їх подальшого розвитку, на підставі використання наукових способів виявляється можливим виявлення основ функціонування медичного страхування в сучасний період.

Таким чином, методологія дозволяє розкрити сутність медичного страхування, сформулювати спектр наукових питань, які впливають на виявлення прогалин під час вирішення теоретичних і практичних завдань, та допомагає визначити перспективи розвитку цих правових відносин у майбутньому.

Висновки. Під час дослідження становлення медичного страхування обов'язковим є застосування загальнонаукових і приватно-наукових методів, які притаманні як вивченню всіх суспільних процесів, що відбуваються на теренах держави, так і окремому з'ясуванню умов розвитку правових відносин медичного страхування. До наукових прийомів, які дозволяють вивчити розвиток медичного страхування, належать системний метод, метод діалектики, історизму, метод аналізу та синтезу, формально-юридичний метод, метод правової компаративістики тощо. Для більш детальної конкретизації досліджуваного питання визначено термін «методологія медичного страхування» та розтлумачено його як сукупність наукових прийомів і підходів, за допомогою яких визначаються передумови виникнення, етапи становлення, основи функціонування системи медичного страхування. Подальшого дослідження потребують питання взаємозв'язку норм, що регулюють медичне страхування, з галузями національного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Дидикин А. Методология отраслевой науки конституционного права РФ: системно-технологический подход / А. Дидикин // Вестник Сибирского государственного университета путей сообщения. – 2007. – Вып. 18. – С. 39–49.
2. Ярушак М. Теоретико-методологічні засади дослідження процесу виховання дитини в українській родині / М. Ярушак // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2013. – Вип. 30. – С. 406–411.
3. Павкин Л. Вопросы методологии истории государства и права / Л. Павкин // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2009. – № 4. – С. 19–21.
4. Лопушняк Г. Теоретико-методологічні аспекти державної соціальної політики / Г. Лопушняк // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 35. – С. 118–128.
5. Сурмін Ю. Докторська дисертація з державного управління: методологічні проблеми / Ю. Сурмін, І. Шпильовий // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2009. – № 3. – С. 287–304.

6. Новиков И. О некоторых аспектах определения диалектики А.Ф. Лосевым в работе «диалектика мифа» / И. Новиков // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 360. – С. 39–43.
7. Нохрин В. Методологические аспекты историко-правового исследования / В. Нохрин // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Право». – 2011. – № 6. – С. 6–10.
8. Арзамаскин Ю. Принцип историзма в научном исследовании / Ю. Арзамаскин // Вестник военного университета. – 2011. – № 3(27). – С. 7–11.
9. Бабайлов В. Индукция и дедукция / В. Бабайлов // Бизнес Информ. – 2012. – № 10. – С. 285–287.
10. Берлявский Л. Формально-юридический метод в правовых исследованиях: современные подходы / Л. Берлявский, Е. Шматова // Юридический мир. – 2012. – № 6. – С. 51–54.
11. Юсупов В. Административное право и методы его познания / В. Юсупов // Социально-политические науки. – 2007. – № 2. – С. 201–205.

ТОКАРЬ Л. В.,
ассистент кафедры философии
(Национальный университет
«Одесская юридическая академия»)

УДК 340.12:130.123.3

СУЩНОСТЬ ТРУДА КАК ВОПЛОЩЕНИЕ ДИАЛЕКТИКИ ЕДИНИЧНОГО, ОСОБЕННОГО И ВСЕОБЩЕГО

Статья посвящена исследованию ряда проблем, касающихся сущности труда и его ценности. С помощью понятия так называемого «среднего» труда (термин Г.С. Сковороды) автор статьи стремится выяснить смысл философского понятия «труд» в диалектическом единстве в нем единичного, особенного и всеобщего. В статье раскрывается сущностное понимание свободы и творчества как атрибутов труда. Актуализируется вопрос об отчуждении труда, и этот вопрос, несомненно, требует дальнейших исследований.

Ключевые слова: труд, социальное отражение, единичное, особенное и всеобщее, «средний» труд, свобода, творчество.

Статтю присвячено дослідженню проблем, що стосуються сутності праці та її цінності. За допомогою поняття так званої «спорідненої» праці (термін Г.С. Сковороди) автор статті прагне з'ясувати зміст філософського поняття «праця» в діалектичній єдності в ній одиничного, особливого та загального. У статті розкрито сутнісне розуміння свободи й творчості як атрибутів праці. Актуалізується питання про відчуження праці, і це питання, безсумнівно, потребує подальших досліджень.

Ключові слова: праця, соціальне відображення, одиничне, особливе й загальне, «споріднена» праця, свобода, творчість.

The article is devoted to the research of some problems concerning the essence of the work and its value. Using the concept of so-called “related” work (term of G.S. Skovoroda) the author seeks for clarifying the meaning of the philosophical concept of “work” in dialectical unity of the unique, the special, and the universal. The article reveals the essential understanding of freedom and creativity as the attributes of the work. There is updated question about the alienation of work, and this issue certainly requires further research.

Key words: *work, social reflection, unique, special, universal, “related” work, freedom, creativity.*

Введение. В XX в. под воздействием философско-экономической теории К. Маркса взгляды ученых обратились к исследованию вопроса о сущности труда. Наибольшее развитие этот вопрос получил в исследованиях социологов, экономистов, психологов и юристов. Благодаря их разработкам сформировались концептуальные представления об организации и оплате труда, его условиях, были разработаны методики улучшения мотивации работника к труду, очень актуальным оказался вопрос трудовой морали, а в правовом поле получили закрепления такие категории, как «достойный труд» и «свободный труд». Следует отметить, что, несмотря на имеющиеся предпосылки для последовательного, неуклонного и всестороннего развертывания трудовой деятельности как человеческой сущности, этого не произошло. Дело в том, что потребительское общество начало формировать новые потребности, которые не выводили человека на путь совершенствования, а вводили его в циклический замкнутый круг отношений, построенных на ощущении своего бытия как обладания множеством довольно сомнительных благ. Именно в таком ракурсе наука и обосновывающая ее позитивистская философия рассматривали труд в последнее время.

Однако параллельно развивались и философские представления об особом пространстве творчества и свободы, в котором возможно развертывание истиной человеческой сущности (работы Н.А. Бердяева, Г.С. Батищева, И.Ф. Ведына). Общество и наука столкнулись с такой проблемой, что философская концепция труда, выходящая за рамки характеристик наличного существования труда, выглядела «нерентабельной», так как, с точки зрения недальновидных экономистов, не давала конкретных советов по повышению производительности труда и, соответственно, его прибыльности.

Постановка задания. По мнению некоторых социологов, такая противоречивая ситуация сложилась в связи с изменением социальной роли самого труда. Трудовое общество, сформировавшееся в индустриальную эпоху, как считает Р. Дэриндорф, представляет собой такой исторический тип общества, в котором труд предстает важнейшим измерением социума, общественные институты которого ориентированы на труд. Образование в таком обществе является подготовкой к профессии, свободное время рассматривается как отдых для восстановления труда, пенсия – как заслуженная награда за трудовую жизнь [1, с. 28]. В связи с тем, что сейчас труд и профессия, по мнению У. Бека, теряют ту главную роль ориентира образа жизни, которую они выполняли еще в индустриальную эпоху, это приводит к определенным общественным потрясениям [2, с. 262–263]. Профессия в индустриальном обществе являлась критерием принадлежности человека к определенному общественному слою и, соответственно, определяла его место в социальном пространстве, содержала определенную ключевую информацию (о доходе, статусе, возможных интересах и социальных контактах). Если еще в середине 1960-х гг. немецкий исследователь Х. Шельских неоднократно подчеркивал, что семья и профессия олицетворяют две фундаментальные опоры человека, то в настоящее время исследователи приходят к выводу об исчезновении общества труда [1, с. 28]. Причинами такого изменения социальной роли труда являются те процессы, которые происходили в общественном производстве. Абсурдность ситуации производства проявляется в том,

что ее результатом становится сам труд. Производство превращается в замкнутую систему, в которой работают, чтобы воспроизводить его, то есть сам труд предстает тем самым продуктом производства, как и любой другой продукт. И, как пишет Ж.П. Бодрийяр, производство существует ради производства в «системе простого воспроизводства, которое вращается вхолостую в гигантской тавтологии процесса» [3, с. 74].

Однако все эти осложнения демонстрируют вовсе не уменьшение роли труда для человека, поскольку труд всегда был и остается сущностной характеристикой человеческой жизни. Речь идет лишь о том, что труд в силу ряда исторических причин приобрел отчужденный от человека характер в том смысле, что человек, потеряв контроль над направленностью и целью своего труда, все больше и больше чувствует свою социальную неполноценность, даже ненужность. И это является серьезным симптомом того, что современное общество не обеспечивает человеку возможность реализации его естественного права быть человеком, так как отчуждение от труда – это отчуждение человека от своей сущности.

Результаты исследования. Мы полагаем, как это ни странно для некоторых звучит, что проблема труда и проблема носителя его – человека – это не только социальная, но и космическая проблема. Труд в единстве его материально-преобразующей и идеально-преобразующей деятельности является ничем иным, как высшей формой условия и способа бытия любой системы среди окружающих ее систем. Нечто существует лишь потому и тогда, когда оно способно адекватно идеально воспринять (отобразить) себя в мире и материально обеспечить свое существование в нем. А.А. Ивакин утверждает: «Существование Бытия обеспечивается диалектическим тождеством идеального и материального отражения. Образно говоря, идеальное отражение означает, что Бытие знает, каким образом оно должно сохранять свою целостность, а материально отражая угрозы и опасности своей целостности, оно сознательно и целенаправленно действует» [4, с. 57]. Вот о чем фактически говорит знаменитая гегелевская формула: «Все действительное разумно, все разумное действительно». И, исходя из сказанного, уже можно усомниться в разумности и действительности устройства человеческого общества, базирующегося на отчужденном труде.

Таким образом, проблема развития труда является проблемой развития способа отражения, присущего социальной форме бытия. В отличие от способов отражения, характерных для более ранних форм, способ, свойственный форме социального бытия, имеет совершенно очевидное, явное разделение на материальное и идеальное отражение. Труд – это уникальный способ, выражающий диалектическое единство этих двух форм. Сознание как идеальное отражение, по мнению А.А. Ивакина, проявляется в труде в форме «идеального образа еще не созданной, но желаемой вещи, и идеального образа способности, умения того или иного человека эту вещь создать, умение двигаться по логике той или иной вещи» [5, с. 112].

Человек – это становящееся и совершенствующееся существо. Поскольку трудиться может только человек, а в результате труда не только создаются блага, но и совершенствуются сами формы труда, то, соответственно, только человек посредством своей трудовой деятельности способствует эволюционному развитию труда как способа отражения социальной формы движения материи. Таким образом, в процессе развития человечества развивается и труд, устремляясь, согласно учению Платона, к своему эйдосу как к некоему идеалу, эталону, совершенному образу. Попробуем выяснить, в чем же заключается содержание этого идеала.

Прежде всего отметим, что поскольку возникновение, развитие и реализация труда непосредственно связаны с человеком, то и идеал труда связан с процессом познания человеком своей сущности. Мы считаем, что большинством людей еще недостаточно осознана глубокомысленность слов Гераклита о том, что познание человеком бытия следует понимать в аспекте его «внимания» к Логосу, в результате чего и формируется иде-

ал как некая познанная необходимость, заданная разумным бытием. А.А. Ивакин пишет: «Согласно своей природе, в отличие от растений и животных, человек обязан не стихийно, а сознательно осуществлять «космическую необходимость», познавая и принимая ее как смысл жизни» [6, с. 20].

В силу игнорирования человеком совета древних и современных мудрецов (например, Г.С. Батищева) «внимать» Логосу, то есть логике бытия, двигаться в мышлении от всеобщего к единичному, а не наоборот, возникло искаженное восприятие сущности труда. Наиболее яркий пример – это восприятие труда в качестве удела рабов. Понять причину такого искажения, в общем-то, можно: раб в древнегреческой действительности не воплощал в себе человеческой сущности, а следовательно, и труд не мог быть понят как способ реализации последней.

В раннехристианских представлениях труд понимался как наказание за первородный грех. В частности, с помощью труда, особенно такой его формы, как тяжелый физический труд, человек якобы усмирал свою чувственную природу. Такой труд воспринимался как один из способов спасения, однако, опять же, не был связан с реализацией человеческой сущности в этом мире. Эти примеры говорят о том, что труд как феномен и как категория, не воплощая в себе реализацию человеческой сущности, не мог признаваться также ценностью.

Признание труда как действенного способа отражения мира возможно только, если признать творчество и свободу в качестве высшей степени проявления труда. Именно такой труд, в котором разворачивается творческая сущность свободного человека и создается культура (как вторая природа), является идеалом и эталоном способа освоения действительности.

Свобода труда долгое время рассматривалась в отрицательном понимании категории свободы – в форме «свободы от», согласно терминологии Э. Фромма. Именно с такой формой труда – рабского – отождествлялись представления о труде в культуре греков. Рабовладельческий подход, выраженный и «оправданный» в работах Платона и Аристотеля, основывается на четком разделении частной (домохозяйство) и публичной (полис) сферы. Первая, которую, собственно, и понимали в качестве труда, ассоциировалась с жизненными потребностями, необходимостью и насилием, была сферой не-свободы и неравенства, с чем и связано презрительное отношение свободных людей к труду. Вторая же была сферой равенства. Работа была занятием низким, уделом рабов и вольноотпущенных. При этом античные философы определяли раба в качестве такого рабочего, который обязан работать на хозяина, не будучи при этом человеком. В обществе свободных людей почиталась деятельность созерцательная, характеризующаяся отсутствием видимого предметного результата, самодостаточностью и наличием досуга, не зависящая от каких-либо условий. Такая деятельность не таит в себе возможность отчуждения человека от результатов своей деятельности. Конечным результатом ее является сам человек как творец. Она является смыслом и содержанием жизни человека. В то же время условием такой деятельности является раб как «говорящее орудие». Таким образом, труд понимался лишь как условие, но не как проявление человеческого бытия.

На фоне труда рабов, опосредованного внешней необходимостью, лишенного свободы и творчества, свободные граждане греческого полиса обладали огромным богатством, которое было еще недоступнее для рабов, нежели материальные богатства, – досугом, однако при этом далеко не все из свободных людей были способны реализовать собственно человеческую сущность. Пример таких людей, использующих досуг для превращения его в творчество, являют собой греческие философы. Рабы имели только время для отдыха, необходимое для восстановления жизненно важных функций, биологических потребностей. Такой ««тиражирующий» себя (в категориях А.С. Панарина) рабский труд помогал поддерживать и ретранслировать имеющуюся культуру, благодаря чему высвобождается время для интеллектуального (творческого) труда древнегрече-

ских философов. В результате были созданы такие духовные ценности, как идеи о свободе, равенстве и справедливости, которые легли в основу теории естественных прав человека.

Следует отметить важность возникновения подобных ценностей, поскольку в итоге именно эти идеи способствовали тому, что такие формы труда, как рабский, а в дальнейшем – и крепостнический, были упразднены в правовом поле.

Таким образом, продолжительное время свобода и творчество ассоциировались не с трудом, а с досугом, хотя на самом деле любой труд, понятый в своей сущности, – это и есть проявление человеческой сущности, так как подлинный труд – это не рабский труд, связанный с принуждением, а труд творческий, труд добровольный, тот, который Г.С. Сковорода именовал «сродный труд». При этом выдающийся философ подчеркивал, что нахождение человеком сродного ему труда дает счастье и уверенность в том, что посредством такого труда он исполняет свое божественное предназначение.

Проблема свободы труда непосредственно связана с вопросом о свободе человека при выборе цели (постановка в сознании идеального образа еще не созданной, но желаемой вещи). Человек не только ставит цели, но и реализует их. Он заставляет природу служить своим целям. В своей работе он против природы выставляет орудия труда, инструменты и влияет на природу силами самой природы. Именно на этом пути он обретает свободу, которая в труде проявляется не в отрицании необходимости природы, а в понимании необходимости труда, причем именно на основе получаемых в процессе труда знаний. В итоге это проявляется в формировании профессионализма как способности человека адекватно двигаться согласно логике вещей (идеальное отражение), а также в его способности творчески преобразовывать отношение людей друг к другу и к природе (материальное отражение).

Если воспринимать освобождение в труде в качестве перехода от труда как внешней необходимости к труду как самораскрытию человеческих сущностных сил, как свободу свободной личностной самореализации, то такой труд уже воплощает в себе свободу в позитивной ее форме, в терминологии Э. Фромма – «в свободе для», а именно в свободе творчества. В таком ракурсе свобода человека непосредственно связана с вопросом о вечности, однако речь идет не только о том, чтобы остаться в памяти потомков, а о сопричастности человека как единичного в процессе космической эволюции всеобщего. При этом возникает понимание первичности и разумности всеобщего и вторичности единичного. Однако такая «подчиненность» раскрывает себя уже не как рабская зависимость, а как познанная и радостно принятая человеком необходимость, то есть как свобода. В таком и только таком случае свобода в труде приобретает качество разумной ответственности за бытие, качество всеобщего, в котором разворачивается сущность человека, но уже не как некоей простой единичности, а как уникальной особенности, а именно как сотворца Вселенной. Труд, в котором реализуется именно такая свобода, осуществляется только свободным человеком (а не рабом и не роботом) и является истинной формой проявления отражения и самоотражения социальной формы движения материи, благодаря чему последняя может существовать и развиваться.

Этапы эволюции труда связаны именно с преодолением таких его форм, в которых не отражается человеческая сущность. Однако, несмотря на это, труд даже в наше время в сознании человека продолжает восприниматься в первую очередь как необходимость, опосредованная внешними по отношению к человеку, подчас даже враждебными, факторами. При этом появляется особая острота противоречия в форме отчужденного труда, а порой, как уверяют нас некоторые ученые, и «смерти труда». Последнее, правда, представляется нам весьма сомнительным, так как освободиться можно только от конкретной формы труда, а не от труда вообще.

Следует согласиться с Г. Маркузе в том, что в современном автоматизированном и компьютеризированном производстве, «вещи скорее задают ритм, чем угнетают, ритм

человеку как инструменту, то есть не только его телу, но также его уму и даже душе». Следовательно, эксплуатация как таковая, конечно же, еще сохранилась, несмотря на приобретение ею необычных, вуалирующих ее сущность, форм. Г. Маркузе пишет: «Не-свобода – в смысле подчинения человека аппарату производства – закрепляется и усиливается, используя технический прогресс как свой инструмент, в форме многочисленных свобод и удобств» [7, с. 36].

Одним словом, человек должен понимать, что труд составляет его сущность, однако что это относится не к любому, а к «сродному» труду. А.А. Ивакин утверждает: «Когда общественные отношения основную массу людей принуждают воспринимать труд не как свою сущность, не как любимое творческое занятие, направленное на саморазвитие, на производство себя и окружающего мира, а только как источник заработка, который потом можно потратить на биологические нужды, на физиологическое потребление, тогда наступает эпоха расчеловечивания» [5, с. 284]. Такая ситуация приводит к состоянию вражды и отчужденности, а не диалектического единства человека с миром. Человек в таком случае действует как эгоистичное единичное, а не как особенный «полномочный представитель» бытия как такого. Сродный труд является качественно новой формой и новым этапом человеческого бытия – этапом свободного и творческого труда в его диалектическом единстве, неким идеалом – образцом и вектором развития. Не всякая форма труда способна стать сродной по своей природе, однако это не означает, что сродность не присуща труду как развивающемуся явлению. Главное, чтобы то счастье, которое до сих пор выпадало сравнительно немногим людям, приобрело со временем универсальный характер.

Сродный труд помогает перейти человеку из царства необходимости в царство свободы, при этом воплощая свое высшее проявление сущности – творца (в христианской терминологии – «сотворца»). Для реализации сродного труда необходимо совпадение двух реальностей.

Во-первых, конкретный способ труда должен содержать в себе возможность расширения пространства для реализации свободы и творчества работника. Конвейерный труд, труд раба и крепостного таковыми не являются, а следовательно, в собственно философском значении, то есть в сущности своей, не являются трудом. Есть термин, обозначающий такой тип деятельности, – «работа». Такого различия юристы и экономисты, естественно, не делают, и напрасно.

Во-вторых, сознание конкретного человека должно быть готово «двигаться по логике вещей» (профессионализм), а сам он – быть собственно сотворцом (способным к творческому труду). Последнее зависит от развитости сознания, стремления к его самосовершенствованию и способности сознания конкретного человека к расширению, к способности прислушиваться к Логосу. Такие способности не могут возникнуть словно по мановению волшебной палочки. Г. Форд, создатель конвейерного производства, в произведении «Моя жизнь, мои достижения» отмечает, что не все работники готовы, а тем более не все хотят менять монотонную механическую работу на трудовую функцию, в которой заложен потенциал к реализации свободы и творчества.

Мы имеем дело с двумя вполне конкретными реальностями. Рамки первой задают также право и экономика. Она зависит от степени отражения принципа гуманности в этих институтах, степени отражения естественных прав человека, а также реализации принципа «ответственности за будущее» в экономике (так называемое воплощение теории устойчивого развития, предложенной Римским клубом). Вторая реальность является отражением уровня общественного сознания (собственно, и правового, и экономического). Следовательно, право и правосознание имеют непосредственное влияние на преодоление отчуждения труда. Этот вопрос требует дальнейших исследований.

Выводы. Развитие труда как способа отражения социальной формы движения материи непосредственно связано с развитием познания человеком своей сущности. Труд

является способом развертывания сущностных сил человека. Следовательно, изменяя и развивая формы труда, человек тем самым познает себя, а познавая свою сущность, он стремится усовершенствовать способ ее реализации.

Труд является основой диалектического единства единичного, особенного и всеобщего. В результате качественного развития труда создается, развертывается и эволюционирует родовая сущность человека, совершенствуется сознание человека, эволюционируют представления об идеальной форме труда как способе отражения мира (Вселенной, Космоса), что позволяет реализовать истинную сущность человека, понимаемую как свободный и творческий труд.

Труду принципиально присущи такие атрибуты, как свобода и творчество. Только вначале они существуют как возможность, а действительностью их делает «сродный» труд. Не всякая форма труда способна стать сродной в своей сущности, но это не означает, что сродность не присуща труду в идеале как развивающемуся явлению. Именно сродный труд является путем диалектического единства в системе «человек – природа – Абсолют (Вселенная, Космос)».

Список использованных источников:

1. Четырова Л.Б. Конструирование труда в европейской культуре : дисс. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.11 / Л.Б. Четырова. – Самара, 2004. – 338 с.
2. Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с фр., общ. ред. Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 381 с.
3. Бодрийяр Ж.П. Символический обмен и смерть / Ж.П. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
4. Ивакин А.А. Предмет фундаментальной онтологии / А.А. Ивакин // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Історія. Філософія. Політологія» : зб. наук. праць. – Вип. 4. – Одеса, 2012. – С. 52–61.
5. Ивакин А.А. Диалектическая философия : [монография] / А.А. Ивакин. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – О. : Феникс ; Сумы : Університетська книга, 2007. – 440 с.
6. Ивакин А.А. Единство бога, человека и ноосферы : философское эссе. – О. : Феникс, 2011. – 244 с.
7. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе ; пер. А.А. Юдина ; под ред. А.В. Жаровского. – М. : «REFL-book», 1994. – 368 с.

**ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО
ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС**

БЕЛКОВА С. О.,
старший викладач та здобувач
кафедри цивільно-правових дисциплін,
радник юстиції
(Національна академія
прокуратури України)

УДК 347.95

**ПІДСТАВИ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРОКУРОРОМ ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ
У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Розглянуто представницьку діяльність прокурора на стадії виконання судових рішень. Визначена роль прокурора як учасника виконавчого провадження, окреслено проблемні питання і запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: державний виконавець, прокурор у виконавчому провадженні, функція представництва інтересів громадянина або держави в суді, учасник виконавчого провадження.

Рассмотрена представительская деятельность прокурора на стадии исполнения судебных решений. Определена роль прокурора как участника исполнительного производства, выделены проблемные вопросы и предложены пути их решения.

Ключевые слова: государственный исполнитель, прокурор в исполнительном производстве, функция представительства интересов гражданина или государства в суде, участник исполнительного производства.

We examined the representational activities prosecution at the stage of execution. The role of the prosecutor as a member of the executive proceedings is marked and we outlined the problematic questions and proposed solutions.

Key words: attorney at the execution, public prosecutor in executive proceeding, function of representation of the interests of the citizen or the state in court, participant of executive proceeding.

Вступ. Представницька діяльність прокурора є важливою підставою, згідно з якою прокурор набуває статусу учасника виконавчого провадження. Однак, незважаючи на те, що інститут прокурорського представництва в юридичній науці та практиці не є новим, питання представництва прокурором інтересів дітей у виконавчому провадженні є ще недостатньо вивченим та систематизованим, внаслідок чого виникають проблеми, які потребують подальшого доопрацювання на законодавчому рівні. Лише на підставі комплексного аналізу всіх аспектів прокурорського представництва можливо визначити характерні його особливості й у виконавчому провадженні.

Розвитку інституту представництва інтересів громадян присвячені праці М.М. Руденка, М.В. Руденка, М.І. Мичка, О.Р. Михайленка, І.А. Павлуніка, М.М. Говорухи, Л.М. Давиденка, В.В. Долежана, І.С. Марочкіна, В. Й. Сапункова, М.В. Косюти,

Є.А. Суботіна, Т.О. Дунаса та інших вчених. Одна, інститут представництва інтересів дітей у виконавчому провадженні залишається малодослідженим.

Постановка завдання полягає у необхідності дослідження функції представництва прокурором інтересів дітей у виконавчому провадженні, з'ясуванні пов'язаних із цим проблемних питань та шляхів їх вирішення.

Результати дослідження. Початком пострадянського періоду розвитку інституту представництва в Україні є прийняття Верховною Радою України 5 листопада 1991 р. Закону України «Про прокуратуру України» [1]. Вказаний Закон поклав на органи прокуратури, поряд з іншими функціями, функцію представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, встановлених законом (ст. 36-1 Закону), яку законодавчо закріпила Конституція України від 28 червня 1996 р. (п. 2 ст. 121) [2]. У подальшому функція представництва знайшла своє втілення в новому Законі України «Про прокуратуру» (ст. 23) від 14 жовтня 2014 р. [3].

У цивільно-процесуальному законодавстві (зміни до ЦПК України від 18.03.2004) стало новелою закріплення інституту представництва прокурора, згідно з якими прокурор здійснює в суді представництво інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому цим Кодексом та іншими законами, і може здійснюватися представництво на будь-якій стадії цивільного процесу [4].

Вивчаючи питання представництва прокуратурою інтересів дітей, необхідно визначити поняття «представництво» в діяльності органів прокуратури.

Наприклад, М.М. Руденко і В. Глаговський прокурорське представництво визначають як процесуальну діяльність прокурора, спрямовану на захист суб'єктивних прав і тих, що охороняються законом, інтересів шляхом порушення в передбачених законом випадках судової діяльності, підтримання в суді позовної вимоги (заяви) з метою встановлення істини у справі, участі в касаційному і наглядовому перегляді справ і в процесі виконання судових рішень [5, с. 63].

На погляд В.Й. Сапункова, взагалі, представництво прокурором є офіційним представництвом, заснованим безпосередньо на Конституції України [6, с. 67].

М.І. Мичко конкретизує представницьку діяльність прокурора і визначає її як правовідносини, в яких прокурор, реалізуючи визначені Конституцією України й законами України повноваження, здійснює в суді процесуальні дії з метою захисту інтересів громадянина [7, с. 10].

Вищенаведені погляди вчених є різносторонніми та дискусивними, тому нами не ставиться мета піддати їх критиці, а тільки дати аналіз. Зазначимо лише те, що представництво прокурором інтересів громадянина має свої особливості, серед яких є те, що воно здійснюється на підставі Конституції України та Закону України «Про прокуратуру». Інші види представництва (процесуального) здійснюються на підставі доручення.

Законом України «Про прокуратуру» (ст. 23) від 14 жовтня 2014 р. чітко визначені підстави представництва інтересів громадянина в суді. Це його неспроможність самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недоздатність повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність.

Положення вказаних норм стосуються інтересів дітей, які в силу свого віку та неповної дієздатності не в змозі самотійно здійснювати та захищати свої права й охоронювані законом інтереси.

Приводом для представництва прокурора в суді є звернення до прокуратури фізичних осіб віком до 18 років (або їх законних представників), тобто прийняття особою рішення про необхідність її захисту з боку органів прокуратури.

Слушною є думка Р.О. Стефанчука про те, що прокурор представляє інтереси, якщо заінтересована особа: не може або для неї вкрай важко захистити свої права (наприклад, заяви в інтересах неповнолітніх, недієздатних, старих, важкохворих громадян); не вживає заходів захисту свого права, але інтереси інших громадян, державні, суспільні

інтереси вимагають такого захисту (наприклад, регресні позови в інтересах державних підприємств). Представництво інтересів громадянина здійснюється також на підставі заподіяння громадянину шкоди внаслідок вчинення кримінального правопорушення чи іншого суспільно небезпечного діяння [8, с. 18].

При збереженні функції представництва інтересів громадянина або держави в суді, закріпленої у ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», доцільно одночасно ставити питання про новий напрям представницької діяльності – представництво інтересів громадянина або держави у виконавчому провадженні. Ці напрями представницької діяльності взаємопов'язані і становлять єдину систему захисту інтересів громадянина та держави, в тому числі на стадії виконання судових рішень.

Варто зазначити, що при дослідженні представництва прокурором інтересів дітей у виконавчому провадженні необхідно, перш за все, з'ясувати правову природу «представництва у виконавчому провадженні» саме в аспекті прокурорської діяльності, а також виділити його певні особливості.

Серед науковців є різні погляди стосовно представницької діяльності прокурора у виконавчому провадженні.

Наприклад, С.О. Малахов зосередив свою увагу на тому, що представництво прокурором інтересів стягувача у виконавчому провадженні становить якісно новий напрям прокурорської діяльності з огляду на нерозривний зв'язок представництва певних інтересів у суді й виконавчому провадженні [9, с. 265–269].

М.В. Руденко зауважує, що процес захисту ініційованого прокуратурою права після ухвалення судового рішення і набрання ним законної сили триває у формі виконавчого провадження [10, с. 16].

Рішення суду, яким задоволено позов прокурора, реалізується у завершальній стадії судового провадження – виконавчому провадженні.

Отже, діяльність прокурора у виконавчому провадженні є фактично продовженням представницької функції, яка виконувалася прокурором у суді загальної юрисдикції.

Із цих підстав ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження» [11] чітко визначає, що державний виконавець відкриває виконавче провадження за заявою прокурора лише за умови представництва ним інтересів громадянина або держави в суді. Інші підстави відкриття виконавчого провадження за участю прокурора у виконавчому процесі відсутні.

Звертаючись до державного виконавця із заявою про відкриття виконавчого провадження, прокурор таким чином ініціює відкриття виконавчого провадження. Отримавши таку заяву з одночасним долученням до неї оригіналу виконавчого документа, державний виконавець приймає рішення у вигляді винесення постанови про відкриття виконавчого провадження або про відмову в його відкритті (у разі відсутності для цього підстав).

Із часу відкриття виконавчого провадження прокурор набуває статусу учасника виконавчого провадження (ст. 7 Закону України «Про виконавче провадження») та користується правами сторони, передбаченими ст. 12 вказаного Закону, а саме: має право ознайомлюватися з матеріалами виконавчого провадження, робити з них виписки, знімати копії, заявляти відводи, оскаржувати рішення, дії або бездіяльність державного виконавця з питань виконавчого провадження, подавати додаткові матеріали, заявляти клопотання, брати участь у провадженні виконавчих дій, давати усні та письмові пояснення, висловлювати свої доводи та міркування з усіх питань, що виникають у ході виконавчого провадження, в тому числі під час проведення експертизи, заперечувати проти клопотань, доводів та міркувань інших учасників виконавчого провадження та користуватися іншими правами, наданими законом.

Зауважимо, що прокурор – особливий суб'єкт виконавчого провадження, який може звернутись із заявою про відкриття виконавчого провадження лише у справах, в яких він брав участь, шляхом подання позовної заяви, апеляційної або касаційної скар-

ги, заяви (скарги) про перегляд судового рішення у зв'язку з винятковими або нововиявленими обставинами [8, с. 33].

Слід зазначити, що при виконанні судових рішень, ухвалених за позовами (заявами) прокурора, він набуває статусу учасника виконавчого провадження за наявністю таких підстав: 1) здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді у порядку ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» (або ст. 36–1 даного закону в редакції від 05 листопада 1991 р.); 2) відкриття виконавчого провадження за заявою прокурора, як це передбачено п. 2 ч. 1 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру».

Прокурор, здійснюючи представництво інтересів дітей у виконавчому провадженні, належить до суб'єктів, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Особливість захисту прокурором прав та інтересів дітей при виконанні судових рішень полягає в застосуванні всіх заходів з метою забезпечення виконання цього рішення, а саме: оперативної (іншими словами, швидкої) письмової заяви про відкриття виконавчого провадження на підставі отриманого в суді виконавчого документа, здійснення дійового контролю за ходом його примусового виконання державним виконавцем.

Враховуючи нормативне обґрунтування діяльності прокурора (ст. 23 Закону України «Про прокуратуру») пропонуємо власне бачення ознак представництва дітей у виконавчому провадженні:

– представництво дітей у виконавчому провадженні є самостійною формою державної діяльності, здійснюваної особливим державним органом;

– прокурор не перебуває в матеріально-правовому зв'язку з особою, яка не досягла повноліття ;

– представництво прокурором інтересів дітей у виконавчому провадженні можливо лише з підстави – здійснення функції представництва в суді (тобто, подача позову, вступ у справу тощо);

– прокурор, який представляє інтереси дитини, наділяється всіма правами та обов'язками сторони у виконавчому провадженні;

– прокурор здійснює представництво інтересів від імені органу – прокуратури, тому отримання доручення на ведення справи йому не потрібно.

Даний вид представництва відрізняється від іншого: складом представників і колом суб'єктів, інтереси яких прокурори представляють, обсягом їхніх повноважень та формами реалізації.

Висновки. Таким чином, необхідно зробити висновок, що діяльність прокурора у сфері представницької діяльності у виконавчому провадженні, спрямованої на захист прав дітей, має певні особливості: по-перше, прокурорське представництво ґрунтується безпосередньо на нормі Конституції України, тоді як інші види представництва здійснюються на підставі доручень або інших законодавчих актів; по-друге, відмінністю прокурорського представництва є те, що його здійснює орган, який завжди виступає гарантом дотримання прав та свобод дітей в Україні.

Враховуючи те, що прокурор є самостійним учасником виконавчого провадження, його права й обов'язки мають бути конкретизовані в окремій статті (ст. 12–1) Закону України «Про виконавче провадження».

Список використаних джерел:

1. Про прокуратуру : Закон України від 05 листопада 1991 р. № 1789-XII // Вісник Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – С. 793.

2. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

3. Про прокуратуру : Закон України в ред. від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

4. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Вісник Верховної Ради України. – 2004. – № 40–42. – ст. 492.
5. Руденко М. Представництво прокуратурою інтересів громадянина і держави в суді (теоретичний і практичний аспекти) / М. Руденко, В. Глаговський // Право України. – 1997. – № 11. – С. 63.
6. Сапунков В. Представництво прокурора як процесуальний інститут / В. Сапунков // Вісник прокуратури. – 2002. – № 6. – С. 67.
7. Мичко М.І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій, прокуратура та адвокатура» / М.І. Мичко ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2001. – С. 10.
8. Блажівський Є.М. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді : підручник / Є.М. Блажівський, Р.О. Стефанчук. – Київ, 2014. – С. 18, 33.
9. Малахов С.О. Реалізація прокуратурою представницької функції у виконавчому провадженні: постановка питання / С.О. Малахов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2009. – Вип. 6. – С. 265–269.
10. Руденко М.В. Участь прокурора у виконавчому провадженні: теоретико-прикладні проблеми, новації, шляхи оптимізації : монографія / М.В. Руденко, С.О. Малахов. – Київ, 2013. – С. 16.
11. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV. – К. : Правова єдність, 2013. – С. 56.

ГОРДА Ю. І.,аспірант кафедри цивільного права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.945

**АНАЛІЗ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ
ПРО ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ**

У статті здійснена спроба аналізу такого досить суперечливого інституту міжнародного приватного права, як застереження про публічний порядок, через призму теоретичного та практичного (судової практики) підходів. Автор проілюстрував можливі шляхи ідентифікації даної категорії права на прикладі судової практики судів європейських держав та США. У роботі присвячено чимало уваги практиці застосування даної юридичної конструкції Верховним Судом України.

Ключові слова: публічний порядок, ідентифікація, конфліктне право, Верховний Суд України.

В статті предпринята попытка анализа такого достаточно противоречивого института международного частного права, как оговорка о публичном порядке, через призму теоретического и практического (судебной практики) подходов. Автор проиллюстрировал возможные пути идентификации данной категории права на примере судебной практики судов европейских государств и США. В работе посвящено немало внимания практике применения данной юридической конструкции Верховным Судом Украины.

Ключевые слова: публичный порядок, идентификация, конфликтное право, Верховный Суд Украины.

In this article the author has attempted to analyze very controversial institute of international private law: public order through theoretical and practical (court practice) points of view. The writer illustrated the possible ways of identification and distinction of this categories using the example of courts practice of European and USA courts. A lot of attention was dedicated to the practical application of public order by Supreme Court of Ukraine.

Key words: public order, identification, conflicts of law, Supreme Court of Ukraine.

Вступ. Реалізація опції автономії волі та застосування іноземного права в системі міжнародного приватного права є важливим принципом останнього. Проте слід відзначити, що важливим є забезпечення охорони національного правопорядку від негативних наслідків застосування іноземного права. Засобом такої охорони є застереження про публічний порядок. Особливу увагу привертає до себе тлумачення категорії публічного порядку в національній та зарубіжній судовій практиці.

Постановка завдання. Актуальність теми дослідження зумовлена досить низьким ступенем аналізу даної проблематики – надзвичайно складно віднайти роботу яка б була присвячена виключно питанню застосування застереження про публічний порядок в судовій практиці.

Стан дослідження. Аналіз питання застосування застереження про публічний порядок у судовій практиці здійснювали низка вітчизняних та зарубіжних дослідників колізійного права. Серед них варто згадати В. І. Кисіля, А.С. Довгерта, М. М. Богуславського, Ю. І. Богатіну, П'єра Майєра та інших.

Ціллю і завданням статті є визначення критеріїв розмежування, випадків застосування застереження про публічний порядок у практичній площині, а саме в практиці застосування національними та зарубіжними судовими органами.

Результати дослідження. Система конфліктного права є тією цариною права, де будь-які різкі зміни в підходах регулювання є досить небажаними. Адже йдеться про правові механізми, які виходять за межі однієї правової системи та є дорожніми вказівниками, за допомогою яких взаємодіють не тільки різні системи законодавства, а й різні правові сім'ї. Звичайно ж принципи міжнародного приватного права покликані забезпечити максимально ефективний, зручний та зрозумілий юридичний порядок регламентування міжнародних майнових та немайнових приватних відносин. Разом із цим ціла низка конструкцій конфліктного права мають делікатну та специфічну правову природу, що зумовлюють низку запитань, спірних моментів та потребують скрупульозного аналізу. Аби переконатись у цьому, варто звернутись до категорії публічного порядку в міжнародному приватному праві.

Конструкція публічного порядку займає особливе місце в системі конфліктного права в силу своєї невизначеності в аспекті практичного застосування. На рівні теоретичних досліджень в іноземній та у вітчизняній літературі застосування застереження про публічний порядок пов'язують із винятковими випадками, коли іноземні принципи регулювання правовідносин є явно несумісними з фундаментальними принципами національного правопорядку, що призводить або може призвести до деструкції останнього.

Вищеописане розуміння застереження про публічний порядок є свого роду кліше, яке використовується практично у всіх посібниках теорії міжнародного приватного права. Парадокс полягає в тому, що з точки зору науки конфліктного права вищезгадане визначення публічного порядку є абсолютно коректним. Але як тільки воно починає знаходити своє правозастосовне місце на практиці, виникає ціла низка запитань та непорозумінь.

У зв'язку з цим є сенс вкотре коротко перерахувати основні риси публічного порядку:

- включає в себе основоположні принципи, а не конкретні норми внутрішнього національного права, принципи моралі, що закладені в базисі внутрішньодержавного правопорядку, законних інтересів суспільства і держави;
- є інструментом міжнародного приватного права, що застосовується у виняткових випадках;
- підставою застосування застереження про публічний порядок є обґрунтований висновок про те, що застосування іноземного права призведе до наслідків, явно несумісних із внутрішньо національними принципами права;
- наслідком дії застереження про публічний порядок є незастосування іноземного права, а застосування внутрішнього національного права або права, що має найбільш тісний зв'язок, за умови не порушення останнім публічного порядку;
- компетенцію на остаточну ідентифікацію та застосування застереження про публічний порядок має тільки суд/арбітраж.

Надзвичайно важливе значення має останній вищезгаданий пункт. Адже якщо в науці будь-який інститут права має детальний аналіз та описання, але немає належного механізму його застосування на практиці, то ефект теоретичних розробок дорівнює нулю. Як і в будь-якій сфері застосування, в даному випадку спрацьовує філософська формула: критерієм істини є практика.

Аби максимально доступно та нестандартно проілюструвати суть публічного порядку в системі конфліктного права, вважаємо за доцільне звернутись до роботи проф.

Мейесса, Абла Дж. (Mayss, Abla J), який у своїй книзі «Принципи конфліктного права» зазначає таке: «... Якими не були б підстави для застосування іноземного правопорядку, виникає питання, наскільки далеко і чи взагалі повинен застосовуватися публічний порядок Англії? Іншими словами, чи буде суд Англії забезпечувати виконання договору надання послуг повії, якщо такий договір є допустимим і дійсним відповідно до іноземного правопорядку? Чи буде суд забезпечувати виконання договору у відносинах работоргівлі, зважаючи на те, що такий договір є допустимим та дійсним відповідно до принципу *lex loci solutionis*? Суд Англії відмовить у застосуванні того правопорядку, який глумиться над сенсом справедливості чи гідності. Але перед тим як вчинити таку дію, суд зобов'язаний з'ясувати, наскільки іноземне право є релевантним у цілому. Звідси бере свій початок загальний принцип конфліктного права, що норма іноземного права, яка буде прийнятною до застосування відповідно до принципу *lex causae*, може бути непринятною (ігнорована), якщо її застосування буде суперечити публічному порядку» [12, р. 50].

На наше переконання, своїми контрастними прикладами Mayss, Abla J зумів дуже вдало відобразити саме ядро та функціональне призначення застереження про публічний порядок, не вдаючись до перерахування всіх теоретичних складових категорії публічного порядку.

Якщо ж мова зайшла про Англію та її правову систему, то варто нагадати, що тлумачення та порядок застосування застереження про публічний порядок у системі конфліктного права в цій державі повною мірою на себе взяли суди. Так, публічний порядок був предметом широкого тлумачення та причиною для відмови у виконанні договорів щодо обмеження у здійсненні торгівлі (справа *Rousillon v Rousillon* – 1880); договорів щодо обмеження справедливої конкуренції (*Regazzoni v Sethia* – 1958) та цілій низці інших кейсів.

Необхідно зауважити, що Англія є далеко не єдиною державою, де суди продукують деталізовані пояснення та обґрунтування щодо принципів ідентифікації та застосування публічного порядку у відносинах з іноземним елементом.

В якості короткого підсумку усього вищенаведеного впливає ствердний висновок, що за умов складної правової природи, з урахуванням іноземного досвіду, функцію тлумачення надзвичайно каучукової, непередбачуваної і настільки ж необхідної категорії з точки зору захисту національного правопорядку – публічного порядку – повинен виконувати суд. Саме органи судової влади покликані стояти на сторожі захисту національного правопорядку і недопущення його деструкції від потенційно неприйняттого ефекту іноземного права шляхом застосування механізму застереження про публічний порядок.

Тлумачення публічного порядку та імперативних норм Верховним судом України

Не вбачаємо жодної практичної доцільності в тому, аби вкотре звертатися до полеміки визнання чи не визнання судової практики джерелом права в Україні. Керуючись виключно практичною доцільністю, можна ствердно говорити про те, що акти вищих судових інстанцій, а тим більше Верховного суду України (далі – ВСУ), в обов'язковому порядку беруться до уваги судами всіх інстанцій, і саме вони визначають вектор та забезпечують монолітність судової практики в цілому, принаймні, повинні були б забезпечувати таку монолітність.

У зв'язку з даною обставиною на особливу увагу заслуговує Постанова Пленуму ВСУ від 24.10.2008 № 13 «Про практику розгляду судами корпоративних спорів». Так, у п. 9 Постанови суд вказав, що відносини між засновниками (учасниками) господарського товариства щодо формування його органів, визначення їх компетенції, процедури скликання загальних зборів та визначення порядку прийняття рішень на зборах регулюються положеннями ЦК України та Закону про господарські товариства. За своїм змістом ці норми є імперативними, а їх недотримання порушує публічний порядок.

Тобто ВСУ вказав на неможливість підпорядкування іноземному правопорядку відносин щодо формування та діяльності господарських відносин у силу того, що дані норми є імперативними. Такий підхід є досить типовим і для західноєвропейських країн та пов'язаний із захистом конкретних державних інтересів. Дане формулювання означає, що законодавство, яке визначає порядок формування органів господарських товариств, зареєстрованих на території України, становить особливий інтерес для держави, і ці національні норми не можуть бути усунені, замінені іноземним правопорядком. Таким чином ВСУ визначив неможливість застосування до даних правовідносин як колізійного методу, так і принципу автономії волі в силу їх імперативності.

Проте далі з незрозумілих причин ВСУ висловив позицію, що недотримання імперативних норм (щодо формування органів управління господарських товариств) призводить до порушення публічного порядку. Внаслідок такого умовиводу два сепаративні, незалежні інститути конфліктного права були поєднані та застосовані до одних і тих самих правовідносин. Із тлумачення суду випливає, що порушення імперативних норм автоматично призводить до порушення публічного порядку. Таке твердження є помилковим та призводить до змішування категорій публічного порядку та імперативних норм у системі конфліктного права і спотворює їх правову суть.

Варто нагадати, що імперативні норми та застереження про публічний порядок є абсолютно незалежними та самодостатніми інститутами міжнародного приватного права. Дані інструменти мають одну й ту саму спрямованість – недопущення застосування іноземного правопорядку з метою захисту національного правопорядку. Але ситуації, в яких вони повинні застосовуватися, є різними.

Подібність концепції публічного порядку і теорії імперативних норм дійсно має місце.

Разом із цим ідея публічного порядку, на відміну від інституту імперативних норм, стосується не конкретних норм законодавства, а основних принципів правопорядку конкретної правової системи.

Ідентифікація судом тільки принципової різниці між національним законом та іноземним у підходах регулювання одних і тих же відносин не може слугувати достатньою підставою для застосування застереження про публічний порядок. Такий варіант розвитку подій призвів би до заперечення можливості застосування іноземного права в цілому. Тому доцільно розглядати та говорити не про загальні відмінності в регулюванні правовідносин різними правопорядками, а про виняткові випадки, коли застосування іноземного правопорядку призведе до результату, явно несумісного з основоположними принципами національного правопорядку, та до підривання фундаменту останнього.

Повертаючись до п. 9 вищезгаданої Постанови № 13 ВСУ, зазначимо: стає очевидно, що ВСУ визначав конкретні норми законодавства, що повинні імперативно бути застосовані незалежно від колізійної прив'язки чи принципу автономії волі. І дійсно, законодавчі положення щодо відносин між засновниками (учасниками) господарського товариства щодо формування його органів, визначення їх компетенції, процедури скликання загальних зборів та визначення порядку прийняття рішень на зборах мають особливе значення для функціонування економічної системи держави. Тому ВСУ, визначивши особливу значущість національних норм, що регулюють дане коло правовідносин, абсолютно логічно вказав на їх імперативність. Тим самим це автоматично виключило можливість застосування принципу автономії волі в даній сфері корпоративних правовідносин і, як наслідок, – застосування іноземного правопорядку.

Разом із цим суд помилково вказав на те, що недотримання цих норм призводить до порушення публічного порядку. Адже дані інститути конфліктного права є самодостатніми, та застосування концепції імперативних норм вже виключає можливість застосування іноземного правопорядку і не потребує додаткового заходу у вигляді застосування застереження про публічний порядок. Більше того, застосування застереження про публічний

порядок є можливим тоді, коли застосовувана норма іноземного права призведе до результату, явно несумісного з національним публічним порядком. Тобто національному правопорядку буде нанесено деструктивний вплив щодо фундаментальних принципів, засад. При застосуванні застереження про публічний порядок йдеться про несумісність іноземного права з національними принципами правового регулювання.

Коли мова йде про застосування застереження про публічний порядок, то іноземне право не застосовується в силу невідповідності його положень фундаментальним принципам національного права, а не конкретній нормі (як у випадку з імперативними нормами). Тобто іноземне право несе в собі загальний деструктивний вплив на національне право і в силу цього не може бути застосоване. При таких обставинах не ідентифікується внутрішня конкретна імперативна норма(и) (як це було зроблено ВСУ), а фіксується факт несприйняття самого підходу до розуміння врегулювання відносин іноземним правопорядком. Порушення публічного порядку не призводить до автоматичного порушення імперативних норм і навпаки.

Усе вищенаведене ілюструє той факт, що ВСУ помилково вказав на порушення публічного порядку при недотриманні імперативних норм щодо формування органів управління господарських товариств, що зареєстровані на території України.

Вважаємо за доцільне наголосити на тому, що законодавства багатьох країн намагаються розкрити зміст категорії «публічний порядок» через такі ж невизначені категорії: «суспільно-політичний лад», «суспільна безпека», «добрі наміри», «основи суспільного устрою», «правові основи», «національна безпека» і «національний суверенітет» тощо. Тобто точне й об'єктивне сприйняття категорій, межі яких розмиті, визначення яких неконкретні, а в деяких випадках не піддаються конкретизації, та які несуть на собі тягар морально-етичного навантаження, а також їх використання на практиці проблематичні.

Звідси виникає проблема, що вимагає свого нормативно-правового вирішення і стосується як внутрішньодержавної, так і міжнародної правотворчості, коли міжнародні документи, міжнародні арбітражі й національні суди з публічно важливих питань відсилають до категорії «публічний порядок», не визначивши при цьому її поняття, склад, ознаки й інші необхідні характеристики, залишаючи все це на суб'єктивне сприйняття і розсуд судів чи інших органів конкретної держави. Тому кожна країна формує власний підхід і відношення до визначення й розуміння категорії «публічний порядок» [7, с. 45].

Варто зауважити, що тлумачення категорії публічного порядку ВСУ здійснив у постанові Пленуму від 24 грудня 1999 р. № 12 «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України». Так, у п. 12 цієї постанови зазначено, що під публічним порядком належить розуміти «правопорядок держави, визначальні принципи і засади, які становлять основу існуючого в ній ладу (стосуються її незалежності, цілісності, самостійності й недоторканності, основних конституційних прав, свобод, гарантій тощо)».

Опосередковані ознаки публічного порядку можна і потрібно виводити через призму п. 18 постанови Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Так, зазначено, що правочинами, які посягають на публічний порядок, є ті, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема: правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу: землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених

в обігу об'єктів цивільного права тощо. Усі інші правочини, спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не є такими, що порушують публічний порядок.

Тлумачення публічного порядку судовими інстанціями в іноземних державах на прикладі Російської Федерації.

У Російській Федерації (далі – «РФ») у квітні 2013 р. Президія Вищого арбітражного суду РФ опублікувала прийнятий ще в лютому того ж року Інформаційний лист № 156 щодо огляду практики про застосування практики із застосування арбітражними судами застереження про публічний порядок.

Чимало корисних правових орієнтирів щодо визначення публічного порядку було прописано в даному листі. На деяких із них є необхідність зупинити свою увагу. Так, у п. 1 Інформаційного листа сформульована широка дефініція публічного порядку – фундаментальні правові начала (принципи), котрі мають вищу ступінь імперативності, універсальності, особливої суспільної значимості, складають основу для побудови економічної, політичної, правової системи держави. Вказується й на те, що дії, які наносять шкоду суверенітету чи безпеці держави, зачіпають інтереси великих соціальних груп, порушують конституційні права і свободи приватних осіб, є такими, що порушують публічний порядок.

Досить цікаве положення закріплено п. 2 Інформаційного листа, де стверджується, що протидія корупції є основою не тільки вітчизняного, але й міжнародного правопорядку, оскільки заходи щодо попередження та боротьби з корупційними правопорушеннями закріплено на рівні міжнародних договорів. Тому примусове виконання рішення іноземного арбітражу, що передбачає стягнення неустойки за невиконанням договором, що був укладений в результаті комерційного підкупу, суперечить публічному порядку РФ.

Варто звернути увагу і на два фундаментальні принципи, про які Суд згадав у контексті застосування застереження про публічний порядок: (А) сторона, що заявляє про порушення публічного порядку, повинна обґрунтувати наявність такого порушення; (Б) визнання та виконання іноземного судового чи арбітражного рішення не може порушувати публічний порядок РФ тільки на тій підставі, що в РФ відсутні норми, аналогічні нормам застосованого іноземного права.

Висновки. Теоретичні підходи до розуміння публічного порядку в системі конфліктного права є досить усталеним. Разом із цим, як показує досвід іноземної судової практики, вищі органи судової влади беруть на себе тягар детального тлумачення та окреслення правових орієнтирів при ідентифікації категорії публічного порядку. Вважаємо, що є необхідність у наданні ВСУ якщо не окремого роз'яснення, присвяченого тлумаченню публічного порядку, то хоча б постанови, де б одним із питань розкривалися принципи застосування та ідентифікації застереження про публічний порядок українськими судами. Адже, як проілюстровано вище, практика застосування застереження про публічний порядок самим ВСУ викликає низку запитань.

Список використаних джерел:

1. Ануфриева Л.П. Международное частное право : Общая часть : учебник : в 3 т. – М. : БЕК, 2001. – Т. 1. – С. 219.
2. Богатина Ю.Г. Оговорка о публичном порядке в международном частном праве: теоретические проблемы и современная практика. – М. : Устав, 2010. – 408 с.
3. Богуславский М.М. Международное частное право / М.М. Богуславский. – М. : Юрист, 2004. – 604 с.
4. Довгерт А. С. Международное частное право : Общая часть: учебник / А.С. Довгерт, В.И. Кисиль. – Киев, 2012. – С. 217–219.
5. Казаченко С.В. Противоречие публичному порядку как особая категория оснований вмешательства государства в международный коммерческий арбитраж /

С.В. Казаченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/protivorechie-publichnomu-poryadku-kak-osobaaya-kategoriya-osnovaniy-vmeshatelstva-gosudarstva-v-mezhdunarodnyu-kommercheskiy>.

6. Крупчан О. Міжнародні стандарти категорії «публічний порядок» у сфері міжнародного комерційного арбітражу та її визначення у законодавстві та правозастосовній практиці України / О. Крупчан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.info-prensa.com/article-825.html>.

7. Морозова Ю.Г. Оговорка о публичном порядке в международном частном праве (понятие и современный порядок применения) : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю.Г. Морозова. – М., 2001. – 158 с.

8. Павлова Н. Основание для применения оговорки – нарушение фундаментальных ценностей / Н. Панова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.eg-online.ru/article/202551/>

9. Про практику розгляду судами корпоративних спорів : Постанова Пленуму ВСУ від 24 жовтня 2008 р. № 13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08>.

10. Обзор практики рассмотрения арбитражными судами дел о применении оговорки о публичном порядке как основания отказа в признании и приведении в исполнение иностранных судебных и арбитражных решений : Информационное письмо Президиума ВАС РФ от 26 февраля 2013 г. № 156 // Вестник ВАС РФ. – 2013. – № 5. – С. 42–47.

11. Mayer, Mandatory Rules of Law in International Arbitration, 2 Arb. Intl 274, 274–75 (1986).

12. Mayss, Abla J Principles of conflict of laws–3rd ed – (Principles of law series). The Glass House, Wharton Street, London WC1X 9PX, United Kingdom, 1999. – P. 50.

КАРМАЗА О. О.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права
та процесу
(Український державний університет
фінансів та міжнародної торгівлі)

УДК 347.65

ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ ПРАВ НА СПАДЩИНУ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ЗАКОНУ

У статті здійснено науково-практичний аналіз Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань спадкування». Визначено основні проблеми застосування норм цього Закону на практиці. Окреслено шляхи вдосконалення законодавства у сфері спадкування.

Ключові слова: *спадщина, спадковий процес, оформлення прав на спадщину, нотаріус, органи місцевого самоврядування.*

В статье осуществлен научно-практический анализ Закона Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины по вопросам наследования». Определены основные проблемы применения на практике норм этого Закона. Обозначены пути усовершенствования законодательства в сфере наследования.

Ключевые слова: *наследство, наследственный процесс, оформление прав на наследство, нотариус, органы местного самоуправления.*

The article provides scientific and practical analysis of Law of Ukraine “On amendment of some legislation of Ukraine on inheritance”. The article defines key challenges for practical implementation of the Law and suggests improvements in the field of inheritance.

Key words: *inheritance, inheritance process, registration of heirship rights, notary, local self-regulated authorities.*

Вступ. Після смерті людини, як правило, залишається спадщина, до складу якої входять усі права та обов'язки, які належали їй як спадкодавцю на момент відкриття спадщини і які не припинилися внаслідок її смерті. Загальновідомо, що порядок (процес) оформлення прав на спадщину в нотаріальному процесі є багатоетапним та довготривалим. Крім того, з роками кількість цивільних справ про спадкування зростає. Тому тема спадкування (через призму застосування матеріальних та процесуальних норм) як із часів становлення нашої держави, так і нині є предметом дослідження науковців, суб'єктів законодавчої ініціативи, студентів, юристів, а також громадян – суб'єктів спадкових відносин. Так, наприклад, ця тема досліджувалася на дисертаційному (Ю.О. Заїка, О.О. Кармаза, С.Я. Рабовська, Є.О. Рябоконт, Є.І. Фурса, А.О. Гелич) та монографічному рівнях (Ю.О. Заїка, А.А. Степанюк), у навчально-наукових посібниках (М.В. Бондарева, Л.К. Буркацький, В.І. Борисова, М.М. Дякович, З.В. Ромовська, В.Я. Калакура, О.Є. Кухарев, Є.О. Рябоконт, С.Я. Фурса), науково-практичних коментарях спадкового законодавства (В.В. Васильченко, В.І. Кисіль, І.В. Спасибо-Фатеева, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, Є.О. Харитонов,

Р. Б. Шишка, Я. М. Шевченко) тощо. Натомість порядок (процес) спадкування в органах місцевого самоврядування в юридичній літературі не висвітлювався, оскільки на сьогодні оформлення прав на спадщину відбувається в Україні лише у нотаріусів. Тобто з набранням чинності Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань спадкування» в Україні зміниться порядок (процес) спадкування, а тому виникає необхідність з'ясування проблемних аспектів оформлення спадщини в органах місцевого самоврядування та окреслення шляхів їх вирішення.

Постановка завдання. Метою цієї статті є науково-практичний аналіз норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань спадкування», встановлення шляхів удосконалення спадкового законодавства України.

Результати дослідження. В Україні спадкові відносини загалом та процес спадкування зокрема регулюються матеріальними та процесуальними нормами національного законодавства України, які за формою закріплення можна об'єднати у дві групи, як-от: 1) внутрішньодержавні нормативно-правові акти; 2) міжнародні конвенції та договори (чинні міжнародно-правові акти України). Так, до першої групи відносяться Конституція України, Цивільний та Сімейний кодекси України, Закони України «Про нотаріат», «Про міжнародне приватне право», а також інші закони України та підзаконні акти. Наприклад, накази Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування» тощо. До другої групи (в аспекті статті 9 Конституції України) – багатосторонні та двосторонні міжнародні договори України, як-от: Конвенція про запровадження системи реєстрації заповітів (м. Базель, 1972 р.), Конвенція про колізії законів, які стосуються форми заповітів (м. Гаага, 1961 р.), Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах (м. Мінськ, 1993 р.), а також низка двосторонніх міжнародних договорів про правові відносини та правову допомогу в цивільних справах, які Україна уклала з іноземними державами (наприклад, із В'єтнамом (2000 р.), Македонією (2000 р.), Чехією (2001 р.) тощо) [1].

20 жовтня 2014 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо питань спадкування» (проект закону № 5141; далі – Закон) [2], за яким із 1 січня 2016 р. змінюється порядок (процедура) оформлення прав на спадщину, а саме: в сільських населених пунктах уповноважені посадові особи органу місцевого самоврядування видаватимуть свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя, здійснюватимуть відповідні реєстраційні дії як спеціальні суб'єкти у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно.

Тобто в сільських населених пунктах спадкові провадження матимуть право вести уповноважені на це законом посадові особи органів місцевого самоврядування в межах, спосіб та в порядку, встановлених Законом. Таким чином Законом змінюється перелік нотаріальних дій, які вчиняють посадові особи органів місцевого самоврядування, а отже, розширюється коло обов'язкових суб'єктів спадкових процесуальних відносин, підвідомчість спадкових справ, встановлюються кваліфіковані вимоги до посадових осіб органів місцевого самоврядування, які матимуть право вести спадкові провадження, а також розширюється коло суб'єктів у сфері державної реєстрації прав на нерухоме майно тощо. Підтримуючи в цілому ідею вдосконалення порядку спадкування в нотаріальному процесі, зазначимо, що встановлений у Законі процесуально-правовий механізм захисту та охорони спадкових прав громадян у сільських населених пунктах уповноваженими особами органів місцевого самоврядування потребує узгодження з нормами Конституції України та законів України. А саме:

1. Відповідно до статті 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вчинення в органах місцевого самоврядування передбачених законом нотаріальних

дій є делегованим повноваженням (повноваженням органів виконавчої влади), віднесеним до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад згідно зі статтею 11 цього ж Закону є їхні виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Крім того, згідно з частиною третьою цієї ж статті в сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися; функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово. Тобто покладення Законом на посадових осіб органів місцевого самоврядування функцій нотаріату не узгоджується зі статтями 11 та 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», зміни до яких прийнятим Законом не вносяться.

Також зазначимо, що згідно з вимогами статті 19 Конституції України посадові особи органів місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України. Однак у прийнятому Законі не вказується суб'єкт «уповноваження» (це сільський голова? сільська рада?), а також порядок призначення «посадової особи, уповноваженої на вчинення нотаріальних дій», а отже, положення Закону не відповідають вимогам щодо якості законів у контексті верховенства права, гарантованого статтею 8 Конституції України.

Отже, в законодавчому полі регулювання спадкових відносин створюється колізія нормативно-правових актів рівної юридичної сили, яка може бути подолана лише шляхом прийняття відповідного закону.

2. Змінами до статті 37 Закону України «Про нотаріат» встановлюються кваліфікаційні вимоги до «уповноважених посадових осіб органу місцевого самоврядування», які з 1 січня 2016 р. у сільських населених пунктах матимуть право вести спадкові провадження та видавати свідоцтво про право на спадщину та свідоцтво про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя. Так, процесуально-правові дії у спадковому провадженні вчинятимуть лише ті посадові особи органу місцевого самоврядування, «які мають вищу юридичну освіту, досвід роботи у галузі права не менше трьох років, пройшли протягом року стажування у державній нотаріальній конторі або приватного нотаріуса, завершили навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують у системі Міністерства юстиції України, та склали іспит із спадкового права у порядку, встановленому Міністерством юстиції України». У зв'язку з цим у розділі II «Прикінцеві положення» Закону органам місцевого самоврядування надано доручення стосовно сприяння у проходженні посадовими особами органу місцевого самоврядування, уповноваженими на вчинення нотаріальних дій з оформлення спадщини, «навчання щодо роботи з єдиними та державними реєстрами, що функціонують в системі Міністерства юстиції України», «стажування у державних нотаріальних конторах або у приватних нотаріусів протягом одного року».

Здійснивши науково-практичний аналіз тексту Закону, дійдемо висновку про те, що Законом не передбачено належних механізмів для фінансового забезпечення здійснення органами виконавчої влади зазначеного делегованого повноваження (не вирішено питання щодо оплати праці таких посадових осіб місцевого самоврядування з місцевого бюджету на період їх річного навчання у нотаріусів, плати за таке навчання, підключення мережі Інтернет та користування нею тощо), що, нашу думку, не відповідає вимогам статті 8 Конституції України щодо правової визначеності закону як складової принципу верховенства права. Також зазначимо, що пункт 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону в частині сприяння органами місцевого самоврядування проходженню стажування посадовими особами органів місцевого самоврядування, уповноваженими на вчинення нотаріальних дій, у нотаріусів протягом одного року потребує узгодження із Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Що ж стосується встановлення зазначених вище кваліфікаційних вимог до посадових осіб органу місцевого самоврядування, які здійснюватимуть нотаріальні дії щодо оформлення прав на спадщину, то слід зазначити таке. При системному аналізі цих вимог у контексті статті 11 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» прийнятим Законом, по суті, встановлюються непередбачені статтями 70 та 141 Конституції України, а також статтею 9 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» обмеження пасивного виборчого права. Крім того, при застосуванні норм Закону на практиці може виникнути проблема щодо того, яким чином сільський голова зможе протягом річного періоду навчання, передбаченого Законом, здійснювати повноваження, визначені статтею 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

3. Змінами до статті 37 Закону України «Про нотаріат» передбачено, що у сільських населених пунктах уповноважені посадові особи органу місцевого самоврядування видаватимуть, зокрема, свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя. Однак аналіз тексту Закону свідчить, що порядок видачі такого свідоцтва уповноваженими посадовими особами органів місцевого самоврядування не визначено, а отже, Закон не містить достатніх і завершених правових механізмів реалізації його положень. Це ж стосується і норми Закону про надання прав уповноваженій посадовій особі органу місцевого самоврядування вносити зміни до свідоцтва про право на спадщину (зміни до частини першої статті 1300 Цивільного кодексу України) та неможливості (!?) видачі цією особою нового свідоцтва про право на спадщину (в Законі відсутні зміни до частини третьої цієї статті Кодексу, за якою лише нотаріуси мають право видавати нові свідоцтва про право на спадщину).

Системний аналіз інших положень Закону також вказує на наявність у ньому прогалин, зокрема існування незавершених правових механізмів регулювання спадкових відносин, та засвідчує невідповідність тексту Закону вимогам щодо якості законів у контексті верховенства права, гарантованого статтею 8 Конституції України. Наприклад, згідно зі змінами до статті 30 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» «школа, завдана ... посадовою особою органу місцевого самоврядування сільського населеного пункту, підлягає відшкодуванню ... у порядку, встановленому законом». Натомість Законом, а також іншими чинними законами України не визначено порядок відшкодування такої шкоди. Крім того, поза увагою залишилося питання оплати нотаріальних дій, які вчинятимуть посадові особи органів місцевого самоврядування, та спрямування цих коштів до відповідного бюджету тощо.

Зміни до законів України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність» та «Про оцінку земель» у частині «спадкування власності» також не відповідають вимогам щодо якості законів та потребують узгодження з базовими поняттями «спадкування» та «склад спадщини» (статті 1216 та 1218 Цивільного кодексу України). На нашу думку, узгодження із Законом України «Про адміністративні послуги» також потребує і норма Закону щодо видачі органами місцевого самоврядування «довідки з викладенням характеристики будівлі, на яку видається свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно» (зміни до статті 67 Закону України «Про нотаріат»).

Висновки. Системний аналіз положень прийнятого Закону засвідчує наявність в ньому прогалин, які не можуть бути усунуті внаслідок застосування аналогії закону чи аналогії права (стаття 8 Цивільного кодексу України) або шляхом прийняття підзаконних нормативно-правових актів, а отже, текст Закону не відповідає вимогам щодо якості закону в контексті верховенства права (стаття 8 Конституції України).

Беручи до уваги задекларований Україною європейський напрям розвитку нотаріату, зважаючи на практику, яка склалася на міжнародному рівні у сфері забезпечення спадкових прав громадян, вважаємо, що встановлений у Законі порядок (процес) оформлення спадкових прав в органах місцевого самоврядування у сільських населених

пунктах потребує вдосконалення шляхом внесення відповідних змін до законів України. Наголосимо на тому, що нами обговорювалося питання щодо доцільності існування в Україні інституту «квaziнотаріату» та пропонувалося на рівні закону закріпити вимогу про те, що нотаріальні провадження, які відкриваються в Україні, здійснюються лише нотаріусами України, а нотаріальні провадження, які відкриваються за кордоном на підставі звернення громадян України у відповідні заклади України, – посадові особи консульських установ України [3]. Тобто щорічне збільшення кількості нотаріусів в Україні, відповідність кваліфікаційних вимог до професії нотаріуса основним принципам побудови нотаріату латинського типу, складність (багатоетапність) спадкового провадження, неможливість технічного забезпечення ведення спадкового провадження в деяких селах України тощо вказують на те, що нотаріальні дії щодо оформлення спадкових прав в Україні повинні вчинятися лише нотаріусами України.

Підтримуючи ідею вдосконалення (спрощення) порядку оформлення прав на спадщину в нотаріальному процесі, вважаємо, що законодавство України може запозичити норму законодавства Німеччини про нотаріат в частині запровадження онлайн-системи запису до нотаріуса, а також підготовки всіх документів у справі електронним шляхом. У Німеччині індивідуальне відвідування нотаріуса відбувається, як правило, лише тоді, коли виникають спірні питання чи такі, що потребують додаткового пояснення суб'єктів нотаріального процесу. Зазвичай нотаріус отримує, готує та надсилає громадянам необхідні документи в нотаріальній справі в електронній формі для ознайомлення. У призначений нотаріусом час особи приходять до нотаріуса лише для їх підписання чи підтвердження свого підпису. Тобто час, проведений у нотаріуса, зводиться до мінімуму [4]. Таким чином, перевагою нотаріату України в майбутньому може бути ведення всіх нотаріальних дій в електронному режимі; «прирівняння» за силою дії правовстановлюючих електронних документів до паперових документів; надання нотаріусу права отримувати від органів державної влади та зацікавлених осіб необхідні документи в справі в електронному режимі; запис до нотаріуса в електронному режимі (через Інтернет). Слід зазначити й те, що з метою забезпечення конфіденційної інформації щодо осіб, які звертаються до нотаріуса і щодо яких здійснюються нотаріальні провадження, в нотаріальних конторах в обов'язковому порядку мають бути спеціалісти, які слідкуватимуть за програмним забезпеченням та вирішуватимуть проблеми, котрі виникатимуть в електронному зв'язку.

Також зазначимо, що зважаючи на ситуацію, яка склалася в Україні у зв'язку з проведенням у деяких регіонах України антитерористичної операції, запропоноване нами ще у 2003 р. положення про необхідність внесення змін до Цивільного кодексу України щодо складення та дії в Україні заповітів у простій письмовій чи усній формі [5] є нині актуальним та своєчасним. Крім того, розроблення та введення в дію порядку оформлення прав на спадщину на тимчасово окупованій території України, а також порядку ведення спадкових справ у зоні проведення антитерористичної операції є також актуальними питаннями, які потребують вирішення як на законодавчому, так і на науковому рівнях.

Список використаних джерел:

1. Кармаза О.О. Міжнародне спадкове право: науково-практичний посібник. / О.О. Кармаза. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2007. – 328 с.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо деяких питань спадкування : Закон України від 20 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52277.
3. Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти : монографія / О.О. Кармаза. – Миронівка : ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. – 400 с.
4. Масимова Гюнай Иса кызы. Сравнительный анализ нотариальных систем Азербайджана и Германии / Гюнай Иса кызы Масимова // Исторические, философские, поли-

тические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. – № 3 (41). – Ч. I. – С. 98–101.

5. Кармаза О.О. Міжнародно-правовий аналіз спадкування за заповітом / О.О. Кармаза // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. – К. : КНУ імені Тараса Шевченка. ІМВ, 2003. – Вип. 41. – Частина I. – С. 138–139.

КВІТ Н. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу

(Львівський національний
університет імені Івана Франка)

УДК 347.44

ПЕРЕДДОГОВІРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АБО «CULPA IN CONTRAHENDO» ЯК ПЕРСПЕКТИВА ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті автор досліджує історію виникнення та основи правового регулювання інституту переддоговірної відповідальності в європейських країнах, із детальнішим аналізом досвіду Австрії. Також автором виокремлюються загальні цивільно-правові норм, які закладають основу для подальшого формування переддоговірної відповідальності в Україні та пропонуються конкретні зміни до Цивільного кодексу України, які створять законодавчі підстави для використання цього виду відповідальності на практиці.

Ключові слова: *школа, переддоговірна відповідальність, добросовісність.*

Автор статьи исследует историю возникновения и основы правового регулирования института преддоговорной ответственности в европейских государствах, с более детальным анализом опыта Австрии. Также автор определил ряд общих гражданско-правовых норм, благодаря которым представляется возможным дальнейшее формирование преддоговорной ответственности в Украине и предлагает внести конкретные изменения в Гражданский кодекс Украины, которые дадут возможность пользоваться этим видом ответственности на практике.

Ключевые слова: *вред, преддоговорная ответственность, добросовестность.*

The author of the article is investigating the history and the basic norms, which are regulating the institute of precontractual liability in the European countries, with detailed Austrian civil laws analyze. The author has also distinguished the basic norms of Ukrainian civil law, which can lay the foundation for the development of precontractual liability regulation in Ukraine and has also offered specific changes to the Civil code of Ukraine, which can build up a legal base for using this type of civil liability in practice.

Key words: *harm, precontractual liability, good faith.*

Вступ. Важливість правового регулювання переддоговірної відповідальності, так званої «*culpa in contrahendo*», як в Австрії, так і в інших європейських державах вже давно припинило бути предметом наукових дискусій. Проте все ще виникає багато питань, коли йде мова про імплементацію цього інституту в законодавство інших держав. На сьогоднішній день українське цивільне законодавство не містить чіткого правового регулювання інституту переддоговірної відповідальності, на відміну від більшості країн ЄС, саме тому дана тема є актуальною та потребує подальшого наукового дослідження в контексті порівняльно-правового аналізу.

Незважаючи на те, що обрана тема для України є порівняно новою та мало дослідженою, все ж окремі теоретичні дослідження цього інституту вже ведуться у доктрині цивільного права. Деякі питання та проблеми переддоговірної відповідальності та зміст принципу добросовісності в договірних зобов'язаннях досліджувалися такими українськими правниками: Р.А. Майданик, В.М. Коссак, Д.Г. Павленко. Проте здебільшого в цих роботах аналізувалися загальні норми цивільного права, які закріплюють основні принципи, серед яких чільне місце займає принцип добросовісності. Але конкретних пропозицій щодо можливості запровадження та використання позитивного європейського досвіду вищезазначені автори не пропонували.

Постановка завдання. Тому завданням даного дослідження є аналіз досвіду країн ЄС, зокрема аналіз австрійського цивільного законодавства, що регулює питання переддоговірної відповідальності та формулювання пропозицій щодо вдосконалення чинного українського законодавства з метою закріплення цього виду цивільно-правової відповідальності.

Результати дослідження. Історія виникнення інституту переддоговірної відповідальності починається з 1860 р., її засновником вважається Рудольф фон Герінг – відомий німецький цивіліст. Так виник новий інститут цивільно-правової переддоговірної відповідальності, який був названий його винахідником «*culpa in contrahendo*» і в подальшому був віднесений відомим німецьким правником Dölle до найважливіших «юридичних винаходів» XIX ст. [1, с. 231]. Переддоговірну відповідальність визначають як інститут цивільного права, різновид цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну на стадії ведення переговорів та укладення договору внаслідок неналежного виконання контрагентом потерпілого своїх переддоговірних зобов'язань (перш за все – обов'язку позитивного інформування контрагента про властивості та якості предмета договору, відсутності дійсного наміру укласти договір).

У цивілістичній доктрині континентальної системи права інститут відповідальності за вину, допущену під час переговорів щодо укладення договору, на сьогодні об'єднує всі випадки, коли в результаті недобросовісної поведінки однієї зі сторін при укладенні договору іншій стороні заподіюється шкода. Обов'язок щодо відшкодування такої шкоди визнається незалежно від того, яким чином вина у переговорах вплинула на подальші відносини сторін, у тому числі й від дійсності укладеного в подальшому договору і навіть від факту його укладення, оскільки шкода може бути викликана й відмовою одного з контрагентів від продовження переговорів чи укладення договору, якщо інша сторона, ґрунтуючись на попередній поведінці свого ділового партнера, мала підстави вважати, що договір таки буде укладений.

Така загальна відповідальність за вину в переговорах визнається законодавством та доктриною ФРН (абз. 2 § 311 Bürgerliches Gesetz Buch (BGB), Австрії (в тексті ABGB відсутнє єдине підґрунтя відповідальності за *culpa in contrahendo*; загальний обов'язок щодо відшкодування шкоди виводиться доктриною на основі низки окремих положень, які передбачають відповідальність за окремі *culpa in contrahendo*), Швейцарії (єдине підґрунтя відповідальності за *culpa in contrahendo* також виводиться доктриною), Греції (ст. 197 і 198 ЦК Греції 1940 р.), Франції (відповідальність за *culpa in contrahendo* визнає доктриною за відсутності загального правила, яке мало б міститись у ФЦК) та Італії

(ст. 1337 і 1338 ЦК Італії 1942 р.), і уявити собі договірне право цих держав без інституту переддоговірної відповідальності неможливо.

Ієрінг побудував відповідальність за *culpa in contrahendo* на базі моделі договірної відповідальності і вважав необхідним надати потерпілій стороні можливість відшкодування завданої їй шкоди за допомогою заснованого на договорі позову, внаслідок чого в рамках його концепції юридично недійсний договір набував часткової дії. Він вважав, що «укладення договору породжує не лише обов'язок щодо його виконання, але і, якщо такий результат виключається в силу правової перепони (підстав недійсності договору), при дотриманні відповідних умов і обов'язок щодо відшкодування шкоди; поняття «нікчемність» договору означає відсутність правового результату, але не відсутність усіх правових наслідків (договору) взагалі». Таким чином, згідно з головною ідеєю цієї концепції, на договірний характер відповідальності за шкоду, яка виникла внаслідок того, що одна сторона в переговорах, які передували укладенню договору, ввела в оману свого контрагента, не має жодного впливу те зобов'язання, що в результаті винних дій однієї зі сторін переговори не призвели до укладення юридично дійсного договору.

Під впливом німецького вчення про *culpa in contrahendo* переддоговірна відповідальність була визнана в доктрині та практиці Австрії. В Австрії вчення про *culpa in contrahendo* було змушене чекати визнання до 1975 року, в якому тогочасний Верховний суд Австрії своїм рішенням дав значний поштовх для розвитку та законодавчого закріплення переддоговірної відповідальності [2, с. 205].

В Австрійському цивільному Уложенні 1811 р. (ABGB) [3] не міститься загальний принцип відповідальності за вину, допущену стороною при укладенні договору. Як і в тексті німецького BGB, який існував до реформи зобов'язального права 2001 р., в ньому містяться окремі правові приписи, стосовно деяких випадків *culpa in contrahendo*. Обов'язок відшкодування шкоди при недійсності угоди встановлений, якщо договір був укладений внаслідок помилки (§ 871 ABGB), обману чи погроз (§ 874 ABGB) чи через незрозуміле застереження (§ 869 ABGB) або якщо недійсність угоди викликана невідповідністю її змісту вимогам закону чи звичаям ділового обороту. Крім того, відповідно до правила, яке закріплене у § 878 ABGB, завідома неможливість виконання тягне за собою недійсність договору. У 1916 р. дана правова норма була доповнена положенням, яке значною мірою схоже із закріпленим у § 307 німецького BGB в редакції до 2002 р., відповідно до якого сторона, яка при укладенні договору знала чи повинна була знати про обставини, які перешкоджають належному виконанню та, відповідно, дійсності договору, зобов'язана відшкодувати іншій стороні шкоду, яка виникла через віру в дійсність укладеної угоди.

Вживання у вітчизняних наукових працях термінів «зв'язаність між сторонами», «квазі-правочин» [4, с. 128–129] та інших подібних означень свідчить про те, що між сторонами майбутнього договору існує певний правовий зв'язок, який, однак, зобов'язанням поки ще називати рано, проте й ігнорувати його теж не можна. Такий правовий зв'язок все ще не можна вважати договірним, оскільки не є укладеним договір, але він все ж створює певні обов'язки для майбутніх сторін одна перед одною. Такий зв'язок існує й у випадках, здавалось би, вчинення договору, однак який в результаті не був укладений або був визнаний недійсним. Так, на наявність певної правової пов'язаності між сторонами до укладення договору звертають увагу іноземні правники, ведучи мову про те, що з початку переговорів між сторонами виникає зв'язок особливого роду – довірливе ставлення, яке вимагає від них вияву взаємної добропорядності [5, с. 61]. В.В. Вітрианський також передбачає можливість виникнення зобов'язань вже на стадії переддоговірних контактів сторін та вказує на необхідність встановлення порядку їх врегулювання [6, с. 70].

У законодавстві України відсутнє поняття переддоговірної відповідальності, що, однак, не є безумовним свідченням неможливості формування концепції переддоговірної відповідальності в умовах чинного цивільного законодавства України.

Українське цивільне законодавство не містить спеціальних норм, які б регулювали переддоговірну відповідальність. Проте діє низка загальних законодавчих заборон, які зобов'язують контрагентів діяти чесно та добросовісно.

У першу чергу слід згадати про загальні положення, сформульовані в Конституції України [7], зокрема ст. 68, яка містить норму, що зобов'язує кожного неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Наступна загальна норма міститься в ч. 6 ст. 3 Цивільного кодексу України [8] (далі – ЦКУ), в якій закріплені загальні засади цивільного права, серед яких важливе місце посідають принципи справедливості, добросовісності та розумності. Ця загальна норма отримала свій розвиток у ч. 3 ст. 509 ЦКУ, поняття зобов'язання та підстави його виникнення, зокрема там передбачено, що зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. У ч. 2, 3, 5 ст. 13 ЦКУ встановлені межі здійснення цивільних прав, зокрема передбачається обов'язок особи при здійсненні своїх прав утримуватися від дій, які б могли порушити права інших осіб; крім цього, не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах і встановлено недопустимість використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополією становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція. Крім цього, в ст. 12 ЦКУ, яка передбачає порядок здійснення цивільних прав, зокрема в ч. 5 цієї статті, міститься норма, яка встановлює презумпцію добросовісності та розумності дій учасників цивільних правовідносин. А саме, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. У свою чергу, ч. 3 ст. 14 ЦКУ передбачає, що виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства.

Також положення, що так чи інакше регулюють переддоговірну відповідальність, містяться в міжнародних нормативно-правових актах, які ратифіковані Україною, зокрема в Конвенції ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» (ч. 2 ст. 29), Принципах міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА, ст. 15) та ін.

Насамперед треба зауважити, що суть переддоговірної відповідальності впливає із загального обов'язку добросовісного ведення переговорів та має на меті відшкодування збитків, які понесла сторона внаслідок недобросовісного поведіння іншої сторони на стадії переговорів, якщо потерпіла сторона діяла, покладаючись на таку добросовісність. При цьому під недобросовісністю розуміється нечесне і несумлінне ставлення до кого-, чого-небудь. Недобросовісним веденням переговорів є вступ у переговори або їх продовження за відсутності дійсного наміру укласти договір, у тому числі з метою зашкодити укладенню цією стороною іншого договору або з метою ввести іншу сторону в оману щодо істотних умов договору [9, с. 8].

Існує дві форми відповідальності за недобросовісне ведення переговорів щодо укладення договору:

- 1) відповідальність за недобросовісну поведінку однієї зі сторін на переддоговірному етапі, що призвела до неукладення договору;
- 2) відповідальність за недобросовісну поведінку однієї зі сторін на переддоговірному етапі, внаслідок якої був укладений недійсний договір.

Проте тих загальних норм, які містяться сьогодні в чинному законодавстві України, недостатньо для того, щоб суб'єкти цивільних правовідносин, права яких були порушені, могли захистити їх, позиваючись до суду, скориставшись інститутом переддоговірної відповідальності.

Оскільки спеціальних норм, які встановлювали б відповідальність за недобросовісне ведення переговорів в українському законодавстві, немає, на практиці для захисту

прав, порушених на етапі переговорів, може використовуватись лише посилання на загальний принцип добросовісності (ст. 3 та ст. 509 ЦКУ). Також ч. 1 ст. 8 ЦКУ передбачає можливість застосування аналогії закону, зокрема якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, то вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини. Отже, у випадках необхідності застосування переддоговірної відповідальності, якщо всі вимоги щодо можливості застосування аналогії закону, передбачені вищезазначеною нормою виконані, її застосування є можливим. А у випадку, якщо аналогія закону не може бути використана для регулювання цивільних відносин, відповідно до ч. 2 ст. 8 ЦКУ вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (передбачених у вже згадуваній ст. 3 ЦКУ) на підставі *ratio legis* (аналогії права).

В австрійському ABGB також містяться загальні положення, які передбачають покладення встановлених законодавством санкцій на того, хто своєю поведінкою при укладенні угоди вводить в оману іншу сторону. Саме тому в контексті досліджуваного питання видається доцільним провести порівняльний аналіз норм австрійського та українського цивільного законодавства.

Отже, у §878 австрійського ABGB, на думку Gschnitzer [10, с. 174], на сьогодні підставою для *culpa in contrahendo* є наявність таких обставин: «Сторона договору, яка іншій стороні свідомо чи також внаслідок «винного незнання» (мається на увазі: «не знав, але повинен був знати і міг передбачити») про обставини, через які укладення договору було завідомо неможливим, не попередила про це іншу сторону зобов'язана відшкодувати заподіяну через це шкоду». Отже, австрійське законодавство виходить із того, що при укладенні договору кожна зі сторін повинна думати не лише про свої інтереси, але й про інтереси свого контрагента, вчасно попереджати його про будь-які зміни, які можуть вплинути на чинність досягнутих між ними домовленостей та можливість укладення дійсного договору у майбутньому. Вищезазначений австрійський дослідник також поширює за аналогією дію цієї норми й на випадки заподіяння шкоди недійсним правочином.

Висновки. На жаль, українське цивільне законодавство не містить спеціальної норми такого змісту, але такий самий висновок ми можемо зробити, зібравши в єдине всі перераховані вище загальні норми ЦКУ. Тому, на мою думку, було б доцільно сформулювати схоже правило і в ЦКУ. Зокрема, пропоную вмістити його у книгу 5 «Зобов'язальне право», Розділ 2 «Загальні положення про договір», ст. 627 «Свобода договору», де в ч. 1 передбачено, що відповідно до ст. 6 цього Кодексу сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Видається логічним піти далі в цьому напрямі і доповнити цю статтю ще однією частиною, щоб чіткіше окреслити межі принципу свободи договору в цивільних правовідносинах. Зокрема, пропонується цю частину викласти в такій редакції:

«Якщо одна зі сторін під час переговорів, до моменту укладення договору, умисно чи внаслідок грубої необережності (не повідомила про обставини, які вона могла і повинна була передбачити та які перешкоджають укладенню договору) своїми діями чи бездіяльністю ввела в оману іншу сторону щодо дійсності свого наміру укласти з нею договір, такі дії є порушенням принципу свободи договору, оскільки така поведінка суперечить загальним засадам добросовісності, розумності та справедливості. Сторона, яка порушила принцип свободи договору, зобов'язана відшкодувати стороні, яка покладалася на добросовісну поведінку свого контрагента, шкоду, завдану внаслідок не укладення договору».

Отже, як ми бачимо, Конституція України та ЦКУ містять низку важливих базових норм, з яких можна сформулювати підґрунтя для подальшого розвитку інституту

переддоговірної відповідальності в цивільному праві України. Тому ми повністю згодні з позицією О.С. Комарова щодо того, що сторона, яка добросовісно веде переговори, ще до початку виникнення договірних відносин заслуговує на правовий захист своїх інтересів [13, 42–45]. На мою думку, вищезазначений загальний принцип добросовісності в цивільних правовідносинах, який починає діяти ще на етапі ведення переговорів, є базисом для формулювання в цивільному законодавстві України нових правових норм, які зможуть наблизити нас до тих стандартів ведення бізнесу, які існують в Європі, де добросовісність є стрижнем, на якому тримається ринкова економіка сильних Європейських держав. Отже, питання правового регулювання переддоговірної відповідальності потребують подальшого дослідження та внесення відповідних змін до чинного законодавства України, що особливо актуально в контексті євроінтеграційних процесів, які сьогодні відбуваються в нашій державі.

Список використаних джерел:

1. Prof. Dr.Dr.h.c. Rudolf Welsch [Die Grundlagen der culpa in contrahendo im österreichischen Recht] in Welsch (Hrsg), Haftung aus Verschulden beim Vertragsabschluss in Zentral- und Osteuropa (2012).
2. RUDOLF WELSER, in Liechtensteinische Juristenzeitung LJZ 1984 S. 101 ff., Die culpa in contrahendo im österreichischen Recht, mit einem Überblick über die seitherige Gerichtspraxis nach OGH vom 8.10.1975 (in SZ 48/102 und JBl 1976, 205).
3. Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.jusline.at/Allgemeines_Buergerliches_Gesetzbuch_\(ABGB\).html/](http://www.jusline.at/Allgemeines_Buergerliches_Gesetzbuch_(ABGB).html/)
4. Шимон С. Юридичне значення «домовленості» в цивільному праві / С. Шимон // Розвиток цивільного законодавства: посткодіфікаційний період : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 8–9 жовтня 2009 р. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К : Освіта. – 2010. – С. 128–129.
5. Кетц Х. Введение в обязательственное право / Х. Кетц, Ф. Лорман ; пер. с нем. // Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии. – М. : БЕК, 2001. – С. 37–74.
6. Витрянский В.А. Пути реформирования общих положений об обязательствах по российскому законодательству // Альманах цивилистики : сб. статей / под ред. Р.А. Майданика / В.А. Витрянский. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – Вып. 4. – 430 с.
7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. –1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
9. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Д.Г. Павленко. – К., 2009. – 20 с.
10. Gschnitzer in Klang IV/1,174.
11. Комаров А.С. Ответственность в коммерческом обороте / А.С. Комаров – М. : Юрид. лит., 1991. – 280с.

КОРНОВЕНКО С. В.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових
дисциплін
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)

ГУК Б. М.,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)

УДК 504.064.3

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У статті досліджено правові аспекти державної екологічної політики. Проаналізовано нормативні положення, що регулюють інформаційні екологічні права людини та громадянина. Вивчено наукові підходи до формування сучасної екологічної та інформаційної політики. Сформовано авторське бачення шляхів удосконалення екологічного законодавства України.

Ключові слова: екологічна політика, екологічні правовідносини, інформаційне суспільство, екологічна інформація, навколишнє природне середовище, доступ до екологічної інформації.

В статье исследованы правовые аспекты государственной экологической политики. Проанализированы нормативные положения, регулирующие информационные экологические права человека и гражданина. Изучены научные подходы к формированию современной экологической и информационной политики. Сформировано авторское видение путей совершенствования экологического законодательства Украины.

Ключевые слова: экологическая политика, экологические правоотношения, информационное общество, экологическая информация, окружающая среда, доступ к экологической информации.

This article explores the legal aspects of national environmental policy. Analyzed regulations governing environmental information rights of man and citizen. Studied scientific approaches to the formation of the modern environmental and information policy. Formed author's vision of improving environmental legislation of Ukraine.

Key words: ecological policy, ecological legal relationships, informative society, ecological information, surrounding natural environments, access to ecological information.

Вступ. Однією з найгостріших проблем сучасного суспільного буття нашої держави є забезпечення правової охорони та захисту екологічних прав людини та громадянина. Відповідно до ст. 16 Конституції України, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [1]. На основі цього та інших конституційних положень у сфері охорони навколишнього природного середовища та захисту від негативного впливу екологічних факторів на здоров'я людини формується сучасна державна екологічна політика, спрямована на забезпечення гарантованого Конституцією України права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди [1, ст. 50].

Зазначені та інші конституційні положення у сфері охорони навколишнього природного середовища та захисту від негативного впливу екологічних факторів на здоров'я людини є принципово важливими чинниками формування ефективної державної екологічної політики в сучасних умовах розвитку економічних відносин в Україні. Концептуальні засади правової охорони та захисту навколишнього природного середовища в Україні сформовані в Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (далі – Основні напрями). У них екологічна ситуація в Україні характеризується як кризова, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного комплексу України [2, р. 1]. Прийняття цього надто важливого стратегічного документу не тільки зобов'язало відповідні державні органи активізувати нормотворчу діяльність, але й стало поштовхом для розширення наукових досліджень проблемних питань механізму правового регулювання екологічних відносин та їх інформаційного супроводження.

В Основних напрямках чи не вперше подано розгорнуту систему сучасних екологічних правовідносин, що охоплює промисловість, енергетику та підприємства ядерної галузі, сільське господарство, транспорт, житлово-комунальне господарство, військову діяльність та конверсію, земельні ресурси, атмосферне повітря, рослинний світ та лісові ресурси, тваринний світ, мисливство та рибні ресурси тощо. Подібна розгалуженість екологічної сфери властива й екологічному законодавству, але воно потребує вдосконалення і переорієнтації на охорону та захист інтересів людини та громадянина, надання їм пріоритетності перед інтересами держави, вільного доступу до екологічної інформації.

Різноманітні аспекти екологічної безпеки, охорони та захисту прав людини, зокрема інформаційних, на різних наукових рівнях досліджено в роботах В. Андрейцева, Г. Балюк, Ю. Власенко, А. Гетьмана, С. Грицкевича, Н. Кобецької, М. Красної, В. Попова, Ю. Шемшученка, М. Шульги та інших вітчизняних науковців. Актуальною, на нашу думку, залишається нині теза про те, що хоча в Україні існує конституційне регулювання екологічних прав і свобод людини та громадянина, проте воно недосконале, а низка важливих питань не врегульована взагалі, практика застосування фактично тільки починає формуватися [3, с. 2, 3]. Аналіз нормативних джерел екологічного права, наукових досліджень екологічних правовідносин дає підстави стверджувати про наявність низки проблем у механізмі правового регулювання відносин екологічної сфери, зокрема інформаційного аспекту.

Розвиток сучасного інформаційного суспільства спонукає до розробки новітніх підходів щодо охорони та захисту прав, удосконалення чинного законодавства, що регулює екологічні правовідносини, конкретизації окремих питань правового захисту суб'єктів таких відносин, напрацювання шляхів удосконалення чинного законодавства з доступу до екологічної інформації як запоруки реального захисту та відновлення порушених екологічних прав людини та громадянина. До таких розробок підштовхують не тільки Основні напрями, але й Стратегія державної екологічної політики України на

період до 2020 року, серед основних принципів якої ключове місце посідає доступність, достовірність та своєчасність отримання екологічної інформації [4, р. 2].

Постановка завдання. Автори статті ставлять за мету дослідити інформаційно-правові аспекти сучасної екологічної політики в Україні.

Результати дослідження. Екологічна політика держави, зокрема її інформаційний сегмент, є порівняно новою, але надзвичайно важливою складовою процесу зміцнення державності в Україні, невід'ємним елементом державної політики під час реалізації соціально-економічних реформ і забезпечення сталого розвитку нашої країни. Закріплені на законодавчому рівні стратегічні цілі та завдання державної екологічної політики передбачають створення національної інформаційної системи охорони навколишнього природного середовища, збільшення частки екологічної інформації та соціальної реклами природоохоронного спрямування, що регулярно поширюються засобами масової інформації, сприяння розвитку інформаційних центрів, створення мережі загальнодержавної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації тощо [4, р. 3]. Ці та інші напрями державної екологічної політики мають на меті гарантування екологічної безпеки життєдіяльності громадян України, впровадження належних матеріальних, процедурних, інституційних та інших необхідних заходів щодо її регулювання та встановлення організаційно-юридичних умов для реалізації і захисту права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля [5, с. 71].

Екологічна інформація є важливим надбанням суспільства, оскільки отримання інформаційних екологічних знань, екологічних новин, консультацій дає можливість не тільки припинити, але й запобігти виникненню умов, які могли б зашкодити існуванню здорового довкілля. Не вдаючись у наукову дискусію щодо відмінності чи тотожності понять «екологічна інформація» та «інформація про стан довкілля (навколишнє природне середовище)», у своєму дослідженні будемо послуговуватися міжнародним тлумаченням екологічної інформації, на якому ґрунтується визначення екологічної інформації у вітчизняному законодавстві, зокрема в Законі України «Про інформацію». На міжнародному рівні екологічна інформація визначається як будь-яка інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи будь-якій іншій матеріальній формі про стан складових навколишнього природного середовища, таких як повітря й атмосфера, вода, ґрунт, земля, ландшафт і природні об'єкти, біологічні різноманіття та його компоненти, включаючи генетично змінені організми та взаємодію між цими елементами, адміністративні заходи, угоди в галузі навколишнього середовища, політику, законодавство, плани і програми, які впливають чи здатні вплинути на елементи навколишнього середовища, стан здоров'я і безпеки людей, умови їх життя, стан об'єктів культури, будинків і споруд тією мірою, якою на них впливає чи може вплинути на стан елементів навколишнього середовища тощо [6, ст. 2].

Національне законодавство екологічною інформацією називає стан складових довкілля та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими, фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколишнього природного середовища, політику, законодавство, плани і програми, стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля, інші відомості та/або дані [7, ст. 13]. Тобто визначене національним законодавством поняття екологічної інформації в цілому корелюється з міжнародним визначенням і охоплює практично всі сфери життєдіяльності суспільства і гарантоване статтею 34 Конституції України право особи вільно шукати, одержувати, передавати, створювати і поширювати інформацію будь-яким способом.

Таке розуміння екологічної інформації пояснює і розгалуженість законодавства, що регулює цю сферу екологічних правовідносин. Екологічний напрям інформаційної

діяльності охоплює збір, використання, поширення відомостей про стан довкілля, заходи з недопущення забруднення навколишнього середовища, його оздоровлення. Одним із пріоритетних напрямів екологічної політики в Україні є забезпечення та реалізація екологічних прав громадян. Важливе місце з-поміж них посідає право на здійснення контролю у сфері охорони довкілля. Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» до екологічних прав громадян України віднесено право на вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом [8, п. е). ст. 9].

Нині інформаційні екологічні правовідносини, крім власне екологічного законодавства, регулюються цілою низкою інших законів та підзаконних актів. Так, Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» одним із принципів державної політики у сфері використання ядерної енергії та радіаційного захисту визначає відкритість і доступність інформації, пов'язаної з використанням ядерної енергії [9, ст.ст. 5, 6], Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» закріплює право громадян на достовірну інформацію про наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступінь [10, ст. 4]. Ці та десятки інших нормативних актів, на перший погляд, повинні забезпечити реалізацію інформаційних прав особи – водночас існує низка прогалин та колізій у механізмі правового регулювання інформаційних екологічних відносин, зокрема й щодо доступу до екологічної інформації.

Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів та предметів побуту гарантується Конституцією України без жодних застережень. Водночас за Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» на право вільного доступу до інформації про стан довкілля (екологічної інформації) може бути встановлено обмеження [8, п. е). ст. 9]. Закон України «Про інформацію» містить імперативну норму, за якою інформація про стан довкілля, крім інформації про місце розташування військових об'єктів, не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом [7, ч. 3 ст. 13]. Натомість, у Законі України «Про державну таємницю» прямо зазначено, що інформація про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, про вплив товару (роботи, послуги) на життя та здоров'я людини не належить до державної таємниці [11, ч. 4 ст. 8]. Наявність таких конфліктних норм явно ускладнює механізм правового регулювання інформаційних екологічних відносин.

Державна політика у сфері екології, на нашу думку, повинна базуватися на стабільній системі законодавства, актів, нормативів. Така система повинна забезпечити оперативне реагування на зміни навколишніх компонентів, бути ефективним засобом подолання екологічної кризи. Сфера екології та її інформаційного забезпечення перебуває у постійній динаміці, з кожним роком відкриваються нові аспекти питання, актуальність проблеми не зменшується, передусім у механізмі правового регулювання доступу до інформації. Право на доступ до екологічної інформації – це абсолютне право громадян, якому кореспондує обов'язок необмеженого кола осіб надавати таку інформацію. Проте коло суб'єктів, зобов'язаних надавати громадськості екологічну інформацію, у законодавстві чітко не визначено. Загалом перелік таких осіб закріплено у ст. 25-1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а до суб'єктів, які здійснюють екологічне інформаційне забезпечення, віднесено спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, його органи на місцях, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, діяльність яких може негативно вплинути або впливає на стан навколишнього природного середовища, життя і здоров'я людей.

Тобто законодавець, на наш погляд, штучно звужує коло суб'єктів інформаційного забезпечення, покладаючи такі обов'язки практично тільки на органи державної влади та органи місцевого самоврядування [8, ч. 2 ст. 25-1]. Недоліком такого підходу до фор-

мування механізму правового регулювання є те, що в ньому не враховані сучасні економічні відносини, наявність численних суб'єктів господарювання, зокрема й фізичних осіб-підприємців, певний вид господарської діяльності яких може негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, життя і здоров'я людей, нести загрозу екологічній безпеці загалом. Тому, на нашу думку, суб'єкти господарської діяльності незалежно від форми власності, фізичні особи-підприємці повинні бути на законодавчому рівні віднесені до суб'єктів інформаційного екологічного забезпечення з відповідними обов'язками щодо реагування на інформаційні запити тощо.

З огляду на розгалуженість законодавства, що регулює екологічні правовідносини загалом та право на екологічну інформацію зокрема, існують різні пропозиції щодо вдосконалення механізму правового регулювання цієї сфери. Так, С. Грицкевич пропонує доповнити Конституцію України розділом «Екологічні права та обов'язки громадян», а також прийняти закони «Про реалізацію конституційних екологічних прав та обов'язків людини і громадянина» і «Про екологічну інформацію» [3, с. 6, 7]. Проте така пропозиція не набула подальшого розвитку, на нашу думку, через недостатню обґрунтованість і недоцільність деталізації окремих норм Конституції України як Основного Закону.

До висновку про необхідність подальшої систематизації екологічного законодавства приходять і М. Краснова, яка пропонує правові норми про запобіжні та відновлювальні заходи з метою попередження та ліквідації екологічної шкоди кодифікувати в спеціальному нормативному акті – законі України про компенсацію шкоди за екологічним законодавством України (про компенсацію екологічної шкоди) [12, с. 14]. На перший погляд така пропозиція видається більш слушною за викладені вище, але такий нормативний акт матиме досить звужений зміст, і його призначення може звестися лише до життя компенсаційних заходів при порушенні екологічних прав.

Узагальнюючи висловлені фахівцями пропозиції, вважаємо за доцільне прийняття єдиного кодифікованого нормативного акту, який би врегулював увесь комплекс питань, пов'язаних з екологічними правовідносинами. Таким кодифікованим актом (погоджуємося з Ю. Власенко) міг би стати Екологічний кодекс України, в якому будуть зведені норми всіх трьох видів екологічних правовідносин: про екологічну безпеку, про охорону навколишнього природного середовища, про раціональне використання природних ресурсів [13, с. 12]. Така пропозиція заслуговує уваги і в контексті порушеної нами проблеми захисту екологічних інформаційних прав людини і громадянина, які можливо було б закріпити окремим розділом у такому кодифікованому акті. Звичайно, така пропозиція потребує детального дослідження. На нашу думку, це могло б стати одним із шляхів удосконалення та якісного зміцнення державно-правового механізму реалізації права людини та громадянина на екологічну інформацію.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що питання захисту екологічних інформаційних прав людини та громадянина в сучасних суспільно-політичних умовах розвитку України перебуває у фокусі уваги як юридичної науки, так і державних органів влади. Екологічна політика, програми і стратегічні плани дій – це атрибутика системного екологічного управління і стратегічного екологічного планування як однієї з головних функцій системного екологічного управління. На нашу думку, державна екологічна інформаційна політика повинна мати чіткий системний підхід, а її складовими елементами повинні бути специфічні політичні, економічні, правові та інші заходи, спрямовані на ефективне управління екологічною ситуацією в інтересах людини та громадянина.

Водночас чисельність нормативно-правових актів у сфері охорони навколишнього середовища, а відповідно, й захисту екологічних прав людини та громадянина підтверджує слушність думки про необхідність та доцільність кодифікації законодавства про охорону довкілля загалом та з охорони та захисту інформаційних прав особи зокрема. Зважаючи на полярність наукових поглядів щодо правового регулювання екологічних правовідносин, порушена нами проблема реалізації залишається актуальною у пер-

спективі, стимулюючи наукові пошуки й удосконалення механізму юридичного захисту екологічних прав людини та громадянина. Базовим документом для розвитку та вдосконалення екологічного законодавства мають бути, крім Конституції України, Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року, якими передбачено, зокрема, створення національної інформаційної системи охорони навколишнього природного середовища [4, р. 3].

Список використаних джерел:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами, внесеними згідно із Законом від 01.02.2011 № 2952-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 10. – Ст. 68).
2. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр.
3. Грицкевич С.Г. Конституційні екологічні права людини і громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / С.Г. Грицкевич ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002.
4. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
5. Ілляшенко С.М. Порівняння державних пріоритетів у галузі економіки природокористування і захисту навколишнього середовища і поглядів населення на екологічні проблеми / С.М. Ілляшенко, Н.М. Гайтина ; за заг. ред. О. В.Прокопенко // Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 3–5 квітня 2012 р. : у 8 т. – Суми : Сумський державний університет, 2012. – Т. 3. – 179 с.
6. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхус, Данія, 25 червня 1998 року) : ратифікована Законом України від 6 лип. 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
7. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
8. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/80731-109.
9. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08 лютого 1995 р. (Редакція від 26 жовтня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
10. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24 лютого 1994 р. (Редакція від 26 квітня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
11. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 р. (Редакція від 19 квітня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
12. Краснова М.В. Проблеми компенсації шкоди за екологічним законодавством України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / М.В. Краснова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 34 с.
13. Власенко Ю.Л. Оптимізація законодавства України у сфері забезпечення екологічної безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / Ю.Л. Власенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2010. – 20 с.

КУШЕРЕЦЬ Д. В.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту зовніш-
ньоекономічної діяльності
(Університет сучасних знань)

УДК 347.41

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ ЯК ГАРАНТІЇ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СТОРІН

Стаття присвячена розкриттю суті поняття цивільно-правового договору та його ролі, яку він відіграє в інституті охорони і захисту майнових прав його сторін. Досліджуються основоположні риси договору та їх охоронне і захисне значення для прав учасників правовідносин. Результатом дослідження є авторське бачення дефініції цивільно-правового договору та запропоновані на цій основі зміни до чинного законодавства.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, охорона, захист, майнові права, легітимність, істотні умови, домовленість сторін, волевиявлення.

Стаття посвящена раскрытию сущности понятия гражданско-правового договора и его роли, которую он играет в институте охраны и защиты имущественных прав его сторон. Исследуются основополагающие черты договора и их охранительное и защитное значение для прав участников правоотношений. Результатом исследования является авторское видение дефиниции гражданско-правового договора и предложенные на этой основе изменения в действующее законодательство.

Ключевые слова: гражданско-правовой договор, охрана, защита, имущественные права, легитимность, существенные условия, договоренность сторон, волеизъявление.

The article is devoted to the essence of the concept of civil-law of treaties and the role it plays in the institute of protection and enforcement of property rights of the parties thereto. We study the fundamental features of the contract and their protective and protective value for the rights of participants of legal relations. The result of this study is the author's vision of the definition of a civil contract, and on this basis, the proposed changes to the existing legislation.

Key words: civil contract, protection, property rights, legitimacy, essential terms, agreement of parties, will.

Вступ. Договірне право є складовою частиною цивільного права. Воно регулює домовленості, які виникають як між фізичними, так і між юридичними особами з питань майнових відносин. Такі відносини є основою розвитку приватної діяльності всіх суб'єктів, а разом із цим і розвитку приватного права, яке регулює підприємницьку діяльність, а разом із нею і весь цивільний оборот в Україні з питань майна, робіт, капіталу та послуг.

Вперше на вершину суспільних відносин договірне право було піднято юристами Античного Риму. О.А. Підопригора в цій частині зазначає: «Римське договірне право – перше всесвітнє право суспільства товаровиробників, яке є неперевершеним за точністю

та розробкою всіх істотних правових відносин простих товароволодільців, яке досягло досконалості» [1, с. 28].

Розвиток науки, технології виробництва, фінансового ринку, зміна політичного устрою держав світу породили буржуазні відносини, які вже потребували величезного товарообігу, який би мав не хаотичний, а упорядкований характер. Саме в такому суспільстві договірне право отримує свій розквіт, оскільки стає основою цивілістичної юриспруденції, комерції, фінансового та товарного обігу. Таким чином, договірне право стає по суті державною політикою.

Постановка завдання. Політика впровадження ринкових відносин у суспільне життя дала поштовх економічному процвітанню держав світу. Водночас радянська доктрина договірних відносин полягала не у свободі договору і підприємницької діяльності, яка б ґрунтувалась на принципах розумності, добросовісності та справедливості, а на затвердженні для учасників договірних відносин планових завдань, якими координувалась діяльність сторін, які беруть у першу чергу зобов'язання перед державою, а потім – одна перед одною [2]. Сьогодні договірне право в Україні отримало новий поштовх до його розвитку та наукового дослідження. Такий висновок ґрунтується на тому, що підхід до цивільно-правового договору, його предмету, істотних умов, не дивлячись на, здавалося б, усталене їх поняття, в кожному дослідженні має все нові і нові свої прояви. З огляду на це, метою даної статті є розкриття суті поняття цивільно-правового договору та його ролі, яку він відіграє в інституті охорони і захисту майнових прав його сторін.

Результати дослідження. М.І. Брагінський та В.В. Вітрянецький, як і М.В. Венецька, розглядають договір у трьох його аспектах: як підставу виникнення правовідносин, як власне правовідношення, що виникло із цієї підстави, і як форму, що приймає відповідне правовідношення [3, с. 13; 4, с. 624]. У цьому зв'язку М.М. Сібільов розглядає договір, окрім трьох вищезазначених складових, і як «соціальний регулятор цивільних відносин» [5, с. 3–10]. Дану думку підтримують і М.В. Селіванов [6, с. 186], Є.О. Харитонов та М.Ю. Голубева. При цьому останні зазначають, що під поняттям «договір» вони розуміють визначення сукупності умов, що визначають дії сторін, для позначення зобов'язання, що виникло з договору, а також самого документа, підписаного його сторонами [7, с. 536].

Водночас в академічному розумінні договору різні науковці дають різне його поняття. Так, одні науковці розуміють його як «двосторонню угоду, в якій виражена воля сторін» [8, с. 281]. Другі визначали його як домовленість двох або більше сторін. Треті під договором розуміють дії громадян і організацій, спрямованих на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав або обов'язків [9, с. 208]. Четверті представляють договір як «юридический факт, порождающий правоотношения в виде обязательств» [10, с. 502]. П'яті вважають, що договір – це «документ, який фіксує факт виникнення зобов'язання за волею його учасників» [11, с. 26]. Незважаючи на різний підхід науковців до поняття договору, все ж на основі наданих ними дефініцій можна створити загальне уявлення щодо цивільно-правового договору, беручи за основу ключові положення кожного із цих понять. Виходячи з цього, ми можемо говорити про те, що цивільно-правовий договір – це: а) двостороння угода; б) домовленість сторін; в) юридичний факт; г) дії сторін; д) документ. Як не дивно, але кожне із цих ключових положень, відносячись до поняття договору, робить його юридично стійким. Відсутність хоча б одного із цих характерних елементів договору роблять його аморфним.

Цивільне право в Англії під поняттям договору передбачає обіцянку або низку різнопланових обіцянок, які стосуються певної домовленості та які підкріплюються силою закону. При цьому замість поняття договір застосовується слово контракт (contract) [12, с. 37]. Дане поняття договору також вживається в Україні. Так, зокрема, у ст. 6 ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність» вжито «контракт» як аналог договору [13]. Стаття 1101 Французького цивільного кодексу визначає поняття договору як угоду, спрямовану на встановлення, припинення або зміну прав і обов'язків [14].

На нашу думку, під цивільно-правовим договором необхідно розуміти прояв волі сторін, закріпленої письмово або усно у вигляді домовленостей двох і більше правоздатних та дієздатних осіб, змістом яких є предмет та умови виконання домовленостей, спрямованих на виникнення, зміну або припинення цивільно-договірних правовідносин, що породжують у зв'язку із цим цивільні права та обов'язки сторін з можливим нотаріальним та реєстраційним посвідченням договорів чи без такого.

З огляду на вищевикладене, у понятті цивільно-правового договору можна виокремити його складові елементи, такі як:

- а) взаємна воля сторін та визначення у зв'язку з цим їх індивідуалізації;
- б) письмова форма закріплення волевиявлення;
- в) домовленості сторін як прояв узгодженості дій;
- г) обов'язкова правосуб'єктність сторін;
- д) наявність предмету та істотних умов договору;
- є) наявність у сторін цивільно-договірних прав та обов'язків;
- ж) правові наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільно-договірних правовідносин;
- і) нотаріальне посвідчення та державна реєстрація договорів (у передбачених законом випадках)

Наявність даних елементів у цивільно-правових договорах є обов'язковою їх умовою, обумовленою законом, оскільки це безпосередньо пов'язано, в першу чергу, з охороною майнових прав сторін, оскільки у разі невиконання чи неналежного виконання договірних зобов'язань такий підхід дає можливість сторонам договору належним чином захистити свої майнові права в суді. Так, відсутність взаємного волевиявлення сторін на стадії укладення чи виконання договорів, вчиненого під впливом насильства, обману, помилки, фіктивного чи удаваного договору, призводить до визнання його незаконним. Недотримання письмової форми договору, де така форма є обов'язковою, наприклад: для договору довічного утримання (догляду), договору (оренди) майна (ст. 811 ЦК України), забезпечення виконання зобов'язань (ч. 1 ст. 547-ЦК України) тощо позбавить можливості сторону, якій спричинено шкоду, не лише охороняти свої майнові права, але в подальшому і захистити їх в суді.

Письмова форма договору є доказом того, що саме ті, а не інші домовленості, які існували між сторонами на час його підписання, підлягають охороні і захисту у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань та спричиненням через це матеріальних збитків чи моральної шкоди.

Наявність обов'язкової правосуб'єктності сторін договору у вигляді цивільної дієздатності та правоздатності є підставою для надання договору безумовної правової стійкості з точки зору усвідомлення сторонами значення своїх дій та здатності керувати ними, при цьому нести відповідальність за порушення договірних зобов'язань, з одного боку, та здатності своїми діями набувати цивільні права та створювати для себе цивільні обов'язки – з іншого. Відсутність таких можливостей, підтверджена доказами, призводить до нікчемності договору або визнання його недійсним.

Предмет договору є центральним елементом кожної дво- або багатосторонньої цивільно-правової угоди. При цьому не важливо, має він письмову чи усну форму, посвідчений нотаріально чи ні. Саме на основі предмету договору формуються істотні умови договору чи певні їх особливості. Відсутність предмету договору вказує на відсутність чітко визначених домовленостей між сторонами, оскільки саме його наявність обумовлює подальші дії сторін при його виконанні, і цим самим забезпечується охоронна функція договору щодо майнових прав його учасників та їх захисту в майбутньому.

Точність істотних умов договору обумовлює точність кваліфікації дій сторін при невиконанні або неналежному виконанні договору.

Саме точність і деталізація умов договору, його предмету, які обумовлюють дії сторін, визначаючи при цьому їх права та обов'язки, є підставою для виникнення, зміни

або припинення цивільно-договірних правовідносин. Дані складові договору являють собою основу у питаннях як охорони майнових прав, так і можливого їх захисту в суді, оскільки вони будуть виступати як беззаперечні факти, бо вони були узгоджені сторонами договору заздалегідь, коли конфлікт між сторонами був відсутнім.

Доказом того, що всі істотні умови договору були узгоджені сторонами добровільно і за взаємною домовленістю при його підписанні, слугує і факт посвідчення договорів нотаріально та державна реєстрація майнових прав, що виникли в однієї зі сторін договору внаслідок його укладення. При цьому нотаріус особисто перевіряє дієздатність сторін та узгодженість умов договору, його предмету, строків виконання договору, факту передачі майна і отримання коштів, реальну вартість майна (наприклад, при посвідченні договорів купівлі-продажу нерухомості, позики, оренди) тощо.

Потрібно зазначити, що ні Цивільний кодекс УРСР 1922 року, ні Цивільний кодекс УРСР 1963 року не містили нормативного визначення цивільно-правового договору, оскільки «плановые задания компетентных органов государственного управления обязывают организации, указанные в этих плановых заданиях заключать договора, но при условии, что обязательство, возникшее на его основании, не будет противоречить плановому заданию» (ч. 2 ст. 152 ЦК УРСР) [15, с. 163].

Зміна економічної системи в країні послугувала тому, що в чинному Цивільному кодексі України 2003 року законодавець дав юридичне визначення договору, зазначивши, що «договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» (ч. 1 ст. 626 ЦК України).

Ключовою складовою договору є «домовленість» сторін. При цьому така домовленість має цільове призначення, оскільки вона «спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків». Якщо дані поняття вживати відокремлено, то вони можуть мати різне значення, оскільки домовленість може носити і не юридичний характер, а спрямування волі (а відповідно, і дій) щодо встановлення, зміни чи припинення прав і обов'язків може стосуватись і адміністративно-правових відносин.

Таким чином, поняття «домовленість» та «спрямування» мають єдиний юридичний зміст, який передбачає отримання одного й того самого правового результату – «встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків». Із цих позицій домовленість необхідно розглядати як юридичну суть суб'єктивного права кожної сторони договору у сфері договірної права, яку можна представити у вигляді набору юридичних фактів: а) обумовленої узгодженості сторін щодо предмету договору, б) зустрічних дій сторін, обумовлених певним часом.

Разом з тим всі ці юридичні факти без їх об'єднаної, спільної психологічно-вольової основи, спрямованої саме на виконання відокремлених зобов'язань, нічого собою не являють. Саме синтезована матерія сформована шляхом взаємопроникнення воль обох сторін договору по відношенню до вищезазначених юридичних фактів є тим двигуном, який надає сторонам договору можливість руху в правовому полі, формуючи таким чином категорію відповідальності. Недосягнення єдиної психологічно-вольової основи на стадії укладення договорів, навіть при наявності переговорів, узгоджень, пропозицій тощо, унеможливує укладення договорів, незважаючи на те, що окремі юридичні факти і можуть існувати.

Водночас встановлення, зміна або припинення цивільних прав і обов'язків у договірних правовідносинах визначається не юридичними фактами, а волею власника. Саме його пропозиція при знаходженні попиту визначає один із трьох напрямів, який і формує предмет договору. На цій основі в подальшому і формуються істотні умови договору, які по суті є дорожньою картою дій для кожної сторони з виконання своїх зобов'язань з відокремленими при цьому правами.

Водночас законодавець у поняття «домовленість» вкладає добровільність волевиявлення сторін, що є психологічно-вольовою основою при укладенні договорів, оскільки

ки в іншому випадку домовленість неможлива. При цьому законодавець і зазначає, що договір, як правовий акт, повинен ґрунтуватись на вимогах Цивільного кодексу України та «інших актах цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості» (ст. 627 ЦК України).

Таким чином, договір є правовим актом, який регулює правила поведінки його сторін і не може бути обов'язком для інших осіб, які не висловили своєї волі на його укладення та не підтвердили це відповідними діями. Водночас «правила поведінки», які визначені в договорі як його умови, є обов'язковими для виконання сторонами. Саме обов'язковість договору як принцип договірної права має своє закріплення в нормі права (ст. 629 ЦК України) і виступає як наказ законодавця стосовно як однієї, так і іншої сторони щодо добросовісності, розумності та справедливості (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України) виконання договору. Таким чином, договір відіграє не лише регулятивну функцію, але і абсолютизує обов'язковість його виконання.

Така характерна риса цивільно-правового договору має не лише теоретичне значення з точки зору розуміння його правової суті, але і кореспондує практичній стороні договірних відносин, особливо в питаннях охорони майнових прав сторін. Так, предметом кожного цивільно-правового договору є майнова його складова у вигляді матеріалізованого майна, речей, коштів, оскільки нематеріальні речі не можуть бути предметом цивільно-правового договору. Виходячи із суб'єктивного права у сфері власності, що включає в себе тріаду його правомочностей, ми можемо говорити про те, що лише власник або уповноважена ним особа має можливість вступати в договірні правовідносини, оскільки в іншому випадку такий договір буде незаконним, бо майно, яке стало предметом договору, не є «відчуженим» власником у сферу цивільного обороту. Таким чином «домовленість сторін» ще не є показником легітимності договору. У даному випадку ми говоримо про домовленість, яка повинна мати легітимну основу, оскільки саме легітимність (правове визнання через дотримання норм закону) відіграє охоронну роль у договірному праві. Виходячи з цього ми можемо говорити не просто про домовленість, а про легітимну домовленість, і з цих підстав необхідно доповнити ч. 1 ст. 626 ЦК України словом «легітимна». Після цього ми отримаємо дефініцію у вигляді: «Договором є легітимна домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків». Домовленість сторін у договірному праві – це не лише психологічно-вольова ознака, яка лежить на поверхні, символізуючи згоду, а і юридичне поняття, яке включає в себе і наявність легітимної власності, строків, і обопільне розуміння такої домовленості, строків її дії та реальних можливостей кожної із сторін, мети таких домовленостей, їх ціни для кожної із сторін тощо.

Висновки. На підставі виконаного дослідження можна дійти висновку, що основу в питаннях охорони і захисту майнових прав сторін цивільно-правового договору складають точність і деталізація умов договору, його предмету, які обумовлюють дії сторін, визначаючи при цьому їх права та обов'язки та слугуючи підставою для виникнення, зміни або припинення цивільно-договірних правовідносин. Крім того, важливою рисою будь-якого договору, що має істотне значення для охорони і захисту прав його учасників, є легітимність цивільно-правової угоди.

Список використаних джерел:

1. Підпригора О.А. Римське приватне право : підручник / О.А. Підпригора. – 3-є вид., перероб. та доп. – К. : Видавництво «Дім ін Юре». – 2001. – 440 с.
2. Брагинский М.И. Советское гражданское право : учебник / М.И. Брагинский. – М. : Юридическая литература, 1983. – 464 с.
3. Брагинский М.И. Договорное право / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – 2-е изд., испр. – М. : Статут, 2000. – 553 с.

4. Венецька М.В. Цивільне право України : Академічний курс : підручник / М.В. Венецька ; за заг. ред. Я.М. Шевченко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. I. – 696 с.
5. Сібільов М.М. До питання щодо тлумачення заповіту / М.М. Сібільов // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали міжнар. науково-практ. конф., прис. пам'яті проф. О. А. Пушкіна, 23 травня 2009 р. – Х., 2009. – С. 3–10.
6. Селіванов М.В. Цивільне право: підручник / М.В. Селіванов ; за заг. ред. В.А. Кройтора та Є.О. Мічуріна. – Х. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2013. – 814 с.
7. Харитонов Є.О. Цивільне та сімейне право України : підручник / Харитонов Є.О. ; за ред. Є. О. Харитонова, М. Ю. Голубової. – К. : Правова єдність, 2009. – 968 с.
8. Підопригора О.А. Римське приватне право : підручник / О.А. Підопригора. – 3-є вид., перероб. та доп. – К. : Видавництво «Дім ін Юре», 2001. – 440 с.
9. Мазур О.С. Цивільне право України : навчальний посібник / О.С. Мазур. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
10. Бондарь Н.С. Основы государства и права : учебник / Н.С. Бондарь. – 4-е изд., доп. и перераб. – Ростов на Дону : Феникс, 2003. – 704 с.
11. Иоффе О.С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
12. Owens, Keith. Law for Business Studies Students. – London: Cavendish Publishing Limited, 1995. – 490h.
13. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16 квітня 1991 р. № 959-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/959-12>.
14. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн : навчальний посібник (Курс лекцій) / С. І. Шимон. – К. : КНЕУ, 2004. – 220 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/224/8768.html>.
15. Гражданский кодекс Украинской ССР : научно-практический комментарий / под ред. А. М. Якименко. – К. : Изд-во «Полит литература Украины». – 1981. – 639 с.

ЛЕЖНЄВА Т. М.,кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2

**СТАНОВЛЕННЯ САНКЦІЙ ВІТЧИЗНЯНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА:
СЕРЕДИНА ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.**

Автором досліджується перший етап становлення трудового законодавства у сфері правової регламентації визначення санкцій трудового права, особливостей їх застосування в дореволюційний період (до 1917 року). Проводиться аналіз основних правових актів, що започаткували правову регламентацію системи санкцій трудового права.

Ключові слова: історико-правова характеристика, санкції трудового права, трудове законодавство.

Автором исследуется первый этап становления трудового законодательства в сфере правовой регламентации определения видов санкций трудового права, особенностей их применения в дореволюционный период (до 1917 года). Проводится анализ основных правовых актов, положивших начало правовой регламентации системы санкций трудового права.

Ключевые слова: историко-правовая характеристика, санкции трудового права, трудовое законодательство.

The author explores the first stage in the formation of labor legislation in the sphere of legal regulation that determines the types of labor laws sanctions in the pre-revolutionary period (until 1917). The author analyzes the basic legal acts, which initiated the legal regulation of labor law sanctions. It was found that the sanctions of labor law are reduced to a penalty sanctions – for improper execution of labor duties for absenteeism.

Key words: historical and legal characteristic, sanctions labor law, labor legislation.

Вступ. Формування вітчизняного трудового законодавства є тривалим, складним і багаторівневим процесом. Його передумови почали складатися ще в середньовіччі. Окремі положення, присвячені договорам про працю з особисто вільними особами, можна знайти в Руській Правді, Псковській судній грамоті, Соборному уложенні 1649 року, указах Петра I. Відзначимо, що до середини ХІХ ст. можна говорити лише про процес формування передумов виникнення трудового законодавства. Історико-правовий аналіз становлення санкцій трудового права дозволить визначити характерні тенденції розвитку системи санкцій трудового права та виявити позитивний і негативний історичний досвід для його подальшого використання.

Історико-правовому аналізу становлення трудового права як галузі права присвячені наукові праці О.М. Волкової, С.С. Карінського, І.Я. Кисельова, А.М. Лушнікова, В.І. Смолярчука, Є.Б. Хохлова.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення особливостей становлення санкцій трудового права в період від середини ХІХ ст. до 1917 року.

Результати дослідження. Першим законом про працю, із певними застереженнями, можна вважати Положення про відносини між хазяями фабричних закладів і робочими людьми, що поступають до них за наймом, затверджене 24 травня 1835 року [1]. Хазяїн фабрично-заводського закладу мав право звільнити працівника до закінчення строку договору у зв'язку з невиконанням працівником трудових обов'язків або у зв'язку з «дурною» поведінкою за умови попередження про це за два тижні (§ 3). Хазяїн фабрики й заводського закладу, який прийняв працівника з іншої фабрики без паспорта або квитка зобов'язаний був відшкодувати всі збитки від переходу такого працівника колишньому його хазяїнові, а також повернути йому стягнені штрафи та інші суми із цього працівника (§ 4). У цілому цей закон регулював взаємини хазяїв фабрик і найманих працівників, які повинні були ґрунтуватися на засадах добровільності і регулюватися нормами цивільного законодавства про особистий найм. Закон 24 травня 1835 року правильніше віднести до перед- або прототрудовим, тому що він має казуїстичний характер, більшість його норм мають поліцейську (адміністративну) природу. Водночас формується правова традиція охорони трудових відносин кримінальними санкціями. Уложення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 року [2] у ст. 792 передбачало покарання працівників у вигляді арешту від 7 до 3-х місяців за змову між працівниками про припинення роботи раніше закінчення встановленого строку для того, щоб примусити хазяїв до підвищення одержуваної ними плати. Щодо хазяїв фабрик і заводів за самовільне зниження плати до закінчення строку робіт або примушування працівників одержувати плату в натуральній формі (товарами, хлібом або іншими предметами) ст. 1794 передбачалося відповідальність у вигляді грошового стягнення від ста до трьохсот рублів; крім того, хазяї були зобов'язані відшкодувати понесені працівниками внаслідок цих дій збитки.

У другій половині XIX ст. яскраво виявили себе передумови, які й визначили об'єктивізацію трудового законодавства. Скасування кріпосного права в 1861 році привело до появи чисельної верстви особисто вільних осіб, створило умови для розвитку промисловості та формування ринку праці. Активізувався, особливо в 1875–1882 роках, робітничий рух. Але значна частина підприємців відверто бажала звести до мінімуму державне втручання в їхні відносини з працівниками [3, с. 15–16].

Тимчасові Правила про найм робітників від 31 березня 1861 року (далі – Правила) [4, с. 8] регламентували найм робітників артільми (групами) або в індивідуальному порядку («одиначні» робітники). Правила передбачали, що умови щодо виконуваної роботи (предмет, строки, розмір оплати), а також розмір штрафних санкцій (наприклад, за несвоєчасне прибуття на роботу без поважної причини (§ 28) та інших відрахувань із договірної плати (наприклад, за самовільне відлучення від роботи (§ 39, 45), за відхилення від роботи, лінощі й нетверезу поведінку (§ 77), за невиконання норм виробітку (§ 78)), повинні бути застережені в контрактах, якщо робітники наймалися артільми, або ж у розрахункових книжках, якщо найм на роботу відбувався в індивідуальному порядку. Самі ж Правила передбачали відповідальність прикажчиків, нарядників і десятників за самоправність у вигляді штрафу на користь артілі або «одиначного» робітника від 1 до 10 рублів, а в разі повторного здійснення зазначеного діяння з винним негайно розривався договір (§ 50). У Правилах про найм робітників також були норми, які передбачали матеріальну відповідальність як працівників, так і роботодавців («підрядників»). Так, за псування інструментів, виданих робітникові, передбачалося повна матеріальна відповідальність за заподіяну шкоду незалежно від форми вини робітника (§ 67); за несвоєчасну виплату плати робітникові підрядник зобов'язаний був на користь робітника виплатити пеню в розмірі 1 копійки сріблом із кожного рубля за місяць, якщо інше не було передбачено сторонами в договорі (§ 68); якщо робітникові на виробництві заподіявалося тяжке каліцтво, внаслідок якого працівник визнавався калікою, підрядник зобов'язаний був виплатити такому працівникові подвійну оплату за весь строк найму; якщо праців-

ник одержував легке каліцтво, то підрядник зобов'язаний був виплатити йому найману плату без усяких відрахувань (§ 60); якщо працівник гинув під час виконання роботи, то підрядник зобов'язувався виплатити сім'ї подвійну найману плату (§ 61).

Закон від 3 червня 1886 року «По проекту Правил про нагляд за заводами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників та про збільшення числа чинів фабричної інспекції» [5] зобов'язував фабрикантів за затримку належної плати працівникові видати останньому понад належної суми винагороду, що не перевищувала двомісячного його заробітку при строковому договорі, а при безстроковому договорі – двотижневого заробітку. Крім того, працівник мав право вимагати розірвання укладеного з ним договору (ст. 13 відділ I); а в разі незаконного розірвання договору фабрикантом останній зобов'язувався виплатити працівникові понесені ним збитки (примітка до ст. 19 відділ I). З метою підтримки належного порядку пропонувалося заводським і фабричним управлінням встановлювати правила внутрішнього розпорядку (ст. 18 відділ I, ст. 29 Правил). За порушення цих правил робітниками завідувачам заводів надавалося право накладати на них грошові стягнення (ст. 30 Правил): а) за несправну роботу – у розмірі, що відповідає характеру несправності (ст. 31 Правил); б) за прогул – у розмірі, що не перевищував суми триденного заробітку; понад це з робітника утримувалася заробітна плата за весь час прогулу; для робітників, що одержували відрядну плату, стягнення за прогул визначалися в розмірі не більше одного рубля за день прогулу і не більше трьох рублів у цілому (ст. 32 Правил); в) за порушення порядку (наприклад, недотримання чистоти й охайності, прихід на роботу в п'яному виді та ін.) – у розмірі не більше одного рубля за кожне окреме порушення (ст. 33 Правил). Згідно ст. 35 Правил стягнення, що накладалися за несправну роботу, за прогул і за порушення порядку в цілому не повинні були перевищувати однієї третини заробітку на встановлений строк платежу. Оскарженню штрафи не підлягали, але штрафні гроші повинні були надходити в особливий фонд при кожній фабриці та використовуватися з дозволу фабричної інспекції тільки на задоволення потреб самих робітників (ст. ст. 38, 39 Правил).

Завідувач заводом або фабрикою за порушення Правил піддавався грошовому стягненню від двадцяти до ста рублів (ст. 41 Правил), а за порушення правил розрахунків із робітниками – від п'ятдесятьох до трьохсот рублів (ст. 42 Правил).

Для робітників цим же законом із 1886 року в Статуті про покарання, що накладаються мировими суддями [6, с. 395–419], передбачалося таке: осіб, винних у самовільній відмові від роботи до закінчення строку найму або без попередження хазяїна (при безстроковому договорі), піддавати арешту на строк до одного місяця; за навмисне пошкодження або знищення складних і коштовних знарядь виробництва, що знаходилися на фабриках або заводах, передбачався арешт до трьох місяців, а якщо ці дії спричинили зупинку роботи фабрики або заводу, то винний піддавався тюремному ув'язненню від трьох місяців до одного року (відділ IV). В Уложення про покарання кримінальні та виправні [2] у 1886 році з метою боротьби зі страйками та іншими колективними діями була внесена спеціальна стаття про кримінальну відповідальність, що передбачала арешт винних на строк від двох місяців до одного року й чотирьох місяців (відділ III).

Таким чином, Закон від 3 червня 1886 року заклав правові основи для формування інституту трудового договору та трудової відповідальності.

12 червня 1886 року було прийнято Положення про найм на сільські роботи (далі – Положення) [7], у якому передбачалась відповідальність наймача за несвоєчасну виплату зарплати в розмірі півкопійки з рубля невиплаченої суми за кожний день прострочення (ст. 45); за шкоду, заподіяну здоров'ю працівника – у розмірі, що встановлюється в договорі найму, а якщо в договорі не обумовлено розмір, – за рішенням суду (ст. 46). У ст. 50 Положення закріплювався вичерпний перелік підстав для притягнення працівника до відповідальності з боку наймача у вигляді відрахувань із заробітної плати: прогул, недбалу роботу, брутальність і непокору хазяїнові, заподіяння шкоди хазяїському

майну. Відрахування за прогул не могло перевищувати подвійної плати, яка належала б робітникові за прогульний час. Інші відрахування не могли перевищувати подвійної поденної плати, що належить робітникові. Згідно зі ст. 57 Положення в разі неявки або самовільного уходу робітника наймачеві надавалося право стягнути з робітника винагороду в розмірі, що не перевищувала визначеної в договорі найманої плати за три місяці. У ст. 58 Положення наймачеві надавалося право звільнити робітника й на інших підставах: лінощі, часті відлучення без дозволу наймача, кількаразова несправність робітника, відмова від виконання законних вимог наймача; пияцтво, буйство, зухвалі вчинки, брутальність проти наймача і членів його сім'ї, відверта непокора; самовільне користування хазяйським майном, розкрадання або навмисне псування господарського майна; нездатність робітника виконувати роботу, для якої він найнявся, та ін. Якщо суд визнавав звільнення неправомірним, з наймача присуджувалася на користь працівника винагорода в розмірі не більше тримісячної плати (ст. 59).

Положення також передбачало підстави для розірвання договору з боку наймача: недотримання наймачем умов видачі робітникам плати та їх відрахування; непосильне обтяження робітника роботою; небезпечні умови провадження робіт для життя й здоров'я робітника та ін. (ст. 60). Якщо суд встановлював, що працівник розірвав договір безпідставно, останній притягувався до відповідальності, установлені за самовільне залишення роботи (з робітника стягувалася винагорода, що не перевищувала плату найнятого за три місяці) (ст. 61). За відсутності угоди щодо відшкодування шкоди сторона, що подала привід до розірвання договору, могла бути присуджена до сплати на користь іншої сторони винагороди в розмірі, що не перевищувала тримісячної найманої плати (ст. 62).

Відповідно до ст. 66 Положення наймач після припинення договору зобов'язаний був негайно повернути робітникові отриманий від нього узаконений вид на проживання, інакше наймач міг бути притягнутий до відповідальності у виді виплати винагороди на користь працівника в розмірі подвійної поденної плати, виходячи з розрахунку місцевих на той час цін за його роботу за кожний день незаконного утримання документа (ст. 67). Якщо при припиненні договору наймач не виплачував робітникам належної їм плати, то останнім належало право на отримання, окрім суми боргу, особливої винагороди в розмірі, що не перевищував подвійної суми цього боргу (ст. 68).

Крім того, цим же Положенням вносилися зміни до Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями [6, с. 395–419] й Уложення про покарання кримінальні та виправні [2], які передбачали відповідальність за різні види порушення Положення про найм на сільські роботи.

2 червня 1903 року було прийнято Правила про винагороду потерпілим внаслідок нещасних випадків робітників та службовців, а також членів їх сімей у підприємствах фабрично-заводської промисловості [8]. Стаття 5 Правил передбачала, що винагорода потерпілих робітників провадиться у вигляді допомог і пенсій. За несвоєчасну виплату винагороди власник підприємства зобов'язувався сплатити додаткову винагороду в розмірі одного відсотка на місяць із суми простроченого платежу (ст. 44).

Революція 1905–1907 років зробила робітниче питання одним із найбільш актуальних у політиці уряду. 2 грудня 1905 року в царському указі Сенату із застереженнями визнається свобода коаліцій і страйків, скасовується кримінальна відповідальність за економічні страйки.

Перша спроба систематизації вітчизняного трудового законодавства була розпочата наприкінці XIX – початку XX ст. Статут про промислову працю (виданий 1913 року) [9] цілком обґрунтовано можна вважати прообразом майбутніх вітчизняних кодексів законів про працю та своєрідним каркасом усього майбутнього трудового законодавства, тому що він містив практично всі основні інститути трудового права. Відзначимо, що це був перший у світі акт подібного роду [10, с. 100–101]. Так, наприклад, у зазначеному

статуті передбачалися деякі пільги жінкам у зв'язку з пологами. Зокрема, могла частково оплачуватися чотиритижнева післяпологова відпустка з коштів особливого капіталу, що формувалася з грошових стягнень, що накладалися на працівників [10, с. 100–101].

Висновки. До 1917 року система санкцій за трудовим законодавством Російської імперії ще не достатньо структурована, відсутнє чітке розмежування дисциплінарної та матеріальної відповідальності. Характерні ознаки санкцій законодавства про працю того часу: а) дисциплінарним стягненням притаманний каральний характер за применшеної ролі виховного впливу; б) формуються основні риси санкцій матеріальної відповідальності, зокрема сплата майнових відшкодувань за рахунок заробітної плати; в) більш детально врегульовані питання санкцій матеріальної відповідальності роботодавця; г) спостерігається перехід від абсолютного визначення розміру матеріальної відповідальності роботодавця до її обчислення, виходячи із заробітку працівника, права якого порушені; г) характерні яскраві публічно-правові елементи правового регулювання трудових відносин.

Список використаних джерел:

1. Об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 24 мая 1835 г. // Полное Собрание Законов Российской империи : в 55 т. – 2-е собрание. – СПб., 1836– . – Т. 10. – 1836. – С. 447–448. – № 8157.
2. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных от 15 августа 1845 г. // Полное Собрание Законов Российской империи : в 55 т. – 2-е собрание. – СПб., 1846– . – Т. 20. – 1846. – С. 598–1010. – № 19283. – Ст. 1791–1792.
3. Клепиков А.К. (Гвоздев С.) Записки фабричного инспектора (из наблюдений и практики в период 1894–1908 гг.) / А.К. Клепиков (С. Гвоздев). – М. : Изд. С. Дороватовского и А. Чарушникова, 1911. – 263 с.
4. Временныя Правила о найме рабочих от 31 марта 1861 г. // Полное Собрание Законов Российской империи : в 55 т. – 2-е собрание. – СПб., 1863– . – Т. 26. – 1863. – С. 524–531. – № 36793.
5. По проекту Правил о надзоре за заведениями фабричной промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих и об увеличении числа чинов фабричной инспекции : Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета от 3 июня 1886 г. // Полное Собрание Законов Российской империи : в 33 т. – 3-е собрание. – СПб., 1888– . – Т. 6. – 1888. – С. 262–270. – № 3769.
6. Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – М. : Юрид. лит., 1991– . – Т. 8 : Судебная реформа. – 1991. – 496 с.
7. О найме на сельские работы : Высочайше утвержденное Положение от 12 июня 1886 г. // Полное Собрание Законов Российской империи : в 33 т. – 3-е собрание. – СПб., 1888– . – Т. 6. – 1886. – С. 292–301. – № 3803.
8. Правила о вознаграждении потерпевших вследствие несчастных случаев рабочих и служащих, а равно членов их семейств, в предприятиях фабрично-заводской промышленности от 2 июня 1903 г. // Полное Собрание Законов Российской империи : в 33 т. – 3-е собрание. – СПб., 1905– . – Т. 23. – С. 595–606. – № 23060.
9. Устав о промышленном труде // Свод законов Российской Империи : в 16 т. – СПб. : Гос. тип., 1913– . – Т. 11. – Ч. 2. – 1913.
10. Лушников А.М. Курс трудового права : [учебник] : в 2 т. / А.М. Лушников, М.В. Лушникова. – 2-е изд., перераб. и доп.– М. : Статут, 2009– . – Т. 1 : Сущность трудового права и история его развития. Трудовые права в системе прав человека. Общая часть. – 2009. – 879 с.

ЛОЗОВИЙ А. І.,

здобувач кафедри цивільного права № 2
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.238

ПРИПИНЕННЯ ПРАВА НА ЧАСТКУ В СПІЛЬНОМУ НЕРУХОМОМУ МАЙНІ ЗА ВИМОГОЮ ІНШИХ СПІВВЛАСНИКІВ

Проаналізовано підстави припинення права співвласника на частку в спільному нерухомому майні на підставі рішення суду за позовом інших співвласників. Встановлено ознаки неможливості поділу нерухомої речі, порядок визначення неможливості виділення частки в натурі.

Ключові слова: *нерухомість, спільна власність, частка у майні, рішення суду.*

Проанализированы основания прекращения права совладельца на часть в общем недвижимом имуществе на основании решения суда, вынесенного по иску других совладельцев. Установлены признаки невозможности раздела недвижимого имущества, порядок определения невозможности выделения части в натуре.

Ключевые слова: *недвижимость, совместная собственность, часть в имуществе, решение суда.*

It's analyzed in the article the grounds for termination of co-owner's rights of shared ownership on immovable property on the basis of court decision that accepts on the claim of other co-owners. The signs of impossibility of separation of immovable property are determined. The order of determination the impossibility of exudation the part from immovable property is analyzed.

Key words: *real estate, joint ownership, part of property, court decision.*

Вступ. Виникнення інституту спільної власності на об'єкти цивільних праводносин є закономірним результатом розвитку права, адже відсутність такого інституту в умовах зміцнення шлюбних відносин, еволюції правової регламентації сімейних відносин, а також відносин спільної діяльності суб'єктів права створив би значні правові перепони для відповідних суб'єктів у реалізації своїх правомочностей на відповідне майно і, крім того, певною мірою стимулював би виникнення правових спорів щодо майна, що створюється або набувається одночасно декількома особами.

У сучасних умовах розвитку правової системи України інститут спільної власності набуває особливого значення. Поступове формування нашою державою іміджу інвестиційно привабливої країни з європейським вектором розвитку має привести до результату у формі розширення на території України «майданчику» ведення бізнесу європейськими підприємствами. Однією з форм ведення такого бізнесу є спільна діяльність декількох підприємств, у результаті якої ними набувається майно, у тому числі нерухоме. Крім того, власне інвестиційна діяльність потенційно передбачає можливість набуття інвестором частини майна – об'єкта інвестицій.

Враховуючи наведене, належна регламентація відповідних суспільних відносин є однією з передумов для розвитку привабливого середовища ведення бізнесу не тільки іноземними інвесторами, а насамперед вітчизняними суб'єктами господарювання.

Крім того, слід зазначити, що в реаліях сьогодення базисом розвитку інституту спільної власності є все ж таки цивільні правовідносини, що виникають у повсякденному житті громадян, а тому від їх належної регламентації залежить рівень розвитку інституту шлюбу, створення привабливих умов для громадян в спільному придбанні певного майна тощо.

Разом із тим на тлі вищенаведеного слід зазначити, що на цьому етапі розвитку правової системи України певні питання спільної власності потребують більш детального наукового аналізу. До них, зокрема, віднесено питання припинення права на частку в спільному нерухомому майні за рішенням суду на вимогу інших співвласників.

Зі вступом у силу Цивільного кодексу України 2003 року (далі – ЦК України) було вирішено багато питань, характерних для ринкової економіки, у зв'язку із чим сам кодекс став фундаментом правового регулювання майнових відносин в Україні. Однак у частині припинення права спільної часткової власності у зв'язку з вимогою інших співвласників його положення є досить загальними, а тому в практиці правозастосування можуть тлумачитися неоднозначно.

Враховуючи наведене, повнота висвітлення зазначеного питання може бути забезпечена лише комплексним аналізом нормативних положень, теоретичних розробок та судової практики в наведеній сфері.

Дослідженню правових відносин спільної власності присвятили праці такі вчені, як Т.О. Ариванюк, К.М. Глиняна, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, І.П. Малютіна, О.І. Сафончик, І.В. Спасибо-Фатєєв, С.Я. Фурса, Н.Ю. Христенко, Ю.Ю. Цал-Цалко, А.О. Шевирін, В.Л. Яроцький та інші.

Постановка завдання. Метою статті є науковий аналіз підстав та порядку припинення права особи на частку в спільному нерухомому майні за рішенням суду на підставі позову інших співвласників.

Результати дослідження. Припинення права на частку в спільному майні за рішенням суду на підставі позову інших співвласників є однією з найбільш поширених підстав припинення прав спільної власності в практиці правозастосування, зокрема в судовій.

Однак застосування відповідного положення ЦК України вимагає чіткого дотримання певних умов. Так, відповідно до частини першої статті 365 ЦК України право особи на частку в спільному майні може бути припинене за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо:

- 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі;
- 2) річ є неподільною;
- 3) спільне володіння і користування майном є неможливим;
- 4) таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї [1, ст. 365].

Перше, що необхідно з'ясувати, – це вирішення питання чи властива зазначеному положенню ознака кумулятивності або ж кожна з наведених обставин є самостійною підставою для прийняття відповідного рішення. Відповідь на зазначене питання надав Верховний Суд України в одному зі своїх рішень, зокрема в рішенні від 20 травня 2009 року в справ № 6-1890св08. Здійснюючи перегляд судового рішення, винесеного судом апеляційної інстанції, Верховний Суд України звернув увагу на те, що вирішуючи спір, апеляційний суд не врахував, що кожна із зазначених у частині першій статті 365 ЦК України підстав є самостійною підставою. Враховуючи зазначену обставину, Верховний Суд України частково задовольнив касаційну скаргу позивача і передав справу на новий розгляд до апеляційного суду [2].

Наведена позиція є повністю виправданою ще й із тих міркувань, що в разі застосування кумулятивного принципу законодавцю необхідно було б додатково вирішувати питання градації зазначених підстав, адже деякі з них можуть вступати в суперечність між собою.

Ще одна важлива обставина полягає у з'ясуванні природи кожної підстави, адже три із чотирьох підстав тісно пов'язані з так званими оціночними поняттями трактування, природа яких має базуватися на узагальненні судової практики та мотивів, з яких виходив суд при вирішенні конкретної справи. Адже як по-іншому можна визначити чи є частка значною або ж ні, і яка частка може бути незначною, чи є можливим спільне користування майном, а також чи завдасть припинення права на частку істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї.

На нашу думку, для вирішення того, якою є частка в спільному майні і чи є вона значною, варто закладати не критерій відносності частки співвласника іншим часткам, а критерій відносності частки в праві конкретному об'єкту нерухомого майна. Адже зовсім нелогічним, на нашу думку, можна вважати задоволення судом позову про позбавлення права власності особи на частку в спільному майні у зв'язку з тим, що така частка складає 2/100 за умови, що це право на цілісний майновий комплекс, до складу якого входять 100 окремих простих або складних нерухомих речей. У такому разі слід розглядати можливість виділення особі окремої частини комплексу, тобто одну з будівель. У такому випадку зазначений критерій слід розглядати в поєднанні з критерієм, затвердженим у пункті 2 частини першої статті 465 ЦК України, тобто щодо неподільності речі. Якщо вартість всього комплексу (у частині вартості об'єктів нерухомого майна, що входять до складу комплексу) складає умовно 100м000 гривень, то 2/100 від цієї вартості складає відповідно 2 000 гривень. У такому разі для вирішення питання можливості виділу співвласнику його частки в натурі слід виходити з двох обставин. Перша – чи є в складі комплексу об'єкт нерухомого майна вартістю 2 000 гривень або менше, а друга – чи може він бути виділений без втрати призначення складної нерухомих речі – всього комплексу. Якщо такого об'єкту немає або його можна виділити з втратою призначення всього об'єкта, то в такому разі частку можна вважати незначною і позов співвласників підлягає задоволенню. Наприклад, якщо основною діяльністю комплексу є виробництво кисломолочної продукції, а єдиною будівлею, вартість якої є еквівалентною вартості частки в праві особи, є цех із розливу без якого весь комплекс є таким, що не забезпечує повний цикл виробництва і тому не може вважатися цілісним майновим комплексом, то в такому разі частку власника слід вважати незначною. При цьому слід приймати до уваги й розмір часток інших співвласників.

Може виникнути питання чому вартість частки має бути еквівалентною або меншою від вартості частини нерухомості. На нашу думку, у такому разі діє принцип компенсації на користь співвласника, який виділяє свою частку зі спільного майна. Якщо він отримує майно меншої вартості від вартості частки в праві, то тоді різниця може бути компенсована в грошовому або іншому матеріальному еквіваленті іншими співвласниками, якщо відповідні позовні вимоги мали місце. При рівній вартості немає чого компенсовувати, а в тому випадку, коли вартість частки є меншою за вартість об'єкта нерухомого майна, що виділяється, існує ризик порушення законних інтересів співвласників, який полягає в тому, що за рахунок такого виділу знижується вартість активів у нерухомому майні таких співвласників, адже отримуючи компенсацію, вони віддають співвласнику частину нерухомості, що не відповідає вартості його частки, у результаті чого знижується вартість їх часток.

Іншими словами, якщо вартість усього комплексу складає 100 000 грн., а вартість частки в праві відповідного співвласника – 2 000 грн., то надання такому співвласнику частини комплексу вартістю, наприклад 3 000 грн. з компенсацією останнім 1 000 грн. різниці співвласникам, зменшує вартість їх активів у спільному майні сумарно на 1 000 грн. І хоча співвласники отримують відповідну компенсацію в готівковій або іншій матеріальній формі, все одно в деяких сферах суспільних відносин зменшення вартості активів нерухомого майна може істотно вплинути на їх відчужуваність.

Водночас слід зазначити, що зі змісту правової позиції Верховного Суду України, висвітленої в постанові від 3 квітня 2013 року в справі № 6-12цс13, можна зробити ви-

сненок, що в судовій практиці припускається можливість і зворотної компенсації різниці між вартістю об'єкта нерухомого майна, що виділяється, та вартістю частки. Відповідно до такої позиції співвласник, що в результаті виділу отримав об'єкт нерухомого майна більшої вартості від вартості частки в праві, має компенсувати іншим співвласникам відповідну різницю. При розгляді зазначеної справи Верховний Суд України встановив, що суд касаційної інстанції відступив від принципу поділу (виділу частки) спільного часткового майна пропорційно ідеальним часткам співвласників і визнав обов'язковою умовою такого виділу договір про порядок користування спільним частковим майном, у зв'язку із чим значно збільшив частку в спільній частковій власності одного зі співвласників та не стягнув при цьому з нього компенсацію на користь інших співвласників за зменшення їх часток при виділі в натурі, чим порушив норми матеріального права і створив передумови для визнання його незаконним [2].

Що стосується нашої власної позиції стосовно зазначеного питання, то вона була висвітлена вище. На наше переконання, такий виділ має відбуватися за принципом недопустимості отримання власником, частка якого виділяється, частини об'єкта нерухомого майна в натурі, якщо його вартість перевищує вартість частки в праві. В іншому випадку такої особі надаються певні переваги, адже останні співвласники, які забажають поділити спільне нерухоме майно, отримають частини такого майна в натурі, що за своєю вартістю будуть меншими за вартість їх часток у праві спільної власності на момент, коли відповідний об'єкт нерухомості був цілісним (до першого виділу). І хоча така різниця компенсується їм співвласниками, що виділяють свої частки раніше, однак вони отримують частину майна та гроші або інші матеріальні компенсатори тоді, як співвласники, що виділили свої частки раніше, – частину нерухомості. Проте якщо прийняти до уваги, що відповідним об'єктом нерухомості може бути цілісний майновий комплекс, що приносить прибутки, то в такому разі з економічної точки зору можуть «вигравати» співвласники, які виділяють свої частки першими, адже вони отримують у натурі частини нерухомості, що приносить прибуток. Водночас, як ми зазначили, ті співвласники, що поділятимуть свою нерухомість останніми, отримують у власність майно вартістю нижче за вартість їх часток у праві на вихідний об'єкт нерухомості та компенсатори. У цілому матеріальні вигоди від такого поділу можуть бути меншими від вигід, що отримують особи, які першими виділили свої частки й отримали у власність у натурі з доплатою з їх сторони частину нерухомості більшої вартості за вартість їх часток у праві спільної власності.

Наведене свідчить про те, що позиція надання співвласнику частки нерухомості більшої вартості за вартість його частки в праві «грає на руку» таким співвласникам, а сама ситуація і відповідна практика правозастосування певною мірою стимулюють до поділу спільного майна і не забезпечують захист майнових інтересів усіх співвласників.

Подібну позицію підтримала і Т.О. Ариванюк у дисертаційному дослідженні, присвяченому розгляду правового регулювання відносин власності між подружжям. Зокрема, вчений зазначала, що найпоширенішим способом поділу спільного майна в судовій практиці є розподіл окремих майнових об'єктів із врахуванням їх значимості, потреб у них кожного з подружжя, їх професійної діяльності, можливості використання певних речей для задоволення інтересів неповнолітніх дітей. Враховуючи наведене, вчений зробила висновок, що суд має кожному виділити певну кількість речей на суму, еквівалентну встановленій частці в спільному майні [3, с. 16].

Щодо неподільності нерухомих речей як підстави позбавлення співвласника права спільної власності на неї слід зазначити, що відповідну річ І.П. Малютіна визначила як таку, що при фізичному поділі втрачає свою цінність та призначення [4, с. 56]. Аналіз природи нерухомих речей дає змогу стверджувати, що навіть прості нерухомі речі можуть бути поділені на декілька об'єктів нерухомого майна, якщо такий поділ проводиться з фізичним втручанням у фізичну цілісність об'єкта нерухомого майна (реконструк-

ція). Враховуючи це, питання неподільності, на нашу думку, у рамках пункту 2 частини першої статті 365 ЦК України має вирішуватися таким чином, що неподільною є саме проста нерухома річ (кімнати, приміщення) або складна неаддитивна нерухома річ, що не може бути поділена в натурі без втручання в її фізичну цілісність, тобто без проведення реконструкції (квартира, житловий будинок).

Цілком закономірно, що для збереження якостей неподільної нерухомої речі і її здатності бути використаною за цільовим призначенням при поділі вона має дістатися лише одному співвласнику. Разом із тим, на наше переконання, при розгляді справ про припинення права на частку в спільному майні судам слід враховувати також розмір відповідних часток. Якщо позов про припинення права на частку іншого співвласника подала особа, частка якої є меншою за частку відповідача, то в такому разі суду для задоволення позову слід враховувати й інші обставини, що можуть бути підставою припинення права на частку, адже за загальним правилом у задоволенні такого позову слід відмовляти.

З приводу неможливості спільного володіння і користування нерухомим майном слід зазначити, що наведену обставину як підставу припинення права на частку в спільному майні, на нашу думку, можна розглядати і як самостійну причину припинення і як обставину, що може конкретизувати інші підстави. Зокрема, якщо об'єкт нерухомого майна є простою неподільною річчю, то, відповідно, і спільне користування нею є неможливим. Водночас можуть бути випадки, коли спільне користування складною нерухомою річчю також є неможливим за умови, що така річ є неаддитивною. Наприклад, неможливість спільного користування квартирою подружжям у разі його розлучення цілком закономірно обумовлюється морально-етичними нормами, особливо зважаючи на те, що підставами для розлучення можуть бути зовсім різні причини.

Що стосується складних аддитивних речей, то неможливість спільного користування ними може бути пов'язано з тим, що вартість частки в праві, що належить співвласнику, є нижчою за вартість об'єкта нерухомого майна, яким фактично користується такий співвласник, у зв'язку із чим відповідну частку можна вважати незначною і такою, що не може бути виділена в натурі. У такому разі неможливість спільного користування річчю є додатковою обставиною для припинення права власності на частку.

Якщо узагальнити викладене, то зазначена підстава припинення права власності особи на частку пов'язується з властивістю самої речі і кількістю власників, що в цілому дає змогу стверджувати, що всі співвласники не можуть використовувати річ за призначенням разом у силу різних підстав. При розгляді відповідних справ варто приймати до уваги обставини, що мають місце на стороні позивача (позивачів) та відповідача, а саме: хто приймає участь у витратах на утримання речі, давність володіння, ризики спричинення шкоди судовим рішенням особі, чії права на спільне майно припиняються.

Щодо можливості спричинення істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї в разі припинення спільної власності варто зазначити, що, на нашу думку, приймаючи до уваги ту обставину, що взамін припинення права на частку в спільному майні відповідний співвласник отримує грошову компенсацію, під істотною шкодою в розумінні пункту 4 частини першої статті 365 ЦК України слід розуміти шкоду, що пов'язана з припиненням права на спільне майно, зокрема в частині користування ним. Іншими словами, з матеріальної точки зору немає різниці чи отримає співвласник у власність річ чи права на річ або ж вартість таких речей чи прав на них. Принципова різниця є з економічної точки зору і полягає вона в тому, що в деяких випадках більш цінним для особи є саме володіння певною річчю або правами, аніж грошовим еквівалентом вартості такої речі або прав. У такому аспекті як шкоду слід розглядати саме наслідки позбавлення особи права на нерухоме майно. Такою обставиною може бути, як зазначив у своєму рішенні від 30 січня 2013 року в справі № 6-43920 Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, відсутність у співвласника іншого

житла [2]. Крім того, на наше переконання, критерій наявності або відсутності житла має розглядатися в поєднанні з майновим становищем особи, права якої припиняються. Наявність засобів до існування і забезпечення себе житлом у порядку придбання у власність або тимчасового проживання (оренда житлової нерухомості, можливість винайняти номер у готелі) має розглядатися як обставина, яка щонайменше мінімізує шкоду, що спричиняється припиненням прав такої особи на спільне майно, а може й повністю виключає її.

Другою основною обставиною, яку слід враховувати судам при розгляді відповідних справ у рамках застосування положення пункту 4 частини першої статті 365 ЦК України, є потенційна можливість спричинення шкоди інтересам сім'ї співвласника, права якого припиняються. Якщо співвласник використовує спільний житловий об'єкт нерухомого майна (його частку) для проживання своєї сім'ї, або якщо використання спільного об'єкта нерухомого майна нежитлового призначення складає основний дохід співвласника та членів його родини, то така обставина так само має враховуватися судом як спричинення істотної шкоди співвласникові в результаті припинення його права на частку в спільному майні. Наприклад, у випадку, коли щодо спільного майна встановлено режим конкретного користування і співвласник здає об'єкт, що перебуває в його користуванні третім особам або іншим співвласникам в оренду, і дохід від такої оренди є основним джерелом його заробітку й існування, то, відповідно, позбавлення його такого джерела спричиняє шкоду, що є істотною, а тому зазначена обставина має розглядатися також як підстави для відмови в задоволенні позову.

Таким чином, підводячи межу під розглядом підстав припинення права особи на частку в спільному нерухомому майні на підставі позову інших співвласників, слід зазначити, що особливою умовою застосування положень пунктів 1–4 частини першої статті 365 ЦК України є умова попереднього внесення позивачем вартості цієї частки на депозитарний рахунок суду [1, ст. 365]. У практичній площині зазначену вимогу виконати досить важко в силу того, що на момент розгляду справи не завжди є можливість встановити вартість частки, однак, на нашу думку, така вимога обмежується моментом винесення судом рішення, а тому відповідні гроші на рахунок суду мають поступити якщо не перед розглядом справи, то в крайньому випадку в проміжок часу між початком розгляду справи та винесенням судом рішення.

Що стосується інших підстав припинення суб'єктивних прав спільної власності на об'єкт нерухомого майна та відповідного правового режиму, то їх застосування в практиці є досить однозначним і, як правило, не викликає питань.

Висновки. Наведене вище дає змогу стверджувати про існування принципу поділу та виділу нерухомості, яким встановлюється відповідність вартості частки в праві спільного об'єкта нерухомого майна вартості об'єкта, що отримують відповідні особи в разі поділу або виділу нерухомості. Зокрема, при вирішенні наведених питань необхідно встановлювати, чи відповідає вартість часток у праві спільної власності вартості об'єктів нерухомого майна, що отримуються відповідними особами в натурі в результаті поділу або виділу. Якщо існує невідповідність, суд на вимогу сторін має провести відповідний розрахунок і зобов'язати сторону, що отримала об'єкт нерухомості більшої вартості, ніж вартість його частки в праві спільної власності, сплатити іншим особам, що отримали об'єкти нерухомості меншої вартості за вартість частки в праві спільної власності, відповідну компенсацію.

У цілому ж слід прийняти до уваги, що положення статті 365 ЦК України оперують оціночними категоріями, що характеризуються відносністю, а тому їх застосування в практиці правозастосування є досить складним. Лише напрацювання судової практики дають змогу внести точність у відповідні підстави припинення права спільної власності на нерухомість та ефективно застосовувати наведені положення законодавства. Разом із тим слід погодитися, що найбільш ефективним способом вирішення зазначеного пи-

тання є належне регламентування відповідних суспільних відносин, а тому, враховуючи наведене, актуальності набуває вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері припинення права на частку в спільному нерухомому майні.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : станом на 01 листопада 2014 року // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
3. Ариванюк Т.О. Правове регулювання відносин власності між подружжям : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т.О. Ариванюк – К., 2002. – 17 с.
4. Малютіна І.П. Загальні засади поділу спільного сумісного майна подружжя / І.П. Малютіна // Юридична наука. – 2012. – № 5. – С. 52–58.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БЄЛЯВСЬКА С. Ю.,
здобувач кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

УДК 342.9

**ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ
ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ У СУДОВЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ**

Досліджено Державну судову адміністрацію України як невід'ємну частину інституційної складової організаційно-правового механізму впровадження інновацій у судове управління, її структуру, адміністративно-правові повноваження; визначено її організаційні заходи як частину організаційної складової зазначеного механізму.

Ключові слова: Державна судова адміністрація України, судове управління, організаційно-правовий механізм впровадження інновацій, адміністративно-правові повноваження.

Исследована Государственная судебная администрация Украины как неотъемлемая часть институциональной составляющей организационно-правового механизма внедрения инноваций в судебное управление, ее структура, административно-правовые полномочия; определены ее организационные мероприятия как часть организационной составляющей.

Ключевые слова: Государственная судебная администрация Украины, судебное управление, организационно-правовой механизм внедрения инноваций, административно-правовые полномочия.

It is studied a State Judicial Administration of Ukraine as an integral part of the institutional component of the organizational and legal mechanism innovation in judicial administration, its structure, legal and administrative authority; defined its organizational activities, as part of the organizational component.

Key words: State Judicial Administration of Ukraine, Judicial Department, legal mechanism innovation in judicial management, legal and administrative powers.

Вступ. Прагнення до постійного покращення результатів в організації державної влади в Україні пов'язано з удосконаленням діяльності її органів, у тому числі й судових, основним завданням яких є здійснення функції правосуддя, яка, поряд із функцією конституційного нагляду та судового контролю, належить до основних функцій органів судової влади. Разом із тим низка вчених, зокрема В. О. Терьохін [1, с. 12 – 14] та І.Л. Петрухін [2, с. 357], окремо пропонують виділяти допоміжні функції (які забезпечують належні умови для реалізації основних функцій) органів судової влади, серед яких: 1) узагальнення судової практики; 2) підбір, виховання і підвищення кваліфікації

кадрів; 3) внутрішній контроль; 4) судове управління. До речі, аналіз положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [3] також доводить чітке розмежування повноважень органів, поділяючи їх на ті, які безпосередньо здійснюють функцію правосуддя, і ті, повноваження яких пов'язані з реалізацією організаційних функцій, у тому числі функцією судового управління.

Удосконалення реалізації функції судового управління в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні значною мірою пов'язано із впровадженням різноманітних інновацій, передусім інформаційних. Вимоги сьогодення потребують усвідомлення органами судової влади України їх місця в зазначеному процесі, а також активізації наукових розробок щодо вироблення організаційно-правових заходів у напрямі впровадження інновацій у судове управління. Виходячи із зазначеного, вважаємо, що тема статті є актуальною як із наукової, так і з практичної точки зору.

Постановка завдання. Мета статті – обґрунтування місця Державної судової адміністрації (далі – ДСА) України в процесі впровадження інновацій у судове управління, визначення ролі структурних підрозділів ДСА України в зазначеному процесі, їх повноважень та відповідних організаційних заходів впровадження інновацій.

Результати дослідження. Дослідження показали, що деякими аспектами вдосконалення судового управління займалися зарубіжні вчені-правознавці, зокрема В.Ю. Зайченко, І.Л. Петрухін, В.О. Терьохін, та вітчизняні фахівці: І.П. Голосніченко, О.Ю. Дудченко, Р.В. Ігонін, С.Ю. Обрусна, В.І. П'ятковський, А.А. Стрижак та ін. Водночас на сьогодні відсутні спеціальні комплексні напрацювання щодо впровадження інновацій у судове управління, в тому числі й щодо суб'єктів такого впровадження. У зв'язку з цим сформулюємо власну позицію із цього приводу, ґрунтуючись на наукових працях зазначених науковців та чинному законодавстві України.

Передусім вважаємо за необхідне зазначити, що в роботі поділяється підхід щодо розподілу функцій органів судової влади на основні та допоміжні. Водночас акцентуємо увагу на тому, що здійснення повного і незалежного правосуддя має ґрунтуватися на належному забезпеченні умов його здійснення (що постає змістом допоміжних функцій, зокрема функції судового управління). У роботі конструктивно використовується підхід, відповідно до якого судове управління має два аспекти реалізації: 1) управлінський, який передбачає здійснення інформаційного та організаційного забезпечення; 2) правовий, який передбачає здійснення правового забезпечення. Слід зазначити, що реалізувати функцію судового управління Закон [3] уповноважив, передусім, Державну судову адміністрацію України, яка має діяти на підставі відповідного Положення [4] та здійснювати, відповідно, організаційне, інформаційне та правове забезпечення діяльності органів судової влади з метою створення належних умов функціонування судів і діяльності суддів.

На нашу думку, впровадження інновацій у судове управління, реалізація якого пов'язана зі здійсненням функцій організаційного, інформаційного та правового забезпечення, вимагає впровадження відповідних інновацій у процес реалізації кожної із зазначених функцій. Вважаємо, що ефективно впровадження інновацій у судове управління потребує належного механізму. У зв'язку з цим у роботі запропоновано створення організаційно-правового механізму впровадження інновацій (далі – ОПМВІ) у судове управління. Обґрунтовано доцільність розгляду його як системного утворення, складовими якого постають статична та динамічна частини впровадження інновацій. При цьому статична частина включає в себе інституційну та правову складові механізму, а динамічна частина – організаційну складову. З нашої точки зору, інституційну складову ОПМВІ у судове управління представляють суб'єкти, які впроваджують різноманітні інновації. У свою чергу, правова складова механізму передбачає визначення правових засад впровадження інновацій. І, нарешті, організаційна складова ОПМВІ у судове управління – це система організаційних заходів відповідних суб'єктів впровадження різноманітних інновацій.

Водночас проведені дослідження дозволили з'ясувати види інновацій, що можуть впроваджуватися в судове управління. За критерієм «технологічності» виділено дві групи інновацій: перша – технологічні інновації (передусім, інформаційні); друга – нетехнологічні інновації (управлінські та правові). Зважаючи на характер наведених інновацій, запропоновано процес впровадження інновацій у судове управління здійснювати таким чином: а) інформаційні інновації впроваджувати під час реалізації функції інформаційного забезпечення; б) управлінські інновації впроваджувати під час реалізації функції організаційного забезпечення; в) правові інновації впроваджувати під час реалізації функції правового забезпечення.

Аналіз процесу впровадження інновацій у судове управління свідчить про те, що цей процес може здійснюватися відповідними суб'єктами як безпосередньо, так і опосередковано. В останньому випадку йдеться про те, що існують такі суб'єкти, які своїми діями створюють умови для інших суб'єктів для безпосереднього впровадження інновацій у судове управління. Тобто в роботі пропонується всіх суб'єктів впровадження інновацій у судове управління класифікувати щодо належності до двох груп за критерієм «безпосередність впровадження». Виходячи з того, що інституційна складова ОПМВІ у судове управління включає значну кількість суб'єктів впровадження, вважаємо за доцільне передусім акцентувати увагу на дослідженні ДСА України, а саме на з'ясуванні її ролі в процесі впровадження інновацій у судове управління (в тому числі безпосередній чи опосередкованій), існуванні відповідних повноважень та заходів.

Передусім, вважалося за доцільне, застосовуючи історично-правовий метод, визначити етапи створення ДСА України як органу судової влади, який реалізує функцію судового управління. Відповідно, у 2002 році Указом Президента України від 29 серпня 2002 року № 780 [5] було утворено ДСА України як орган виконавчої влади. До речі, зазначений Указ Президента України втратив чинність на підставі іншого Указу Президента України від 23 червня 2009 року № 477 [6]. У подальшому, в 2010 році, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [3] законодавцем було закріплено правовий статус ДСА України та її роль як первинного представника судової гілки влади. Вважалося, що створення ДСА України призвело до таких позитивних наслідків на практиці: 1) задоволення вимог щодо управління, адміністрування та фінансування системи судів загальної юрисдикції; 2) поява в органів судової влади законного представника їхніх інтересів; 3) підвищення рівня судового управління взагалі; 4) вирішення питання про нівелювання позапроцесуального впливу судів вищої інстанції на здійснення правосуддя судами нижчої інстанції; 5) зміцнення незалежності судової гілки влади [7].

Згідно з чинним законодавством ДСА України, здійснюючи організаційне, інформаційне та правове забезпечення діяльності органів судової влади, повинна постійно прагнути до його вдосконалення, яке стає можливим, зокрема, завдяки впровадженню інновацій у судове управління. Відповідно до запропонованого в роботі підходу, ДСА України необхідно впроваджувати інформаційні інновації в інформаційне забезпечення, управлінські інновації – в організаційне забезпечення та правові інновації – у правове забезпечення. Вважаємо за доцільне з'ясувати визначення та зміст поняття «інновації».

На жаль, на сьогодні відсутні чіткі наукові позиції щодо понятійно-категоріального апарату у сфері інноваційної діяльності. На наш погляд, найбільш повним є визначення поняття «інновація» (англ. Innovation – нововведення, буквально означає «інвестиція в новацію») як результату інвестування в розробку отримання нового знання, інноваційної ідеї щодо вдосконалення сфер життя людей (технології; виробу; організаційні форми існування соціуму, такі як освіта, управління, організація праці, обслуговування, наука, інформатизація і т. ін.) і подальший процес впровадження (виробництва) цього із фіксованим отриманням додаткової цінності (прибуток, випередження, лідерство, пріоритет, якісна перевага, креативність, прогрес) [8, с. 367]. Переваги використання цього поняття для нашої роботи полягають у тому, що: по-перше, інновації в судовому управ-

лінні – це впровадження нового знання, інноваційної ідеї в організацію роботи органів судової влади; по-друге, зазначені знання та інноваційні ідеї впроваджуються з метою отримання додаткової цінності, а саме досягнення прогресу в судовому управлінні. На наш погляд, незалежно від того, в якій формі виступають інновації (технології, продукція або послуги, рішення), вони завжди спрямовані на вдосконалення будь-якої сфери, де вони впроваджуються, в тому числі й судового управління.

Як було зазначено нами вище, для вдосконалення судового управління ДСА України мають впроваджуватись інформаційні, управлінські та правові інновації. Наведемо приклади таких інновацій. Так, інформаційні інновації передбачають впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, серед іншого, і в судове управління (зокрема, це нове загальне та спеціальне програмне забезпечення, проведення судових засідань у режимі он-лайн, відеоконференцз'язок та ін). Водночас управлінські та правові інновації відображають новий погляд щодо змін у судовому управлінні організаційного або правового характеру. Наприклад, до управлінських інновацій можна віднести: нові підходи у формуванні організаційної структури органів судової влади, в делегуванні та розподілі повноважень, у веденні кадрового діловодства та ін.; до правових інновацій належать нормативно-правові акти, що визначають ефективні правові засади впровадження інновацій у судове управління, що, зокрема, адаптовані до міжнародних правових стандартів у зазначеній сфері.

З метою виявлення факту безпосереднього впровадження інновацій ДСА України вважаємо за доцільне визначити організаційну структуру зазначеного суб'єкта та роль кожного структурного елемента у процесі безпосереднього впровадження інновацій всередині ДСА України як системного утворення. З'ясовано, що організаційна структура характеризується існуванням двох рівнів: 1) центральний (Центральний апарат ДСА України); 2) місцевий (27 територіальних управлінь ДСА України). Вважаємо за доцільне здійснити умовний поділ структурних підрозділів центрального рівня на дві групи: основну та допоміжну. До основної групи можна віднести: по-перше, управління: 1) організаційного забезпечення діяльності ДСА України; 2) з питань організації діяльності судів; 3) з питань судового діловодства; 4) з правового забезпечення; по-друге, відділ організаційного забезпечення діяльності органів суддівського самоврядування; по-третє, сектор міжнародного співробітництва та взаємодії із засобами масової інформації.

Проведені нами дослідження дають підстави зробити висновок, що зазначені структурні підрозділи ЦА ДСА України, які входять до основної групи, безпосередньо впроваджують управлінські, інформаційні та правові інновації задля підвищення ефективності їх діяльності, що сприяє, наприклад: 1) своєчасній обробці кореспонденції, яка надходить і надсилається органами судової влади; 2) прискоренню реєстрації, обліку, збереженню і передачі у відповідні структурні підрозділи ДСА України документів поточного діловодства; 3) удосконаленню веденню судових архівів та координації ведення судової статистики через автоматизовану систему документообігу; 4) оперативному обміну інформацією та забезпеченню взаємодії між органами судової влади та іншими органами державної влади.

Окрім вищезазначених підрозділів Центрального апарату (далі – ЦА) ДСА України, існують інші структурні одиниці, які, порівняно з першою основною групою підрозділів, меншою мірою здійснюють безпосереднє впровадження інновацій у свою діяльність. На нашу думку, ці органи можна віднести до другої допоміжної групи (допоміжні підрозділи) та включити до неї всі інші підрозділи ЦА ДСА України.

Як зазначалося нами вище, ДСА України підпорядковані 27 територіальних управлінь, які згідно з ч. 1 ст. 148 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [3] постають її територіальними органами та здійснюють свою діяльність з метою надання допомоги ДСА України щодо забезпечення діяльності судів на місцевому рівні шляхом надання послуг, консультацій та здійснення контролю на основі відповідного Положення про них [9].

Аналіз організаційної структури та напрямів діяльності ЦА ДСА України, проведений нами в роботі, дозволяє обґрунтовано стверджувати, що передусім структурні підрозділи основної групи реалізують функцію судового управління, невід'ємними складовими якої постають інформаційне, організаційне та правове забезпечення. Водночас вдосконалення судового управління об'єктивно вимагає безпосереднього впровадження інновацій у діяльність самих структурних підрозділів.

Вважаємо за необхідне також проаналізувати існування процесу опосередкованого впровадження інновацій у судове управління з боку структурних підрозділів ЦА ДСА України. Пропонуємо перший крок зробити у напрямку аналізу першої складової функції судового управління – функції організаційного забезпечення. Отже, функція Центрального апарату ДСА України щодо організаційного забезпечення діяльності судів полягає в забезпеченні належних умов для діяльності судів загальної юрисдикції. Це, по-перше, вивчення практики організації діяльності судів та розробка пропозицій щодо її вдосконалення, що означає створення умов для впровадження управлінських інновацій у судах, тобто опосередковане впровадження управлінських інновацій з боку ЦА ДСА України. По-друге, організація роботи з ведення судової статистики, діловодства та архіву, а також контролю стану діловодства. Безумовно, ефективне ведення судової статистики, діловодства та архіву в судах можливе, серед іншого, за умови так званого опосередкованого впровадження з боку ЦА ДСА України управлінських та інформаційних інновацій, які забезпечують належний рівень судового управління. По-третє, забезпечення необхідних умов для підвищення кваліфікації працівників апаратів судів, тобто судових адміністраторів, яке можливе також шляхом опосередкованого впровадження з боку ЦА ДСА України управлінських інновацій у діяльність судів. По-четверте, організація впровадження в роботу територіального управління ДСА України та судів комп'ютерних технологій, що означає опосередковане впровадження управлінських та інформаційних інновацій у діяльність судів.

Нагадаємо, що наступною складовою функцією судового управління є функція центрального апарату ДСА України щодо інформаційного забезпечення діяльності органів судової влади, яка передбачає: 1) застосування засобів і методів опрацювання інформації, 2) діяльність фахівців щодо ефективного використання даних, відомостей, знань в організації судового управління. Водночас слід зазначити, що в інформаційному забезпеченні органів судової влади існують проблемні моменти: по-перше, відсутність формування єдиної системи класифікації і кодування та уніфікованої системи документообігу; по-друге, недостатня забезпеченість обчислювальною технікою, існування значної кількості застарілих комп'ютерів. Дослідження показали, що ефективне інформаційне забезпечення, що розробляється відповідними структурними підрозділами ЦА ДСА України, створює умови для впровадження інформаційних інновацій у судове управління безпосередньо в судах. Таким чином, є усі підстави вважати ЦА ДСА України суб'єктом опосередкованого впровадження інновацій у судове управління в судах.

Наступний етап дослідження потребує визначення повноважень структурних підрозділів ЦА ДСА України та ТУ ДСА України як суб'єктів судового управління та суб'єктів безпосереднього та опосередкованого впровадження інновацій. По-перше, це забезпечення (організаційне, інформаційне та правове) належних умов діяльності судів загальної юрисдикції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування, яке здійснює ДСА України. По-друге, ДСА України вивчає практику організації діяльності судів, розробляє і вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її вдосконалення. По-третє, ДСА України забезпечує необхідні умови для підвищення кваліфікації працівників апарату судів, створюючи відповідну систему. По-четверте, ЦА ДСА України організує роботу з ведення судової статистики, діловодства та архіву, контролює стан діловодства в судах загальної юрисдикції. По-п'яте, ЦА ДСА України уповноважена взаємодіяти з громад-

ськістю, а також відповідними органами та установами, в тому числі інших держав, що потребує, зокрема, оснащення комп'ютерним обладнанням та безперебійної роботи мережі Інтернет.

Вважаємо за необхідне відзначити, що повноваження ДСА України дозволяють цьому органу здійснювати певні організаційні заходи, які спрямовані на впровадження інновацій у судове управління. До таких заходів можна віднести конференції, семінари, зустрічі, круглі столи, прес-конференції, наради, які присвячені організаційному, інформаційному та правовому забезпеченню судів і спрямовані на вдосконалення судового управління шляхом впровадження інновацій. На нашу думку, прикладом такого організаційного заходу може слугувати прес-конференція, присвячена впровадженню в Україні інноваційного проекту «Електронний суд», ініціатором якої була ДСА України. Метою зазначеного інноваційного проекту є формування електронних судових справ та доступ учасників судового процесу до них через веб-інтерфейс. Реалізація цього проекту можлива за рахунок впровадження інновацій в інформаційно-комунікаційні технології, за допомогою яких будуть створені персональні поштові скриньки учасників судового процесу через спеціально зареєстрований веб-портал, а також віртуальні кабінети користувачів. Безумовно, це сприятиме підвищенню рівня судового управління в цілому.

Слід відзначити, що учасники Проекту USAID «Справедливе правосуддя» спільно з ДСА України провели також круглий стіл як один із організаційних заходів, на якому обговорювали шляхи покращення стану судової статистики в Україні, що також є можливим за допомогою впровадження інновацій у судове управління. Також були проведені навчальні семінари, присвячені збору, обробці та аналізу статистичної інформації за допомогою нових технологій, метою яких було здобуття нових знань та покращення навичок працівників апарату судів щодо збору та аналізу інформації про якість функціонування судів. До вказаного слід додати, що найближчим часом у напрямі проведення заходів щодо організаційного забезпечення судів ДСА України планує провести навчальний семінар для голів та керівників апарату адміністративних судів, під час якого, зокрема, будуть розглянуті й питання впровадження інновацій у судове управління. Водночас підкреслимо, що перелік організаційних заходів, які проводить ДСА України, не є вичерпним та постійно оновлюється.

Таким чином, можна зробити висновок, що ДСА України є суб'єктом опосередкованого та безпосереднього впровадження інновацій у судове управління, діяльність якого спрямована на досягнення нормативно визначеної мети – сприяння ефективному здійсненню правосуддя в судах України завдяки формуванню організаційного, інформаційного та правового забезпечення діяльності органів судової влади в межах повноважень, установлених законом. Водночас ДСА України здійснює достатньо ефективні організаційні заходи, результати яких свідчать про динамічний розвиток процесу впровадження інновацій у судове управління. Разом із тим виникає нагальна потреба в дослідженні ролі місцевих загальних судів у впровадженні інновацій у судове управління. Саме це вважаємо за важливе здійснити в наступній науковій публікації.

Список використаних джерел:

1. Терехин В.А. Судебная власть в государственно-правовом механизме обеспечения прав и свобод граждан (вопросы теории и практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. А. Терехин. – Саратов, 2001. – 24 с.
2. Петрухин И.Л. Судебная власть : учебное пособие / И.Л. Петрухин. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.
3. Про судоустрій України і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.

4. Положення про Державну судову адміністрацію України : Рішення Ради суддів України від 22 жовтня 2010 р. № 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/dsa/>.

5. Про Державну судову адміністрацію України : Указ Президента України від 29 серпня 2002 р. № 780 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/780/2002>.

6. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України : Указ Президента України від 23 червня 2009 р. № 477 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/477/2009>.

7. Створення Державної судової адміністрації України та її територіальних управлінь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/tu12/20/10/10/>.

8. Экономика и право : энциклопедический словарь Габлера ; [пер. с нем. / под ред. А.П. Горкина, Н.Л. Тумановой, Н.Н. Шаповаловой и др.] – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1998. – 432 с.

9. Положення про територіальні управління Державної судової адміністрації України : Наказ Державної судової адміністрації України від 5 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://court.gov.ua/tu16/norm/pol2/polojennia/>.

БЛІНОВА Г. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін

(ВНПЗ «Дніпропетровський
гуманітарний університет»)

УДК 349.2

ДЖЕРЕЛА НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ РЕЖИМУ СЛУЖБОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

У статті характеризується правове регулювання інформаційної безпеки правоохоронних органів та джерела небезпеки для режиму службової інформації в їх сучасній практичній діяльності.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, службова таємниця, правоохоронні органи, режим, інформаційна безпека.

В статье характеризуется правовое регулирование информационной безопасности правоохранительных органов и источники опасности для режима служебной информации в их современной практической деятельности.

Ключевые слова: информация с ограниченным доступом, служебная тайна, правоохранительные органы, режим, информационная безопасность.

Characterized by legal regulation of information security law enforcement agencies and sources of danger to the regime of official information in their modern practice.

Key words: restricted access information, official secret, law enforcement, treatment, information security.

Вступ. Функціонування державних інститутів неможливе без використання певного обсягу службової інформації, яка забезпечує потреби організації її роботи. Службова інформація призначена для забезпечення конфіденційності відомостей, утворених чи отриманих працівниками при виконанні своїх службових обов'язків, від незаконного розголошення, використання, зміни чи знищення, забезпечення прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Інтенсивний інформаційно-технологічний розвиток привів до створення можливостей відносно легкого та швидкого отримання будь-яких відомостей. Як зазначено у Концепції технічного захисту інформації в Україні, на сучасному етапі розвитку інформаційних технологій створилися можливості витоку інформації, порушення її цілісності та блокування. У свою чергу витік інформації, яка становить державну та іншу передбачену законом таємницю, службову інформацію, – це одна з основних можливих загроз національній безпеці України в інформаційній сфері [10]. Тому законодавець вважає одним з головних принципів технічного захисту інформації захист відомостей, що становлять службову інформацію на рівні з державною та іншими видами таємниць. Яскравим прикладом термінологічної неузгодженості у сфері обігу інформації з обмеженим доступом є використання в законодавстві на одному рівні таких термінів, як «службова таємниця» та «службова інформація». Така негативна термінологічна невизначеність законодавства, що регулює інформаційні відносини з приводу використання службових відомостей, є свідченням перебудови системи інформації з обмеженим доступом, що розпочалась із прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації».

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування змісту поняття та кола джерел небезпеки для режиму службової інформації в практичній діяльності працівників правоохоронних органів. Предмет розгляду цього наукового дослідження – правові норми, наукові теорії, що визначають зміст та правовий режим службової інформації, порядок її формування, зберігання та межі використання у правоохоронних органах, а також результати опитування працівників правоохоронних органів.

Результати дослідження. Відповідно до чинного законодавства службовою інформацією є інформація, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішньодомочу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напрямку діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень, а також інформація, що зібрана в процесі оперативного-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці [10]. Документам, що містять інформацію, яка становить службову інформацію, присвоюється гриф «для службового користування». Доступ до таких документів обмежується за умови поєднання таких вимог: 1) забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності; 2) забезпечення громадського порядку та запобігання заворушенням чи злочинам; 3) забезпечення охорони здоров'я населення; 4) забезпечення захисту репутації або прав інших людей; 5) запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; 6) підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; 7) якщо розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 8) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [9]. Конкретизований перелік відомостей, що складають службову інформацію в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень, у тому числі на виконання делегованих повноважень, не може бути обмеженим у доступі.

Аналогічні законодавчі положення щодо використання конфіденційної інформації, що є власністю держави, існували і до прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації». Фактично має місце заміна назви «конфіденційна інформація, що є власністю держави» на термін «службова інформація», про що пише і Я.Д. Скиба. Цей науковець однією з проблем правового регулювання використання службової інформації

вбачає те, що пунктом 3 ст. 21 Закону «Про інформацію» та ст. 9 Закону «Про доступ до публічної інформації» визначено, що порядок доступу до службової інформації регулюється законом. Я.Д. Скиба зазначає, що жодного єдиного порядку віднесення інформації до службової не встановлено чинними законами України [14, с. 335]. Слід погодитись, що основні правила правового режиму використання службової інформації, визначені не у законі, а в підзаконному нормативно-правовому акті «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію» [11]. Зміна назви цього акта, а також заміна терміна «конфіденційна інформація, що є власністю держави» на термін «службова інформація» у значній кількості правових документів відбулась відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 938 [8], прийняття якої пов'язано із Законом України «Про доступ до публічної інформації».

Тепер заборона розголошувати конфіденційну інформацію, що є власністю держави, замінена на заборону розголошувати службову інформацію. На сучасному етапі розвитку вітчизняного законодавства система нормативного забезпечення режиму службової інформації перебуває на гідному рівні, оскільки визначена основна частина правил формування, зберігання, використання, передання, знищення відомостей, що складають службову інформацію, та передбачені норми, які визначають підстави та порядок притягнення до юридичної відповідальності службових осіб за порушення правил використання службової інформації.

Оскільки режим службової таємниці нами було визначено як елемент інформаційної безпеки правоохоронних органів [15], доречно буде навести наукові підходи до визначення загроз інформаційній безпеці. Так, О.К. Юдін та В.М. Богущ виділяють два види загроз за критерієм їх місця відносно системи інформаційної безпеки: зовнішні та внутрішні.

Зовнішніми загрозами, що становлять найбільшу небезпеку для об'єктів забезпечення інформаційної безпеки, а відповідно, і забезпечення службової таємниці у правоохоронній сфері, є: 1) розвідувальна діяльність спеціальних служб іноземних держав, міжнародних злочинних угруповань, організацій і груп, пов'язана зі збором відомостей, що розкривають завдання, плани діяльності, технічне оснащення, методи роботи та місця дислокації спеціальних підрозділів і органів внутрішніх справ України; 2) діяльність іноземних державних і комерційних структур, що прагнуть одержати несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів правоохоронних і судових органів.

Внутрішніми загрозами, що становлять найбільшу небезпеку для об'єктів системи інформаційної безпеки правоохоронних органів, є: 1) порушення встановленого регламенту збору, обробки, зберігання і передачі інформації, що міститься в картотеках та автоматизованих банках даних і використовується для розслідування злочинів; 2) недостатність законодавчого та нормативного регулювання інформаційного обміну в правоохоронній і судовій сферах; 3) відсутність єдиної методології збору, обробки та зберігання оперативно-розшукової, довідкової, криміналістичної та статистичної інформації; 4) недоліки технічних засобів і збої програмного забезпечення в інформаційних і телекомунікаційних системах; 5) умисні дії та помилки персоналу, безпосередньо зайнятого формуванням і веденням картотек і автоматизованих банків даних [16, с. 489].

Продовжуючи думку В.П. Мельникова, логічно розмежувати, на наш погляд, такі види загроз 1) за підставою виникнення: випадкові і цілеспрямовані загрози; 2) за реальністю існування: потенційні та реальні; 3) за можливими наслідками – перелічені вище. Вид загроз залежить від об'єкта інформаційної безпеки. Так, для держав зовнішніми загрозами в основному є загострення міжнародної конкуренції за володіння інформаційними технологіями, діяльність міжнародних терористичних організацій, діяльність різних засобів розвідки інших країн тощо, а внутрішніми – криміногенна ситуація, недостатнє врегулювання інформаційних відносин, неповне фінансування заходів, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки держави, тощо [7, с. 33–34].

Розголошення інформації, що становить службову таємницю, є порушенням її режиму, а його причини можна розглядати як загрози для цілісності та недоторканості службової таємниці. Так, одним з основних мотивів отримання чи розголошення службової інформації є дезорганізація роботи державних органів, зокрема правоохоронних органів, оскільки це дає можливість безпосередньо впливати на процес розслідування кримінальних справ. Окрім корисливого мотиву, як зазначали В.С. Кузьмічов та В.Г. Лісогор, особами, які причетні до незаконного розголошення службової таємниці, керує страх за себе (шантажування, погроза, фізичний або психічний вплив); страх за своїх близьких (погроза, різні види насильства); зведення рахунків з певними особами (компрометація, заздрість, неприязнь, помста) [4, с. 174].

При цьому особи, які отримують чи розголошують інформацію, що становить службову таємницю, мають на меті отримання матеріальної винагороди за надану інформацію; уникнення розголошення певних відомостей; уникнення певного впливу (тиску); отримання відомостей про хід і результати оперативно-розшукових заходів та розслідування злочинів, про учасників кримінального процесу, про заходи безпеки, що здійснюються відносно осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, з метою протидії, погроз, шантажу, підкупу і т. ін. [4, с. 174].

Для отримання інформації, що цікавить, злочинні елементи використовують будь-яку помилку в системі захисту, якою найчастіше є нераціональний вибір засобів захисту. Г.В. Загіка наводить такі аргументи: комп'ютерні злочини, в тому числі й ті, внаслідок яких можливий витік інформації, відбуваються через: помилку персоналу – 55%, проблеми фізичного захисту – 20%; нечесних співробітників – 10%; скривджених співробітників – 9%; віруси – 4%; зовнішні напади – 1–3%. Таким чином, констатує науковець, найбільш уразливим елементом будь-якої комп'ютерної системи є люди [3, с. 144]. Відповідно, основні засоби, заходи та методи забезпечення службової таємниці повинні застосовуватись саме з урахуванням цього висновку.

Найбільш імовірними джерелами витоку службової інформації є постійні та тимчасові користувачі інформації, які мають доступ до її носіїв: документів, технічних засобів та систем обробки інформації. Як зазначав В.П. Лавров, розголошення, втрата відомостей, що становлять слідчу таємницю, яка є частиною службової, стають можливими з таких причин: а) недбалість, необережність посадових осіб, поінформованих про хід розслідування; б) випадковий збіг обставин; в) дії злочинців, спрямовані на отримання такої інформації [5, с. 81]. Способами розголошення інформації, що становить службову таємницю, усіма особами, які будь-яким чином стикалися з нею, можуть бути: 1) безпосереднє розголошення; 2) по телефону; 3) у листі; 4) у пресі; 5) по радіо; 6) по телебаченню і т. ін.

Збільшення обсягів інформації, що надходить та обробляється, розвиток технічних засобів обробки інформації зумовили необхідність використання сучасних засобів комп'ютерної техніки та новітніх інформаційних технологій у правоохоронних органах з метою підвищення ефективності їх роботи. При цьому у своїй діяльності підрозділи правоохоронних органів використовують відомості, які містять службову, державну таємницю, іншу інформацію, доступ до якої повинен бути обмежений за допомогою засобів інформаційної безпеки. Тому захисту комп'ютерів і комп'ютерних мереж від несанкціонованого доступу необхідно приділяти особливу увагу.

Існує така класифікація каналів несанкціонованого доступу, якими можна здійснити викрадення, викривлення або знищення інформації: 1) через людину такими шляхами: викрадення носіїв інформації, читання інформації з екрану або клавіатури, читання інформації з роздрукованого тексту; 2) через програму: перехват паролів, розшифровка зашифрованої інформації, копіювання інформації з носія; 3) через апаратуру: підключення спеціально розроблених апаратних засобів, що забезпечують доступ до інформації, перехоплення побічних електромагнітних випромінювань від апаратури, ліній зв'язку, мережі електроживлення тощо.

Проведеним Д.І. Бедняковим дослідженням було встановлено, що джерела отримання інформації злочинцями розподілилися так: колишні оперативні працівники – 53%; засоби масової інформації – 43%; раніше судимі особи – 35%; оперативні працівники – 15%; слідчі – 14%; адвокати – 30%; колишні слідчі – 22%; інші працівники правоохоронних органів – 38%; злочинці, які самостійно розкрили методи ОРД, – 11%; товариші по службі, знайомі, родичі – 6%; неуміле проведення оперативних заходів – 12% [1, с. 73]. Однак ситуація змінюється, і, за даними наших досліджень, серед різних груп осіб, які мають доступ до службової таємниці, її розголошення найчастіше вчинюється: керівництвом ОВС, прокуратури, податкової міліції тощо – 28,8%; співробітниками ОВС – 35,3%; працівниками прокуратури – 23,0%; працівниками податкової адміністрації, податкової міліції – 6,5%; працівниками внутрішньої безпеки МВС України – 11,2%; судьями – 14,4%; свідками, потерпілими, підозрюваними – 30,3%; адвокатами (захисниками) – 24,7%; засобами масової інформації – 42,6%; працівниками інших наглядових та контролюючих органів – 9,7%.

Загрози інформації у більшості випадків спрямовані на її негласне отримання, знищення (поновлення) чи внесення певних змін (модифікацію) [6, с. 9]. Окремими вченими розглядаються три основні групи способів негласного отримання інформації: 1) незаконне вилучення носіїв інформації; 2) несанкціоноване отримання інформації; 3) неправомірне маніпулювання інформацією [6, с. 63].

Нами з'ясовано, що основними причинами розголошення інформації, яка становить службову таємницю, були названі: обговорення працівниками у колі друзів службових питань – 46,5%, намагання працівника заробити гроші у будь-який спосіб – 36,2%, відсутність чітких правил використання інформації, що становить службову таємницю – 24,1%, звичка ділитися досвідом та давати поради – 13,8%, неконтрольоване використання копіювальної техніки – 20,3%, психологічні конфлікти між співробітниками та керівництвом – 20,8%, низька фінансова компенсація за роботу з інформацією з обмеженим доступом – 0,8%.

Отже, основними джерелами витоку службової інформації є люди (працівники) та відсутність чітких правил користування службовою таємницею в правоохоронних органах. А.М. Благодарний визначає аналогічні причини вчинення адміністративних порушень законодавства про державну таємницю: недостатнє знання деякими особами, котрі мають допуск та доступ до державної таємниці, норм чинного законодавства про державну таємницю; нехтування цими особами нормами чинного законодавства; недостатнє фінансування заходів, спрямованих на захист державної таємниці [2, с. 5].

Певний негативний вплив на збереження конфіденційної інформації може здійснити неправильна організація праці співробітників правоохоронних органів України, в тому числі й робочого місця. Наприклад, В.Г. Лісогор зазначає, що поширеними є випадки, особливо для районних органів внутрішніх справ, роботи декількох слідчих в одному кабінеті [6, с. 39]. За даними Р.Ю. Савонюка, вдвох в одному кабінеті працюють 37,8% слідчих, утрьох – 17,6% й учотирьох – 16,8%. Як зазначає автор, «зрозуміло, що за таких умов про забезпечення таємниці слідства ... важко вести мову» [13, с. 481]. У рішенні Колегії МВС України підкреслюється, що окремі робочі кабінети мають менше половини слідчих, а окремі абонентні номери телефонного зв'язку – тільки 30% [12]. Слідчі також загострюють увагу на незадовільній звукоізоляції кабінетів – 84% опитаних [13, с. 482].

Однією з причин розголошення службової таємниці ОВС України може бути неналежний рівень порядку зберігання службових матеріалів, тобто допускається їх тримання у столах працівників. Тому ми погоджуємося з думкою В.Г. Лісогора про те, що надзвичайно важливо, яким чином і в яких умовах зберігаються ці документи [6, с. 40]. Як зазначається в науковій літературі, «найсуворіші накази про збереження кримінальних справ не допоможуть, якщо не забезпечити слідчого сейфом» [6, с. 482].

У приміщеннях правоохоронних органів, особливо в тих, де розміщені оперативні та слідчі підрозділи, діє пропускний режим. Цей режим полягає в обмеженні доступу сторонніх осіб, він служить одним із бар'єрів на шляху витоку інформації. Співробітник має зустрічати та супроводжувати відвідувачів, які до нього прибули. Але інколи ця вимога не дотримується, що сприяє можливості негласного доступу до службової таємниці. Трапляються випадки, коли розголошення службової таємниці відбувається з вини технічних працівників правоохоронних органів, які мають доступ до цих матеріалів, до листування у справі як на паперових, так і на електронних носіях.

Розголошенню службової таємниці також сприяє і розповсюдження працівниками правоохоронних органів службової інформації у позаслужбовому, побутовому спілкуванні або у службовому спілкуванні без належного дотримання вимог нерозголошення інформації тощо. Це підтверджується результатами анкетування: всього 28,8% опитаних працівників ніколи в своїй діяльності не зустрічались із витоком службової інформації, а всі інші (71,2%) мали справу з такими випадками.

У діяльності, наприклад, дільничних інспекторів, слідчих та оперативних працівників є поширеною практика залучення активістів (помічників, нештатних співробітників), які допомагають їм. Оскільки ці особи отримують службову інформацію у ході виконання тих чи інших дій, то існує певна можливість її розголошення, тим більше що законодавством та відомчими нормативними актами не передбачено підписки про нерозголошення службової таємниці такими особами.

Мають місце також великий обсяг документообігу, нечіткі строки виконання документів, затягування їх виконання, що призводить до збільшення небезпеки розголошення службової таємниці.

Негативними наслідками розголошення службової таємниці в правоохоронних органах були: погіршення розслідування кримінальних справ – 30,8%; ускладнення проведення оперативних заходів – 44,7%; знищення зацікавленими особами речових доказів – 28,8%; штучні перепони у винесенні справедливого рішення – 21,5%; інші негативні наслідки – 1,5%. Отже, в переважній більшості випадків шкода завдавалась особі, що здійснювала розслідування або проводила оперативно-розшукові заходи, і зводилась до різного роду перепон у винесенні справедливого рішення. Однак, незважаючи на те що при розголошенні службової таємниці шкода завдавалась майже в усіх випадках, винні у розголошенні особи виявлялись завжди у 2,3% випадках, інколи – 50,0%, ніколи – 33,8%, і 12,7% опитаних не знають про такі факти.

Висновки. Така висока латентність цих правопорушень працівниками правоохоронних органів пояснюється: невизнанням незаконного розголошення службової таємниці протиправним діянням – 15,0%, невизначеністю в законодавстві всіх елементів режиму службової таємниці – 27,3% та замовчуванням таких випадків керівництвом органу – 35,3%. Щодо відповідальності тієї невеликої групи осіб, які були виявлені і були винні у розголошенні службової таємниці ОВС України, то 44,1% з них взагалі не були покарані, 44,7% були притягнені до дисциплінарної відповідальності, понесли адміністративну відповідальність 5,6%, кримінальну – 2,9%, і відшкодували завдану шкоду у порядку цивільного провадження 2,6%. Таким чином, розголошення службової таємниці у правоохоронних органах України за чинним законодавством та реальним станом справ є безкарним у 44 – 45 випадках із 100.

Режим службової таємниці в правоохоронних органах, як і режим будь-якої з таємниць, передбачає охорону та захист конфіденційної інформації, що становить службову таємницю, за допомогою організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних, оперативних і навіть психологічних заходів. Механізм адміністративно-правового забезпечення службової таємниці в ОВС України по суті і є комплексом заходів адміністративно-правового характеру, спрямованих на досягнення інформаційної безпеки правоохоронних органів України. І, як свідчить наведена інформація, цей механізм потребує подальшого вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Бедняков Д.И. Непроцессуальная информация и расследование пре ступлений / Д.И. Бедняков. – М. : Юр. лит., 1991. – 208 с.
2. Благодарний А.М. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Земельне право, аграрне право, екологічне право, природоресурсне право» / А.М. Благодарний ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2006. – 20 с.
3. Загіка Г.В. Деякі питання забезпечення безпеки інформаційної системи в ОВС на транспорті / Г.В. Загіка // Вісн. Одеськ. ін-ту внутр. справ. – 2000. – № 3. – С. 143–147.
4. Кузьмічов В.С. Розголошення інформації, що становить таємницю досудового слідства / В.С. Кузьмічов., В.Г. Лісогор // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2001. – № 4. – С. 173–183.
5. Лавров В.П. Проблема обеспечения следственной тайны в условиях развития демократии и гласности / В.П. Лавров // Проблемы демократизации предварительного следствия : сб. науч. тр. / отв. ред. Ф. В. Глазырин и др. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1989. – С. 82–86.
6. Лісогор В.Г. Криміналістичне забезпечення збереження таємниці досудового слідства : наук.-практ. посібник / В.Г. Лісогор. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2005. – 156 с.
7. Мельников В.П. Информационная безопасность: учеб. пособие для средн. проф. образования / В.П. Мельников, С.А. Клейменов, А.М. Петраков ; под ред. С.А. Клейменова. – М. : Издательский центр «Академия», 2005. – 336 с.
8. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань доступу до інформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 938 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/938-2011-%D0%BF>.
9. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – ст. 314 – ст. 6.
10. Про доступ до публічної інформації: інформаційний прорив в Україні : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 13 травня 2011 р. // Дебет-Кредит (Галицькі контракти). – 2011 р. – № 31. – С. 57.
11. Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 // Урядовий кур'єр від 10.12.1998.
12. Про заходи щодо вдосконалення діяльності органів досудового слідства : Рішення Колегії МВС України № 8 км/1 від 19 липня 2002 р.
13. Савонюк Р.Ю. Слідча діяльність: детермінанти і проблеми // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників : міжвідомч. наук. зб. / під ред. А.І. Комарової, В.В. Медведчука, В.О. Євдокимова, В.Ф. Бойка, О.О. Крикуна. – К., 1999. – Т. 18. – С. 478–484.
14. Скиба Я.Д. Порядок визначення службової інформації: проблеми теорії та практики / Я.Д. Скиба // Митна справа. – № 2(80). – 2012. – Ч. 2. – Кн.2. – С. 334–340.
15. Шлома Г.О. Адміністративно-правове забезпечення службової таємниці в органах внутрішніх справ України : автореф. дис... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Г.О. Шлома ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2008. – 20 с. – С. 15.
16. Юдін О.К. Інформаційна безпека держави : навч. посіб. / О.К. Юдін, В.М. Богуш. – Х. : Консум, 2005. – 576 с.

ГЛУХОВЕРЯ В. А.,
начальник
(Головне управління
Міністерства внутрішніх справ
у Дніпропетровській області)

УДК 349.2

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЖИМУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ

Характеризується механізм забезпечення режиму інформації з обмеженим доступом та юридична відповідальність як його гарантійний елемент.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, таємниця, режим, механізм, відповідальність.

Характеризуется механизм обеспечения режима информации с ограниченным доступом и юридическая ответственность как его гарантийный элемент.

Ключевые слова: информация с ограниченным доступом, тайна, режим, механизм, ответственность.

Characterized by a mechanism to ensure the regime of restricted access information and legal responsibility as a member of its warranty.

Key words: information with restricted access, secret mode, mechanism responsible.

Вступ. Прийняття на початку 2011 року Закону України «Про доступ до публічної інформації» є результатом концентрації демократичних тенденцій та роботи громадських організацій, спрямованих на побудову відкритої для суспільства влади. Зазначений нормативно-правовий акт є сучасним правовим інструментом реалізації принципу гласності та інформаційної відкритості влади. Конституція України у статті 34 закріпила право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб, за винятком спеціально визначених у законі обставин [6]. Таке обмеження здійснюється за допомогою правового інституту інформації з обмеженим доступом, яка, у свою чергу, поділяється за чинним законодавством на конфіденційну, таємну та службову [12]. Зазначені види інформації охоплюють як публічноправові, так і приватноправові таємниці, оскільки чинне законодавство, що містить визначення таємниць, чітко не вказує на характер обмеження доступу до інформації, що їх становить. Загалом чинне українське законодавство передбачає більше двадцяти видів таємниць. Значна частина режимів таємниць переживають своє становлення, тому термінологія у сфері їх обігу не досить виражена, до того ж останні зміни в інформаційному законодавстві вказують на необхідність перегляду підходу до цього виду інформації з обмеженим доступом як до таємної [12]. Навіть достатньо напрацьовані правові інститути комерційної [17], банківської [10], адвокатської [9] таємниць у законодавчому визначенні відповідних понять не містять чіткої вказівки на вид інформації з обмеженим доступом, що їх складає, відповідно до чинних Законів України «Про інформацію» [14] та «Про доступ до публічної інформації».

Дедалі більшого значення набуває правове регулювання обігу інформації з обмеженим доступом, яка допомагає громадянам, суб'єктам господарювання та державним

органам реалізувати свої права й захистити інформаційні інтереси. Результатом цих процесів є використання в інформаційному законодавстві України великої кількості видів інформації з обмеженим доступом, що називаються законодавцем «таємниця».

Постановка завдання. Мета статті – з'ясування змісту режиму інформації з обмеженим доступом, механізму його забезпечення та визначення місця юридичної відповідальності в ньому. Предмет розгляду цього наукового дослідження – правові норми та наукові теорії, що визначають зміст правового режиму інформації з обмеженим доступом і таємниці як її частини, порядок їх використання та гарантії захисту.

Результати дослідження. В умовах відсутності технічних перепон щодо отримання, зберігання та використання інформації єдиними стримуючими юридичними факторами та гарантіями захисту прав її користувачів є режим обмеженого доступу.

Проблематиці правових режимів інформації з обмеженим доступом у науці адміністративного права приділялася увага такими вченими, як В.Ю. Баскаков, О.А. Городов, Ю.О. Дмитрієв, М.Ю. Костенко, В.М. Лопатін, Н.М. Попова, О.С. Соколова, Г.О. Шлома. Водночас окремого узагальнюючого дослідження місця та значення адміністративної відповідальності в механізмі забезпечення режимів інформації з обмеженим доступом комплексно не проводились.

Чинне законодавство України містить основний принцип вільного отримання та поширення такої інформації, передбачений ст. 4 Закону України «Про доступ до публічної інформації», проте містить винятки, основним з яких є зарахування публічної інформації до категорії інформації з обмеженим доступом. Закон України «Про інформацію» передбачає, що інформація з обмеженим доступом є трьох видів: конфіденційна, таємна та службова. Ст. 21 «Інформація з обмеженим доступом» Закону України «Про інформацію», як і ст. 7 Закону України «Про доступ до публічної інформації», конфіденційною визначають інформацію про фізичну особу, а також інформацію, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація, на відміну від таємної та службової, може поширюватися за бажанням відповідної особи у визначеному нею порядку, відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом [13; 29]. Термін «службова інформація» був уведений у законодавство України Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 938 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань доступу до інформації» і замінив термін «конфіденційна інформація, що є власністю держави» [10] у зв'язку з прийняттям Закону України «Про доступ до публічної інформації». Правила використання носіїв службової інформації визначаються Інструкцією про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію [3].

Таємна інформація відповідно до ст. 8 Закону України «Про доступ до публічної інформації» – це інформація, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі, доступ до якої обмежується виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя; її розголошення може завдати істотної шкоди цим інтересам; шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу, передбачену законом таємницю [11]. Отже, законодавець усі види таємниць, передбачені чинним законодавством, зарахував до таємної інформації, хоча в самому визначенні однією із цілей обмеження доступу до таємної інформації є запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно. Тому, вважаємо, слід детальніше

розглянути інститут таємниці та з'ясувати, якою ця інформація є за режимом доступу – конфіденційною чи таємною.

Особливості правового режиму інформації з обмеженим доступом, що становить таємницю, є актуальною науковою і практичною проблемою. І. В. Арістова зазначає, що найчастіше в нормативно-правових актах використовуються деякі словосполучення без чіткого визначення цих понять, наприклад: «комерційна таємниця», «службова таємниця», «особиста таємниця», «сімейна таємниця», «персональні дані», «таємниця голосування» тощо. Це призводить, на її думку, до вільного тлумачення даних понять і ускладнює реалізацію законів [7, с. 259]. Ми погоджуємося з висловлюванням І. В. Арістової, що законодавство України лише проходить етап формування термінології тієї частини інформаційного права, що пов'язана із суспільними відносинами з приводу інформації з обмеженим доступом, і на сьогодні не містить законодавчо закріпленого визначення терміна «таємниця» в чистому вигляді. Проте з того часу, коли І. В. Арістова наголошувала на відсутності визначень окремих видів таємниць, відбулись відчутні зміни, і зараз значне правове регулювання отримали не тільки визначення, але й механізми реалізації режимів таких таємниць, як комерційна, податкова [16, с. 56], банківська [10], адвокатська [9] тощо. Загалом чинне українське законодавство передбачає більше двадцяти видів таємниць: державна, службова, лікарська, податкова, сімейна, професійна, нотаріальна, комерційна, а також таємниця листування, телефонних переговорів, таємниця поштових та телеграфних повідомлень; таємниця голосування; таємниця судового провадження; таємниця страхування; податкова таємниця; таємниця сповіді тощо.

Більшість режимів зазначених видів таємниць переживають своє становлення, тому термінологія у сфері їх обігу не досить виважена. Введення у правовий обіг зазначених понять здійснювалося в основному з різних іноземних законодавчих джерел і без належної узгодженості між чинними нормативно-правовими актами. Практичне ж застосування цих понять в Україні виявило недосконалість законодавства у визначенні як видів таємниць, так і засобів їх цивільно-правового, адміністративно-правового та кримінально-правового захисту. Це зумовлює необхідність розвитку й удосконалення, на думку Ю. Капіці, відповідного галузевого законодавства щодо кожного виду таємниць із визначенням загальних, притаманних їм всім ознак, кола суб'єктів прав на таємницю, прав та обов'язків осіб, які стосуються певних видів таємниць, порядку захисту прав [4]. Підтримуючи цю думку, вважаємо, що перспективнішою та сучаснішою є пропозиція включення цієї інформації до окремого розділу Інформаційного кодексу України, прийняття якого передбачено Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки».

Однією з важливих правових конструкцій, що забезпечують обмеження доступу до інформації, є правовий режим. Науковцями режими розглядаються як виключне, особливе правове регулювання, до якого виконавча влада вдається при регламентації особливих груп правовідносин, і як основа адміністративно-правового регулювання [2, с. 45]. Поширеною є концепція правового режиму як комплексу правил, дій, поведінки суб'єктів режиму або комплексу оперативних державних управлінських рішень, адміністративних заходів переконання і примусу. Ми підтримуємо концепцію Ю.О. Тихомирова, згідно з якою адміністративно-правовий режим визначається як особливий порядок діяльності суб'єктів права у різних сферах державного управління [15, с. 402].

Беручи за основу концепцію спрямованості регулювання в рамках правових режимів, С.С. Алексеєва та О.А. Городова виділяють пільговий (зростання дозволів, спадання заборон і зобов'язань) і обмежувальний (зростання заборон і зобов'язань, спадання дозволів) режими в якості головних юридичних режимів, у тому числі і в адміністративному праві [1, с. 76]. Незважаючи на активне дослідження адміністративно-правових режимів і правових режимів конфіденційної інформації, в науці інформаційного права

відсутнє узагальнене визначення поняття «адміністративно-правовий режим інформації з обмеженим доступом». Це є предметом подальшого наукового пошуку.

Комплексним правовим утворенням, що об'єднує в собі всі елементи режиму інформації з обмеженим доступом та процес їх реалізації, є механізм забезпечення. На наш погляд, доречним є визначення механізму адміністративно-правового забезпечення службової таємниці в органах внутрішніх справ України, що було розроблено Г.О. Шломою [18, с. 15]. Спираючись на нього, можна зробити висновок, що механізм адміністративно-правового забезпечення кожної таємниці – це динамічна система правових форм, засобів і заходів впливу на поведінку суб'єктів через встановлення їхніх прав та обов'язків щодо створення, передачі, використання, зберігання, зміни, знищення конфіденційних чи таємних відомостей, дія і взаємодія яких спрямовані на запобігання порушенню режиму таємниці чи на його відновлення в разі порушення. Вивчаючи елементи механізму адміністративно-правового забезпечення таємниці, запропоновані Г.О. Шломою, з'ясовуємо, що важливу роль відіграє відповідальність за порушення правил режиму таємниці, яка виступає гарантом дотримання норм законодавства про інформацію з обмеженим доступом.

Відповідальність за порушення режиму роботи з таємницею в Україні є останньою складовою механізму її адміністративно-правового забезпечення. Юридичну відповідальність за порушення правил використання, поширення, зберігання конфіденційних та таємних відомостей повинні нести всі винні суб'єкти, що вступають в інформаційні правовідносини. Тобто до відповідальності можуть притягатися працівники державних органів, фізичні та юридичні особи. За порушення режиму таємниці може наступати кримінальна, адміністративна та дисциплінарна відповідальність.

Кримінальний кодекс України встановлює відповідальність за: порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер – ст. 163; ст. 182 – порушення недоторканності приватного життя, а саме незаконне збирання, зберігання, використання, знищення, поширення конфіденційної інформації про особу або незаконна зміна такої інформації; ст. 114, 328, 329 – державної таємниці; ст. 330 – передача або збирання відомостей, що становлять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни; ст. 361-2 – несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації; ст. 145, 132 – порушення лікарської таємниці; ст. 159 – порушення таємниці голосування; ст. 168 – таємниці усиновлення; ст. 231, 232 – порушення комерційної або банківської таємниці; ст. 209-1 – розголошення інформації про фінансові операції, які підлягають внутрішньому або обов'язковому фінансовому моніторингу; ст. 232-1. – незаконне використання інсайдерської інформації. Основними видами санкцій, що передбачені Кримінальним кодексом України за вчинення зазначених видів злочинів, є: штраф, громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, конфіскація програмних та технічних засобів, які є власністю винної особи [8].

Такий розподіл норм, що захищають різні види інформації, не враховує класифікацію інформації за режимом доступу до неї. Негативним наслідком цього є те, що в законодавстві передбачається більш тяжке покарання за протиправні дії з інформацією із нижчим режимом захисту та, відповідно, меншою цінністю, ніж за порушення суворішого режиму відомостей. Так, комерційна таємниця, яка, по-суті, є конфіденційною інформацією приватних осіб, захищається кримінальним законом, а відповідна конфіденційна інформація держави, що захищається режимом службової таємниці, – ні.

Адміністративна відповідальність за порушення правил у сфері використання інформації з обмеженим доступом на даний час передбачена такими статтями КУпАП:

1) ст. 163-9 «Незаконне використання інсайдерської інформації»; 2) ст. 163-10 «Порушення порядку внесення змін до системи депозитарного обліку цінних паперів»; 3) ч. 3 ст. 164-3 «Недобросовісна конкуренція»; 4) ст. 166-9 «Порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму»; 5) ст. 172-8 «Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень»; 6) ст. 186-3 «Порушення порядку подання або використання даних державних статистичних спостережень»; 7) ст. 188-31 «Невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України»; 8) ст. 188-39 «Порушення законодавства у сфері захисту персональних даних»; 9) ст. 188-40 «Невиконання законних вимог Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»; 10) ст. 195-5 «Незаконне зберігання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації»; 11) ст. 212-2 «Порушення законодавства про державну таємницю»; 12) ст. 212-3 «Порушення права на інформацію та права на звернення»; 13) ст. 212-5 «Порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію»; 14) ст. 212-6 «Здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розповсюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем» [19]. Таким чином, значна кількість норм КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення норм законодавства про інформацію з обмеженим доступом, проте це стосується далеко не всіх її видів. Так, адміністративно-правовому захисту підлягають: комерційна, службова, державна, фінансова таємниці та персональні дані як вид інформації з обмеженим доступом. Проте не передбачена адміністративна відповідальність за порушення режимів лікарської та медичної таємниці, таємниці усиновлення, податкової, досудового слідства, банківської та адвокатської таємниці, нотаріальної таємниці, таємниці нарадчої кімнати тощо.

Основною санкцією, що застосовується до порушників режиму того чи іншого виду інформації з обмеженим доступом, є штраф. Т.О. Коломоець визначає адміністративний штраф як універсальний вид адміністративного стягнення, один із найпоширеніших видів юридичних штрафних санкцій, якому притаманні загальні риси штрафної (каральної) санкції й певні специфічні ознаки: множинність органів адміністративно-штрафної юрисдикції, розмаїття суб'єктів, до яких застосовується штраф, порівняно невеликі розміри, досить спрощений порядок застосування, значний виховний, превентивний (поєднання загальнопревентивного та конкретнопревентивного факторів), репресивний потенціал, оперативність процедури стягнення. У сукупності матеріальні й процесуальні властивості адміністративного штрафу свідчать про його самостійний характер у системі юридичних санкцій [5, с. 11]. Проте штраф, на наш погляд, не завжди є доречним заходом впливу, його сплата не компенсує завданої шкоди та втраченої переваги.

Висновки. Юридична відповідальність є важливим елементом механізму забезпечення режиму інформації з обмеженим доступом, оскільки виступає своєрідним гарантом. Від якості правових норм, що передбачають відповідальність за порушення режиму інформації з обмеженим доступом, їх відповідності реаліям життя та потребам сучасності залежить інформаційна безпека особи, громади, суспільства та держави.

З огляду на зазначене, необхідним є запровадження додаткових важелів, які б мінімізували негативні наслідки порушення режиму таємниці. Так, в окремих випадках притягнення до адміністративної відповідальності необхідно розглянути застосування таких санкцій, як: оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину, а також громадські роботи.

Доречно буде зазначити, що необхідно підвищити роль дисциплінарної відповідальності посадових осіб державних органів та працівників судів, адвокатури, нотаріату, медицини тощо за порушення режиму професійних таємниць. На нашу думку, до працівників, які порушили режим таємниці, може бути застосовано будь-яке дисциплінарне стягнення, залежно від умов вчинення правопорушення, їх вини та можливих наслідків.

Список використаних джерел:

1. Городов О.А. Основы информационного права России / О. А. Городов. – СПб. – 2003. – С. 76.
2. Дмитриев Ю.А. Административное право : учебник / Ю. А. Дмитриев, А. А. Евтеева, С. М. Петров. – М., 2005. – С. 44–46.
3. Інструкція про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять службову інформацію : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 236–237. – С. 23–28.
4. Капіца Ю. Проблеми правової охорони конфіденційної інформації в Україні / Ю. Капіца // Інтелектуальна власність. – 2004. – № 3. – С. 17–21.
5. Коломоець Т.О. Штрафи за законодавством про адміністративні правопорушення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Т.О. Коломоець ; Ун-т внутр. справ. – Х., 1999. – 16 с.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
9. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 159. – С. 54.
10. Про банки і банківську діяльність : Закон України 7 грудня 2000 р. № 2121-III // Голос України. – 2001. – № 12. – С. 60.
11. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.
12. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314 – Ст. 6.
13. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996 – № 47. – Ст. 256.
14. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
15. Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса / Ю.А. Тихомиров. – М., 1998. – С. 402.
16. Федоров С. Конфиденциальная информация налогоплательщика: проблемы правового регулирования / С. Федоров, Д. Рева // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 3. – С. 55–57.
17. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
18. Шлома Г.О. Адміністративно-правове забезпечення службової таємниці в органах внутрішніх справ України : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Г.О. Шлома ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2008. – 20 с. – С. 15.
19. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

ДАВИДОВА Т. О.,
кандидат юридичних наук,
головний науковий співробітник
(Національна академія
Служби безпеки України)

УДК 343.9

КОДЕКСИ ЕТИКИ ЧИНОВНИКІВ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ТРАДИЦІЯ

Стаття присвячена такій актуальній проблемі, як прийняття та існування кодексів честі чиновника в Україні. Коротко проаналізовано історію появи таких нормативно-правових актів у незалежній Україні, з'ясовано основні поняття і зміст. Досліджено, наскільки кодекси етики є ефективними в запобіганні корупції.

Ключові слова: кодекс честі, норми моралі, чиновники, запобігання корупції, моральні і психологічні риси особистості.

Статья посвящена такой актуальной проблеме, как принятие и существование кодексов чести чиновника в Украине. Кратко проанализирована история появления таких нормативно-правовых актов в независимой Украине, выяснены основные понятия и содержание. Исследовано, насколько кодексы этики являются эффективными в предупреждении коррупции.

Ключевые слова: кодекс чести, нормы мораль, чиновники, предупреждение коррупции, моральные и психологические характеристики личности.

The article is devoted to topical problem such as ethics codexes of officials in Ukraine. The article analyses the history of the emergence these legal acts in independent Ukraine, find out the basic concepts and content. We explore codexes of ethics are effective in the prevention of corruption or not.

Key words: ethics codexes, morality, officials, prevention of corruption, moral and psychological characteristics of personality.

Вступ. Не зважаючи на зміни, які відбуваються сьогодні в суспільстві та державі, корупція в Україні залишається на високому рівні, заважаючи проведенню необхідних реформ, розвитку економіки, становленню і нормальному функціонуванню громадянського суспільства.

Чисельні випадки бездіяльності чиновників, масова корумпованість підштовхують до перегляду існуючих норм права та пошуку нових шляхів до мінімізації корупції у вигляді прийняття нормативно-правових актів.

Так, на сьогодні нагальною вимогою суспільства стала люстрація чиновників. За даними соціальних досліджень, понад 60% громадян України позитивно ставляться до можливості її проведення [1].

Поряд із визначенням механізмів люстрації, прийняттям пакету антикорупційних законів, мова також ведеться про необхідність регулювання поведінки різних видів чиновників кодексами етики.

Це пов'язано з тим, що побудова демократичної, правової, соціальної держави потребує створення адекватної системи державної служби, формування компетентного, морального персоналу апарату державного управління, оскільки невідповідність рівня

культури державних службовців потребам розвитку держави й громадянського суспільства знижує ефективність діяльності управлінських кадрів.

На наш погляд, нагальність створення нових кодексів етики – досить спірне питання, на цьому зосередимо увагу. Дослідження таких кодексів є цікавим не лише з точки зору сталості імперативів у житті, існуючих норм моралі чи релігії, з позицій адміністративного і державного права, а й з точки зору кримінології, предметом якої є, передусім, запобігання злочинності і, зокрема, корупції.

Проблеми органів державної влади та судової системи в Україні досліджує низка науковців: В. Авер'янов, О. Бандурка, В. Бойко, В. Дерезь, В. Євченко, Н. Нижник, Н. Плахотнюк, В. Самохвалов, В. Стефанюк, В. Шаповал та інші.

Кодекси професійної етики (чесні, поведінки) чиновників ґрунтовно досліджені В. Бойковим, М. Зотовим, Є. Охотським, А. Турчиновим, П. Федотовою, іншими.

У роботах зазначених дослідників проаналізовано проблематику й умови формування принципів професійної етики державних службовців та визначенні аспекти їх професійного розвитку.

Таким чином, проблематика не є новою, особливо зважаючи на те, що підґрунтям створення кодексів чесні стало формування норм моралі та поява в далекі часи релігійних постулатів, зокрема Десяти заповідей для християн.

З точки зору соціології управління питання є всебічно дослідженим, але воно майже не розглядається з позицій важливості для запобігання корупції, при цьому апіорі вважається, що кодекси етики безпосередньо пов'язані з протидією корупції.

Постановка завдання. Метою статті є визначення природи кодексів чесні чиновників та обґрунтування необхідності створення нових норм правил поведінки таких осіб для запобігання корупції.

Результати дослідження. Як вже було зазначено, норми етики в цілому існують із прадавніх часів, і останніми десятиліттями стало актуальним імплементувати їх у норми права.

У науці існує загальне поняття «етичні кодекси», що диференціюються на типи:

- соціальні кодекси, норми яких детально регулюють зобов'язання перед іншими особами (клієнтами, виборцями, співробітниками тощо);
- корпоративні кодекси, що включають положення про цінності організації, її філософію та цілі;
- професійні кодекси, які визначають міжособистісні стосунки в організації і погоджують інтереси осіб [2].

Не виключено, кодекси можуть існувати й у дифузійному вигляді, включаючи всі розділені норми в єдиний ґрунтовний документ.

Метою існування таких кодексів (кодексу) є, насамперед, забезпечення довіри суспільства та громадян до апарату чиновників; підвищення авторитету, насамперед, державної служби та репутації її службовців; встановлення етичного клімату; забезпечення ефективного здійснення завдань і функцій; запобігання корупції в органах держави; розширення можливостей впливу громадськості на оцінку та якість діяльності державних органів та інформування фізичних та юридичних осіб щодо норм професійної етики груп чиновників.

Передусім кодекс регулює питання службової етики, етикету службових взаємин і правил службової поведінки.

Так, службова етика – найширше поняття у сфері професійної етики. Це сукупність найбільш загальних норм, правил, принципів поведінки людини у сфері її професійної та службової діяльності.

Етикет службових взаємин це сукупність найбільш доцільних правил поведінки людей у трудових колективах, обумовлених найважливішими принципами загальнолюдської моралі і моральності.

Правила службової поведінки є нормами належної службової поведінки, що забезпечують добропорядне виконання службових обов'язків і дотримання встановлених обмежень на основі співвідношення службової поведінки із загальноприйнятими етичними нормами.

У незалежній Україні з 1993 року нормами Закону України № 3723-ХІІ «Про державну службу» регулюється питання етики поведінки державного службовця. Так, у ст. 5 Закону зазначено, що державний службовець повинен: сумлінно виконувати свої службові обов'язки; шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування; не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця [3].

11 травня 2000 року Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію № R(2000)10, згідно з якою урядам держав-членів рекомендовано ухвалювати національні кодекси поведінки посадовців на основі Типового кодексу поведінки посадовців органів державної влади та місцевого самоврядування, доданого до цієї Рекомендації. Типовий кодекс передбачав низку правил щодо запобігання конфлікту інтересів посадовців. Згодом Комітет Міністрів Ради Європи доручив Групі держав проти корупції (ГРЕКО) контролювати виконання цієї Рекомендації.

Тоді ж, у 2000 році, Держслужбою України були затверджені Загальні правила поведінки державного службовця, згідно з нормами яких державний службовець своєю поведінкою має продемонструвати, що не терпить будь-яких проявів корупції [4]. На сьогодні чинними є Загальні правила, розроблені й затверджені у 2010 році [5].

Окрім того, в Україні на сьогодні діє досить цікавий, з точки зору дослідження, Закон України «Про правила етичної поведінки» [6]. Дія норм закону поширюється на осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Норми цього закону і, власне, правила етичної поведінки є правовою основою для створення кодексів чи стандартів поведінки.

Наше власне спостереження дає змогу говорити, що більшість пересічних громадян усвідомлюють, що саме норми моралі відіграють найважливішу роль у їхньому житті. При цьому вони не бачать сенсу закріплення цих норм у документах правового характеру та не розуміють, як можна відповідати юридично за їх порушення.

Чинний Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» також містить у ст. 13 норму щодо кодексів поведінки, в якій зазначається, що загальні вимоги до поведінки осіб, якими вони зобов'язані керуватися під час виконання своїх службових повноважень, підстави та порядок притягнення до відповідальності за порушення цих вимог установлюються законом. Законами та іншими нормативно-правовими актами можуть установлюватися також спеціальні вимоги щодо поведінки таких осіб. Держава ж сприяє закріпленню норм професійної етики та інших вимог щодо здійснення окремих видів діяльності в кодексах поведінки підприємців, представників відповідних професій. [7].

Закон України «Про запобігання корупції», прийнятий 14 жовтня цього року, що набере чинності за півроку і замінить норми попереднього Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», містить цілий розділ, спрямований на регулювання етичної поведінки (8 статей) – р. 6. «Правила етичної поведінки», що містить принципи етичної поведінки та низку інших норм [8].

Зокрема, встановлюється, що загальні вимоги до поведінки осіб, якими вони зобов'язані керуватися під час виконання своїх службових чи представницьких повноважень, підстави та порядок притягнення до відповідальності за порушення цих вимог встановлюються Законом, який є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики. Створене Національне агентство затверджує загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Аналіз перелічених вище етичних норм дає змогу говорити, що поведінка чиновників базується на таких загальних принципах: служіння народу України; демокра-

тизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності; відкритості, гласності та контрольованості.

Крім того, дотримання етичних норм передбачає сумлінну службову поведінку, за якої чиновник повинен відповідально ставитися до виконання своїх службових обов'язків, проявляти ініціативу й творчі здібності, вдосконалювати організацію своєї роботи. Це забезпечує найефективніше виконання чиновником своїх посадових обов'язків в інтересах суспільства і держави та зміцнює довіру до органів державної влади й місцевого самоврядування.

Також чиновник повинен моральні принципи і національні інтереси ставити вище відданості конкретним особам чи особистим інтересам.

Чиновник зобов'язаний виконувати свої повноваження на високому професійному рівні, при виконанні своїх повноважень має забезпечувати, щоб матеріальні та фінансові ресурси, які йому доручені, використовувались раціонально, ефективно та економно.

Чиновник не може отримувати неналежну вигоду і не повинен допускати, щоб перспектива отримання неналежної вигоди впливала на прийняті рішення.

При прийнятті рішення чиновник повинен діяти виключно згідно з нормами законодавства України і неупереджено реалізовувати своє право на оцінку, враховуючи тільки суспільну користь та об'єктивні обставини.

Пріоритет прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина завжди повинен мати місце в роботі чиновників. Зокрема, він має з належною повагою та толерантністю ставитись до прав, обов'язків та законних інтересів громадян, їх об'єднань, а також юридичних осіб, не повинен проявляти свавілля або байдужості до їхніх правомірних дій та вимог, не допускати проявів бюрократизму, нестриманості у висловлюваннях або іншим чином поводитися в такий спосіб, що дискредитує орган державної влади або ганьбить репутацію державного службовця.

Чиновник не повинен розголошувати і не використовувати в інший спосіб конфіденційну та іншу інформацію з обмеженим доступом, що стала відома у зв'язку з виконанням його службових повноважень та професійних обов'язків, окрім випадків, встановлених законом.

Для чиновників, які працюють в органах прокуратури, судів, дипломатичної служби, правоохоронних органах, Збройних силах України, інших, встановлених і можуть надалі встановлюватися стандарти та норми поведінки й етики з урахуванням особливостей роботи чи служби в цих органах.

Аналіз та оцінка дотримання правил службової поведінки є обов'язковими при проведенні атестації, кваліфікаційних екзаменів, призначенні на нову посаду, підготовці характеристики чи рекомендації.

Порушення правил службової поведінки кваліфікується як невиконання чи неналежне виконання посадових обов'язків і тягне одне з установлених законами про державну службу дисциплінарних стягнень чи враховується при прийнятті рішення під час проведення атестації, кваліфікаційних іспитів, відображається в характеристиці.

Але й такий масив відповідних нормативно-правових актів і ґрунтовний перелік закріплених норм моралі, етики не дав до сьогодні результатів для суттєвої мінімізації корупції.

Напевно, це й штовхає до розробки все нових норм; зокрема, на сьогодні за ініціативою депутатів Київської ради у стадії розробки перебуває Кодекс етичної поведінки столичного депутата. Цей документ покликаний припинити в недалекому майбутньому чисельні розбірки, дебоші й лайку під час засідань ради чи зустрічей з виборцями, а також пропонує певний дрес-код [9].

При суперечливості питання, чи потрібно закріплювати в нормативно-правових актах норми моралі, до визначення дрес-коду, алгоритму поведінки чиновників ставлення позитивне.

Висновки. Все це дає підстави говорити про те, що ані суспільство, ані державні службовці не задоволені існуючим станом речей, наявними механізмами соціалізації та існуючими нормами.

Відчувається реальна потреба у зміщенні акцентів на: підвищення авторитету держави та репутації чиновників; визначення етичного клімату роботи; забезпечення ефективного здійснення завдань і функцій державних органів; розширення можливостей впливу громадськості на оцінку і якість діяльності чиновників; налагодження інформування фізичних та юридичних осіб щодо норм професійної етики.

Аналіз норм законів, кодексів різних років дає змогу говорити, що ще на початку століття закріплені норми не потребували особливих переглядів, як будь-які норми етики чи моралі. Їх формалізація, на жаль, не стала дієвим механізмом у запобіганні корупції, оскільки не було створене напередодні підґрунтя для так званого антикорупційного виховання молоді, не приведено від початку норми антикорупційного законодавства до міжнародних стандартів, не враховано можливі корупційно-небезпечні ситуації, не проявлено політичної волі до подолання негативних явищ і не враховано при підготовці етичних кодексів жодних особливостей потенційних корупціонерів, вироблених вже кримінологією.

При цьому визначення особливого соціального типу, його соціально-рольових властивостей, соціально-демографічних характеристик, кримінально-правових та моральних і психологічних рис стало б доречним при формуванні норм поведінки, яких би реально дотримувалися.

За умов відкидання переліченого етичні норми й надалі не стануть чинниками протидії корупції.

Очевидно, що кодекс етики поведінки не містить жодних механізмів, а є зведенням, перш за все, загальнолюдських, моральних принципів, моральних норм і правил поведінки кожної особи або групи осіб, що визначає оцінку їхніх дій із погляду взаємин з іншими на основі дотримання цих норм і принципів.

Інтерес до етичних регуляторів служби буде й надалі стабільно високим. Але за раз, на наш погляд, основним завданням має стати не складання нових правил поведінки, які вже закріплювалися нормативно не раз і мають бути еталоном для виконання не лише чиновницьким апаратом, але й будь-яким пересічним громадянином, а детальна розробка механізмів їх використання. Лише за останньої умови кодекси норм етики і моралі зможуть стати дієвим засобом запобігання корупції та умовою підвищення довіри до органів влади.

Список використаних джерел:

1. Люстрация. Кто и как будет проводить ее в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbnews.com.ua/ru/tema/116184/>.
2. Етичні кодекси, їх значення для формування етичної поведінки в організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://megalib.com.ua/content/8664_22_Etichni_kodeksi_ih_znachennya_dlya_formyvannya_etichnoi_povedinki_v_organizacii.html.
3. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/page>.
4. Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця : Наказ Головної державної служби України від 23 жовтня 2000 р. № 58 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0783-00>.
5. Загальні правила поведінки державного службовця : Наказ Головної державної служби України від 04 серпня 2010 р. № 214. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1089-10>.
6. Про правила етичної поведінки : Закон України від 17 травня 2012 р. № 4722-VI // Відомості Верховної Ради. – К., 2013. – № 14. – Ст. 94.

7. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07 квітня 2011 р. № 3206 // Відомості Верховної Ради. – К., 2011. – № 40. – Ст. 404.

8. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page>.

9. Женщины-депутаты Киевского совета разрабатывают «Кодекс этического поведения столичного депутата» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nahnews.com.ua/103665-zhenshhiny-deputaty-sozdadut-kodeks-eticheskogo-povedeniya-stolichnogo-deputata/>.

КОБРУСЄВА Є. А.,

викладач

(Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара)

УДК 342.9.35

АДМІНІСТРАТИВНИЙ КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ГРОМАДЯН НА МИРНІ ЗІБРАННЯ

У статті досліджено адміністративний контроль і нагляд як адміністративно-правові гарантії прав та свобод громадян в Україні на мирні зібрання, механізм реалізації права на мирні зібрання, конкретизовано їх місце в системі функцій управління та правоохоронної діяльності.

Ключові слова: *мирне зібрання, контроль, нагляд, відповідальність, заборона, обмеження.*

В статье исследован административный контроль и надзор как административно-правовые гарантии прав и свобод граждан в Украине на мирные собрания, механизм реализации права на мирные собрания, конкретизировано их место в системе функций управления и правоохранительной деятельности.

Ключевые слова: *мирное собрание, контроль, надзор, ответственность, запрет, ограничения.*

In the article administrative control and observation as administrative legal guarantees of rights and freedoms of citizens is investigational in Ukraine on peaceful collections, mechanism of realization of right of peaceful assemblies, their place is specified in the system of functions of management and law-enforcement activity.

Key words: *peaceful collection, control, supervision, responsibility, prohibition, limitations.*

Вступ. Невід'ємним атрибутом функціонування правової держави є режим законності, який слугує забезпеченню публічних інтересів, охороні прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, інших суб'єктів публічного управління. Натепер особливої уваги викликає конституційне право громадян на мирні зібрання, яке неврегульоване на законодавчому рівні, що спричиняє прогалини та зловживання у механізмі його реаліза-

ції. Як переконують трагічні події Майдану, сутички під час демонтажу пам'яток історії та «заповнені» народними депутатами різних рівнів сміттєві баки в Україні, законність є важливою складовою демократичних перетворень у будь-якій країні, а її недооцінка може ускладнити кризу суспільства, що виявляється у зростанні злочинності та розповсюдженні правового нігілізму серед усіх верств населення. Тож для вирішення встановлення та підтримання належного режиму законності у суспільстві необхідні спеціальні інструменти його забезпечення та гарантії, серед яких особливу увагу заслуговують адміністративний контроль і нагляд.

Поняття та значення адміністративного нагляду, його співвідношення з контролем досить предметно висвітлено в роботах відомих вчених-адміністративістів: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, В.Г. Афанасьєва, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, В.Г. Горшенєва, Р.І. Денісова, Л.В. Ковалюк, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, Б.М. Лазарева, Ф.С. Разарєнова, О.П. Рябченко, М.С. Студенікіної, Ю.О. Тихомирова, В.І. Туровцева, І.Б. Шахова, К.В. Шоріної, Х.П. Ярмакі та ін. Попри це, в юридичній літературі на сьогодні немає єдиної думки щодо чітких критеріїв відмежування адміністративного контролю і нагляду, розуміння їх місця серед інших гарантій адміністративно-правового забезпечення законності та правопорядку під час мирних зібрань, які вкрай важливі для становлення правової та демократичної держави.

Постановка завдання. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб дослідити стан наукової розробки питань адміністративного контролю і нагляду як адміністративно-правових гарантій прав та свобод громадян в Україні на мирні зібрання.

Результати дослідження. Ст. 39 Конституції України проголошує: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [1]. Це такі інтереси громадян, які походять від міжнародних джерел, ратифікованих в Україні, а саме: Загальної декларації прав людини (ст. 20) [2], Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ст. 21) [3], Конвенції про захист прав людини та основних свобод (ст. 11) [4] – та мають бути захищені за міжнародними стандартами.

Водночас указані документи вимагають встановити законні обмеження щодо зібрань громадян, які суперечать інтересам національної безпеки і громадського порядку та сприятимуть запобіганню правопорушень, захисту прав і свобод громадян відповідними правоохоронними органами.

У вітчизняному законодавстві на сьогодні діє низка норм, які регламентують права громадян на проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів. Це, насамперед, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», в п. «б» ч.1 ст. 38 якого зазначено, що виконавчі органи сільських, селищних, міських рад мають вирішувати долю зібрань, а також покликані здійснювати контроль за забезпеченням громадського порядку під час їх проведення [5]. Тобто одним із контролюючих органів у розглядуваній сфері на сьогодні є органи місцевого самоврядування.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» суворо заборонено перешкоджати зібранням, які проводяться з додержанням встановленого порядку, як державним, так і громадським організаціям, службовим особам і громадянам. Як вже зазначалося вище, на жаль, в Україні дотепер законодавчо не врегульованим є порядок мирних зібрань, хоча відповідний законопроект «Про порядок організації і проведення мирних заходів» з 2000 року «заслухано та знято з розгляду» [6], а як аналогія дотепер використовується положення застарілого Указу СРСР 1988 року [7].

Вказана вище заборона підкріплена механізмом відповідальності у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП України): ст. 185-1 «Порушення порядку організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» та ст. 185-2 «Створення умов для організації і проведення з порушенням встановленого порядку зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій» [8]. Крім того, у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) передбачено чимало статей, які безпосередньо встановлюють відповідальність за перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170), незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 340), а також інші суміжні склади: масові заворушення (ст. 294), заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295), групове порушення громадського порядку (ст. 293) та інші [9].

Виходячи з підвідомчості даних справ, очевидно, що до механізму реалізації права громадян на зібрання долучаються органи внутрішніх справ (далі – ОВС). Зокрема, відповідно до ст. 1 Закону України «Про міліцію» вона є державним озброєним органом виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань [10].

Враховуючи особливості провадження у справах за адміністративними позовами про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, передбачені ст.ст. 182 і 183 Кодексу адміністративного судочинства, до суб'єктів владних повноважень також слід віднести органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та окружний адміністративний суд, які можуть заборонити такі заходи чи обмежити права на мирні зібрання щодо місця чи часу їх проведення. Тобто це такі органи, які згідно із законодавством покликані перевіряти законність проведення масових зібрань [11].

Серед способів, які забезпечують режим законності, у науці адміністративного права визнають контроль і нагляд. У чинних законодавчих та підзаконних актах поняття «контроль» і «нагляд» часто використовуються як синоніми¹. Здебільшого в юридичній літературі нагляд трактується як різновид контролю і розуміється як спостереження з метою перевірки, що супроводжується застосуванням у разі потреби заходів адміністративно-владного характеру [12, с. 25; 13, с. 19].

Контроль і нагляд розрізняють за об'єктом діяльності. Під час контролю перевіряються дії фізичних осіб у зв'язку з виконанням ними юридичних актів, загальнообов'язкових правил, а також фактична наявність цінностей, а під час нагляду – саме законність юридичних актів, загальнообов'язкових правил, інструкцій, інших актів управління.

Нагляд, як відмінний від контролю інший організаційно-правовий спосіб забезпечення законності і дисципліни у сфері публічного управління, є особливою специфічною формою діяльності відповідних державних органів, також спрямованою на систематичне спостереження і постійний нагляд за діяльністю суб'єктів управлінських відносин з метою перевірки відповідності їх рішень і дій нормам законодавства.

Аналіз законодавства переконує, що серед органів, які покликані здійснювати нагляд, – лише прокуратура, оскільки при адміністративному нагляді суб'єкти управління здійснюють перевірку тільки стосовно суворо встановлених у законі питань, а ініціація таких дій (рішень) можлива лише у встановлених нормами права випадках і у відповідних процедурах.

На наш погляд, таке поняття занадто звужує як поняття нагляду, так і коло його суб'єктів. Крім того, стосовно мирних² зібрань³ у Керівних принципах стосовно свободи мирних зібрань, підготовлених Радою експертів Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЕ, рекомендована саме «Нормативно-наглядова діяльність у галузі мирних зібрань» [16]. Зокрема, воно передбачає 6 принципів цієї діяльності, а саме:

¹ Зокрема, в розділі V Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», розділі IV Закону України від 11 лютого 1998 р. «Про метрологію та метрологічну діяльність».

«Принцип 1. Презумпція на користь проведення мирних зібрань».

«Принцип 2. Обов'язок держави захищати мирні зібрання».

«Принцип 3. Законність».

«Принцип 4. Пропорційність».

«Принцип 5. Належна практика адміністративного регулювання».

З положень цих принципів випливає, що досліджувана нами діяльність не повинна піддаватися жорсткому контролю з боку органів публічного управління. Причому право на свободу мирних зібрань за можливістю слід забезпечувати без регулювання, зокрема, від осіб, які бажають зібратися, не слід вимагати отримання дозволу на його проведення.

Натомість держава зобов'язана запровадити такий пропорційний законодавчий механізм реалізації прав, який дозволить забезпечити практичну реалізацію свободи зібрань і нагляду в інтересах національної безпеки та громадського порядку в разі, якщо зібрання може створити реальну небезпеку заворушень чи вчинення кримінальних правопорушень, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей. У цьому процесі перевагу слід віддавати заходам найменшого рівня втручання, серед яких припинення зібрання – крайній захід.

Виявляється, що саме нагляд за проведенням мирних зібрань є адміністративно-правовою гарантією законності їх проведення.

Деякі автори взагалі відкидають наявність такого самостійного способу охорони, як адміністративний нагляд, проте, зважаючи на необхідність переходу від адміністративно-командної до європейської системи надання публічних послуг органами публічної влади, не викликає сумнівів, що саме адміністративний нагляд у сфері забезпечення прав і свобод людини є гарантом мирних зібрань. Метою нагляду є точне і неухильне виконання законів, яке не супроводжується оцінкою доцільності прийнятих актів і виконаних дій [14, с. 275]. При нагляді, на відміну від контролю, існує можливість оцінки відповідності діяльності керованого об'єкта певним вимогам норм з наявністю суворих юридичних санкцій за їх невиконання. При нагляді всі розпорядження контролюючого характеру повинні бути окреслені в певну правову форму і здійснені з дотриманням чітко встановлених юридичних (адміністративних) процедур. Такі підстави передбачені статтями 182 і 183 Кодексу адміністративного судочинства України.

Отже, управлінський результат буде досягатися не за рахунок того, що керований об'єкт – організатор і учасники зібрання – виконуватиме вимоги суб'єкта – органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, суду – шляхом корегування діяльності, а в результаті підтвердження наявного законного і безпечного режиму функціонування піднаглядного об'єкта.

Нагляд сприяє досягненню належної (правомірної) поведінки всіх суб'єктів права (підприємств, установ, організацій, громадян) у певній області (сфері) публічного управління. Так, для держави, суспільства і громадян має важливе значення, щоб забезпечувалися громадський порядок і безпека, зокрема, під час реалізації прав громадян на мирні зібрання. Це можливо лише шляхом правового впливу на ці об'єкти. Більше того, виконання вказаних завдань є безпосереднім обов'язком держави, за невиконання якої держава несе повну відповідальність перед суспільством, оскільки суспільство, у свою чергу, делегувало державі виконання даних повноважень, пов'язаних із публічним управлінням. Нагляд здійснюється над поведінкою суб'єкта управління, щоб останній не здійснював неправомірних дій, які можуть заподіяти шкоду суспільству та окремим громадянам.

---

² Термін «мирне» слід інтерпретувати як такий, що включає в себе поведінку, яка може дратувати чи ображати осіб, не згодних з підтримуваними даними зборами ідеями або заявами, а також як включає навіть таку поведінку, яке спрямоване на навмисне перешкоджання або створення перешкод діям третіх осіб. Участь в публічному зборі має бути добровільним.

³ Термін «зібрання» означає навмисну і тимчасову присутність в громадському місці, яке не є будівлею або спорудою, групи осіб з метою висловлення спільних інтересів.

Тобто призначенням нагляду в сфері реалізації прав людини на мирні зібрання є виявлення та попередження правопорушень, відповідності діяльності підконтрольних об'єктів чітко встановленим правилам. Отже, на перший план у забезпеченні режиму законності шляхом нагляду виступають ОВС, адже саме вони систематично спостерігають за точним і неухильним виконанням загальнообов'язкових правил в цілях попередження, припинення їх порушень, виявлення і притягнення порушників до відповідальності або застосування до них заходів громадського впливу [17, с. 10].

Органи, що здійснюють нагляд, не мають права втручатися в оперативну діяльність або змінювати акти органів державного управління, а лише обмежуються спостереженням, перевіркою дотримання певних норм, виявленням і припиненням правопорушень, притягненням винних до адміністративної відповідальності. Цим забезпечується основоположна система протипагі різних гілок влади: судової та виконавчої.

Аналіз останнього Проекту Закону «Про порядок організації і проведення мирних заходів» від 6 травня 2008 року № 2450 переконує, що намагання його авторів позбавитись від адміністративного нагляду під час реалізації права на мирні зібрання призвело до перекидання на організаторів проведення мирних зібрань таких обов'язків органів публічної влади, виконання яких неможливе. Так, у його ч. 2 ст. 5 зазначено: «Організатори (організатор) мирного заходу зобов'язані: ... забезпечувати громадський порядок і безпеку людей під час проведення мирного заходу в межах своєї компетенції, а у випадках, передбачених цим Законом, – разом з уповноваженим представником органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування та уповноваженим представником ОВС, виконуючи при цьому їх законні вимоги; зупиняти або припиняти проведення мирного заходу у разі вчинення його учасниками протиправних дій чи порушення умов проведення заходу; забезпечувати збереження зелених насаджень, приміщень, споруд, обладнання, меблів, інвентарю та іншого майна в місці проведення мирного заходу, додержуватись вимог державних санітарних норм та правил...» [6].

Очевидно, що завдання з охорони громадського порядку та безпеки покладене в обов'язок, зокрема, блоку міліції громадської безпеки, тому в цій частині згаданий Проект суперечить чинному законодавству. Без допомоги відповідних мілітаризованих служб неможливо впевнено говорити про безпеку як учасників масових заходів, так і сторонніх осіб.

Якщо проаналізувати етапи адміністративного нагляду, який покликаний забезпечити права і свободи громадян на мирні зібрання, він являтиме собою три послідовні організаційні складові механізму їх реалізації [18, с. 46].

Перший етап – попередній аналіз інформації про піднаглядний об'єкт, розробка і доведення до об'єкта нагляду відповідних норм, правил його функціонування. Йдеться, насамперед, про необхідність розробки, прийняття та доведення до відома громадян закону, в якому чітко, лаконічно й однозначно описати обмеження, що суворо відповідають нормам міжнародного права у сфері прав людини та Конституції України, для того, щоб кожна особа, яка має на меті стати учасником певної акції, чітко розуміла межі правомірної поведінки, відповідність або суперечність її нормам відповідного закону, а також найбільш вірогідні наслідки подібних порушень. Слід зауважити, що такі наслідки мають наставати не тільки для громадян, а й для службових осіб, які порушують або необґрунтовано обмежують право громадян на мирні збори.

Так, європейським стандартом є захист органами публічної влади навіть стихійних зібрань, якщо вони переслідують мирні цілі, з одночасним притягненням після проведення масового заходу організаторів, які проігнорували вимогу завчасного сповіщення про потребу в зібранні.

Нині на першому етапі наглядовими органами (виконавчої влади, місцевого самоврядування) здійснюється аналіз одержаних повідомлень громадян про зібрання, що планується, на предмет законності після повідомлення про проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо.

Наступний етап – це, власне, безпосереднє спостереження за поведінкою об'єкта під час реалізації ним права на мирні зібрання та реагування на порушення встановленого законом порядку проведення масових заходів, а саме: застосування запобіжних заходів та відновлення порушеного порядку у межах, передбачених ст. ст. 12, 13, 14, 15, 15-1 Закону України «Про міліцію». Наприклад, виставлення нарядів патрульно-постової служби, обмеження доступу до ділянки проведення зібрання, перевірка на наявність вибухонебезпечних предметів і вогнепальної зброї, а також заходи забезпечення адміністративного провадження (вилучення в учасників зібрання заборонених в обігу речей, приладів і документів). Останнє слідує з положень ст. 39 Конституції України, яка встановлює право громадян збиратися за умови відсутності у них зброї.

Міжнародні норми вимагають від держави захисту учасників мирного зібрання від будь-якої особи або групи осіб, у тому числі від провокаторів і учасників інших зібрань, що проводяться на знак незгоди з даними зборами, які роблять спроби зірвати дані збори або будь-яким чином перешкоджати його проведенню [16].

Також для цього етапу характерно притягнення винних до адміністративної, кримінальної чи цивільно-правової відповідальності із застосуванням відповідних санкцій. Згідно із чинним законодавством як крайній захід може бути застосовано припинення масового заходу за постановою окружного адміністративного суду.

З іншого боку, застосування сили з перевищенням необхідних меж повинно невідворотно спричинити цивільну та (або) кримінальну, а також дисциплінарну відповідальність співробітників державних силових структур, а за європейськими стандартами – ще й потурання чи приховування надмірного застосування сили іншими співробітниками таких органів.

Що стосується відхиленого законопроекту, то слід погодитись з експертами Українського незалежного центру політичних досліджень у тому, що редакція ст.ст. 15 «Підстави і порядок зупинення проведення мирного заходу», 16 «Підстави для припинення проведення мирного заходу» і 22 «Обставини, за яких може бути обмежено право на проведення мирного заходу» надає владним органам необмежені повноваження щодо можливості припинення проведення мирного заходу, невиправдано розширює перелік підстав для заборони проведення мирного заходу, оскільки до підстав, визначених статтею 39 Конституції України, додано ще низку дій, через які можна заборонити проведення мирного заходу, а вона містить їх вичерпний перелік. Таким чином, замість встановлення обмежень і суворой відповідальності посадових осіб за обмеження прав громадян на мирні зібрання, законопроект, так би мовити, «розв'язує руки» органам виконавчої влади чи місцевого самоврядування, які на свій розсуд можуть висунути вимоги, що фактично унеможливають проведення мирного заходу. Це прямо суперечить статті 39 Конституції України, то ж є недопустимим [1]. Крім цього, таке становище неприйнятне внаслідок порушення міжнародному принципу пропорційності обмежень стосовно свободи зібрань і методів досягнення владою законних цілей шляхом зловживання правом.

Останній, третій, етап нагляду полягає у виявленні тенденцій, розробці пропозицій щодо об'єкту нагляду. На цьому, заключному, етапі нагляду слід виявити причини та умови, які унеможливили реалізацію прав громадян або сприяли вчиненню порушень громадського порядку, з метою їх наступного усунення, в тому числі шляхом удосконалення законодавства або шляхом внесення пропозицій щодо порядку, часу або місця проведення зібрання, розстановки сил і засобів охорони громадського порядку, дієвості та ефективності їх взаємодії з організаторами зібрання. Безумовно, такі пропозиції мають носити виключно рекомендаційний характер і не тиснути на волевиявлення громадян – учасників зібрання. Публічне обговорення таких висновків, виявлених недоліків, привернення до них уваги є важливим засобом покращення роботи органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, довіри громадян до міліції тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що для вирішення питання про встановлення та підтримання належного режиму законності у суспільстві необхідні спеціальні інструменти його забезпечення та гарантії, серед яких на особливу увагу заслуговують адміністративний контроль і нагляд. Нині місцеві державні адміністрації та суди здійснюють контроль за станом реалізації прав громадян на мирні зібрання. Адміністративно-наглядова діяльність ОВС проявляється у перевірках дотримання громадянами (їх об'єднаннями) громадського порядку і правил безпеки загальнообов'язкового характеру у встановленому законодавством порядку. В умовах реформування влади саме нагляд найбільше відповідає поняттю адміністративно-правової гарантії законності проведення мирних зібрань. Водночас є потреба в удосконаленні законодавства стосовно порядку мирних зібрань, зокрема встановлення заходів адміністративної відповідальності до порушників цих приписів із числа посадових осіб державних органів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами від 01 січня 2005 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Загальна декларація прав людини ООН від 10 грудня 1948 р. // Голос України. – 2008. – № 236.
3. Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. // Закони України : Міжнародні договори України. – К., 1998. – Т. 14. – С. 713–728.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Голос України. – 2001. – № 3.
5. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
6. Про порядок організації і проведення мирних заходів : проект Закону України від 6 травня 2008 р. № 2450 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12207.
7. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. № 9306 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88/print1397401508670566>.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 р. № 8073-Х : за станом на 17 серпня 2014 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
10. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
11. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон від 06 липня 2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 37. – Ст. 446.
12. Студеникина М.С. Государственные инспекции в СССР / М.С. Студеникина. – М. : Юрид. лит., 1987. – 108 с.
13. Старосьцяк Е. Элементы науки управления / Е. Старосьцяк. – М. : Прогресс, 1965. – 198 с.
14. Собакарь А.О. Адміністративний нагляд як спосіб забезпечення законності в публічному управлінні / А.О. Собакарь // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–1. – С. 273–275.
15. Адміністративне право України : підручник для юрид. вузів і фак. / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцький, В.М. Гарашук та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – 520 с.
16. Руководящие принципы по свободе мирных собраний. Подготовлены Советом экспертов БДИПЧ ОБСЕ по вопросам свободы собраний. Варшава, 2007 год [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.osce.org/odihr.

17. Разаренов Ф.С. Административный надзор советской милиции : учеб. пособ. / Ф.С. Разаренов, С.И. Котюргин ; М-во внутр. дел. – М. : Учеб.-метод. пособ., 1979. – 71 с.
18. Бахрах Д.Н. Управленческий цикл. // Правоведение. – 1976. – № 2. – С. 46–53.
19. Результати експертизи проекту Закону України «Про порядок організації і проведення мирних заходів» Українським незалежним центром політичних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/4327/lang/www.ipc.kiev.ua>.

МАЗАРАКІ Н. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри комерційного права
(Київський національний
торговельно-економічний університет)

УДК 342.9

ДЖЕРЕЛА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

У статті обґрунтовується необхідність розробки єдиної концепції джерел адміністративного права. Висвітлено ключові розбіжності в розумінні джерел адміністративного права представниками вітчизняної адміністративно-правової науки. Сформульовано низку теоретичних положень, спрямованих на формування консолідованого підходу до визначення та систематизації джерел адміністративного права.

Ключові слова: адміністративне право, норма права, форма права, джерело права.

В статье обосновывается необходимость разработки единой концепции источников административного права. Освещены ключевые расхождения в понимании источников административного права представителями отечественной административно-правовой науки. Сформулирован ряд теоретических положений, направленных на формирование консолидированного подхода к определению и систематизации источников административного права.

Ключевые слова: административное право, норма права, форма права, источник права.

The article grounds the necessity of developing a unified concept of administrative law sources. Highlight key differences in the understanding of administrative law sources by representatives of the domestic administrative-law science. A number of theoretical propositions, aimed to consolidated definition and systematization of administrative law sources, were made.

Key words: administrative law, rule of law, form of law, source of law.

Вступ. Реформування вітчизняного адміністративного права, яке ознаменувалося тектонічними змінами в його структурі, ідеології та цілеспрямованні, актуалізує проблему систематизації джерел цієї фундаментальної галузі. Цілком очевидно, що без чіткого визначення джерел адміністративного права неможливо вибудувати цілісне уявлення

про його межі, форми та зміст, а отже, і вибудувати цілісну концепцію галузевого розвитку. Невизначеність у цьому питанні ускладнює вирішення широкого кола наукових і практичних завдань, починаючи від формування засад адміністративно-правової науки і закінчуючи вирішенням конкретних юридичних справ.

Постановка завдання статті полягає в тому, щоб на основі аналізу сучасних наукових підходів довести необхідність вироблення єдиної концепції джерел вітчизняного адміністративного права.

Результати дослідження. З огляду на свою беззаперечну важливість і значущість проблематика джерел адміністративного права привертає пильну увагу наукового загалу. Її ґрунтовний розгляд здійснюється в працях Ю.П. Битяка, В.В. Коваленка, Т.О. Коломоща, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, В.І. Курила, С.Г. Стеценка та інших відомих правників. Разом із тим аналіз тематичних досліджень змушує констатувати відсутність єдиного підходу до розуміння сутності джерел адміністративного права.

У юридичній літературі наводяться принципово різні дефініції відповідного поняття, пропонуються різні класифікації, на користь авторських підходів наводяться контрадикторні аргументи.

Так, наприклад, Ю.П. Битяк розуміє під джерелами адміністративного права «прийняті уповноваженими органами акти правотворчості, які цілком складаються з адміністративно-правових норм чи містять хоча б одну з таких норм [1, с. 45]». Водночас до переліку таких джерел автор відносить Конституцію України; міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України; акти, що мають силу закону (закони, кодекси, декрети уряду); постанови Верховної Ради України; укази та розпорядження Президента України; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України; накази керівників центральних органів виконавчої влади, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій; рішення органів місцевого самоврядування, а також рішення Конституційного Суду України. При цьому віднесення до переліку джерел адміністративного права рішень Конституційного Суду України обґрунтовано тим, що такі рішення можуть тлумачити окремі адміністративно-правові норми або скасовувати їх з огляду на невідповідність Конституції України [1, с. 46–47].

На думку С.Г. Стеценка, коло джерел адміністративного права обмежується актами чинного законодавства: Конституцією України, законами, кодексами, а також підзаконними нормативно-правовими актами Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, керівників державних підприємств, установ та організацій. Крім того, С.Г. Стеценко відносить до джерел адміністративного права міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України [2, с. 38–44].

Визначаючи джерела адміністративного права як «зовнішню форму вираження його норм», В.К. Колпаков включає до їх переліку Конституцію України, законодавчі акти (закони, кодекси, положення, статuti тощо), постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, нормативні акти органів виконавчої влади (зокрема, постанови і розпорядження уряду, положення, статuti і павила, затверджені урядом, а також накази та інструкції керівників міністерств і відомств), накази керівників державних підприємств, об'єднань, установ та організацій, розпорядження місцевих державних адміністрацій, нормативні акти місцевих рад та їх виконкомів, міждержавні угоди, міжнародно-правові акти, ратифіковані і визнані державою, акти судових органів [3, с. 166–167].

У монографії «Джерела адміністративного права» А.В. Константи́й розглядає останні як зовнішні форми встановлення і виразу загальнообов'язкових правил поведінки, які регулюють відносини у сфері державного управління, акти правотворчості державних органів (законодавчих, виконавчих, судових, господарського управління), місцевих рад та їх виконкомів, а також громадських організацій, якщо ті виконують функції орга-

нів влади [4, с. 6–23]. На думку автора, такими джерелами слід вважати нормативно-правові акти органів державної влади та місцевого самоврядування, міжнародно-правові договори України, рішення судів, правові звичаї, адміністративні договори та навіть безпосереднє волевиявлення народу на референдумі, адже «по-перше, закони та інші рішення, прийняті таким чином мають вищу юридичну силу відносно законодавчих актів Верховної Ради України, а, по-друге, вони не потребують будь-якого затвердження державними органами [4, с. 17–18]».

На думку В.І. Курила, до сучасної системи джерел адміністративного права України належать такі: 1) адміністративно-правові концепції та доктрини; 2) адміністративно-правові акти; 3) акти органів державного управління; 4) акти судових органів; 5) адміністративні договори та угоди; 6) природне право; 7) адміністративно-правові звичаї; 8) адміністративно-правові прецеденти [5, с. 31].

Найбільш дискусійні моменти такого підходу (зокрема, визнання джерелами адміністративного права адміністративно-правових концепцій і доктрин, звичаїв і прецедентів) В.І. Курило аргументує такими міркуваннями.

«Адміністративно-правові концепції і доктрини конкретизують та деталізують принципи адміністративного права, – пише автор, – вони є правовим базисом, свого роду зачатком правової норми, з якого вона формується і народжується відповідно до об'єктивних умов економічного і соціального розвитку. Природно, що такі основоположні ідеї є джерелом адміністративного права...» [5, с. 31].

Доводячи слушність визнання джерелом адміністративного права правових звичаїв, В.І. Курило апелює до п. 2 розділу 1 Національної Програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки, оскільки вона, за словами автора, встановлює козацькі однострої, звання, нагороди, символіку та відзнаки. Звідси робиться принциповий висновок про те, що подібні нормативно-правові акти «за джерело права мають правовий звичай» [3, с. 31–32].

Що ж до адміністративно-правових прецедентів, то їх належність до джерел адміністративного права обґрунтовується наявністю великої кількості правових колізій і прогалин, унаслідок чого «державні органи часто змушені вирішувати конкретні адміністративні справи, керуючись загальноновизнаними правовими принципами, створюючи тим самим прецеденти. Даючи тлумачення норм права у випадку їх колізійності чи наявності прогалин у праві, колегії Верховного Суду України з адміністративних питань та колегії Вищого адміністративного суду України (далі – ВАС України) фактично створюють норму права, якою керуються суди при вирішенні всіх інших аналогічних адміністративних справ» [3, с. 32].

У свою чергу, А.А. Іванищук тлумачить джерела адміністративного права в максимально широкому сенсі, включаючи до їх системи Конституцію України, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори, акти міжнародних організацій, загальні принципи права, традиції, звичаї, мораль, рішення вітчизняних і зарубіжних судових установ. Більш того, поряд із нормативно-правовими актами, А.А. Іванищук пропонує вважати джерелами права затверджені цими актами статuti, положення, інструкції та концепції, спрямовані на регулювання адміністративно-правових відносин [6, с. 355–356].

Звісно, таке розмаїття думок аж ніяк не сприяє впорядкуванню понятійно-категоріального апарату та формуванню єдиного теоретичного базису адміністративного права. Не йде воно на користь і юридичній практиці, оскільки за таких умов вельми складно (а інколи й взагалі неможливо) вирішити проблему колізій та конкуренції правових норм, уникнути прийняття суперечливих рішень, запобігти різнобою в нормотворчій і правозастосовній діяльності.

Таким чином, існує необхідність вироблення єдиного концептуального підходу до розуміння джерел адміністративного права – підходу, який би ґрунтувався на єдиних

засадах, охоплював ключові аспекти цього багатогранного явища, мав на меті гармонізацію теоретичних положень і юридичної практики. У контексті окресленого завдання вважаємо за доцільне висловити низку міркувань щодо сутності й типології джерел вітчизняного адміністративного права.

Як відомо, у сучасній правовій науці існують різні підходи до розуміння джерел права: матеріальний, ідеологічний та формально-юридичний та інші [7, с. 139–149; 8, с. 148; 9, с. 56].

Так, під джерелами права в матеріальному сенсі розуміють матеріальні умови людської життєдіяльності, які обумовлюють появу й функціонування юридичних норм. Згідно із цією концепцією право – це надбудова, зведена на базі соціальних, економічних і політичних відносин, які формуються в суспільстві. Такі відносини вимагають правової регламентації, а отже, диктують необхідність створення правових норм, тобто викликають їх до життя.

Джерелами права в ідеологічному розумінні вважаються основоположні ідеї, на яких ґрунтуються функціонування суспільства, діяльність держави та відносини між людьми. В основі цього розуміння лежить думка про те, що хоча матеріальні умови суспільного життя і впливають на розвиток права, однак їхній вплив, по суті, є опосередкованим. Адже і форми власності, і способи господарювання, і політична організація влади, і міжособистісні стосунки завжди вибудовуються на ґрунті ідеології, пануючої в суспільстві. Звідси випливає, що через вплив на матеріальні умови суспільного життя ідеологія визначає зміст і структуру об'єктивного права.

І, нарешті, у формально-юридичному розумінні джерела права розуміються як спосіб зовнішнього вираження правових норм. Відповідно до цього підходу джерелом права виступає все те, що закріплює право; все те, що розкриває його сутність; все те, звідки людина може отримати інформацію про його зміст.

Нині саме цей підхід домінує у вітчизняній адміністративно-правовій науці. Саме на ньому ґрунтуються більшість доктринальних визначень і класифікацій. І це закономірно, адже, на відміну від інших підходів до розуміння джерел права, які мають переважно теоретичний характер, тільки формально-юридичний підхід дозволяє знайти відповіді на низку важливих практичних питань: «Звідки можна отримати інформацію про зміст юридичних норм?», «Наскільки ті чи інші норми є обов'язковими?», «Якими нормами слід керуватись у разі їх колізії?», «Яким чином творяться норми права?», «Як вони узгоджуються поміж собою?» і т.п.

Проте аналіз спеціальних досліджень свідчить, що далеко не всі прибічники формально-юридичного підходу рахуються з його вихідними положеннями. Усупереч існуючій парадигмі вони поєднують в авторських визначеннях і класифікаціях принципово різні аспекти творення та функціонування джерел адміністративного права. Дехто включає в єдину класифікацію і форми вираження правових норм, і способи їх творення (причому останні розглядаються вибірково, без чітко визначеної системи). Дехто «змішує» офіційну та функціональну типології джерел права, розглядаючи в якості різних джерел одні й ті самі правові акти: закони, які закріплюють статuti (закони і статuti), постанови, які затверджують положення (постанови і положення), накази, що містять інструкції (накази та інструкції) і т.п. А хтось взагалі виходить за межі формально-юридичного підходу, і поряд із формами об'єктивного виразу права включає до системи його джерел «позаправові» соціальні регулятори (мораль, традиції тощо).

На наш погляд, подібні відхилення від базисних принципів формально-юридичного розуміння джерел права мають радше від'ємний, аніж позитивний ефект. Здебільшого вони вносять сум'яття в наукову думку, дезорієнтують галузевих дослідників, скеровують хід подальших наукових пошуків у діаметрально протилежні напрями.

Вважаємо, що формально-юридичне уявлення про джерела сучасного адміністративного права повинно ґрунтуватись на такому:

по-перше, під джерелами права слід розуміти лише джерела нормативно-правової інформації, тобто інформації про зміст конкретних правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою й забезпечених її примусом. Ні витoki формування таких правил, ні процес їх створення, ані їх соціальні детермінанти у формально-юридичному сенсі джерелами адміністративного права слугувати не можуть;

по-друге, коло джерел адміністративного права не вичерпується актами законодавства (законами та підзаконними нормативно-правовими актами). Подібне уявлення про їх природу – це рефлексія радянської правової доктрини, яка постулювала право як «зведену в закон волю панівного класу». Об'єктивно перелік джерел сучасного адміністративного права значно ширший, він охоплює цілу низку «незаконодавчих» джерел, якими визначаються (закріплюються, виражаються, конкретизуються) загальнообов'язкові правила поведінки у сфері публічного адміністрування;

по-третє, при всій різноманітності джерел адміністративного права їх система має чітко окреслені межі. До неї входять далеко не всі соціальні регулятори, а лише ті, які держава визнала загальнообов'язковими та юридично-значущими. Іншими словами, джерела інших соціальних норм (традицій, звичаїв тощо) мають розглядатись як адміністративно-правові тільки за умови їх державного санкціонування. Тільки за цієї умови відповідні соціальні норми набувають правового характеру, а їх джерела трансформуються в джерела права.

У цьому контексті доцільно підкреслити важливість урахування положень загальної правової теорії, що суворо розмежує матеріальний, ідеологічний та формально-юридичний підходи до розуміння джерел права. «Змішування» цих підходів при здійсненні галузевих досліджень – серйозна методологічна помилка. Досить часто вона призводить до формулювання хибних положень і висновків, побудови суперечливих дефініцій і класифікацій.

Наочним прикладом може слугувати висновок про включення в єдину класифікацію джерел адміністративного права законодавчих актів, доктрин, концепцій, звичаїв, прецедентів, а також ідей природного права. Цілком очевидно, що відповідна класифікація ґрунтується на різних критеріях (а отже, суперечить правилам формальної логіки), характеризується неповнотою (зокрема, не враховує багатьох ідеологічних і соціальних витоків права), «розмиває» уявлення про природу та сутність джерела права як такого. З огляду на це вона (власне, як і взагалі будь-яка інша концепція, побудована шляхом еkleктичного поєднання принципово відмінних ідей) навряд чи здатна претендувати на широке визнання та застосування.

З іншого боку, не менш помилковою є сліпа, суто механічна екстраполяція загальнотеоретичних положень у площину теорії адміністративного права. Будучи квінтесенцією знань про національну правову систему, ці положення мають міжгалузевий характер і не завжди повною мірою відбивають специфіку функціонування та розвитку певних юридичних галузей. Адже цілком очевидно, що джерельні бази різних галузей різняться як за своєю структурою (читай – за переліком галузевих джерел права), так і за роллю та значенням кожного окремо взятого джерела.

Зокрема, якщо в системі приватноправових галузей (цивільне право, господарське право та ін.) помітна роль відведена правовому звичаю, то для вітчизняного публічного права (адміністративного, кримінального тощо) таке джерело взагалі не властиве. Наприклад, нині дуже складно віднайти бодай один показовий приклад державного санкціонування звичаїв як джерел адміністративного права, обов'язкових для врахування, наділених юридичним значенням, забезпечених державним примусом. Поодинокі приклади, які наводяться в спеціальній літературі, здебільшого не є переконливими.

Та ж сама Національна програма відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки насправді не встановлює жодних вимог нормативного характеру. У згаданому вище п. 2 розділу 1 цієї програми міститься вимога до Координаційної

ради з питань розвитку українського козацтва: «Вирішити в установленому порядку питання щодо встановлення козацьких одностроїв, звань, нагород, символіки та відзнак» [10]. Безсумнівно, у цьому випадку має місце індивідуальний припис, а не правова норма, тож визнати його (власне, як і інші подібні випадки [11; 12]) прикладом належності звичаю до джерел адміністративного права, а ргіогі неможливо.

Аналогічний висновок може бути зроблено й стосовно юридичного прецеденту, який на загальноправовому рівні розглядається як джерело об'єктивного права. Та чи є він джерелом права адміністративного? Чи вважати обґрунтованим твердження про те, що «адміністративно-правовий прецедент має всі підстави бути віднесеним до джерел адміністративного права України [3, с. 32]»? На ці питання важко дати ствердну відповідь.

Той факт, що державні органи під час прийняття офіційних рішень керуються не тільки законом, а й ідеями верховенства права та іншими міркуваннями зовсім не означає, що вони при цьому створюють прецедентні норми, тобто правила, обов'язкові для врахування при вирішенні всіх інших справ аналогічного характеру. Як відомо з теорії права, прецедент може бути вироблений тільки в ході вирішення конкретної юридичної справи. В Україні ж індивідуальні рішення органів влади не є загальнообов'язковими. Вони розраховані на одноразове використання та стосуються лише конкретного суб'єкта. Інші суб'єкти владних повноважень, у тому числі організаційно підпорядковані, можуть їм слідувати, однак не в обов'язковому порядку, а виключно на власний розсуд.

Знову ж таки тлумачні акти вищих судових інстанцій мають на меті якнайбільш повне розкриття змісту юридичних норм, а не створення принципово нових (у тому числі прецедентних) правил поведінки. Тлумачення не повинно підміняти собою правотворчість, а тлумачний акт – виступати самостійним джерелом права. Таким чином, і цей аргумент на користь належності прецедентів до системи джерел адміністративного права видається неспроможним як у науковому плані, так і в плані практичному.

Висновки. У цілому на підставі викладеного можемо констатувати необхідність зваженого (певною мірою навіть обережного) підходу до використання загальнотеоретичних положень при побудові галузевої концепції джерел адміністративного права. Грунтуючись на здобутках загальної теорії права, така концепція повинна максимально точно відбивати закономірності функціонування адміністративно-правової галузі та адміністративно-правових відносин.

На жаль, формат наукової статті не дозволяє здійснити глибокий аналіз усіх існуючих поглядів на природу зміст і систему джерел адміністративного права, а також надати вичерпну характеристику цього багатоаспектного явища. Власне кажучи, це дослідження переслідує дещо інші цілі: окреслити проблему відсутності єдиної доктринальної концепції джерел адміністративного права, з'ясувати ключові розбіжності в їх розумінні, та на підставі критичного аналізу сучасних наукових підходів сформулювати теоретичний базис для їх подальшого узгодження й консолідації. Якою мірою це вдалося – вирішувати читачеві. Та, гадаю, навіть у разі їх неоднозначного сприйняття науковим загалом, викладені міркування послужать конструктивній меті, що дали імпульс подальшому обговоренню проблематики джерел адміністративного права.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право України / [Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.]; за ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
2. Стеценко С.Г. Адміністративне право України / С.Г. Стеценко. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
3. Колпаков В.К. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України» / В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць. – К. : Ін Юре, 2014. – 240 с.
4. Константий А.В. Джерела адміністративного права : [монографія] / А.В. Константий. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2005. – 120 с.

5. Курило В.І. Про систему джерел адміністративного права України / В.І. Курило // Юридичний вісник. – 2009. – № 2 (11). – С. 30–33.
6. Іванишук А.А. Нормативне регулювання діяльності судової гілки влади: нормативно-правові аспекти / А. А. Іванишук // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 355–358. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_1_62.pdf
7. Марчук В.М. Нариси теорії права / В.М. Марчук, Л.В. Ніколаєва. – К. : Книга, 2004. – 376 с.
8. Тополь Ю.О. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення / Ю.О. Тополь // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1. – С. 145–151.
9. Забокрицький І.І. Поняття джерел конституційного права: проблеми визначення / І.І. Забокрицький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Право». – 2013. – № 6. – Ч. 1. – С. 55–59.
10. Указ Президента України від 15 листопада 2001 року № 1092/2001 «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки» // Офіційний вісник України. – 2001. – № 47. – Ст. 2055.
11. Указ Президента України від 4 січня 1995 року № 14/95 «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва» // Урядовий кур'єр. – 1995. – № 5. – Ст. 8.
12. Указ Президента України від 4 травня 2007 року № 378/2007 «Про заходи з підтримки розвитку Українського козацтва» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 7. – Ст. 127.

МАКУШЕВ П. В.,

кандидат юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

ЛЯСКОВЕЦЬ О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

УДК 349.2

ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена важливості дослідження системи принципів організації та діяльності Державної виконавчої служби України, що обумовлюється їх своєрідною несучою конструкцією, на якій базуються і реалізуються окремі норми права, що визначають структуру, правовий статус та правозастосовну діяльність цього державного органу.

Ключові слова: принципи діяльності державної виконавчої служби, функціональні принципи, адміністративно-процесуальне регулювання.

Статья посвящена важности исследования системы принципов организации и деятельности Государственной исполнительной службы Украины, которая обусловлена своеобразной несущей конструкцией, на которой базируются и реализуются отдельные нормы права, и определяют структуру, правовой статус, а также правоприменительную деятельность данной службы.

Ключевые слова: *принципы деятельности государственной исполнительной службы, функциональные принципы, административно-процессуальное регулирование.*

Article is devoted to the importance of the study of the principles of organization and activities of State executive service of Ukraine, which is a kind of carrier obumovlena konstruksieygde based and implemented separate rule of law and determine the structure, legal status and enforcement activities of the service.

Key words: *principles of action of state executive service, functional principles, administrative protsesualnoe regulation.*

Вступ. Принципи права – це основні ідеї, вихідні положення, які закріплені в законі, мають загальну значущість, вищу імперативність і відображають суттєві положення права. Вони є основним критерієм для правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів, зокрема державної виконавчої служби.

Це особливо важливо для державних виконавців, які за характером діяльності нерідко потрапляють у ситуації, коли вони потребують принципу верховенства права щодо них самих.

На думку М.Й. Штефана, важливість принципу «обов'язковості вимог державного виконавця та своєчасності виконання рішень» незаперечна і потребує активної та рішучої державної підтримки. Обов'язковість виконання вимог державного виконавця забезпечується низкою негативних наслідків, спричинених невиконанням порушником означених вимог: стягнення виконавчого збору, цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність. Наразі існують державні органи, які цілком виведені з-під реального впливу державної виконавчої служби на шкоду державним інтересам [8, с. 216].

Оскільки зайшла мова про принципи, то доцільно було б здійснити науковий аналіз принципів діяльності й організації Державної виконавчої служби України, оскільки вони є своєрідним орієнтиром для виявлення проблем її функціонування.

Постановка завдання. Стаття присвячена важливості дослідження системи принципів організації та діяльності Державної виконавчої служби України, що обумовлюється їх своєрідною несучою конструкцією, на якій базуються і реалізуються окремі норми права, що визначають структуру, правовий статус та правозастосовну діяльність цього державного органу.

Результати дослідження. Принцип (від латинського «principium» – першооснова, основа) як поняття в теорії відображає в системі державного управління закономірності, відносини, взаємозв'язки між її елементами [10].

Принципи синтезують і відбивають об'єктивність законів суспільного розвитку, характерні риси практики управління.

Практична дія принципів державного управління також не залежить від них самих, а цілком визначається відношенням до них людей. Мало знати принципи, треба ще хотіти і могли застосовувати їх в управлінських процесах.

Аналіз чинного законодавства дозволяє виділити дві групи принципів функціонування Державної виконавчої служби України:

– спеціальні (властиві лише діяльності Державної виконавчої служби України).

До загальних принципів належать такі: верховенство права, законності правової впорядкованості, системності, гласності, пріоритетності прав громадян, реординації, субординації, науковості, комбінування, професіоналізму і компетентності, персональної відповідальності, компетенційності, контролю, неупередженості, планомірності.

До спеціальних відносяться такі принципи: одноособовості прийняття рішення в конкретному виконавчому провадженні, своєчасності виконання рішень, обов'язковості вимог державного виконавця, повного виконання рішень, безпосередності виконавчої діяльності.

Характеризуючи принципи діяльності Державної виконавчої служби України, необхідно виділити принцип верховенства права. У ньому втілюється забезпечення неухильного дотримання прав і свобод стягувача, боржника та інших учасників виконавчого провадження, адміністративного та судового оскарження суб'єктами виконавчого провадження рішень, дій або бездіяльності державних виконавців та інших посадових осіб Державної виконавчої служби [2]. На запровадження цього принципу слід спрямувати роботу з формування правової свідомості учасників виконавчого провадження.

Одним із загальних принципів організації діяльності Державної виконавчої служби України виступає принцип законності.

Принцип законності є базовим у будь-якій державі. Згідно зі статтею 19 Основного Закону України органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, передбачений Конституцією України.

Дотримання законності в діяльності Державної виконавчої служби України означає:

- дотримання посадовими особами Державної виконавчої служби України нормативно-правових актів та індивідуальних актів управління;
- узгодженість індивідуальних актів управління з нормами нормативно-правових актів, а також індивідуальними актами вищого рівня;
- прийняття управлінських рішень посадовими особами Державної виконавчої служби не лише відповідно до «букви закону», тобто чинного законодавства та підзаконних нормативних актів, але й «духу закону», тобто принципів права, згідно з якими і були прийняті відповідні норми чи рішення.

Остання ознака є особливо важливою через наявність в органах Державної виконавчої служби України такої характерної можливості, як свобода адміністративного розсуду.

Тісно пов'язаний із принципом верховенства права і законності принцип правової впорядкованості. Цей принцип об'єктивно обумовлює необхідність головним чином законодавчого визначення, причому в «правових» законах, основних аспектів цілей, функцій, структур, процесу самих принципів організації та діяльності органів Державної виконавчої служби України [9].

Серед загальних принципів функціонування Державної виконавчої служби України важливе значення має принцип системності. Сутність цього принципу полягає в об'єднанні при відповідній диференціації, окремих взаємообумовлених видів діяльності, необхідних для реалізації конкретних цілей Державної виконавчої служби України та управління нею.

Недооцінка Державної виконавчої служби України як цілісної системи у всьому різноманітті її внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків може призвести до непогодженості окремих сторін її діяльності, суперечливості прийнятих рішень управління.

Використовуючи принцип гласності, суспільство здійснює контроль за діяльністю органів Державної виконавчої служби України. У результаті цього послідовне дотримання принципу гласності активно працює на процес зміцнення законності. Зміст гласності як принципу в діяльності органів Державної виконавчої служби України – це забезпе-

чення правдивою, своєчасною інформацією громадськість, учасників виконавчого провадження та осіб, які залучаються до проведення виконавчих дій.

Принцип пріоритетності прав громадян юридично пов'язує і позитивно обмежує дії держави та її органів. Визначивши права та свободи людини як найвищу цінність, Конституція України закріпила їх визначальними для діяльності та політики держави. Відповідно кожен орган Державної виконавчої служби повинен створюватись і функціонувати не задля задоволення тих чи інших потреб державних виконавців, а для найповнішої реалізації інтересів громадян країни та публічного інтересу.

Реалізація принципу реординації у виконавчому провадженні проявляється так: стягувач звертається до відповідного відділу Державної виконавчої служби України з вимогою про примусове виконання рішення суду або іншого юрисдикційного органу, при цьому він має право отримати стягувальні суми чи майно в строки, передбачені законодавством, з дотриманням усіх його прав та інтересів без завдання йому будь-якої шкоди, але сам повинен дотримуватися правил виконавчого провадження, не перешкоджати державному виконавцю при проведенні виконавчих дій, виконувати всі його вимоги та не вчиняти правопорушень, за які у виконавчому провадженні встановлена відповідальність. Державний виконавець, що відкрив виконавче провадження, вправі вимагати належного виконання сторонами своїх обов'язків, а також сам наділений широким колом прав, що сприяють виконанню ним своїх службових обов'язків.

У свою чергу, В.С. Щербак дає характеристику ще кількох принципів, а саме: принцип субординації проявляється у відносинах підпорядкованості органів Державної виконавчої служби України органам Міністерства юстиції України. Проте, крім системи підпорядкування відділів Державної виконавчої служби України відповідним управлінням юстиції, існує внутрішня система підпорядкування в самій Державній виконавчій службі, що полягає в особливому порядку призначення на посаду та звільнення з посади державних виконавців.

Принцип комбінування спрямований на недопущення дублювання і паралелізму в управлінській діяльності структурних підрозділів Державної виконавчої служби України, непогодженості між ними, наявності зайвих проміжних ланок, відсутності, недостатності та застарілості правової регламентації їх статусу.

Принцип професіоналізму і компетентності посадових осіб Державної виконавчої служби України включає в себе чинники, які різні за своєю сутністю, але взаємообумовлені та взаємопов'язані.

Принцип персональної відповідальності посадових осіб Державної виконавчої служби України займає особливе місце в системі принципів і відіграє важливу роль у практичній реалізації завдань і функцій Державної виконавчої служби України. Такий принцип закріплює саме юридичну відповідальність: кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільно-правову. Насамперед посадова особа органів Державної виконавчої служби України несе відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків.

Принцип контролю знаходить своє практичне втілення в повноваженні відповідних органів Міністерства юстиції України перевіряти ефективність діяльності, що проводиться органами Державної виконавчої служби України (далі – ДВС України).

Принцип неупередженості державного виконавця спирається на процедуру самовідводу державного виконавця або його відводу сторонами, або їх представниками. Загальними підставами для відводу мають бути заінтересованість у результаті виконання рішень або інші обставини, що викликають сумнів у неупередженості державного виконавця [9].

Принцип пріоритетності звернення стягнення на майно боржників-громадян встановлює, що стягнення насамперед звертається на наявні в боржника грошові кошти та інше майно, і лише за їх відсутності – на заробітну плату та інші види доходів боржника.

Принцип безпосередності виконавчої діяльності полягає в наданні повноважень на вчинення дій виконавчого провадження лише одному державному виконавцю.

Отже, зазначені принципи організації та діяльності органів ДВС України не є вичерпними. Цей перелік можна продовжувати і звужувати. Принципи функціонування Державної виконавчої служби є системою, у якій вони взаємопов'язані та взаємозалежні. Тому порушення одного з них може призвести до порушення інших. Успіх їх реалізації досягається послідовним застосуванням усієї системи принципів і кожного з них окремо.

Із часів становлення України як самостійної, незалежної, соціально-демократичної держави найбільш популярною юридичною асоціацією була адвокатура (Закон України «Про адвокатуру»). Її принципи, форми та функції лягли в основу розвитку нотаріату, який першим став державно-асоційованою організацією, що поєднує в собі державних та приватних нотаріусів (ст. 1 Закону України «Про нотаріат»). З позиції порівняльно-правової теорії це дає нам змогу по-новому дивитися на розвиток ДВС України, що в перспективі може стати державно-асоційованою організацією з основною функцією – примусове вилучення майна адміністративно-правовими засобами щодо виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів, які вчинятимуться державними і приватними виконавцями.

Саме майно, що примусово вилучається за рішенням суду та іншого юрисдикційного органу ДВС України, досліджуємо як складову об'єкта адміністративно-примусової діяльності у виконавчому провадженні. Особливість цієї складової полягає в тому, що примусово вилучене майно виступає предметом примусово-виконавчої діяльності державного виконавця у зв'язку з тим, що воно має матеріальні ознаки: форму, обсяг (кількісно-якісні характеристики), розташування в просторі за певним масштабом, перебування в часі, наявність у певного кола осіб (боржника, виконавця, стягувача, тощо). У залежності від суб'єкта виконавчого провадження майно буває власністю боржника, стягувача або інших осіб, які відповідають субсидіарно чи солідарно за поведінку боржника, що підтверджується, наприклад, судовим рішенням. З одного боку, примусово вилучене майно виступає об'єктом відносин власності, а з іншого – складовою об'єкта примусового виконання рішень суду або іншого юрисдикційного органу у виконавчому провадженні. Тобто в процесі другої об'єктивації таке майно виступає предметом адміністративно-примусової діяльності ДВС України як матеріалізована субстанція. І суд або інший юрисдикційний орган вказує в рішенні на майно (матеріалізовану субстанцію як предмет примусового вилучення), а ДВС України в особі державного виконавця, адміністративно-правовими засобами точно, однозначно і правильно повинно визначити досліджувану об'єктивацію майна як предмета з його юридичними і фактичними зв'язками з тим чи іншим суб'єктом. Тобто державний виконавець на фаховому рівні повинен розтлумачити об'єктивні, майново-предметні, суб'єктивні зв'язки для уникнення помилок при здійсненні виконавчого провадження при реалізації рішення суду або іншого юрисдикційного органу майнового характеру.

Дослідження адміністративно-правової діяльності ДВС України щодо примусового виконання рішень майнового характеру буде не повним без визначення принципів, тобто основоположних засад такої діяльності.

Принцип (лат. *principium* – «основа, початок») – «основне, вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії... внутрішнє переконання, норма або правило поведінки» [10].

Принципами права А.М. Колодій, Н.І. Матузов, А.В. Малько вважають «основоположні начала, ключові ідеї права, що визначають та виражають його сутність..., об'єктивні властивості права. Вони відображають закономірності суспільного розвитку, потреби даного суспільства» [4, с. 6]. Таке розуміння принципів права ми вважаємо доцільним, якщо зазначені ідеї не відірвані від суспільного життя і належним чином забезпечують його нормативно-правове регулювання.

Значну увагу принципам виконавчого провадження як основній діяльності ДВС України приділено такими вченими, як Ю.В. Білоусов, В.А. Кройтор, М.М. Фролов, Н.М. Ясинок. Так, Ю.В. Білоусов визначає під принципами виконавчого провадження закріплені в правових нормах основні засади, керівні положення, які визначають організацію органів державної виконавчої служби, зміст і спрямованість її діяльності, правовий статус учасників виконавчого провадження [5].

В.А. Кройтор, М.М. Фролов, Н.М. Ясинок під принципами виконавчого провадження розуміють систему нормативно закріплених основних ідей, положень, що визначають сутність і зміст правових відносин, які виникають при примусовій реалізації рішень судових та інших юрисдикційних органів [5].

Підсумовуючи висловлене, наведемо власне розуміння поняття принципів виконавчого провадження щодо примусового виконання рішень майнового характеру як ґрунтовної діяльності ДВС України. Під ними вбачаємо систему нормативно закріплених основоположних ідей, що відображають сутність, закономірності будови, особливості функціонування та розвитку ДВС України щодо здійснення примусового виконавчого провадження рішень судових та інших юрисдикційних органів майнового характеру.

При аналізі наукових джерел цікавими постають думки В.А. Кройтора, М.М. Фролова, Н.М. Ясинок щодо значення принципів виконавчого провадження: виступають орієнтиром у нормотворчій діяльності, дозволяючи удосконалювати законодавство про виконавче провадження у відповідності до основних ідей; дозволяють органам примусового виконання й особам, які беруть участь у виконавчому провадженні, забезпечити правильне розуміння законодавства про виконавче провадження і застосовувати його у відповідності з його суттю [5].

Якщо на функціональних принципах будується адміністративне та адміністративно-процесуальне регулювання діяльності ДВС України щодо примусового виконання рішень майнового характеру, то примусове виконавче провадження безпосередньо забезпечується спеціальними принципами, в основі яких лежить примусовість виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів державним виконавцем. До цієї групи принципів входять:

1) принцип примусового захисту власності та інтересів стягувача, що базується на застосуванні державним виконавцем заходів адміністративно-правового примусу в ході здійснення виконавчого провадження з метою відновлення майнових прав стягувача. Примусовість у контексті аналізованого принципу виступає процесом адміністративного та адміністративно-процесуального впливу державного виконавця не тільки на боржника, але й на інших учасників виконавчого провадження, у тому числі державні, колективні й приватні організації – юридичні особи, а також на посадовців (осіб, що здійснюють керівну функцію), які є носіями інформації про власність, майно, фінансовий стан та доходи боржника;

2) принцип безпосередності примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів визначає, що примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, у тому числі майнового характеру, здійснюється державними виконавцями районних, міських (міст обласного значення), районних у містах відділів ДВС України. Як зазначає М.Й. Штефан, винятком із принципу безпосередності є можливість здійснення примусових виконавчих дій іншими органами, організаціями та посадовими особами на вимогу чи за дорученням державного виконавця (ч. 3 ст. 2, ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження»). Вказані науковцем винятки з принципу безпосередності виконавчого провадження за логічним розмірковуванням є опосередкованим виконанням доручень державного виконавця щодо примусової реалізації рішень суду та інших юрисдикційних органів і не входять до змісту цього принципу [8];

3) принцип опосередкованості примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів є важливим у зв'язку з тим, що під час виконавчого проваджен-

ня державний виконавець для захисту прав, свобод та інтересів стягувача адміністративно-правовими засобами впливає на інших суб'єктів, які безпосередньо реалізують рішення суду, опосередковане постановою державного виконавця, впливаючи на майно і доходи боржника. За принципом опосередкованості примусового стягнення майна за рішенням суду чи іншого юрисдикційного органу ДВС України фактично делегує повноваження здійснювати стягнення та контроль за надходженням майна та коштів боржника з вирахуванням уповноваженими суб'єктами необхідних за процентною кількістю і якістю окреслених надходжень. Вважаємо таку процедуру позитивною, але в цьому випадку виникає проблема здійснення квадроконтролю за виконанням рішення такими виконавчими органами: 1) судом, 2) державним виконавцем 3) відомчим і надвідомчим контролем установою чи організацією, яка забезпечує виконання рішення суду, 4) стягувачем;

4) принцип санкціонованого державного примусу, спрямований на порушення прав боржника, недоторканість житла, право власності є, на думку його авторів (С.Я. Фурси і С.В. Щербак), визначальним у формуванні методів виконавчого провадження [7]. На наш погляд, актуальність цього принципу полягає в тому, що саме державою в особах суддів, державних виконавців та прокурорів, що здійснюють нагляд за законністю діяльності попередніх, вчиняється примусове виконавче провадження в інтересах стягувача та на його користь із порушенням прав і свобод боржника. Державні гарантії прав і свобод боржника усуваються тільки судом через судові рішення. Вважаємо, що стягувач уповноважений Законом України «Про звернення громадян» звертатися до державної виконавчої служби з метою задоволення своїх інтересів усупереч інтересів боржника. Санкціонований примус здійснюється тільки державними органами, тобто санкціонується судовою владою від імені держави, а здійснюється примус державним виконавцем;

5) принцип своєчасності здійснення заходів примусового виконання та виконавчих дій пов'язаний з ідеєю швидкісного і якісного здійснення примусового виконавчого провадження та означає, що виконавчі дії та примусові заходи виконавчого провадження повинні виконуватися у встановлені законом строки. Таким чином, момент своєчасності в примусовому виконанні рішень суду майнового характеру конкретно визначається складом юридичних фактів, до яких відноситься такі: наявність рішення суду про заборгованість; виконавчий лист та заява стягувача, а також постанова про відкриття виконавчого провадження, складена державним виконавцем та затверджена начальником відділу ДВС України. Результатом принципу своєчасності є обов'язковість вилучення в повному обсязі майна боржника в інтересах стягувача. Вважаємо, що за принципом своєчасності для прискорення здійснення виконавчого провадження треба зменшити кількість вказаних юридичних фактів і підвищити оперативність державного виконавця через опанування тактико-спеціальної підготовки щодо здійснення примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, у тому числі майнового характеру;

6) принцип співвідношення обсягу вимог стягувача і заходів примусового виконання покликаний забезпечити взаємний баланс прав і законних інтересів стягувача і боржника. Вказаний принцип означає, що при зверненні стягнення на майно боржника, накладення на нього арешту, здійснення від імені боржника і за його рахунок певних дій, примусова діяльність державного виконавця повинна бути спрямована на задоволення тільки того обсягу вимог стягувача, які визначені в рішенні суду чи іншого юрисдикційного органу;

7) принцип залучення правоохоронних органів та їх силових структур до примусового виконання рішень витікає з міжгалузевго принципу координаційної взаємодії та означає, що під час примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів державний виконавець із метою забезпечення громадського порядку має право залучати до їх провадження працівників органів внутрішніх справ (ч.ч. 2–3 ст. 10 Закону України «Про виконавче провадження»). Однак на сьогодні рівень взаємодії ДВС України та органів внутрішніх

справ є недостатнім. Тому вважаємо за необхідне розширити правовий статус спеціального підрозділу судової міліції «Грифон» із надання силової допомоги державним виконавцям під час здійснення примусового виконавчого провадження, а також у приватному житті, якщо їм загрожуватиме небезпека через виконання службових обов'язків;

8) принцип взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями, державними органами та приватними фірмами під час примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів покликаний, на нашу думку, спростити діяльність судового виконавця та прискорити процес виконавчого провадження. На підставі цього принципу державним виконавцем можуть залучатися до проведення виконавчих дій експерти, спеціалісти, суб'єкти оціночної діяльності, перекладачі, спеціалізовані організації (на тендерній основі) для реалізації майна боржника (ст. 5, 14, 15, 57, 61 Закону України «Про виконавче провадження» [40]), що значно розширює можливості державного виконавця з виконання покладених на нього обов'язків. Також необхідно відзначити профілактично-виховний аспект цього принципу, який реалізується шляхом повідомлення перелічених установ за місцем проживання або роботи боржника про факти порушення ним вимог законодавства про виконавче провадження (ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження»). Таке повідомлення не тільки стимулює боржника на скоріше задоволення вимог стягувача та закінчення виконавчого провадження, але й є попередженням для інших осіб щодо примусових наслідків невиконання рішень судів чи інших юрисдикційних органів.

Висновки. Отже, визначені принципи є основоположними в діяльності державного виконавця з приводу примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, у тому числі й майнового характеру. Водночас стверджуємо, що у зв'язку з реформуванням процесу державного провадження, зокрема з пропозиціями введення інституту присяжних виконавців, прогнозуємо появу нових спеціальних принципів виконавчого провадження: добровільності об'єднання, самоврядності, колегіальності, подання партнерства та конкурентності з державними виконавцями, креативності примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів.

Список використаних джерел:

1. Безмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Є.О. Безмертний ; Університет внутрішніх справ. – Х., 1997. – 154 с.
2. Закон України «Про державну виконавчу службу» від 24.03.1998 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=202%2F98-%E2%F0>.
3. Закон України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=606-14&pass=4/UMfPEGznhhMkw.Zi8xWmPeHI4Ucs80msh8Ie6>.
4. Колодій А.М. Принципи права України : [монографія] / А.М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
5. Кройтор В.А. Виконавче провадження : [навч. посібник] / [В.А. Кройтор, М.М. Фролов, Н.М. Ясинок] ; за ред. канд. юрид. наук, доцента В.А. Кройтора. – Вид. 2-е, дороб. і доп. – Х. : Еспада, 2005. – 232 с.
6. Теория государства и права : [курс лекцій] / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 672 с.
7. Фурса С.Я., Щербак С.В. Виконавче провадження в Україні: [навч. посібник] / С.Я. Фурса, С.В. Щербак. – К. : Атіка, 2002. – 480 с.
8. Штефан М.Й. Виконання судових рішень : [навч. Посібник] / М.Й. Штефан, М.П. Омельченко, С.М. Штефан. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.

9. Щербак С.В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.В. Щербак ; Інститут держави і права ім. В.М. Корещького. – К., 2002. – 224 с.

10. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998– . – Т. 4 : Н–П. – 2002. – 720 с.

МИКУЛЕЦЬ В. Ю.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
кримінального права і правосуддя
(Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені Семена Дем'янука)

УДК 342.95

ІНФОРМАЦІЙНІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті проаналізовано інформаційні відносини у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, що орієнтовані на інтереси людей, а також їх правове забезпечення. Робитиметься акцент на з'ясуванні суті цього виду відносин, їх структурі та особливостях. Удосконалення регулювання інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху пов'язується з високими показними дорожньо-транспортних пригод, дорожньо-транспортного травматизму.

Ключові слова: *інформаційні відносини, інформаційний простір, інформаційне суспільство, правове регулювання інформаційних відносин, структура інформаційних відносин.*

В статье проанализированы информационные отношения в сфере обеспечения безопасности дорожного движения, ориентированные на интересы людей, а также их правовое обеспечение. Делается акцент на выяснении сути данного вида отношений, их структуре и особенностях. Совершенствование регулирования информационных отношений в сфере безопасности дорожного движения связывается с высокими показателями дорожно-транспортных происшествий, дорожно-транспортного травматизма.

Ключевые слова: *информационные отношения, информационное пространство, информационное общество, правовое регулирование информационных отношений, структура информационных отношений.*

This paper examines the relationship information in the field of road safety, which focused on the interests of people and their legal support. Emphasis shall be made to ascertain the merits of this type of relationship, their structure and features. Improving the regulation of information relations in road safety associated with high ostentatious accidents, road traffic injuries.

Key words: *information relationships, information space, information society, legal regulation of information relations, structure of information relations.*

Вступ. Сучасні інформаційні відносини під впливом нових інформаційно-телекомунікаційних технологій набули глобального характеру, що істотно впливає на просторові рамки життєдіяльності держави і суспільства, скорочуючи відстані, збільшуючи темпи людської діяльності та роблячи сучасний світ маленьким із точки зору інформаційних відносин та інформованості людини. Саме розвиток цих відносин є тим критерієм для визначення рівня сучасної цивілізації певної країни. Нині пріоритетними для України є створення таких інформаційних відносин, що орієнтовані на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними.

Постановка завдання. Наразі серед науковців не існує єдиної позиції щодо розуміння правового регулювання інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху, тому необхідність системного, зваженого дослідження сутності та особливих ознак інформаційних відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні сприятиме їх ідентифікації серед кола інших суспільних відносин, які регулюються нормативно-правовими актами в інформаційній сфері.

Фундаментальною основою дослідження стали роботи таких науковців, як І.В. Арістова, Н.П. Балашов, Р.І. Денисов, С.Н. Дмитрієв, А.П. Коренєв, Ю.М. Козлов, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, В.Л. Ортинський, В.Д. Сорокін, В.К. Шкарупа, А.Ю. Якимов та інших.

Результати дослідження. Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» визначено, що одним із головних пріоритетів України є необхідність створення існування таких інформаційних відносин, що орієнтовані на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвитку та підвищуючи якість життя [5].

Удосконалення регулювання інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху пов'язується з високими показними дорожньо-транспортних пригод, дорожньо-транспортного травматизму, який значно перевищує показники більшості держав світу.

Зважаючи на те, що інформаційні відносини постають одним із видів загальних відносин, тому мають структуру, характерну для них, однак присутні і деякі структурні особливості.

Інформаційні відносини у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху – це суспільні відносини, що врегульовані нормами права і виникають між двома і більше суб'єктами, мають правосуб'єктність щодо задоволення своїх потреб та інтересів у сфері безпеки дорожнього руху.

Основними ознаками інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху в Україні є такі:

- 1) мають державно-вольовий характер, тобто держава закріплює ці відносини в системі чинних законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів;
- 2) охороняються державою, і за порушення яких суб'єкт може притягатися до юридичної відповідальності;
- 3) учасниками таких відносин є конкретні суб'єкти, які пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками;
- 4) виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів.

Інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху, так як інформаційні відносини в цілому виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з інформацією, визначають державну політику щодо дотримання і захисту інформаційних прав людини,

відбивають особливості застосування публічно-правових і цивільно-правових методів правового регулювання [6, с. 98–99].

Особливістю інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху є те, що вони пов'язані з технічними нормами, тобто з нормативами, відповідними стандартами щодо транспортних засобів, технічних засобів регулювання дорожнього руху чи доріг, а також із правовими, а саме: нормами адміністративного права, якщо розглядаються питання врегулювання зовнішньо-системних та внутрішньо-системних відносин у процесі забезпечення безпеки дорожнього руху; кримінального права, якщо дорожньо-транспортна пригода (далі – ДТП) містить склад злочину; цивільного права – щодо майнових відносин у сфері дорожнього руху.

Інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху виникають під час здійснення пошуку, отримання та споживання інформації, інформаційних ресурсів, продуктів, послуг; під час виробництва, передачі та розповсюдження інформації, інформаційних ресурсів, продуктів, послуг; під час створення та застосування інформаційних систем, їх мереж, засобів забезпечення та під час створення та застосування засобів та механізмів інформаційної безпеки у сфері дорожнього руху.

Коли йде мова про інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху, то ми повинні розуміти, що до них відносяться такі:

1) відносини, які виникають у сфері життя і діяльності особи, суспільства та держави в процесі збирання, зберігання, використання та поширення інформації у сфері безпеки дорожнього руху;

2) відносини, що пов'язані з електронним зв'язком, передачею даних, технічними засобами радіомовлення та телебачення, спеціальними телекомунікаційними системами у сфері безпеки дорожнього руху;

3) відносини щодо реалізації інформаційної політики України у сфері безпеки дорожнього руху;

4) відносини, що виникають у процесі здійснення інформаційної діяльності органів виконавчої влади у сфері безпеки дорожнього руху;

5) відносини, що виникають під час захисту інформації у цій сфері;

6) відносини щодо притягнення до відповідальності за порушення інформаційного законодавства.

До того ж потрібно пам'ятати, що різноманітність інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху базується на економічних, державно-правових, соціальних, трудових, екологічних, кримінальних та інших відносинах, які є базовими, а інформаційні ж мають обслуговуючий характер, однак їх значення від цього не зменшується.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про інформацію» [1] інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху базуються на таких принципах:

1) гарантованість права на інформацію;

2) відкритість, доступність інформації, свобода обміну нею;

3) достовірність і повнота інформації;

4) свобода вираження поглядів і переконань;

5) правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації;

6) захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Як і всі відносини, інформаційні відносини мають свою структуру.

На думку В.А. Копилова, основними елементами інформаційних відносин є такі:

1) суб'єкти, що вступають у правовідносини під час здійснення інформаційних процесів;

2) поведінка (дії, бездіяльність) суб'єктів під час здійснення ними інформаційних правовідносин;

3) об'єкти, у зв'язку з якими суб'єкти вступають в інформаційні правовідносини. Наприклад, документована інформація, інформаційні продукти і послуги; виняткові права; елементи інформаційної безпеки (інформаційні права і свободи особистості, стан захищеності особистості, захищеність інформації, інформаційних ресурсів, інформаційних продуктів і т.п.); ІТ та засоби їх забезпечення (у тому числі програми для електронних обчислювальних машин), інші об'єкти в інформаційній сфері;

4) право, обов'язок і відповідальність суб'єктів правовідносин під час здійснення інформаційних процесів [6, с. 50].

Інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху в цілому мають охоронний характер і націлені на попередження дій, що порушують чи посягають на інформаційні права суб'єктів. Крім того, такі відносини можуть мати і регулюючий характер, які встановлюють статус суб'єктів, закріплюють їх права та обов'язки у сфері безпеки дорожнього руху.

Основними елементами інформаційних відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху є суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, зміст правовідносин – суб'єктивні юридичні права та обов'язки.

У законодавстві України немає чіткого визначення кола суб'єктів, які діють у сфері інформаційних правовідносин.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про інформацію» [1] суб'єктами інформаційних відносин у цілому, так і у сфері безпеки дорожнього руху є:

- 1) фізичні особи;
- 2) юридичні особи;
- 3) об'єднання громадян;
- 4) суб'єкти владних повноважень.

Однак такий перелік є обмеженим і не дає ґрунтовної відповіді на питання: «Хто ж відноситься до кола суб'єктів інформаційних відносин?».

Відомо, що суб'єкти будь-яких правовідносин, у тому числі й інформаційних відносин – це правоздатні, дієздатні і деліктоздатні суб'єкти суспільного життя. Такі суб'єкти поділяються на такі категорії:

1) фізичні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства та особи з подвійним громадянством;

2) юридичні особи – державні об'єднання (держава, її органи, державні установи, підприємства) та громадські об'єднання (громадські організації, політичні партії, рухи, органи громадської самодіяльності, громадські підприємства й установи);

3) соціальні спільноти – народ, нація, територіальні спільноти, трудові колективи [7, с. 176–177].

Кожен суб'єкт, який нормами інформаційного права наділений правами та обов'язками в інформаційній сфері, може розглядатися як суб'єкт інформаційного права. Однак він може стати суб'єктом інформаційних правовідносин лише тоді, коли володіє інформаційною правосуб'єктністю, тобто здатністю своїми діями набувати права, створювати для себе юридичні обов'язки, а також нести відповідальність за свої дії в інформаційній сфері; тобто це практична здатність суб'єкта реалізувати свою інформаційну правоздатність в умовах конкретних інформаційних правовідносин.

Ґрунтуючись на моделі інформаційної сфери, В.А. Копилов виділяє такі основні групи суб'єктів інформаційних правовідносин:

- 1) виробники, аботворці, інформації, у тому числі автори;
- 2) власники інформації (інформаційних об'єктів);
- 3) споживачі інформації [6, с. 50].

Усі суб'єкти інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху повинні усвідомлювати і виконувати свою роль у цьому процесі, але сама держава має активно впливати на якісну сторону трансформаційних процесів, спонукаючи до співпраці політиків, науковців, практиків, громадськість [2, с. 5].

Першочергову роль в інформаційних відносинах у сфері безпеки дорожнього руху відіграють громадяни України, які є основними споживачами інформації.

Значну роль в інформаційних відносинах у сфері безпеки дорожнього руху відіграє держава в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Саме держава здійснює інформаційну діяльність, створює інформаційні служби, системи, мережу, бази і банки даних, дбає про реалізацію права громадян на інформацію, про задоволення інформаційних потреб кожної людини, регулює відносини в різних сферах життєдіяльності.

Органи загальної компетенції (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші) реалізують свої владні повноваження в інформаційній сфері, приймають нормативно-правові акти з питань інформації, безпеки дорожнього руху, здійснюють інформування про свою діяльність через засоби масової інформації.

Говорячи про правовий статус суб'єктів інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху, слід виділити такі основні елементи, як суб'єктивні юридичні права й обов'язки, законні інтереси; правосуб'єктність та громадянство, юридична відповідальність; правові принципи тощо [7, с. 87].

Щодо змісту інформаційних правовідносин у сфері безпеки дорожнього руху, то слід зазначити, що вони характеризуються становленням суб'єктивних прав та обов'язків. Під час виникнення інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху в Україні суб'єкт таких відносин має можливість використовувати на свій розсуд свої права, що передбачені нормативно-правовими актами, тобто суб'єкт має можливість вибрати, що йому робити або відмовитися від використання такого права, крім випадків, де чітко встановлено обов'язок здійснити певні дії, оскільки така відмова від виконання або недобросовісне виконання може стати підставою для притягнення до відповідальності.

До основних прав суб'єктів інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху належать:

1) право на інформацію, тобто можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації прав, свобод і законних інтересів особи, що не порушує громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян та юридичних осіб.

2) право на охорону інформації, тобто держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до неї та надає можливості вимагати усунення будь-яких порушень цього права.

Таке право на інформацію забезпечується:

1) створенням механізму реалізації права на інформацію у сфері безпеки дорожнього руху;

2) створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних відповідних баз, інформаційних ресурсів;

3) обов'язком ДАІ МВС України, а також МВС України як центрального органу державної влади інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення;

4) здійсненням державного і громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію;

5) встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію [1].

Однією з особливостей інформаційних відносин у сфері безпеки дорожнього руху є те, що вони формуються під час відсутності єдиних галузевих нормативно-правових актів, що регламентують інформаційне забезпечення безпеки дорожнього руху, під час проведення непослідовної політики в галузі інформатизації, де на розвиток відносин виділяються недостатні кошти для створення та розробки автоматизованих інформаційних систем у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Тому, на нашу думку, сьогодні Україні необхідно переглянути наявні нормативно-правові акти у сфері безпеки дорожнього руху, розробити нормативно-правові акти, які будуть спрямовані на регулювання інформаційних відносин у цій сфері щодо функціонування автоматизованих інформаційних систем, систем зв'язку та передачі інформації для забезпечення діяльності ДАІ МВС України, а також для створення такого програмного забезпечення, що буде відповідати вимогам сьогодення та рівню європейських країн.

Інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху засновані на обміні інформації, що пояснює певні труднощі у формуванні особливих прав на неї, оскільки суспільство зацікавлене у вільному обігу інформації й одночасно прагне захистити кожного свого члена від негативних та шкідливих її видів.

Крім того, чинні нормативно-правові акти, що регулюють інформаційні відносини неповною мірою взаємопов'язані й гармонізовані з європейськими стандартами, містять розбіжності, створюють колізію й ігнорування закону [4, с. 331].

Так, відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» [3] кожна особа має право на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених законодавцем та інформації, що становить суспільний інтерес, а діяльність суб'єктів владних повноважень повинна бути прозорою та відкритою.

Висновки. Інформаційні відносини у сфері безпеки дорожнього руху в Україні склалися на основі історичного розвитку нашої держави. Для їх належного функціонування в Україні необхідно визначити і законодавчо закріпити напрями державної інформаційної політики в цій сфері.

На рівні законодавства необхідно створити умови щодо якісного та ефективного забезпечення необхідною інформацією в інформаційних відносинах у сфері безпеки дорожнього руху. При цьому має бути забезпечено умови для розвитку і захисту всіх форм власності на інформацію, інформаційні продукти, ресурси.

Для належного функціонування інформаційно-правових відносин у сфері безпеки дорожнього руху для України необхідно:

- 1) визначити і закріпити напрями державної інформаційної політики в цій сфері;
  - 2) забезпечити правовий режим формування і використання інформаційних ресурсів, збору, обробки, нагромадження, збереження, пошуку, поширення і надання споживачам інформації;
  - 3) створити умови щодо якісного та ефективного забезпечення необхідною інформацією в інформаційних відносинах у сфері безпеки дорожнього руху;
  - 4) забезпечити умови для розвитку і захисту всіх форм власності на інформацію, інформаційні продукти та ресурси, інформаційні технології в інформаційних відносинах.
4. Інформаційні відносини у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху умовно можна класифікувати за певними критеріями. Найбільш застосовуваними критеріями вважаються суб'єктні ознаки та об'єктні ознаки.

Слід зазначити, що класифікація інформаційних відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху може проводитися і за іншими критеріями (наприклад, правомірні та неправомірні, законні та незаконні тощо).

Список використаних джерел:

1. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
2. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : [монографія] / І.В. Арістова ; за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х. : Ун-т внутрішніх справ, 2000. – 368 с.
3. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – С. 1491. – 314 с.

4. Правова інформатика : [підручник] : у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, Я.Ю. Кондратьєва, М.Я. Швеця – К. : Парлам. вид-во, 2004– . – Т. 2. – 2004. – 416 с.

5. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.

6. Копылов В.А. Информационное право : [учебник] / В.А. Копылов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 512 с.

7. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : [навч. посібник] / М.В. Кравчук. – 3-тє вид., змін, й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.

САЧКО О. В.,

кандидат юридичних наук,
заступник завідувача кафедри
адміністративного та кримінального права
(Дніпропетровський
національний університет імені Олеся Гончара)

УДК 342.7+681.3

ДО ПИТАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ЯК ЕЛЕМЕНТА СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Досліджуються правові норми, які регулюють порядок використання персональних даних працівників державної виконавчої служби та учасників виконавчого провадження в системі інформаційного забезпечення державної виконавчої служби.

Ключові слова: *персональні дані, система інформаційного забезпечення, державна виконавча служба.*

Исследуются правовые нормы, регулирующие порядок использования персональных данных работников государственной исполнительной службы и участников исполнительного производства в системе информационного обеспечения государственной исполнительной службы.

Ключевые слова: *персональные данные, система информационного обеспечения, государственная исполнительная служба.*

We study the legal rules that govern the use of personal data of employees of the state executive service and enforcement participants in the information system of executive services.

Key words: *personal data, information support system, bailiffs.*

Вступ. Базовою засадою функціонування правової системи України є виконання рішень державних органів, що забезпечують правовий порядок у державі. Указом Президента України від 09.12.2010 р. № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» утворено такий центральний орган виконавчої влади, як Державна виконавча служба України [16]. Відповідно до Положення про Державну ви-

конавчу службу України, затвердженого Указом Президента України від 06.04.2011 р. № 385, Державна виконавча служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через міністра юстиції України, він входить до системи органів виконавчої влади та забезпечує реалізацію державної політики у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів відповідно до законів [6]. Реалізація органами виконавчої служби покладених на неї обов'язків забезпечується інтенсивним інформаційним обміном, формуванням та використанням відповідних баз даних. Значна частина інформації, що використовується працівниками державної виконавчої служби, відноситься до інформації з обмеженим доступом. Особливої важливості в процесі реалізації завдань виконавчого провадження набуває дотримання правил захисту персональних даних як працівників державної виконавчої служби, так і інших осіб, які задіяні в самому провадженні.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати основні нормативно-правові акти, що визначають порядок використання персональних даних у державній виконавчій службі, основні чинні правила забезпечення захисту такої інформації, проблеми правового регулювання обігу персональних даних у процесі реалізації функцій державною виконавчою службою та перспективи вдосконалення законодавства з метою підвищення ефективності реалізації положень законодавства про захист персональних даних. Предмет розгляду цього наукового дослідження – правові норми та наукові теорії, які визначають зміст і правовий режим персональних даних у процесі реалізації інформаційних відносин, учасниками яких є органи державної виконавчої служби.

Результати дослідження. Інформаційне забезпечення кожної державної служби є важливим елементом її функціонування. Особливої важливості набуває інформаційне забезпечення державних служб, діяльність яких пов'язана із застосуванням державного примусу. З огляду на визначення виконавчого провадження, зазначеного в статті 1 Закону України «Про виконавче провадження», це завершальна стадія судового провадження, а примусове виконання рішень інших органів – це сукупність дій органів і посадових осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), які провадяться на підставах, у межах повноважень і в спосіб, визначений згаданим законом, іншими нормативно-правовими актами, а також рішеннями, що, відповідно, підлягають примусовому виконанню [8]. Наявність примусового елемента під час виконання державною виконавчою службою покладених на неї обов'язків створює ускладнення в процесі отримання й використання персональних даних осіб, на майно яких накладається стягнення, а персональні дані працівників державної виконавчої служби у зв'язку з наявністю примусового елемента в їх роботі потребують додаткового захисту. Зазначене створює необхідність приділення окремої уваги правовому регулюванню використання персональних даних у процесі інформаційного забезпечення державної виконавчої служби.

Здійснення управління та управлінської діяльності в сучасних умовах, як зазначає Є.Ю. Бараш, можливе лише за умов належного інформаційного забезпечення, яке опосередковує та впорядковує відповідні управлінські зв'язки, що виникають між суб'єктом та об'єктом управління [1, с. 34]. Як стверджує Р.А. Коваль, інформаційно-аналітичне забезпечення – це процес створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб і реалізації посадових обов'язків органів державної влади на основі формування й використання інформаційних ресурсів. Метою інформаційно-аналітичного забезпечення державних органів виконавчої влади, на переконання Р.А. Ковалю, є створення умов для прийняття ефективних державних управлінських рішень. На думку цього науковця, термін «інформаційно-аналітичне забезпечення» становлять два взаємопов'язані елементи, зокрема інформаційний (щодо самостійної діяльності спеціально підготовлених фахівців, зайнятих пошуком, відбором, обробкою, накопиченням, узагальненням і збереженням інформаційних одиниць) та аналітичний (виробництво спеціально підго-

товленими фахівцями на підставі наявних інформаційних одиниць і складних розумових процесів нового знання щодо явища або події, що вивчається) [5]. Саме тому можна стверджувати, що від рівня якості розробки питання інформаційного забезпечення Державної виконавчої служби України істотно залежить не лише якість інформаційних управлінських зв'язків у цій службі, а й їх повнота та стабільність. Якісне інформаційне забезпечення державної виконавчої служби є гарантом ефективності примусового виконання рішень державних органів.

Проблематиці інформаційного забезпечення діяльності державних органів у науці адміністративного права приділялася значна увага такими вченими, як Є.Ю. Бараш, Є.Д. Бондаренко, Н.С. Калашник, Р.А. Коваль, А.О. Пугач та інші. Водночас окремо дослідження правового регулювання використання персональних даних у системі інформаційного забезпечення діяльності державної виконавчої служби як окремого напрямку управлінської діяльності, враховуючи специфіку статусу цього органу, комплексно не проводилися. У цьому контексті Н.С. Калашник вказує, що, незважаючи на те, що процес тотальної інформатизації українського суспільства триває більше десяти років, науковцями недостатньо приділялася увага питанням застосування інформаційних технологій у здійсненні правоохоронної діяльності, зокрема в роботі з виконання покарань [4].

Розглядаючи зміст і структуру інформаційного забезпечення діяльності державної виконавчої служби, необхідно навести визначення інформаційного забезпечення, яке запропонував Є.Д. Бондаренко. Так, правознавець вважає, що це процес задоволення потреб в інформації, заснований на застосуванні спеціальних засобів і методів її отримання, опрацювання, накопичення й видачі в зручному для використання вигляді, а структура цього забезпечення включає інформаційний фонд і спеціальні прийоми й методи інформаційного забезпечення. Тобто це явище одночасно являє собою, по-перше, певну організаційну діяльність з отримання, опрацювання, накопичення й видачі інформації, по-друге, прийоми та методи її здійснення, по-третє, певні матеріальні об'єкти – інформаційний фонд [2]. Одним із таких матеріальних об'єктів у системі інформаційного забезпечення виконавчого провадження є Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень [13], який використовується з метою забезпечення електронного документообігу в органах державної виконавчої служби, ведення обліку виконавчих проваджень, контролю за дотриманням державними виконавцями вимог законодавства під час здійснення виконавчих дій, надання оперативного доступу сторонам виконавчого провадження.

Досліджуючи інформаційне забезпечення державної кримінально-виконавчої служби [11], Є.Ю. Бараш визначає такі основні його ознаки: за своєю сутністю воно виступає процесом обробки, отримання, опрацювання, накопичення й використання управлінської інформації про різні аспекти функціонування служби; за періодичністю воно являє собою неперервний процес обробки та використання інформації; за характером існування становить частину управлінської діяльності служби; за формою реалізації здійснюється за допомогою притаманних цьому виду засобів і методів; за наслідками здійснення інформаційного забезпечення пов'язується з формуванням певних інформаційних фондів, документів, нормативної бази; за метою функціонування спрямовується на забезпечення належного функціонування системи, наприклад автоматизованої системи управління; за основним призначенням як інструмент ефективного управління знаходить свою реалізацію під час аналізу, планування й підготовки ефективних управлінських рішень [1, с. 35–36]. Положення про Державну виконавчу службу України регламентує покладені на неї завдання, а саме: 1) реалізацію державної політики у сфері організації примусового виконання рішень; 2) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері виконання рішень; 3) забезпечення своєчасного, повного й неупередженого виконання рішень у порядку, встановленому законодавством; 4) здійснення освітньо-роз'яснювальної роботи з питань виконання рішень [6]. Через спорідненість основного завдання цих служб і наявність примусової складової в процесі реалі-

зації їх повноважень, на наш погляд, можна зазначити характеристики інформаційного забезпечення державної кримінально-виконавчої служби відносити також до державної виконавчої служби.

Основними видами роботи Державної виконавчої служби України, відповідно до покладених на неї завдань у сфері інформаційного забезпечення, є такі: 1) забезпечення доступу державних виконавців до баз даних і реєстрів, у тому числі електронних, що містять інформацію про боржників, їх майно та кошти; 2) забезпечення ведення Єдиного державного реєстру виконавчих проваджень; 3) здійснення аналітичного, інформаційного та методологічного забезпечення роботи структурних підрозділів територіальних органів Міністерства юстиції України, що забезпечують реалізацію повноважень Державної виконавчої служби України; 4) організація ведення обліково-статистичної звітності та аналіз стану виконання рішень державними виконавцями; 5) надання роз'яснень і рекомендацій державним виконавцям із питань примусового виконання рішень; 6) організація розгляду звернень громадян та юридичних осіб із питань, пов'язаних із діяльністю Державної виконавчої служби України, структурних підрозділів територіальних органів Міністерства юстиції України, що забезпечують реалізацію повноважень Державної виконавчої служби України; 7) організація освітньо-роз'яснювальної роботи, у тому числі в засобах масової інформації, з питань, що стосуються виконання її завдань [6].

З урахуванням цих ознак, застосовуючи науковий доробок Є.Ю. Бараша, можна визначити інформаційне забезпечення діяльності державної виконавчої служби як частину управлінської діяльності з аналізу, планування й підготовки управлінських рішень, що являє собою неперервний процес обробки та використання інформації про стан функціонування системи державної виконавчої служби, яка здійснюється за допомогою інформаційних засобів і методів, приводить до формування інформаційних фондів та спрямовується на забезпечення належного функціонування системи державної виконавчої служби в Україні.

Елементами інформаційно-аналітичної системи органів державної влади, як зазначає А.О. Пугач, повинні бути бази даних необхідної інформації, системи зв'язку й передачі даних, системи обробки даних, автоматизовані робочі місця державних службовців. Первинними елементами інформаційно-аналітичної системи є периферійні об'єктно-спеціалізовані автоматизовані інформаційні підсистеми, елементами кожної з яких є комплекси технічних засобів, до яких входить обчислювальна техніка, системне та спеціальне програмне забезпечення, колективи відповідних спеціалістів [17]. Таким чином, важливим елементом системи інформаційного забезпечення державної виконавчої служби є Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень.

Відповідно до положення про Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень важливе місце в системі даних, що вносяться до цього реєстру в органі державної виконавчої служби, є найменування органу, посадової особи, які видали документ; повне найменування стягувача й боржника, їх адреси, за наявності – ідентифікаційний код за Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України для юридичних осіб, реєстраційний номер облікової картки платника податків для фізичних осіб або серія та номер паспорта для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків; відомості про стягнення коштів на користь держави [13]. Під час виконання рішень державний виконавець має право на безпосередній доступ до баз даних і реєстрів, у тому числі електронних, що містять інформацію про боржників, їх майно й кошти. Порядок доступу до таких реєстрів встановлюється Міністерством юстиції України спільно з відповідними центральними органами виконавчої влади, які забезпечують їх ведення [3]. Також працівник державної виконавчої служби з метою захисту інтересів стягувача має право отримувати безоплатно від органів, установ, організацій, посадових осіб, сторін та учасників виконавчого провадження необхідні для проведення виконавчих дій пояснення,

довідки та іншу інформацію, у тому числі конфіденційну [8]. Наведене свідчить про значний обсяг персональних даних, які знаходяться в користуванні працівників державної виконавчої служби.

У результаті вдосконалення вітчизняного законодавства щодо дотримання конфіденційності персоналізованої інформації 01.06.2010 р. було прийнято Закон України «Про захист персональних даних» [14], призначення якого – упорядкувати діяльність із формування та використання баз персональних даних, підвищити організацію процесів охорони й захисту цих відомостей суб'єктами приватного та публічного права. Аналізуючи перелік відомостей, що складають персональні дані, нами з'ясовано, що в Законі України «Про захист персональних даних» чітко не вказано зміст відомостей, які складають персональні дані, проте Законом України «Про інформацію» до конфіденційної інформації про фізичну особу віднесено дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адресу, дату й місце народження [15]. Конституційний Суд України рішенням у справі від 30.10.1997 р. № 5-зп відніс до конфіденційної інформації про фізичну особу також відомості про її майновий стан та інші персональні дані [18], а рішенням у справі від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012, даючи офіційне тлумачення частин 1, 2 статті 32 Конституції України, пояснив, що до інформації про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) входять відомості про національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я тощо [19]. Таким чином, Конституційний Суд України вважає, що перелік даних про особу, які визнаються конфіденційною інформацією, не є вичерпним. Ця ситуація свідчить про необхідність створення великої кількості баз даних за всіма напрямками діяльності органів державної виконавчої влади, у тому числі органами державної виконавчої служби, як на працівників цих установ, так і на громадян, які звертаються до них за допомогою.

Законодавче розуміння, що необхідність складення багатьох таких документів, представлених картотеками, журналами обліку, договорами про нерозголошення, дозволами на використання тощо, значно гальмуватиме швидкість виконання державними органами їх безпосередніх обов'язків, привело до полегшення адміністративних процедур, пов'язаних із реєстрацією баз даних. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних» від 20.11.2012 р. № 5491-VI роботодавці звільняються від обов'язку реєструвати такі бази персональних даних, як «Працівники», тобто ведення яких пов'язане із забезпеченням і реалізацією трудових відносин [9]. Таким чином, органи державної виконавчої служби (Департамент державної виконавчої служби Міністерства юстиції України, до складу якого входить відділ примусового виконання рішень; управління державної виконавчої служби Головного управління юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, до складу яких входять відділи примусового виконання рішень; районні, районні в містах, міські, міськрайонні відділи державної виконавчої служби відповідних управлінь юстиції [10]) уже не зобов'язані реєструвати бази даних своїх працівників, проте зобов'язані дотримуватись основних вимог Закону України «Про захист персональних даних» щодо персональних даних їх працівників з урахуванням норм трудового законодавства та нормативно-правових актів, які регулюють порядок проходження служби в державній виконавчій службі.

Працівники органів державної виконавчої служби є державними службовцями і, відповідно до статті 10 Закону України «Про державну службу», зобов'язані зберігати порядок із державною таємницею також інформацію про громадян, що стала їм відома під час виконання обов'язків державної служби, а також іншу інформацію, яка згідно із законодавством не підлягає розголошенню [12]. Порядок використання працівниками державної виконавчої служби персональних даних боржників та стягувачів у процесі виконавчого провадження повинен відповідати основним правилам, визначеним у Типовому порядку обробки персональних даних у базах персональних даних [20]. Відповідно до Положен-

ня про районний, районний у місті, міський (міста обласного значення), міськрайонний, міжрайонний відділ державної виконавчої служби кожний відділ забезпечує в межах своїх повноважень реалізацію державної політики щодо захисту інформації з обмеженим доступом [7]. Тому ми вважаємо, що в кожному органі державної виконавчої служби потрібно затвердити положення про захист персональних даних, у якому має бути відображено особливості організації процесу захисту такої інформації саме в цьому підрозділі.

Висновки. Правове регулювання використання персональних даних в органах державної виконавчої служби є недостатньо розвиненим. На наш погляд, потребують доповнення нормативні акти, які регулюють діяльність державної виконавчої служби положеннями, що відображають основні вимоги чинного законодавства про захист персональних даних, зобов'язують працівників державної виконавчої служби забезпечувати захист персональних даних стягувачів, боржників та всіх інших учасників виконавчого провадження. Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень потребує вдосконалення процедур захисту персональних даних учасників виконавчого провадження. Систематизуючу роль у дотриманні законодавства про захист персональних даних у державній виконавчій службі зіграє розробка та прийняття положення про обробку персональних даних у системі державної виконавчої служби в Україні. Цей документ повинен містити перелік відомостей, що складають персональні дані в системі інформаційного забезпечення виконавчої служби; перелік документів, у яких ця інформація може міститися; перелік посадових осіб служби, які забезпечуватимуть захист персональних даних; підстави й порядок передання цих відомостей до різних відомств та інші елементи механізму забезпечення захисту персональних даних.

Список використаних джерел:

1. Бараш Є.Ю. Інформаційне забезпечення управління Державною кримінально-виконавчою службою / Є.Ю. Бараш // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 34–40. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11beikvc.pdf>.
2. Бондаренко Є.Д. Особливості інформаційного забезпечення торговельного підприємства / Є.Д. Бондаренко // Актуальні проблеми сучасної науки : матер. V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/bondarenko-ed-osoblivosti-informatsionogo-zabezpechennya-torgovelnogo-pidприємства>.
3. Інформаційне забезпечення виконавчого провадження : Верхньорогачицьке РУЮ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rogachik.just.ks.ua/yuridichnagubrika/informatsiyne-zabezpechennya-vikonavchogo-provadzhennya.html>.
4. Калашник Н.С. Проблеми впровадження та використання інформаційно-комунікаційних технологій в управлінні діяльністю органу виконавчої влади / Н.С. Калашник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kvs.zp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=177&Itemid=192.
5. Коваль Р.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів державної влади / Р.А. Коваль // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – № 1(113).
6. Положення про Державну виконавчу службу України : Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 385 // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 71.
7. Положення про районний, районний у місті, міський (міста обласного значення), міськрайонний, міжрайонний відділ державної виконавчої служби : Наказ Міністерства юстиції України від 10.04.2012 р. № 549/5 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 31. – С. 190. – Ст. 1148.
8. Про виконавче провадження : Закон України від 21.04.1999 р. № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.

9. Про внесення змін до Закону України «Про захист персональних даних» : Закон України від 20.11.2012 р. № 5491-VI // *Голос України*. – 2012. – № 241.
10. Про державну виконавчу службу : Закон України від 24.03.1998 р. № 202/98-ВР // *Голос України*. – 1998.
11. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV // *Голос України*. – 2005. – № 135.
12. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 р. № 3723-XII // *Відомості Верховної Ради України*. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
13. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень : Наказ Міністерства юстиції України від 20.05.2003 р. № 43/5 // *Офіційний вісник України*. – 2003. – № 21. – С. 564. – Ст. 981.
14. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI // *Відомості Верховної Ради України*. – 2010. – № 34. – С. 1188. – Ст. 481.
15. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
16. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. № 1085 // *Урядовий кур'єр*. – 2010. – № 234.
17. Пугач А.О. Сутність процесу інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної виконавчої влади в Україні / А.О. Пугач // *Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=165>.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г. Устименка) від 30.10.1997 р. № 5-зп (Справа № 18/203-97) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-97>.
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин 1, 2 статті 32, частин 2, 3 статті 34 Конституції України № 1-9/2012 від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/v002p710-12>.
20. Типовий порядок обробки персональних даних у базах персональних даних : Наказ Міністерства юстиції України від 30.12.2011 р. № 3659/5 // *Офіційний вісник України*. – 2012. – № 3. – С. 148. – Ст. 104.

ТОРЯНИК В. М.,

доктор політичних наук, професор кафедри
загальноправових дисциплін, доцент
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

ПІХУН Н. А.,

головний спеціаліст сектору
контролю за рекламною діяльністю
та торгівлею на відстані
(Інспекція з питань захисту прав
споживачів у Дніпропетровській області)

ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОСТУПКІВ У СФЕРІ РЕКЛАМНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ГЕНЕЗА, СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ

Розглянуто предмет адміністративних проступків у сфері рекламної діяльності. Визначено його генезу та сутність, проведено класифікацію.

Ключові слова: склад адміністративного проступку, реклама, класифікація реклами, адміністративна відповідальність.

Рассмотрен предмет административных проступков в сфере рекламной деятельности. Определен его генезис и суть, проведена классификация.

Ключевые слова: состав административного проступка, реклама, классификация рекламы, административная ответственность.

The administrative misdemeanors in advertising are under consideration in the article. Genesis and essence of such offenses are defined. The classification is made.

Key words: fact of administrative misdemeanor, advertising, classification of advertising, administrative liability.

Вступ. З виникненням ринкових відносин в Україні значно зросла роль реклами та рекламної діяльності, які займають усе більше місця в житті кожної людини. Нині реклама є провідним джерелом інформації про той чи інший товар і, відповідно, може як принести користь, так і завдати шкоди правам і законним інтересам споживачів, виробників товарів та послуг. Для України, як і для будь-якої іншої держави, необхідні діючі інструменти державного регулювання рекламної діяльності, основними важелями якого є система законодавства про рекламу, органи державного контролю за рекламною діяльністю і передбачена законом відповідальність за порушення рекламного законодавства.

Згідно зі ст. 27 Закону України «Про рекламу» особи, винні в порушенні законодавства про рекламу, несуть дисциплінарну, цивільно-правову відповідальність.

Адміністративна відповідальність як вид юридичної відповідальності – це застосування до осіб, які вчинили адміністративні проступки, адміністративних стягнень, що тягнуть для цих осіб обтяжливі наслідки майнового, морального, особистісного чи іншого характеру і застосовуються уповноваженими на те органами чи посадовими особами на підставах і в порядку, встановлених нормами адміністративного права.

Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері рекламної діяльності націлена саме на попередження, припинення та покарання за порушення законодавства про рекламу, які здатні завдати шкоди як майновим, так і немайновим правам громадян і юридичних осіб, суспільним інтересам.

Незважаючи на важливість цього правового інституту в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина у сфері рекламної діяльності, проблеми адміністративної відповідальності та елементів складу адміністративного проступку за порушення законодавства про рекламу у вітчизняній науці залишається недостатньо вивченою. У зв'язку із цим доцільно окремо дослідити предмет адміністративних проступків у сфері рекламної діяльності.

Науково-теоретичним підґрунтям написання статті стали наукові праці в галузях соціології, економіки, теорії управління, теорії держави і права, конституційного, адміністративного та підприємницького права. Зокрема, таких науковців, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Л.Р. Біла, Ю.П. Битяк, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, М.В. Косюта, В.В. Лаптев, Н.М. Лисиця, В.К. Мамутов, В.С. Мартем'янов, В.Л. Мусіяка, І.Л. Олійник, О.А. Пушкін, Н.О. Санахметова, С.Г. Стеценко, О.Ф. Фрицький, В.С. Щербина, М.К. Якимчук, Х.П. Ярмакі та інші. Нормативною основою статті є Конституція України, Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУАП) і закони України, акти Президента та Кабінету Міністрів України, а також нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади держави, які регулюють рекламну діяльність, адміністративну відповідальність.

Постановка завдання. На основі аналізу чинного законодавства, наукових праць, узагальнення практики дослідити предмет адміністративних проступків у сфері рекламної діяльності.

Результати дослідження. На наш погляд, основою розуміння інституту юридичної відповідальності взагалі є вивчення складу проступку як фактора, що обумовлює саму відповідальність.

Склад адміністративного правопорушення, як і інших проступків, об'єднує чотири групи ознак, щільно пов'язаних між собою. Кожна із цих груп, будучи окремим елементом, характеризує одну зі сторін адміністративного проступку. До складу адміністративного проступку відносяться групи ознак, які характеризують об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону проступку. У низці випадків про них говорять як про елементи складу проступку. Для притягнення порушника до відповідальності необхідна наявність усіх елементів, а відсутність хоча б одного з них веде до відсутності складу проступку. Відсутність складу говорить про відсутність проступку.

Об'єктом правопорушення визнаються суспільні відносини, на які здійснюється посягання. При скоєнні адміністративного проступку юридичною особою, як і у випадку його скоєння громадянином, розрізняють загальний, родовий і безпосередній об'єкт проступку.

У теорії права предметом адміністративного проступку прийнято вважати речі, предмети матеріального світу, гроші, цінні папери, з приводу яких виникають суспільні відносини. Тобто предмет проступку необхідно розглядати як складову його об'єкта. Предмет проступку, якщо його названо в конкретних нормах КУАП, виступає обов'язковою ознакою об'єкта, відсутність якої свідчить про відсутність юридичного складу проступку.

Вищевикладене свідчить, що предметом адміністративних проступків у сфері рекламної діяльності є безпосередньо реклама.

Слово «реклама» походить від латинського *reclamo* (*reclamare*) – відновляти елемент, знову кричати, кликати, голосно заперечувати [13].

У міру посилення потреби в розширенні словесного (вербального) впливу на споживачів ця інформаційна функція породжує інститут глашатаїв у Древньому Римі,

іменованих «проко». Глашатай – спеціально найнята торговцем людина, у задачі якої входило зазивання покупців і розхвалювання товару наймача. Важливою перевагою користування послугами глашатаїв з'явилася можливість видалення джерела вербальної інформації від місця продажів. Іншими словами, інформацію про товар можна тепер було одержати не тільки в місці, де він продається. Це значно розширило границі усної комунікації. Пізніше в Англії і Франції глашатаї об'єдналися в цехові союзи [35, с. 18]. Уперше глашатаї з'явилися в давніх єгиптян, а від них послідовно переймалися давніми євреями, греками і римлянами [28, с. 20].

Крім діяльності глашатаїв, історики виокремлюють такий вид протореклами, як передача інформації про тих чи інших торговців, товари чи політичних діячів «з вуст у уста». Отже, такий засіб комунікації можна назвати «поголосок» [35, с. 15].

З розвитком писемності протореклама набула писаного характеру. Першим, що дійшов до нас, писаним рекламним матеріалом прийнято вважати єгипетський папірус, який зберігається в Британському музеї, у якому повідомлялося про продаж раба [36, с. 23].

Фінікійські купці малювали повідомлення комерційного характеру на скелях уздовж торгових шляхів. Такі написи, що вихваляють товари, були предтечею сучасної міської реклами. Греки гравірували рекламні повідомлення на камінні, міді та кістці, вирізували на дерев'яних стовпчиках [37, с. 40].

Однією з найважливіших стадій розвитку реклами став винахід І. Гутенбергом (1400–1468 рр.) у 1445 році друкарства. Перше з відомих друкованих рекламних оголошень з'явилося в Англії в 1473 р. Видавець В. Кекстон повідомляв про вихід книги духовного змісту. У середині XVII ст. в Англії стала виходити щотижнева комерційна газета «Меркурій». Саме в цьому рекламному виданні вперше англійцям були запропоновані напої, без яких сьогодні неможлива жодна трапеза: кава, какао і чай. У 1611 р. у Лондоні відкрилася перша у світі рекламна посередницька організація – бюро А. Горжа й В. Копа, що є кроком у розвитку інституту рекламної діяльності [28, с. 23].

З розвитком інституту виборчого права на рубежі XIX – XX ст. зростає роль політичної реклами. Однак слід зазначити, що відношення до політичної реклами з боку широкої громадськості складалося цілком адекватне її рівню. Так, в енциклопедичному словнику видавництва Брокгауза і Ефрона (1899 р.) у статті «Реклама» читаємо таке: «Політична реклама, уживана під час виборів, являє собою грубе вихваляння якого-небудь кандидата» [38, с. 528]. Характерно, що більше половини зазначеної статті присвячено несумлінній рекламі і проблемі державного регулювання реклами.

Можна говорити про те, що рекламна галузь української економіки на сьогоднішні сформувалася і перебуває в стадії подальшого розвитку як у кількісному, так і в якісному вираженні. При цьому реклама, будучи найважливішою складовою інфраструктури економіки, соціального і політичного життя суспільства, сама вимагає формування адекватних підсистем, що забезпечують її.

Реклама, як відзначено в Законі України «Про рекламу», є спеціальна інформація про осіб чи продукцію, розповсюджувана в якій-небудь формі і якому-небудь способі з метою прямого чи опосередкованого одержання прибутку [39].

На думку А. Дейяна, реклама – це платне, цілеспрямоване і неособисте звертання, здійснюване через засоби масової інформації та інші види зв'язку, що агітують на користь якого-небудь товару, марки, фірми (якоїсь справи, кандидата, уряду) [14, с. 9].

Цікавою є точка зору І.Я. Ріжкова, який вважає, що реклама – це вид діяльності чи зроблена в її результаті продукція, метою яких є реалізація збутових чи інших задач промислових, сервісних підприємств чи громадських організацій шляхом поширення оплаченої ними інформації, сформованої таким чином, щоб впливати на масову чи індивідуальну свідомість, викликаючи задану реакцію обраної споживчої аудиторії [40, с. 75].

Реклама, на думку Р.І. Мокшанцева, – це процес інформування населення про товар, ознайомлення з ним, переконання в необхідності його покупки [41, с. 51].

Для більш глибокого і повного розуміння такого явища, як реклама необхідно звернути увагу на класифікацію реклами.

Деякі автори [42, с. 177] найбільш прийнятною вважають класифікацію засобів реклами, запропоновану Міжнародною рекламною асоціацією: реклама в пресі, друкована реклама, аудіовізуальна реклама, радіо- і телереклама, виставки і ярмарки, рекламні сувеніри, пряма поштова реклама, зовнішня реклама, заходи паблік рілейшнз, комп'ютеризована реклама.

Р.І. Мокшанцев говорить про можливість розмежування реклами за способом впливу на покупця на раціональну й емоційну рекламу. Раціональна (предметна) реклама – інформує, звертаючись до розуму потенційного споживача. Емоційна (асоціативна) реклама покликана залучити споживача шляхом формування в нього не стільки знання про товар, скільки сприятливої відносини до цього товару, вступу такого товару в асоціативні ряди масового споживача [41, с. 61].

В. Уелс, Дж. Бернет і С. Моріарті виокремлюють такі типи реклами за способом впливу: реклама прямої дії – орієнтована на одержання швидкої відповідної реакції; реклама непрямой дії – будується на прагненні стимулювати попит у плинні більш тривалого періоду. Така реклама інформує покупця про існування визначеної продукції, звертає увагу на її переваги, заявляє про те, де таку продукцію можна придбати, нагадує покупцям про доцільність повторних покупок і підштовхує їх до прийняття такого рішення; а також типи реклами за обсягом рекламованої продукції. Первинна реклама переконує споживача віддавати перевагу цілій групі товарів чи послуг. Як приклад можна навести відомий рекламний слоган «Купуй українське». У цьому випадку рекламодавця не цікавить, на покупку якого саме українського товару буде змотивований споживач; вибірна реклама орієнтована на один товар, торгову марку або компанію [30, с. 43].

В.І. Волкова пропонує такі підстави класифікації реклами: за функціональною спрямованістю і за способом подачі.

Як ми бачимо, реклама – це дуже розвинений соціальний інститут, що містить у собі величезну кількість елементів, приймає різні форми і відіграє важливу роль у сучасному суспільстві. Говорячи про роль реклами, можна розрізняти як мінімум маркетингову, комунікаційну, економічну і соціальну ролі реклами.

Маркетингова – має на увазі рекламу як певний стратегічний процес, що використовується в бізнесі для задоволення нестатків і бажань покупця за допомогою товарів і послуг.

Комунікаційна – реклама відіграє роль провідника інформації між виробниками, продавцями і споживачами.

Перелік критеріїв класифікації реклами не вичерпується наведеними вище. Наприклад, важливим є розподіл реклами за використаними засобами на етичну і неетичну, сумлінну і несумлінну, позитивну й антирекламу тощо.

На нашу думку, найбільш повну і розгорнуту класифікацію пропонує Є.В. Ромат [35, с. 44].

За типом спонсора рекламу можна поділити на такі види:

– корпоративна (фірмова) реклама – реклама від імені виробників і торгових посередників; реклама від імені приватних осіб; реклама від імені уряду; соціальна реклама; політична реклама тощо. Слід зазначити, що від типу спонсора, що оплачує рекламне звернення, залежить і тип засобу передачі рекламного звернення і тип цільової аудиторії і предмет рекламної комунікації і ще багато інших характеристик, оскільки різні типи спонсорів мають різні цілі і мотиви та різні можливості для досягнення своїх цілей;

– за типом цільової аудиторії – на рекламу для сфери бізнесу і рекламу для індивідуального споживача;

– за критерієм сконцентрованості – на масову і селективну (виборчу), що спрямована на визначену групу;

- за територією охоплення виокремлюється локальна, регіональна, загальнонаціональна, міжнародна, глобальна;
- за предметом рекламної комунікації виділяють товарну рекламу, престижну рекламу (брендинг), рекламу ідеї, рекламу особи, рекламу території;
- за стратегічною метою, що формує попит, стимулює збут і сприяє позиціонуванню чи репозиціонуванню товару;
- за метою в поєднанні зі стадією рекламної компанії можна розрізнити рекламу, що вводить, стверджуючу та нагадуючу;
- за способом впливу розрізняється зорова (вітрина, світлова, друкована реклама), слухова (радіореклама, реклама по телефону), зорово-слухова (теле-, кіно-, відеореклама);
- за типом використовуваних засобів передачі – друкована (поліграфічна), газетно-журнальна, радіо- і телереклама, зовнішня світлова реклама, реклама на транспорті, пряме поштове розсилання (директ-меїл), реклама в мережі Інтернет тощо.

На нашу думку, визначені категорії могли би бути відображені в чинному законодавстві.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що предметом адміністративних проступків у сфері рекламної діяльності є безпосередньо реклама як елемент матеріального світу.

На сьогодні реклама, будучи найважливішою складовою інфраструктури економіки, перебуває в стадії подальшого розвитку як у кількісному, так і якісному вираженні. У зв'язку із цим вважаємо за доцільне визначити в чинному законодавстві термін «реклама» більш розгорнуто, враховуючи класифікаційні складові.

Список використаних джерел:

1. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України: доктринальний аспект реформування / В.Б. Авер'янов // Право України. – 1998. – № 8. – С. 46–58.
2. Авер'янов В.Б. Методологічні засади реформування українського адміністративного права / В.Б. Авер'янов // Правова держава. – 2001. – № 12. – С. 68–72
3. Авер'янов В.Б. Реформування українського адміністративного права: необхідність переосмислення теоретичних постулатів / В.Б. Авер'янов // Актуальні проблеми держави та права. – 2003. – № 19. – С. 8–13.
4. Авер'янов В.Б. Актуальні питання правового регулювання адміністративної відповідальності / В.Б. Авер'янов, Д.М. Лук'янець, Н.В. Хорошак // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 1. – С. 19–20.
5. Авер'янов В.Б. Актуальні питання правового регулювання адміністративної відповідальності / В.Б. Авер'янов // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 1. – С. 19–23.
6. Манохин В.Н. Административная ответственность в СССР : [монография] / [В.Н. Манохин и др.] ; под. ред. В.Н. Манохина и Ю.С. Адушкина. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1988. – 168 с.
7. Административное право / под ред. Ю.М. Козлова. – М. : Юрид. лит., 1968. – 236 с.
8. Битяк Ю.П. Адміністративне право України : [конспект лекцій] / Ю.П. Битяк, В.В. Зуй. – Х. : Націон. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 1996. – 124 с.
9. Біла Л.Р. Адміністративна відповідальність за порушення антимонопольного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук / Л.Р. Біла. – О., 1995. – 165 с.
10. Біла Л.Р. Адміністративно-правовий статус Антимонопольного комітету України і його територіальних відділень / Л.Р. Біла Государственное строительство и правовые проблемы управления : сб. науч. труд. – О., – 1995. – № 2. – С. 102–105.
11. Біла Л.Р. Особливості адміністративної відповідальності за порушення антимонопольного законодавства / Л.Р. Біла // 36. тез і доповідей наук.-практ. конф. – О., 1996. – С. 78–81

12. Біла Л.Р. Провадження у справах про порушення антимонопольного законодавства / Л.Р. Біла // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 2. – О., 1995. – С. 113–115.
13. Дворецький І.Х. Латино-російський словник / І.Х. Дворецький. – 4-е вид., стер. – М. : Російський мова, 1996. – 852 с.
14. Дейян А. Реклама / А. Дейян. – М. : Прогресс, 1993. – 169 с.
15. Делл Д. Учебник по рекламе / Д. Делл, Т. Линда ; пер. с польск. – Минск : ИООО «Современное Слово», 1997. – 246 с.
16. Димченко В.И. Административная ответственность организаций : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук / В.И. Димченко. – Пермь, 1982. – 18 с.
17. Додин Е.В. Административная ответственность в свете Конституции Украины / Е.В. Додин // Юридический вестник. – 1997. – № 3. – С. 70–74
18. Додин Е.В. Исполнение постановлений о наложении административных взысканий : [учеб. пособие] / Е.В. Додин. – О. : Юридическая литература. – 1999. – 120 с.
19. Додин Е.В. Место и роль норм административного права в регулировании общественных отношений в Украине / Е.В. Додин // Актуальні проблеми держави та права. – 2003. – № 19. – С. 17–26
20. Косята М.В. Роль прокуратури у забезпеченні законності пр. провадженні справах про адміністративні правопорушення / М.В. Косята // Актуальні проблеми держави та права. – 2001. – № 12. – С. 86–91.
21. Концепція адміністративної реформи в Україні. – К. : Центр політ.-прав. реформ 1998. – 46 с.
22. Кравчук В.М. Про правоздатність юридичних осіб: окремі питання / В.М. Кравчук // Право України. – 1999. – № 11 – С. 16–17.
23. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон України від 28.12.1960 р. // Відомості верховної ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
24. Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность / В.Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1986. – 286 с.
25. Лазарев Б.М. Административные правонарушения и ответственность за их совершение / Б.М. Лазарев // Советское государство и право. – 1985. – № 8. – С. 30–40.
26. Порядок накладання штрафів за порушення законодавства про рекламу : Затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 26.05.2004 р. // Офіційний вісник України – 2004. – № 37. – С. 4–8.
27. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» // Бюлетень законодавства та юридичної Практики України – 1993. – № 6. – С. 8–9.
28. Уперов В.В. Реклама – її сутність, значення, історичний розвиток і психологічні основи / В.В. Уперов / Гермес. Торгівля і реклама. – Спб. : Алегорія, 1994. – 387 с.
29. Уткін Е.А. Рекламна справа / Е.А. Уткін, А.І. Кочеткова. – М. : Асоціація авторів і видавців «Тандем» ; Видавництво ЭСКМОС, 1999. – 210 с.
30. Уелс У. Реклама: принципы і практика / У. Уелс, Дж. Бернет, С. Моріарті ; пер. с англ. – Спб. : Видавництво «Пітер». 1999. – 334 с.
31. Якуба О.М. Административная ответственность / О.М Якуба. – М. : Юрид. лит., 1972.–152 с.
32. Ярмакі Х.П. Адміністративна відповідальність за порушення паспортних правил / Х.П. Ярмакі // Актуальні проблеми держави та права. – 2001. – № 11. – С. 386–390.
33. Ярмакі Х.П. Порівняльно-правовий аналіз Кодексів про адміністративні правопорушення України та Російської Федерації / Х.П. Ярмакі // Актуальні проблеми політики. – 2002. – Вип. 15. – С. 344–353.

34. Ярмачі Х.П. Проблеми адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод людини у сфері державного управління / Х.П. Ярмачі // Актуальні проблеми держави та права. – 2001. – № 12. – С. 73–77.
35. Ромат Є.В. Реклама : [підручник для студентів фаху «Маркетинг»] / Є.В. Ромат. – 3-е вид., перероб. і доп. – К. ; Х. : НВФ «Студцентр», 2000. – 416 с.
36. Корнілов Л.Г. Від глашатая до неону / Л.Г. Корнілов, Н.Б. Фільчикова. – М. : Знання, – 1978. – 38с.
37. Старобинский Э.Е. Самоучитель по рекламе / Э.Е. Старобинский. – М. : ЗАО «Бизнес школа Интел-Синтез», 1997. – 98 с.
38. Энциклопедичний словник. – Спб. : Тип. АТ «Видавнича справа», бывш. «Брокгауз і Ефрон», 1899– . – Т. XXVI-а. – 1899. – 528 с.
39. Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» : Закон України від 11.07.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 8. – Ст. 62.
40. Ріжків І.Я. Міжнародна рекламна справа / І.Я. Ріжків. – М. : Банки і біржі ; ЮНИТИ, 1994. – 312 с.
41. Мокшанцев Р.І. Психологія реклами : [навч. посібник] / наук. ред. М.В. Удальцова. – М. : ИНФРА-М ; Новосибірськ : Сибірська угода, 2000. – 184 с.
42. Гольман И.А. Рекламное планирование. Рекламные технологии. Организация рекламной деятельности / И.А. Гольман. – М. : Гелла-принт, 1996. – 335 с.
43. Advertising Law in Europe and North America. – Deventen ; Boston : Kluwer Law and Taxation Publishers, 1992. – 526 p.
44. Carey P. Media Law / P. Carey. – London : Sweet & Maxwell, 1996 – 320 p.
45. Cravens D.W. Marketing Management / D.W. Cravens, G.E. Hills, R.B. Woodruff. – Homewood ; Illinois : Irwin, 1987. – 486 p.
46. Homans J. Elementary and Individual Behavior / J. Homans // Contemporary Sociological Theory, Rentice Hall, Englewood Cliffs. – New Jersey, 1996. – 384 p.
47. Parsons T. Politics and Social Structure. On the Concept of Political / T. Parsons. – Power ; NY, 1969. – 355 p.
48. Sorokin P. Social and Cultural Mobility / P. Sorokin. – London : Collier Macmillan, 1964.–364 p.
49. Tubbs S.L. Human Communication. Me Graw-Hill Inc. / S.L. Tubbs, S. Moss. – New York, 1991. – 290 p.
50. Turner J.H. The Emergence of Sociological Theory / J.H. Turner, L. Beeghley, C.H. – Belmont ; California : Powers Wadsworth Publishing Company, 1989. – 428 p.

ШЕРШУН С. М.,
кандидат юридичних наук, докторант
(Інститут держави і права імені
В. М. Корецького Національної
академії наук України)

УДК 502.175:349.6

УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ЕКОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ

У статті аналізується стан та перспективи вдосконалення законодавства з питань організації та функціонування в Україні системи екологічного моніторингу. Доводиться потреба в подальшій систематизації правових норм, які регулюють відносини, пов'язані зі здійсненням в Україні моніторингу довкілля.

Ключові слова: екологічний моніторинг, моніторинг довкілля, оцінка впливів на стан навколишнього середовища, екологічне законодавство, охорона навколишнього середовища.

В статье анализируется состояние и перспективы совершенствования законодательства по вопросам организации и функционирования в Украине системы экологического мониторинга. Обосновывается потребность у дальнейшей систематизации правовых норм, которые регулируют отношения, связанные с осуществлением в Украине мониторинга окружающей среды.

Ключевые слова: экологический мониторинг, мониторинг окружающей среды, оценка воздействий на состояние окружающей среды, экологическое законодательство, охрана окружающей среды.

This article analyzes the status and prospects for improvement of legislation on the organization and functioning in Ukraine of environmental monitoring. We have a need for further systematization of rules of law governing relations associated with the implementation of environmental monitoring in Ukraine.

Key words: environmental monitoring, environmental monitoring, assessment of impacts on the environment, environmental legislation, environmental protection.

Вступ. Тематика досліджень з екологічного моніторингу в останні роки суттєво розширилася. Вона представлена економічними, технічними, географічними та іншими дослідженнями з відповідного питання, які здійснили науковці різних наукових спеціальностей (Г.О. Білявський, Є.В. Буравльов, В.В. Гетьман, Ю.Ю. Жигуц, В.Ф. Лазар, В.М. Навроцький, Ю.М. Саталкін, В.Я. Шевчук тощо), проте організаційному (управлінському) аспекту в них не приділено належної уваги.

Постановка завдання. Проте саме від здатності держави в особі уповноважених органів виконавчої влади організувати здійснення екологічного моніторингу багато в чому залежить ефективність моніторингових спостережень у цій сфері суспільних відносин.

Результати дослідження. Починаючи це дослідження, наголосимо на тому, що екологічний моніторинг (моніторинг довкілля, моніторинг навколишнього середовища, моніторинг навколишнього природного середовища)¹ відіграє важливу роль в оцінці екологічного стану довкілля, виявленні негативних змін у ньому. В Україні його сучасна система сформувалася на початку 90-х рр. минулого сторіччя на базі різних видів спостережень за змінами стану навколишнього природного середовища, які здійснювали численні служби різних відомств (гідрометеорологічна, агрометеорологічна, служби спостережень за станом морів, іоносферна, геліогеофізична, сейсмічна, геологічна, радіаційної безпеки, гідрохімічна, землевпорядна, санітарно-епідеміологічна, захисту рослин та ін.). Поштовх для розвитку єдиної системи екологічного моніторингу в Україні дав Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 1991 р. (далі – Закон), який розглядає екологічний моніторинг як одну з функцій управління. Він встановив, що «з метою забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень в Україні створюється система державного моніторингу навколишнього природного середовища». Фактично Закон відніс екологічний моніторинг до основних, ключових функцій державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища. Адже результати його здійснення, зафіксовані в оцінках стану навколишнього середовища, мають слугувати базою для екологічного обґрунтування рішень із будь-яких виробничих та інших господарських питань, враховуватися під час здійснення інших функцій управління в цій сфері (зокрема, під час здійснення екологічної експертизи, екологічного моніторингу, інформуванні про стан навколишнього природного середовища тощо). Як ключова функція управління в галузі охорони навколишнього природного середовища екологічний моніторинг підпадає під дію всіх основних еколого-правових приписів, які визначають вихідні, базові положення екологічної політики в Україні, зокрема її цілі та завдання, принципи здійснення, організаційні засади природоохоронної діяльності, основні вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки тощо.

У науковій літературі пропонуються різні варіанти класифікації видів екологічного моніторингу. Зокрема, за чинниками впливу на навколишнє середовище розрізняють моніторинг хімічних забруднювачів (інгредієнтний моніторинг); моніторинг природних і фізичних параметрів довкілля (наприклад, відстежують напруженість електромагнітних полів, рівні радіації, шуму, вібрації тощо). За масштабами відстеження впливу на довкілля моніторинг класифікують за просторовими (територіальними) і часовими (короткотривалий, довготривалий) параметрами. Пропонується також класифікація екологічного моніторингу за методами його здійснення: хімічний моніторинг (система відстеження хімічного складу атмосфери, опадів, поверхневих і підземних вод, вод океанів і морів, ґрунтів, донного мулу, рослин, тварин і контролю за динамікою поширення хімічних забруднювачів); геологічний моніторинг (система відстеження змін, що відбуваються в літосфері та глибших шарах планети); фізичний моніторинг (система спостережень за впливом фізичних процесів і явищ на довкілля – повеней, вулканізму, землетрусів, цунамі, ерозії ґрунтів тощо); біологічний моніторинг (здійснюється за допомогою біоіндикаторів – певних організмів, які змінами свого стану й поведінки сповіщають про зміни в довкіллі) та інші [1].

Утім найбільш поширеним є варіант поділу екологічного моніторингу за його об'єктами. Законодавство до таких об'єктів відносить атмосферне повітря, води, біологічне різноманіття, ліси, землі, поводження з відходами, фізичні фактори впливу, геологічне середовище. Останнє не може нівелювати того факту, що цей моніторинг має комплексний характер, тобто, крім оцінювання стану окремих природних об'єктів, по-

¹ (англ. monitoring, від лат. monitor – той, що контролює, попереджує)

винен надавати цілісну оцінку стану всього навколишнього середовища з урахуванням взаємозв'язків, взаємозалежності в екологічних системах. Ця обставина зумовлює організаційну побудову екологічного моніторингу, яка має забезпечувати функціонування суб'єктів цього моніторингу як єдиного цілого, сприяти обміну інформацією між ними, надавати можливість узагальнювати цю інформацію, видавати об'єктивні оцінки щодо стану окремих природних ресурсів та навколишнього середовища в цілому.

Спроби створити оптимальну організаційну систему екологічного моніторингу робляться в Україні з початку 90-років минулого сторіччя. Усі перепиті цього процесу відбиваються в нормативно-правових актах, які прямо чи опосередковано впливали на організацію та здійснення екологічного моніторингу. Відзначимо, нова система екологічного моніторингу утворювалася не на голому місці, а на основі того організаційного механізму, що склався в Україні в попередні роки, шляхом його реорганізації та адаптації до потреб системи. Аналіз цього процесу почнемо з наведення того факту, що за даними 1992 р. інформацію про стан навколишнього природного середовища збирали державні органи (переважно контрольні) таких міністерств і відомств: про стан ґрунтів (різних категорій, за різними параметрами) – Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства охорони здоров'я України, Державного комітету України по гідрометеорології, Мінсільгосппроду України, Державного агентства водних ресурсів України, Державного агентства земельних ресурсів України; про стан атмосферного повітря – Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства охорони здоров'я України, Державного комітету України по гідрометеорології; про стан поверхневих вод – Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства охорони здоров'я України, Державного комітету України по гідрометеорології, Державного агентства водних ресурсів України, Державного агентства земельних ресурсів України; про стан підземних вод – Державного комітету України по гідрометеорології, Державного комітету України по геології і використанню надр; про стан лісів та мисливської фауни – Міністерства лісового господарства України; про стан здоров'я населення – Міністерства охорони здоров'я України; про джерела викидів в атмосферу скидів стічних вод – Міністерства екології та природних ресурсів України; про фактори фізичного впливу на навколишнє середовище (акустичного, вібраційного, електромагнітного, радіаційного) – Міністерства охорони здоров'я України.

Крім того, інформацію про радіаційний стан окремих природних об'єктів збирали служби Мінсільгосппроду України (стосовно радіологічної якості ґрунтів та сільськогосподарських рослин), Державного комітету України по гідрометеорології (про радіаційну обстановку в межах радіометричної мережі спостережень та в районах діяльності АЕС розташованих на території України), Державного агентства водних ресурсів України (про радіологічний стан вод на водогосподарських системах комплексного призначення, у системах міжгалузевого та сільськогосподарського водопостачання, у зонах впливу атомних електростанцій); про якість сільськогосподарської продукції (за зоотехнічними, токсологічними та радіологічними характеристиками) – Мінсільгосппроду України. Усього в моніторингу довкілля брали участь шість міністерств та відомств. Аналіз цієї системи органів свідчив, що всі вони діяли відокремлено, «їх інформація лише незначною своєю частиною вливалася в загальний потік інформації про стан навколишнього природного середовища, мало місце дублювання функцій та пов'язане із цим розпорошення сил і засобів» [2].

У наступні роки було зроблено кроки, спрямовані на усунення зазначених недоліків. Головним правовим інструментом тут було Положення про державний моніторинг навколишнього природного середовища, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.1993 р. № 785 (далі – Положення). Варто зазначити, що цей нормативно-правовий акт базувався на ретельно опрацьованій концепції розвитку екологічного моніторингу в Україні (СЕМ «Україна»), а отже, мав врахувати всі позитивні та

негативні моменти практики його (екологічного моніторингу) організації та здійснення. Дійсно, уперше на нормативно-правовому рівні в Україні було детально розписано не тільки склад суб'єктів, які беруть участь у відповідному виді діяльності, а також їхню роль у відповідному процесі, конкретну сферу діяльності, права та обов'язки щодо обміну інформацією між суб'єктами моніторингу, вимоги щодо узагальнення відповідної інформації, надання її заінтересованим особам тощо. За формально юридичної оцінки це Положення можна оцінити як нормативно-правовий акт, що виконав своє основне призначення створити юридичні передумови для формування в Україні єдиної системи екологічного моніторингу, у якому всі суб'єкти діють як одне ціле, взаємодіють, доповнюють один одного.

Проте слід визнати, що юридична картинка не збігається з тією, яка мала місце на практиці. Остання свідчила, що організаційна система екологічного моніторингу не змогла повністю позбутися властивих їй вад, пов'язаних із розпорошеністю органів, які входять до неї, відсутністю між ними належного взаємозв'язку, координації. Виникає питання щодо того, чим це можна пояснити. Відповідь, на наш погляд, має бути такою. Система екологічного моніторингу будувалася й, слід наголосити, продовжує будуватися на основі системи органів виконавчої влади, які не пристосовані для виконання відповідних функцій. Для цих органів відомча відособленість, неповороткість у координації своєї діяльності з іншими органами, різний обсяг у фінансуванні їхньої діяльності є характерною ознакою. Вона може не впадати в око в звичайних умовах управління, але тільки не під час здійснення екологічного моніторингу, який унаслідок своєї динамічності, складності в методах здійснення, широкої інформаційної бази, якою має оперувати, підвищеної фінансової та матеріально-технічної ємності тощо, одразу дає збій в окремих своїх частинах у разі не доопрацювання того чи іншого суб'єкта екологічного моніторингу або виконання не на належному рівні вимог щодо матеріально-технічного та іншого забезпечення цього виду діяльності.

Очевидно, що моніторинг довкілля як спеціальний вид діяльності, самостійна функція державного управління в галузі охорони навколишнього середовища мав би мати відповідне спеціальне організаційне забезпечення. Ідеться про створення структури, яка матиме єдиним своїм призначенням здійснення екологічного моніторингу в повному обсязі, за всіма напрямками. Така структура, що буде функціонувати на національному (на території країни в цілому), регіональному (у межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів) та локальному рівнях (на території окремих об'єктів – підприємств, міст, ділянках ландшафтів), може реально займатися питанням розвитку системи екологічного моніторингу, планувати створення її матеріально-технічної та фінансової бази. Ідея створення зазначеної структури не є новою. Варіант її реалізації був запропонований у згаданому Положенні про державний моніторинг навколишнього природного середовища, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 23.09.1993 р. № 785. У ньому згадуються локальні, регіональні та національні центри моніторингу навколишнього природного середовища. Проте, незважаючи на свою назву, ці центри фактично мали стати додатками до тих органів державної виконавчої влади (Міністерство екології та природних ресурсів України разом з іншими органами державної виконавчої влади), які згідно з Положенням мали право їх створювати. Утім реальні повноваження цих центрів не були визначені, а вже в прийнятому Положенні про державну систему моніторингу довкілля, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 р. № 391, вони зовсім не згадувалися.

Чинне Положення про державну систему моніторингу довкілля визначає цю систему на базі центральних органів виконавчої влади (Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства надзвичайних ситуацій України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства аграрної політики і продовольства України, Міністерства з питань житлово-комунального господарства України, Державного агентства

водних ресурсів України, Державного комітету лісового господарства України, Державного агентства земельних ресурсів України, Державної служби геології та надр України), на які покладено повноваження з формування та реалізації державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища, охорони та використання окремих природних ресурсів. Для цих органів функція організації моніторингу докільля є однією з багатьох, які вони здійснюють. Наприклад, на Державну службу геології та надр України покладено забезпечення розвитку мінерально-сировинної бази, організацію геологічного, геофізичного, геохімічного, гідрогеологічного, інженерно-геологічного та еколого-геологічного, сейсмічного вивчення надр, пошуку й розвідки корисних копалин на території України, у межах територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України; організація проведення державної експертизи та оцінки запасів і ресурсів корисних копалин, а також інших геологічних матеріалів; затвердження геологоекономічної оцінки запасів нафти й газу та супутніх компонентів у встановленому порядку; затвердження пооб'єктних планів спеціалізованих підприємств, установ та організацій, які виконують геологорозвідувальні роботи за кошти державного бюджету на території України, вносить до зазначених планів у разі потреби зміни; розпорядження геологічною інформацією згідно з порядком, установленим Кабінетом Міністрів України тощо.

Варто наголосити на тому, що Державна служба геології та надр України та інші зазначені органи формуються для вирішення певних загальних питань у цій сфері, які є складовими більш широких завдань економічного й соціального розвитку країни, а не під якусь окрему управлінську функцію (контроль, моніторинг, облік, планування, нормотворення, управління тощо). Відтак і коригування, періодичні зміни в системі цих органів підкоряються насамперед загальним тенденціям розвитку системи державного управління країною, а не потребам екології, що не завжди позитивно позначається на окремих аспектах управлінської діяльності в цій сфері. Загальною ж тенденцією останніх десятиріч є знаходження системи державного управління в процесі перманентного реформування, викликаного здебільшого політичними й певною мірою економічними чинниками. Ця тенденція проявилася в тому, що система органів, які здійснюють екологічний моніторинг, постійно змінюється за своїм складом та чисельністю. Протягом цього процесу (з початку 90-х рр. минулого сторіччя до сьогодні) багато органів, які були залучені до здійснення екологічного моніторингу, змінили свою назву, статус. Деякі внаслідок реорганізацій втрачали свою самостійність, включались до структури інших органів, а із часом знов ставали самостійними. Проілюструвати цей процес можна на прикладі Міністерства екології та природних ресурсів України, яке є постійним, основним суб'єктом екологічного моніторингу. На початку 90-х рр. минулого сторіччя воно існувало у вигляді Міністерства охорони навколишнього природного середовища (відповідно до закону УРСР «Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління Української РСР» від 13.05.1991 р.). У 1995 р. це міністерство було реорганізовано в Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України. У 2000 р. зазначене міністерство було ліквідовано. Його правонаступником стало Міністерство екології та природних ресурсів України, яке було визнане головним (провідним) органом у системі центральних та інших органів виконавчої влади у сфері навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки, а також гідрометеорологічної, топографо-геодезичної та картографічної діяльності. Це міністерство проіснувало до 2003 р., коли було реорганізовано в Міністерство охорони навколишнього природного середовища (відповідно до Указів Президента України від 15.09.2003 р. № 1039/2003, від 06.03.2004 р. № 317/2004, від 10.10.2005 р. № 1430/2005). У свою чергу в 2010 р. й це міністерство було реорганізовано в центральний орган виконавчої влади, якому вернули назву свого попередника – Міністерство екології та природних ресурсів України (згідно з Ука-

зом Президента України від 09.12.2010 р. № 1085/2010). У Положенні про Міністерство екології та природних ресурсів України, затвердженого Указом Президента України від 13.04.2011 р. № 452/2011, було окремо виділено повноваження цього органу в галузі моніторингу. Зокрема, на нього покладено здійснення моніторингу та оцінку впливу державної політики у відповідній сфері, організацію моніторингу навколишнього природного середовища, забезпечення функціонування загальнодержавної інформаційно-аналітичної системи моніторингу навколишнього середовища тощо.

Певною мірою процеси реформування зачіпали й інші центральні органи виконавчої влади, які є на сьогодні суб'єктами екологічного моніторингу (Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Державна адміністрація зони відчуження, Державна служба геології та надр України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Державне космічне агентство України, Державна служба надзвичайних ситуацій України, Державна санітарно-епідеміологічна служба України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство земельних ресурсів України та їхні територіальні органи, підприємства). У ситуації, коли організаційна система не має стабільності, підтверджена безперервному коригуванню, оскільки майже нема року, коли той чи інший суб'єкт цієї системи не реформувався, а періодично й увесь склад відповідних суб'єктів перебував у стані реформування, вона (система) не може функціонувати злагоджено, не гальмувати у своєму процесі вдосконалення, не послаблювати координаційні зв'язки між окремими своїми частинами.

На незадовільний стан системи державного моніторингу докільля зверталася увага в Концепції державної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища, затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.12.2004 р. № 992-р (далі – Концепція). У ній констатувалося, що екологічна ситуація в Україні залишається вкрай складною, що зумовлено низкою факторів, у тому числі незадовільним функціонуванням державної системи моніторингу докільля, створеної для збирання та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень із питань запобігання негативним змінам навколишнього природного середовища та дотримання вимог екологічної безпеки. Водночас в Концепції було зроблено стратегічно важливий висновок про те, що розв'язання зазначеної проблеми можливо насамперед на основі створення нової мережі спостережень без використання існуючої. У цьому висновку хай і не прямо, а дещо завуальовано наголошувалося на тому, що існуюча система моніторингу пригальмовує його розвиток, не має відповідного потенціалу для радикального поліпшення свого функціонування. Утім у Концепції не розглядалися можливі варіанти створення нової мережі спостережень, оскільки для цього потрібен занадто великий обсяг коштів. Отже, було прийнято рішення про вдосконалення чинної системи моніторингу, максимальне використання існуючого її потенціалу. Відповідні заходи передбачалися прийнятою, відповідно до зазначеної Концепції, Державною цільовою екологічною програмою проведення моніторингу навколишнього природного середовища, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 р. № 1376. Проте недоліки організаційної системи моніторингу докільля, на які зверталася увага, продовжують негативно позначатися на функціонуванні моніторингу. Зокрема, в аналітичній доповіді з питань моніторингу та оцінювання екологічних ризиків техногенного походження, зробленої Національним інститутом стратегічних досліджень у 2012 р., констатується, що існуюча система моніторингу загроз і ризиків техногенного походження не забезпечує проведення систематичних та обґрунтованих досліджень тенденцій і характеру змін основних джерел загроз екологічній безпеці держави та потребує кардинального удосконалення [3].

Висновки. Отже, спроби вдосконалити систему екологічного моніторингу шляхом часткових уточнень системи органів, які є суб'єктами моніторингу, уточнення їх повноважень та процедур взаємодії не дають позитивного результату. Адже не усувається головна причина слабкості системи моніторингу докільля – її побудова на основі непридатного для вирішення завдань моніторингової оцінки навколишнього середовища організаційного механізму. Цей механізм має бути модернізований, радикально оновлений на основі нової системи моніторингових спостережень, які здійснюватимуть спеціальні екологічні моніторингові центри на національному, регіональному та локальному рівнях.

Список використаних джерел:

1. Жигуц Ю.Ю. Інженерна екологія : [навчальний посібник для студентів технічних спеціальностей] / Ю.Ю. Жигуц, В.Ф. Лазар. – вид. 2-е, випр. і доп. – К. : Кондор-Видавництво, 2012. – 234 с.
2. Малишева Н.Р. Проблеми організації та функціонування системи екологічного моніторингу в Україні / Н.Р. Малишева, М.І. Єрофєєв // Правова держава. Щорічник наукових праць. Випуск п'ятий. – К. : Наукова думка, 1994. – 315 с.
3. Моніторинг та оцінювання екологічних ризиків техногенного походження. Аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. – К. : 2012. – С. 47. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [Ocin_monitor_a70a1.pdf](#).

ШКАРНЕГА О. С.,
аспірант кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 342.925:347.952:342.729 (477)

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ
ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ**

У статті проведено детальний аналіз нормативно-правових актів вітчизняного законодавства та нормативно-правових актів міжнародного значення, які безпосередньо призначені для регулювання провадження в справах щодо реалізації права на мирні зібрання.

Ключові слова: право на мирні зібрання, правове регулювання, провадження, обмеження.

В статье проведен детальный анализ нормативно-правовых актов отечественного законодательства и нормативно-правовых актов международного значения, которые непосредственно предназначены для регулирования производства по делам по реализации права на мирные собрания.

Ключевые слова: право на мирные собрания, правовое регулирование, производство, ограничение.

This article provides a detailed analysis of legal acts of domestic legislation and normative acts of international importance that are explicitly designed in order to regulate proceedings in respect of the right to peaceful assembly.

Key words: right to peaceful assembly, regulation, procedure, limitation.

Вступ. Право на мирні зібрання відноситься до категорії особливо цінних основних прав людини, оскільки вона сприяє формуванню громадської думки, фундаменту будь-якої демократії й дає можливість тим, у кого немає прямого доступу до прийняття політичних рішень, бути почутим. Недостатній аналіз нормативної бази з питань регулювання права на мирні зібрання, а також посилання на недійсні нормативно-правові акти під час вирішення справ адміністративними судами особливо актуалізує цю проблему.

Існує чимало напрацювань, у яких розглядається ця проблема в комплексі з іншими політичними правами й свободами людини та громадянина. Питанню забезпечення політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні (право на мирні зібрання якраз відносяться до цієї категорії) присвячені наукові праці багатьох українських учених сучасності. Серед них слід назвати В. Букач, О. Пушкіна, А. Олійника, М. Бояринцева, А. Васьковський, О. Власенко, Н. Денисову, Е. Мухамедова, В. Поліщук та ін., які служили фундаментальною базою для подальшого дослідження розглянутих питань.

Постановка завдання. Метою є аналіз нормативно-правових актів, які регулюють питання щодо реалізації права на мирні зібрання в національному та міжнародному вимірі.

Результати дослідження. З урахуванням існуючої класифікації методів правового регулювання за типами слід приділити увагу аналізу чинного законодавства, в основі якого лежить дозвільний порядок на проведення мирних зібрань, коли їх учасники мали в адміністративно-правовій сфері тільки ті права, які прямо формулювалися в конкретному нормативному акті.

У ст. 39 Конституції України зазначається: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей», тобто Конституція України передбачає повідомлюваний характер реалізації цього права.

На основі конституційних положень ч. 3 ст. 24 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено: «Органи місцевого самоврядування та їх посадові особи діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України, та керуються у своїй діяльності Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України» [2]. Згідно з пп. 3 п. «б» ч. 1 ст. 38 цього закону «вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку» віднесено до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад.

Отже, реалізація органами місцевого самоврядування повноважень щодо забезпечення проведення, зокрема, мирних заходів (зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій) має здійснюватися виключно в межах повноважень, на підставі й у спосіб, визначених законом.

Міністерство юстиції України в Листі до Всеукраїнської молодіжної організації «Молодь проти корупції» від 26.11.2009 р. [8], констатує, що чинне законодавство з питань організації й проведення мирних заходів є недосконалим, а також підтверджує той факт, що на сьогодні дуже часто органи місцевого самоврядування ухвалюють акти щодо організації й проведення мирних заходів на місцях, посилаючись на положення Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 р. «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР», який згідно з п. 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України є чинним у частині, що не суперечить

Конституції України. Зазначеним указом визначено, зокрема, осіб, уповноважених звертатися до виконавчих органів сільських, селищних, міських рад із повідомленням про проведення мирного заходу, вимоги до терміну подання та змісту такого повідомлення, порядок розгляду повідомлення, обов'язки організаторів заходу, вимоги щодо забезпечення виконавчими органами сільських, селищних, міських рад умов проведення мирного заходу, а саме:

1) про проведення зборів, мітингу, вуличного або демонстрації робиться заява у виконавчий комітет відповідної місцевої Ради народних депутатів. Із заявою про проведення зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації можуть звертатись особи, які досягли вісімнадцятирічного віку (уповноважені трудових колективів підприємств, установ та організацій, органів кооперативних та інших громадських організацій, органів громадської самодіяльності й окремих груп громадян);

2) заява про проведення зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації подається в письмовій формі не пізніше як за десять днів до намічуваної дати їх проведення. У заяві зазначаються мета, форма, місце проведення заходу або маршрути руху, час його початку й закінчення, передбачувана кількість учасників, прізвища, імена, по батькові уповноважених (організаторів), місце їх проживання й роботи (навчання), дата подачі заяви та інші положення [6].

Проте, вважаємо, посилення органів місцевого самоврядування на відповідний указ є нелегітимним. По-перше, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. «Про порядок організації проведення зборів, мітингів, вуличних заходів і демонстрацій в СРСР» установлює дозвільний, а не повідомлюваний характер проведення мирного зібрання, що суперечить ст. 39 Конституції України. Тому відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» від 12.09.1991 р. та Закону України «Про правонаступництво України» цей указ втратив чинність.

По-друге, Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації й проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій у СРСР» не є нормативним актом, що має силу закону згідно з чинною на той час Конституцією УРСР. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про правонаступництво України» до ухвалення нових законів в Україні діють закони й інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР або Президією Верховної Ради УРСР [1]. Водночас правонаступництво щодо актів президії Верховної Ради СРСР зазначений закон не передбачає. Тому акти президії Верховної Ради СРСР не є діючими на території України.

Вимоги щодо порядку організації й проведення мирних заходів, строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, документів, які мають бути долучені до заяви про проведення мирного заходу, тощо на сьогодні окремим нормативно-правовим актом не врегульовано.

Під час вирішення порушених питань щодо порядку організації й проведення мирних заходів необхідно враховувати правову позицію, яку Конституційний Суд України висловив у своєму рішенні від 19.04.2001 р. № 4-рп, у п. 2 мотивувальної частини якого, розглядаючи питання щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (масових мирних зібрань), зазначив, зокрема, що проводити збори, мітинги, походи й демонстрації громадяни можуть за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування [4]. Таке сповіщення має здійснюватись громадянами через організаторів масових зібрань.

Також слід зазначити, що окремі аспекти щодо організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій врегульовано ст. ст. 182, 183 Кодексу адміністративного судочинства України, якими визначено особливості провадження в справах

за адміністративними позовами суб'єктів владних повноважень про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання та про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання.

Так, ч. 1, 5 ст. 182 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено, що органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування негайно після отримання повідомлення про проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо мають право звернутися до окружного адміністративного суду за своїм місцезнаходженням із позовною заявою про заборону таких заходів чи про інше обмеження права на мирні зібрання (щодо місця чи часу їх проведення тощо) [3].

Суд задовольняє вимоги позивача в інтересах національної безпеки та громадського порядку, якщо визнає, що проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших зібрань може створити реальну небезпеку заворушень чи злочинів, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей. У постанові суду зазначається спосіб обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання. Згідно із ч. 1 ст. 183 Кодексу адміністративного судочинства України організатор (організатори) зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших мирних зібрань мають право звернутися до адміністративного суду за місцем проведення цих заходів із позовною заявою про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, повідомлених про проведення таких заходів.

У зв'язку з необхідністю законодавчого забезпечення реалізації права, встановленого ст. 39 Конституції України (збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, демонстрації, пікетування, походи), Міністерством юстиції розроблено проект Закону України «Про порядок організації і проведення мирних заходів».

У середині травня профільним парламентським комітетом проект закону № 2450 було залишено на друге читання, і нині він не є чинним, що у свою чергу унеможливило прийняття до розгляду інших законопроектів (на сьогодні зареєстровано проект закону «Про свободу мирних зібрань» від 04.07.2013 р.). Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 94 регламенту Верховної Ради України наявність прийнятого в першому читанні законопроекту, щодо якого внесений законопроект є альтернативним, є підставою для повернення такого законопроекту без включення його до порядку денного та без розгляду на пленарному засіданні [8]. Отже, розгляд законопроекту № 2508а без попереднього вирішення юридичної долі законопроекту № 2450 від 06.05.2008 р., вважаємо, є неможливим. У цьому дослідженні буде проаналізовано тільки законопроект 2008 р., оскільки, імовірно, його буде прийнято найближчим часом.

У проекті закону «Про порядок організації і проведення мирних заходів» з'явилася норма, що дозволяє організувати мирні зібрання особам з 14 років. Введено спеціальні поняття «контрзібрання» та «одночасне мирне зібрання». Їх не тільки не заборонено, а навіть визначено обов'язок органів місцевої влади та міліції забезпечити проведення таких зібрань, охороняючи громадський порядок. Так, у таких випадках міліція «забезпечує розведення сторін на безпечну відстань одну від одної, при цьому, не обмежуючи сторони в праві одночасного проведення мирного зібрання на цій території» [9].

Одночасно з перевагами, проект закону містить декілька положень, що не узгоджуються з міжнародними стандартами або є дискусійними:

– *сфера дії закону*: із сфери дії закону (ст. 2 проекту) виключено декілька видів мирних зібрань (збори жителів, розважальні мирні заходи, весільні процесії, народні свята тощо), що не відповідає міжнародним стандартам. Особливе занепокоєння викликає виключення зі сфери дії цього закону релігійних обрядів і церемоній, що прямо суперечить ст. ст. 9 та 11 Європейської конвенції про захист прав людини. Слід нагадати, що відповідно до чинного законодавства зберігається дозвільний порядок проведення цих мирних зібрань, що також прямо суперечить ст. 39 Конституції України. Унаслідок цього правовий режим вказаних заходів не є зрозумілим, створюється прогалина в зако-

нодавстві. Справа в тому, що ні Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», ні виборчі закони не містять положень, які чітко й повно регламентують порядок проведення зборів жителів населеного пункту, зустрічей виборців із кандидатами на відповідні посади. Однак згадані зібрання можуть створювати для громадського порядку ті ж проблеми, на вирішення яких спрямовані положення запропонованого проекту закону. Законодавство має бути побудовано на принципі, коли всі ці мирні зібрання можуть додатково регулюватися, проте на основі базового закону про мирні зібрання;

– *організатори мирного зібрання*. Заборонено бути організатором мирного зібрання особам, які піддані адміністративному арешту, утримуються під вартою або перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду. Таке обмеження є необґрунтованим. Не існує жодної небезпеки в тому, що, наприклад, політик, затриманий за адміністративне правопорушення, організовує мирне зібрання. Більше того, це може стати інструментом тиску на опозиційні мирні зібрання, коли їхніх організаторів можуть затримувати на декілька діб, щоб зірвати мирне зібрання;

– *терміни повідомлення про мирне зібрання*. Проект закону містить положення щодо обов'язкового повідомлення про проведення мирного зібрання за 4 робочі дні до його проведення. При цьому оскільки мова йде про робочі дні, то на практиці це буде 5–6 днів. У редакції закону, прийнятій у першому читанні, строк повідомлення був взагалі відсутній. Винятком із цієї норми є спонтанні мирні зібрання, тобто «незаплановане мирне зібрання, що проводиться виключно за ініціативою громадян, спричинене подією, яка має важливе значення для суспільства та яку неможливо було завчасно передбачити, і організувати проведення мирного зібрання». Таке мирне зібрання можуть провести лише фізичні особи. Неможливо чітко зрозуміти, що саме мається на увазі під важливістю цієї події для суспільства й хто, коли й у який спосіб має доводити цю важливість.

Відповідно до міжнародних стандартів строк для повідомлення не повинен бути довгим, проте й не має бути коротким, щоб можна було підготувати відповідні заходи безпеки, розглянути справу в місцевому чи апеляційному суді. Загалом, установлений строк не є надто довгим, проте є й не зовсім обґрунтованим. Важко зрозуміти для чого під час проведення одноосібного чи малолюдного пікету подавати подібне повідомлення, ще й у такий великий строк. Такі нечисленні мирні збори взагалі могли би відбуватися без повідомлення, якщо вони не перешкоджають руху транспорту. Також доцільно було б запровадити диференційований строк подачі повідомлення залежно від орієнтовної кількості учасників мирного зібрання;

– *заборона мирних зібрань*. Проект закону не визначає чітко підстави для заборони мирних зібрань, повторюючи норми Конституції України. Очевидно, він мав би більш докладно визначити підстави для можливої заборони, а також те, що ні за яких умов не може бути підставою для заборони мирного зібрання. Так, проект закону мав би містити положення щодо наявності конкретних фактів, які свідчать про небезпеку мирного зібрання, а також установлювати такий критерій обмеження свободи мирних зібрань, «як необхідність у демократичному суспільстві», який достатньо детально визначений у рішеннях Європейського суду з прав людини. Це, зокрема, зобов'язувало би суд перевіряти «реальну необхідність» обмеження свободи мирних зібрань, що не може пояснюватися простою можливістю порушень громадського порядку. Окрім того, суд мав би перевіряти пропорційність обмеження відповідно до існуючої загрози.

Проект закону також не містить жодних положень щодо можливості припинення мирного зібрання не за рішенням суду. Загальне посилання на норми закону про міліцію, як зазначалося, є достатньо невизначеним регулюванням, що надає надто широкі повноваження для міліції. Проект закону не містить положень щодо пропорційності дій міліції відповідно до наявної небезпеки громадському порядку. Недосконалість такого регулювання підтверджується й чинною практикою діяльності міліції, що ґрунтується виключно на нормах закону про міліцію. З іншої сторони, проект закону взагалі не

встановлює обмежень щодо цілей проведення мирних зібрань. Так, відповідно до цього закону неможливо заборонити мирні зібрання, спрямовані на заклики до різних форм дискримінації чи пропагування фашизму. Це не відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Проект закону є позитивним кроком, порівняно з його попередніми редакціями. Він залишається загалом ліберальним і в більшості положень відповідає міжнародним стандартам. Навіть у такому вигляді проект закону встановлює багато положень для захисту свободи мирних зібрань від необгрунтованого втручання з боку органів влади, що дуже важливо в сучасних умовах. Проте його реалізація значною мірою залежатиме від судової практики.

Прийняття такого закону є важливим кроком для уніфікації регулювання свободи мирних зібрань. На сьогодні багато органів місцевого самоврядування прийняли незаконні положення, що створює ситуацію, коли на практиці порядок проведення мирних зібрань є різним у кожному населеному пункті. Також значно відрізняється й судова практика. Це пояснює необхідність невідкладного прийняття такого закону. На сьогодні відсутність правового регламентування багатьох питань організації та проведення мирних зібрань призводить до частих зловживань із боку органів влади, що також зумовлює важливість цього законопроекту.

Основною проблемою проекту закону є його нечіткість, непередбачуваність та невизначеність. У ньому використано величезну кількість оціночних понять, що іноді навіть неможливо визначити: «учасник мирного зібрання», «публічне місце», «подія, що має важливе значення для суспільства», «вільне пересування пішоходів», «придатне для мирних зібрань місце», «територія прикордонних зон», «інші об'єкти, експлуатація яких потребує додержання спеціальних правил техніки безпеки», «вчиняти дії, що порушують їх нормальне функціонування», «громадський порядок» тощо. Усе це надає надто широкі повноваження для тлумачення органам влади, що в підсумку може зводитися до необгрунтованих обмежень свободи мирних зібрань.

Нечіткість правового регулювання, певні прогалини та відсутність правового регулювання певних етапів проведення мирних зібрань (наприклад, можливості припинення чи підстав для заборони мирного зібрання) не дозволяє повною мірою передбачити наслідки прийняття цього законопроекту, оскільки все залежатиме від практики його застосування. Це є достатньо небезпечним з огляду на логічне бажання всіх органів влади обмежити якнайбільшу кількість протестних мирних зібрань. Проте ще більшою небезпекою є ситуація, коли кожен орган влади по-різному розуміє питання проведення мирних зібрань. Невизначеність та нечіткість не дозволятиме їй відстоювати порушені права в судах, що загалом може вплинути на масове обмеження свободи мирних зібрань.

Одним з основних актів міжнародного значення в досліджуваній сфері є Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948 р., у ст. 20 якої зазначається: «Кожна людина має право на свободу мирних зібрань та асоціацій. Ніхто не може бути примушений вступати до асоціацій» [10]. Отже, ми бачимо, що декларація надає кожній людині право на свободу мирних зібрань, тобто вже на цьому рівні досліджуване право визначається як природне, невід'ємне, що належить кожній людині.

Наступним міжнародним актом є Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод Ради Європи від 04.11.1950 р., у ст. 11 вказано: «Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави» [11].

У Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод право на мирні зібрання вже розкрито значно ширше, і передбачається обмеження цього права: тільки в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту прав і свобод інших людей. Дублювання цього положення знаходимо й у ст. 39 Конституції України, і в п. 5 ст. 182 Кодексу адміністративного судочинства України.

Міжнародний пакт про громадянські й політичні права ООН від 16.12.1966 р. містить ст. 21, відповідно до якої «визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я й моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» [12]. Відповідне право на мирні зібрання розглядається як особисте, тобто належить кожній людині, що повторюють положення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, у контексті обмежень цього права. Проте в цьому міжнародному акті вже дещо змінено формулювання: у попередніх документах було «право на свободу мирних зібрань», а стало – «право на мирні збори», яке надається людині державою. Було «мирні зібрання», а стало «мирні збори», хоча, мабуть, це помилковий переклад, тому ми будемо використовувати в подальших коментарях «мирні зібрання», адже «збори» є формою мирних зібрань.

Наступним міжнародним документом, який містить у собі положення щодо реалізації прав на мирні зібрання, є Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р., відповідно до ст. 12 якої «кожна людина має право на свободу мирних зборів і на свободу асоціації з іншими на всіх рівнях, зокрема в політичному, профспілковому та суспільному житті, що має на увазі право кожної людини створювати спільно з іншими професійні спілки й вступати до них для захисту своїх інтересів. Політичні партії, які діють на рівні Європейського Союзу, сприяють вираженню політичної волі громадян Союзу» [13]. У Хартії спеціально обумовлено, що право на свободу мирних зібрань може реалізовуватись на «всіх рівнях», тобто й на рівні Європейського Союзу в цілому, частиною якого ми найближчим часом станемо. Відбувається повернення до «права на свободу мирних зборів», як було в попередніх міжнародних документах.

Хотілося б декілька слів сказати про Керівні принципи зі свободи мирних зібрань Організації з безпеки й співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) 2010 р., які не мають сили міжнародного акта. Керівні принципи були розроблені радою експертів БДПЛ (Бюро демократичних інститутів і прав людини) ОБСЄ та Європейською комісією за демократію через право Ради Європи (венетіанською комісією) у 2010 р. Вони містять положення, у яких розкривається поняття мирних зібрань, основні регулюючі принципи, обмеження в реалізації права на мирні зібрання, процедурні питання та застосування законодавства про мирні збори [14]. На ці Керівні принципи посилається Європейський суд з прав людини у своїй практиці, вони активно використовуються в роботі ООН.

Висновки. Враховуючи недосконалість сучасного стану правового регулювання порядку організації й проведення мирних заходів, яке має наслідком негативну практику правозастосування, оскільки правові норми не сформульовані з достатньою чіткістю й неоднозначно тлумачаться суб'єктами відповідних правовідносин (у тому числі органами місцевого самоврядування та адміністративними судами), лише законодавче врегулювання порядку організації й проведення мирних заходів зможе виправити негативну практику, що склалася.

Список використаних джерел:

1. Про правонаступництво України : Закон України від 12.09.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/про%20правонаступництво>.

2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.07.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
3. Кодекс Адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 р. № 4-рп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01>.
5. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій в СРСР : Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 р. № 9306. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88>.
6. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР : Постанова Верховної Ради України від 12.09.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1545-12>.
7. Молодь проти корупції : Лист Міністерства юстиції України до Всеукраїнської молодіжної організації від 26.11.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v823-323-09>.
8. Регламент Верховної Ради України від 10.02.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.
9. Про порядок організації і проведення мирних заходів : Проект Закону України від 06.05.2008 р. № 2450 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=47925&pf35401=277663.
10. Загальна декларація прав людини ООН від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/995_015.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи від 04.12.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/995_004.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/995_043.
13. Керівні принципи зі свободи мирних зібрань ОБСЄ 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.osce.org/tu/odihr/83237?download=true.
14. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07.12.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/994_524.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

МІЩЕНКО Л. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правового
забезпечення господарської діяльності
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.73:346.62

**ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА БЮДЖЕТНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

У статті досліджуються риси фінансово-правової відповідальності як виду юридичної відповідальності в бюджетних правовідносинах, визначаються особливості застосування фінансових санкцій та інших каральних заходів за бюджетні правопорушення.

Ключові слова: бюджет, бюджетні правопорушення, фінансово-правова відповідальність, фінансові санкції, заходи впливу.

В статье исследуются отличительные черты финансово-правовой ответственности как вида юридической ответственности в бюджетных правоотношениях, определяются особенности применения финансовых санкций и других карательных мер за бюджетные правонарушения.

Ключевые слова: бюджет, бюджетные правонарушения, финансово-правовая ответственность, финансовые санкции, меры воздействия.

The article examines the distinctive features of the financial liability, as in the form of legal responsibility in budgetary legal relations, defining features of the application of financial sanctions and other punitive measures for fiscal offenses.

Key words: budget, budget violations, financial and legal responsibility, financial sanctions, sanctions, measures of exposure.

Вступ. Реформування бюджетної системи України, необхідність поширення повноважень органів місцевого самоврядування в бюджетному процесі та пошук нових стабільних механізмів формування та використання бюджетних коштів вимагають ефективних засобів контролю бюджетної діяльності та правового механізму притягнення до відповідальності порушників бюджетного законодавства. Значимість бюджетного контролю актуалізувалася останнім часом, коли політична ситуація в Україні та загроза національної безпеки негативно позначилися на процесах формування і виконання бюджетів різних рівнів, послабила бюджетну безпеку держави, викликаючи необхідність забезпечення адекватного сучасним потребам і світовим тенденціям управління бюджетними ресурсами

Останнім часом у науці фінансового права спостерігається підвищений інтерес до проблеми відповідальності суб'єктів бюджетних правовідносин. Інтенсивний розвиток та накопичення фінансового законодавства в Україні сприяли виокремленню такого виду юридичної відповідальності, як фінансово-правова [1, с. 111]. У Бюджетному кодексі України (далі – БКУ) прямо не йдеться про можливість застосування до по-

рушників бюджетного законодавства заходів фінансово-правової відповідальності, але з аналізу його норм можна зробити висновок про її існування [2]. Питання, пов'язані з обґрунтуванням сутності фінансово-правової відповідальності, досліджувалися в працях А.Й. Іванського [3], окремі проблеми підвищення результативності бюджетного контролю шляхом застосування заходів фінансово-правової відповідальності розглядалися в працях А.О. Касича [4, с. 17], О.П. Гетьманець [5], О.Ю. Грачової [6], І.А. Сікорського [7]. Проте в цих дослідженнях при визначенні видів бюджетних правопорушень та заходів за їх скоєння проблеми фінансово-правової відповідальності в бюджетних правовідносинах не досліджувалися.

Російські вчені, досліджуючи фінансово-правові санкції, зазначають, що в Бюджетному кодексі Російської Федерації, крім зазначених заходів державного впливу, є й інші, які не є заходами фінансово-правової відповідальності, а належать до інших заходів державного примусу. На їхню думку, заходи державного примусу за їх цільовим призначенням варто поділяти на чотири групи: заходи попередження (превенції); запобіжні заходи; заходи захисту та заходи юридичної відповідальності (правові санкції) [8]. О.Ю. Грачова вважає, що серед заходів примусу, що застосовуються за порушення бюджетного законодавства, можна виділити запобіжні заходи, заходи захисту та заходи відповідальності. Запобіжні заходи застосовуються з метою припинення протиправних дій і відведення їх шкідливих наслідків. До них віднесено такі: блокування витрат, призупинення операцій за рахунками у кредитних організаціях. Заходи захисту, на думку вченого, спрямовані на компенсацію шкоди, заподіяної протиправним діянням (наприклад, виплата компенсації, вилучення бюджетних коштів та інше). Заходи відповідальності втілюються в створенні для правопорушника додаткового обов'язку зазнати несприятливих наслідків (наприклад, попередження, вилучення бюджетних коштів та інше) [6, с. 61–62]. З такою позицією не погоджується І.А. Сікорська, яка вважає, що вчені самі собі суперечать, оскільки заходи захисту, як вони сформульовані ними, застосовуються вже тоді, коли існує шкода, а отже, було правопорушення, відповідно, слід говорити про заходи відповідальності, які застосовуються за їх вчинення. Те ж стосується і запобіжних заходів. На її думку, у цьому і полягає особливість фінансово-правової відповідальності за порушення бюджетного законодавства, яка є засобом примусу та накладається з метою запобігти вчиненню нових правопорушень [7, с. 110]. Таким чином, існують певні ознаки фінансово-правової відповідальності та відмінності від інших видів юридичної відповідальності в бюджетному процесі. Бюджет – основний фінансовий план держави, і правопорушення, що вчиняються в цій сфері, є найбільш шкідливими та мають певну специфіку, а отже, фінансово-правова відповідальність за їх вчинення має певні особливості.

Постановка завдання. Метою статті є розробка інституту фінансово-правової відповідальності за порушення бюджетного законодавства як обов'язкової складової бюджетного контролю та визначення особливостей застосування заходів фінансово-правової відповідальності за бюджетні правопорушення, що надасть можливість удосконалити механізм бюджетного контролю та захистити законні інтереси споживачів бюджетних коштів.

Результати дослідження. Наразі в Україні складається така ситуація, що реалізація контролюючими суб'єктами повноважень щодо нагляду за дотриманням бюджетного законодавства не має законних підстав, адже залишаються не визначеними заходи контролю. У разі виявлення бюджетних правопорушень контролюючі суб'єкти мають право застосовувати такі заходи, як призупинення бюджетних асигнувань і зупинення операцій із бюджетними коштами, а також накладення на особу, винну в бюджетних правопорушеннях, адміністративних стягнень. Проте перші два заходи спричиняють негативні наслідки для працівників бюджетних установ, всіх одержувачів бюджетних коштів, тобто споживачів суспільних благ. Однак останні можуть бути і не винні в таких порушеннях, як подання недостовірних звітів та інформацій про виконання місцевих бюджетів, або невиконання вимог щодо ведення бухгалтерського обліку, або несвоєчас-

не і неповне подання звітності про виконання бюджетів тощо, за які призначається вказане покарання. Застосування ж до винних посадових осіб адміністративних стягнень за вказані бюджетні порушення, процедура і розмір цих стягнень не встановлюється нормами Бюджетного кодексу України [5, с. 207].

Адміністративна відповідальність учасників бюджетних правовідносин передбачена ст. 16412 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме: включення недостовірних даних до бюджетних запитів, що призвело до затвердження необґрунтованих бюджетних призначень або необґрунтованих бюджетних асигнувань; порушення вимог Бюджетного кодексу України при здійсненні попередньої оплати за товари, роботи та послуги за рахунок бюджетних коштів, а також порушення порядку і термінів здійснення такої оплати; здійснення платежів за рахунок бюджетних коштів без реєстрації бюджетних зобов'язань, за відсутності підтвердних документів чи при включенні до платіжних документів недостовірної інформації, а також безпідставна відмова в проведенні платежу органами Державної казначейської служби України; порушення вимог БКУ при здійсненні витрат державного бюджету (місцевого бюджету) у разі несвоєчасного набрання чинності законом про Державний бюджет України (несвоєчасного прийняття рішення про місцевий бюджет) на відповідний рік [9]. У зазначеному кодексі передбачено низку кваліфікуючих дій, за порушення яких настає адміністративна відповідальність.

Порушення бюджетного законодавства, як правило, супроводжуються порушеннями законодавства з фінансових питань, відповідальність за які передбачена ст. 1642 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Порушення законодавства з фінансових питань».

Кримінальна відповідальність у сфері бюджетних правовідносин передбачена ст. 210 Кримінального кодексу України за такі діяння: нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням; а також ст. 211 Кримінального кодексу України (далі – КК України): видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону. Суб'єктом вчинення злочину в обох випадках є службова особа [10]. При цьому предметом цього злочину мають бути бюджетні кошти у великих розмірах (сума в тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) або в особливо великих розмірах (сума в три тисячі і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян).

Вказані статті містяться в Розділі 7 Кримінального кодексу України, який має назву «Злочини у сфері господарської діяльності». На нашу думку, протиправні діяння, визначені ст. ст. 210, 211 КК України, посягають не зовсім на господарську діяльність, а отже, їх доцільно виділити в окремий розділ.

Враховуючи зазначені положення, можна виділити низку ознак фінансово-правової відповідальності у сфері бюджетних відносин: 1) має власне законодавство, яке підпорядковане принципам бюджетного законодавства; 2) підставою відповідальності є скоєне бюджетне правопорушення; 3) тягне за собою для правопорушника певні негативні наслідки майнового й особистого немайнового характеру, що обумовлено специфікою бюджетно-правових санкцій; 4) суб'єктами цього виду відповідальності є учасники бюджетного процесу; 5) реалізується в специфічній процесуальній формі, чим відрізняється від інших видів відповідальності; 6) мета фінансово-правової відповідальності за бюджетні правопорушення карна і превентивна.

Юридичним фактом, що зумовлює настання фінансово-правової відповідальності за правопорушення у сфері бюджетних відносин, є бюджетне правопорушення, за наявності якого до правопорушника застосовуються заходи державного примусу, що передбачені чинним законодавством. Відповідно до БКУ визначаються види порушень бюджетного законодавства (ст. 116), які при їх розгляді конкретизуються у види порушень

у бюджетному процесі за стадіями його здійснення на державному та місцевому рівні, і мають усі ознаки правопорушень. Наприклад, порушення встановлених термінів подання бюджетних запитів, зарахування доходів бюджетів на будь-які рахунки, крім єдиного казначейського, та інші, за які встановлюються заходи впливу, що передбачені ст. 117 БКУ. Вважаємо, що скоєння бюджетного правопорушення і є підставою для притягнення до фінансово-правової відповідальності у вигляді зупинення операцій із бюджетними коштами, призупинення бюджетних асигнувань, зменшення бюджетних асигнувань, повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету, зупинення дії рішення про місцевий бюджет, безспірне вилучення коштів із місцевих бюджетів та інші.

Іноді розглядаються й інші риси фінансово-правової відповідальності за бюджетні правопорушення. Так, В.Д. Чернадчук до таких ознак відносить, по-перше, обмежене коло суб'єктів, якими є зобов'язаний суб'єкт (суб'єкт бюджетного правопорушення) та уповноважений суб'єкт (суб'єкт, наділений бюджетним законодавством правом здійснювати провадження в справі про бюджетне правопорушення та приймати рішення про застосування стягнень (заходів)). Коло суб'єктів бюджетного правопорушення обмежується лише частиною учасників бюджетного процесу, а саме: розпорядниками та одержувачами бюджетних коштів і місцевими радами в частині бюджетного планування. Уповноваженими суб'єктами є особи, серед яких виділяються суб'єкти, які здійснюють фіксацію та розслідування факту бюджетного правопорушення, та суб'єкти, які приймають рішення щодо накладення стягнення за бюджетне правопорушення. Першими є посадові особи, а другими – керівники органів місцевих рад. По-друге, права та обов'язки суб'єктів правовідносин провадження визначені виключно актами бюджетного законодавства. По-третє, обмежений період застосування, зокрема стягнення (захід), може бути накладене лише впродовж відповідного бюджетного періоду і не може бути застосоване в наступному бюджетному періоді [11, с. 46]. Оскільки бюджетні правопорушення є підставою притягнення до фінансово-правової відповідальності, то специфічним є і коло суб'єктів цих відносин.

Суб'єктний склад фінансово-правової відповідальності характеризується тим, що тут обов'язковим учасником, з одного боку, є держава в особі органів, що наділені владними повноваженнями. Другим учасником правовідносин є зобов'язана фізична чи юридична особа. Учасниками бюджетних правовідносин, які можуть застосовувати зазначені заходи впливу, є державні органи, що надають бюджетні кошти для їх використання. Лише суб'єктами бюджетних правопорушень можуть бути уповноважені державні органи, що виступають суб'єктами фінансових правовідносин. Так, суб'єктами бюджетного правопорушення є головні розпорядники та розпорядники бюджетних коштів та їх одержувачі.

У науковій літературі висловлюється думка, що специфіка фінансово-правової відповідальності у сфері бюджетних правовідносин полягає в тому, що в її межах здійснюється застосування оперативно-бюджетних санкцій (заходів впливу). У цих правовідносинах праву держави в особі відповідних органів щодо застосування заходів впливу кореспондується обов'язок правопорушника зазнати тимчасових обмежень фінансового або нормативного характеру, передбачених оперативно-бюджетними санкціями, привести свою діяльність відповідно до приписів бюджетно-правових норм, не допускаючи в подальшому порушень бюджетного законодавства [11, с. 47–49]. Фінансово-правові санкції в податкових правовідносинах визначаються як застосування уповноваженими на те державними органами та їх посадовими особами до платників податку (юридичних та фізичних осіб) за вчинення податкового правопорушення заходів державного примусу, що виражаються в грошовій формі та перераховуються до бюджету, з метою забезпечення державних та громадських фінансових інтересів, відшкодування недержавних бюджетом та позабюджетними фондами грошових надходжень, а також покарання порушників [12, с. 315]. Отже, застосування фінансових санкцій – це ознака притягнення до фінансово-правової відповідальності. Підтримуємо думку вчених, що такий пра-

вовий зв'язок утворює зміст фінансово-правової відповідальності у сфері бюджетних правовідносин і, матеріалізуючись через дії суб'єктів, набуває свого реального буття, зумовлюючи стан відповідальності.

Вважаю, що до фінансово-правових санкцій за бюджетні правопорушення, відповідно до БКУ, слід віднести таке: 1) призупинення бюджетних асигнувань – це припинення на конкретно визначений час повноважень на взяття бюджетного зобов'язання за загальним фондом бюджету (ст. 15); 2) зупинення операцій із бюджетними коштами (ст. 120); 3) зменшення асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на суму коштів, що витрачені не за цільовим призначенням (ч. 1 ст. 119); 4) обов'язкове повернення до відповідного бюджету коштів, отриманих у вигляді субвенції (ч. 2 ст. 119) [2]. Інші заходи впливу за порушення бюджетного законодавства можна віднести до попереджувальних заходів фінансово-правової відповідальності

Висновки. Таким чином, фінансово-правова відповідальність у сфері бюджетних правовідносин характеризується специфічними особливостями, до яких можна віднести такі: бюджетні правопорушення як об'єкт фінансово-правової відповідальності, коло суб'єктів, до яких належать учасники бюджетного процесу, заходи впливу фінансово-правового змісту за порушення бюджетного законодавства та попереджувальні заходи. Визначення фінансово-правової відповідальності у вигляді покарань за бюджетні правопорушення в чинному бюджетному законодавстві сприятиме удосконаленню бюджетного процесу і механізму контролю за дотримання норм бюджетного законодавства. Потребують також законодавчого визначення процесуальні особливості застосування заходів фінансово-правової відповідальності за бюджетні правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Фінансове право України : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів] / [Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва та ін.] ; за ред. Л.К. Воронової, М.П. Кучерявенка. – К. : Правова єдність, 2009. – 485 с.
2. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 50–51. – Ст. 572.
3. Іванський А.Й. Фінансово-правова відповідальність: теоретичний аналіз / А.Й. Іванський. – О. : Юридична література, 2008. – 504 с.
4. Касич А.О. Бюджетний контроль і його результативність в Україні / А.О. Касич, С.В. Дідур, В.І. Глухова // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. – 2011. – Вип. 1 (20). – С. 16–22.
5. Гетманець О.П. До питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства / О.П. Гетманець // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 206–210.
6. Финансовое право : [учебник] / под ред. Е.Ю. Грачевой. – М. : Право и закон, КолоС, 2003. – 384 с.
7. Сікорська І.А. Правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.А. Сікорська. – Ірпінь, 2004. – 210 с.
8. Бюджетный кодекс Российской Федерации : Закон РФ от 31.07.1998 г. № 145-ФЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/budget/>.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Редакція від 26.10.2014 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 29.06.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
11. Чернадчук В.Д. Бюджетні правовідносини як об'єкт правової охорони / В.Д. Чернадчук // Держава та регіони. Серія «Право». – 2011. – № 2. – С. 45–50.
12. Финансовое право : [учебник] / под ред. Н.И. Химичевой. – М. : БЕК, 1995. – 481 с.

ШАРЕНКО М. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фінансового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.73

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті розглянуто деякі особливості реєстрації платників податку на додану вартість, а також правове регулювання ставок податку на додану вартість відповідно до законодавства Чеської Республіки. Автором досліджено поняття податку на додану вартість, різновиди платників цього податку, а також детально проаналізовано правове регулювання ставок податку на додану вартість за чеським та українським законодавством. Стаття є одним із перших комплексних досліджень непрямого оподаткування Чеської Республіки – члена Європейського Союзу, яким Україна вже давно мріє стати, тому нашій країні буде корисно перейняти досвід колег із сусідньої держави, щоб якісно адаптувати українське податкове законодавство до норм Європейського Союзу.

Ключові слова: податок на додану вартість, реєстрація, платники податків, ставка податку, Чеська Республіка.

В статье рассмотрены некоторые особенности регистрации плательщиков налога на добавленную стоимость, а также правовое регулирование ставок налога на добавленную стоимость в соответствии с законодательством Чешской Республики. Автором исследовано понятие налога на добавленную стоимость, разновидности плательщиков этого налога, а также детально проанализировано правовое регулирование ставок налога на добавленную стоимость по чешскому и украинскому законодательству. Статья является одним из первых комплексных исследований косвенного налогообложения Чешской Республики – члена Европейского Союза, которым Украина уже давно мечтает стать, поэтому нашей стране будет полезно перенять опыт коллег из соседнего государства, чтобы качественно адаптировать украинское налоговое законодательство к нормам Европейского Союза.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость, регистрация, плательщики налогов, ставка налога, Чешская Республика.

This article discusses some of the peculiarities of registration of the payer of value added tax and legal regulation of the rate of value added tax in accordance with the legislation of the Czech Republic. The author investigated the concept of value-added tax, a kind of payers and detailed analysis of the legal regulation of the rate of value added tax for Czech and Ukrainian legislation. This study is one of the first comprehensive studies of indirect taxation in the Czech Republic – member of the European Union, which Ukraine has long dreams of becoming, therefore, our country will be useful to learn from the experience of our colleagues from neighboring States, in order to accurately adapt the Ukrainian tax legislation to the norms of the European Union.

Key words: value added tax, registration, tax payers, tax rate, Czech Republic.

Вступ. Нині питання євроінтеграції України хвилює майже кожного громадянина незалежної України, якому небайдужа доля нашої країни, який бажає, щоб наша країна стала могутньою та процвітаючою, проте, щоб створити країну мрій, потрібно кардинально адаптувати українське законодавство до норм Європейського Союзу (далі – ЄС). Чеська Республіка є членом Європейського Союзу, а її податкове законодавство дуже лояльне до платників податків та добре адаптоване до норм ЄС, тому, на наш погляд, Україна може перейняти досвід цієї країни.

Статтю присвячено податку на додану вартість – найбільш важливому податку з наповнення Державного бюджету є, який є одним із різновидів непрямих податків, сплачується споживачем до бюджету на кожному етапі виконання робіт, виробництва товарів, надання послуг та входить у ціну реалізації товарів (робіт, послуг) і виступає частиною новоствореної вартості [1, с. 376].

Цьому питанню присвячено праці таких відомих українських та закордонних вчених, як М. П. Кучерявенко, Н. І. Хімічева, Л. К. Воронова, М. О. Вавілова, О. Ю. Грачева, С. Г. Пепеляев, Г. В. Бех, С. М. Севаст'янов, О. Б. Шувалова, М. В. Карасьова, Ю. О. Крохіна, Т. Гавел та інші, проте, не дивлячись на великі досягнення в дослідженнях цієї проблеми, наукові та практичні дані, поза всяким сумнівом, потребують подальшого більш детального вивчення й вдосконалення.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз правового регулювання ставок та правового статусу платників податку на додану вартість за чеським законодавством. Новизна роботи полягає в тому, що вона є одним із перших комплексних досліджень непрямого оподаткування Чеської Республіки – члена Європейського Союзу, яким Україна вже давно мріє стати, тому нашій країні буде корисно перейняти досвід наших колег із сусідньої держави, щоб якісно адаптувати українське податкове законодавство до норм Європейського Союзу.

Результати дослідження. Платник податку виступає одним із основних елементів правового механізму податку. Характеризуючи платника податку на додану вартість, слід зазначити, що існує формальний та реальний платник податку. Тобто реальним платником є покупець, який сплачує податок на додану вартість, який входить у ціну реалізації товарів (робіт, послуг), а формальним платником є продавець, який особисто перераховує до бюджету кошти за наданні послуги (виконанні роботи, продані товари), отримані від реального платника [2, с. 454]. Податок на додану вартість відраховується тільки з різниці між ціною реалізації й ціною придбання, а саме із суми, на яку при цьому збільшується ціна товару. Платник оплачує постачальнику вартість, що включає суму цього податку, і сам теж отримує оплату за товар, що включає суму цього податку, після чого він відраховує різницю між отриманою й заплаченою сумами податку до Державного бюджету України, але за деяких умов податок йому може бути повернуто.

Правове регулювання податку на додану вартість у Чеській Республіці регулюється переважно Законом № 235/2004Sb [3], який співвідноситься з директивою Європейського союзу 2006/112/ES [4].

Згідно із законодавством Чеської Республіки платниками податку на додану вартість можна стати в добровільному та обов'язковому порядку. Отже, платниками податку на додану вартість в обов'язковому порядку мають стати суб'єкти, чий річний оборот перевищив один мільйон чеських крон. Слід зазначити, що такий річний оборот має бути послідовним із місяця в місяць протягом року. Протягом 15 днів після закінчення терміну, у якому суб'єкт перевищив встановлену межу, подається заявка на реєстрацію такого суб'єкта як платника податку на додану вартість. Він стає платником першого дня другого місяця, наступного за місяцем, у якому він перевищив заданий оборот. Варто підкреслити, що якщо суб'єкт не зареєструється в установлений термін, то на нього в обов'язковому порядку накладають штраф у розмірі 10% від усіх доходів за той період, у якому він вже мав бути платником податку на додану вартість [5].

Реєстрація платників податку на додану вартість у добровільному порядку стосується фізичних або юридичних осіб, які самостійно здійснюють різні види економічної діяльності. Навіть коли юридична особа не створювалась або створювалась для ведення бізнесу, вона також здійснює економічну діяльність. Відповідно до чеського законодавства якщо суб'єкт підприємницької діяльності, який замість бізнесу в країні має лише штаб-квартиру, то він звільняється від застосування податку на додану вартість, якщо його оборот із місяця в місяць протягом року перевищує один мільйон чеських крон [5].

Слід зазначити, що в Європейському Союзі кожна країна сама встановлює ставки податку на додану вартість, тому не існує однієї ставки для всіх країн, які є членами Європейського Союзу, а існує лише мінімальний ліміт базової ставки податку, і вона не може бути менше 15%, а ліміт зниженої ставки, яка застосовується для пільгових товарів (робіт, послуг), не може бути нижче 5%, але на деякі товари дозволені більш низькі ставки, аж до 0% [6].

Сьогодні Чеська Республіка застосовує базову та знижену ставки податку на додану вартість. Базова ставка, яка складає 21%, застосовується під час оподаткування всіх товарів та послуг, до яких не застосовується знижена ставка податку на додану вартість. У свою чергу знижена ставка податку, яка становить 15%, застосовується до наступних товарів та послуг, а саме [7]:

- 1) медичні прилади та фармацевтичні препарати для діабетиків;
- 2) медичні прилади для особистого використання інвалідами;
- 3) ремонт інвалідних колясок;
- 4) зрізані квіти й декоративна зелень, живі дерева та інші рослини разом із їх корінням, цибулинами та насінням;
- 5) деревина у вигляді колод, гілок, хмизу або в аналогічних формах, яка використовується як паливо;
- 6) їжа та безалкогольні напої;
- 7) книги, брошури, газети та журнали, у яких реклама не перевищує 50% загальної площі;
- 8) дитячі автокрісла;
- 9) збір, транспортування, підготовка та утилізація побутових відходів;
- 10) збирання й оброблення стічних вод, у тому числі інших послуг, пов'язаних із цією діяльністю;
- 11) очищення та розподілення води по трубопроводах;
- 12) послуги турецької лазні, сауни, парової лазні, соляних печер;
- 13) послуги тренажерних залів і фітнес-центрів;
- 14) послуги, пов'язані з експлуатацією парків відпочинку та пляжів;
- 15) використання закритих і відкритих спортивних споруд для занять спортом;
- 16) інші послуги [7].

Чеська Республіка, на відміну від українського законодавства, застосовує знижену ставку податку на додану вартість на широке коло товарів, надання послуг та виконання робіт, порівняно з Україною, яка застосовує знижену ставку лише на лікарські засоби, які дозволені для виробництва, застосування на території нашої країни, та медичного обладнання, дозволені для застосування в межах клінічних випробувань, дозвіл на проведення яких надано центральним органом виконавчої влади [8].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, слід відмітити, що Чеська Республіка є членом Європейського Союзу, а її податкове законодавство дуже лояльне до платників податків та добре адаптоване до норм ЄС, тому, на наш погляд, Україна може перейняти досвід цієї країни. Отже, зареєструватися платниками податку на додану вартість можна як у добровільному, так і в обов'язковому порядку. На відміну від України, у Чеській Республіці застосовується лише два різновиду ставок податку на додану вартість: базова, яка складає 21%, та знижена ставка в розмірі 15%. В Україні

базова ставка податку на додану вартість складає 20%, а знижена – лише 7% [8]. Нульову ставку податку Чеська Республіка не застосовує, проте, на відміну від українського законодавства, Чеська Республіка застосовує знижену ставку податку на додану вартість на більш ширше коло товарів, виконання робіт та надання послуг.

Список використаних джерел:

1. Кучерявенко М. П. Податкове право України : [підручник] / М. П. Кучерявенко. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
2. Податковий кодекс України : [наук.-практ. коментар] : у 3 ч. / [М. П. Кучерявенко, І. Л. Самсін, І. Х. Темкіжев та ін.] ; за ред. М. П. Кучерявенка та І. Х. Темкіжева. – Х. : Право, 2012. – Ч. 2. – 2012. – 826 с.
3. O dani z přidané hodnoty : Zákon České republiky ze dne 1. dubna. – 2004. – Č. 235/2004Sb. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.pohoda.cz/zakony/danove-a-financni-pravo/zakon-o-dani-z-pridane-hodnoty-2014>.
4. O společném systému daně z přidané hodnoty : Směrnice Rady 2006/112/ES ze dne 28 listopadu 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:32006L0112>.
5. Předmět a plátce daně [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.finance.cz/dane-a-mzda/dph-a-spotrebni-dane/dph/predmet-a-platce>.
6. Daň z přidané hodnoty [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cs.wikipedia.org/wiki/Daň_z_přidané_hodnoty.
7. Základ a sazba daně [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.finance.cz/dane-a-mzda/dph-a-spotrebni-dane/dph/zaklad-a-sazba-dane>.
8. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // Голос України. – 2010. – № 229.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

ВЕЧЕРОВА Є. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.237:340.134 (477)

**ВАДИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ (НА ПРИКЛАДІ ІНСТИТУТУ СПІВУЧАСТІ)
ЯК ПЕРЕПОНА ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ:
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ**

У статті розглядаються вади законодавчої техніки на прикладі інституту співучасті. Робиться висновок про дисбаланс між положеннями Загальної частини КК України та приписами Особливої частини КК України щодо розуміння окремих аспектів інституту співучасті. Стверджується, що діючий КК України відстає від потреб часу та зорієнтований переважно на регламентацію простих форм співучасті.

Ключові слова: законодавча техніка, співучасть, група осіб, група осіб за попередньою змовою, організована злочинна група, злочинна організація.

В статье рассматриваются недостатки законодательной техники на примере института соучастия. Делается вывод о дисбалансе между положениями Общей части УК Украины и предписаниями Особенной части УК Украины относительно понимания отдельных аспектов института соучастия. Утверждается, что действующий УК Украины отстает от потребностей времени и ориентирован преимущественно на регламентацию простых форм соучастия.

Ключевые слова: законодательная техника, соучастие, совершение преступления группой лиц, совершение преступления группой лиц по предварительному сговору, организованная преступная группа, преступная организация.

The article focuses on the defects of legislative technique by the example of the institution of complicity. The author makes a conclusion about the imbalance of norms of General Part of the Criminal Code of Ukraine and the provisions of the Special Part concerning the understanding of certain aspects of the institution of complicity. The author states that current Criminal Code of Ukraine does not reflect the needs of modernity and is focused mainly on regulation of simple forms of complicity.

Key words: legislative technique, complicity, committing a crime by a group of persons, committing a crime by a group of persons in a preliminary conspiracy, organized criminal group, criminal organization.

Вступ. Криміналізація як процес виявлення суспільно-небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості й доцільності кримінально-правової протидії їм і фіксація їх у законі як злочинних і кримінально-карних дуже

щільно пов'язана з питаннями законодавчої техніки. Законодавча техніка хоча й не бере участі у виробленні сутності кримінально-правової норми, але має винятково важливе значення на стадії її формулювання, оскільки виражає волю законодавця в кримінальному законодавстві [1, с. 11–13]. По суті, законодавча техніка – це певні правила і вимоги формулювання кримінально-правової норми, недотримання яких суттєво підриває авторитет кримінального закону як такого.

Слід зазначити, що останнім часом проблематика вад законодавчої техніки при конструюванні кримінально-правових заборон набуває безпрецедентної гостроти та актуальності і включається в предмет наукових пошуків самого різного рівня. Підтвердженням є низка дисертаційних досліджень (у тому числі докторських), безпосередньо виконаних у даному ключі. Проаналізуємо окремі положення хоча б декількох із них.

Так, за справедливим зауваженням В.Ф. Щепелькова, законодавцю так і не вдалося вирішити повною мірою технічні проблеми конструювання КК. Свідченням тому – роз'яснення верховного суду, в яких містяться рекомендації, що заповнюють ті чи інші прогалини (особливо це стосується питань призначення покарання). Чимала частина техніко-юридичних недоліків КК припадає на недосконалість формально-логічного характеру (протиріччя і неповноту). Доводиться констатувати, що проблема внутрішньої узгодженості кримінального права ще чекає свого вирішення. Логічні вади кримінального законодавства сьогодні – даність, що деформує і дестабілізує його реалізацію [2, с. 2–3].

Можна погодитися і з доводами О.І. Сітнікової щодо того, що «...поспішність, із якою законодавець вводить у кримінальний закон нові приписи, прирікає правозастосувача на трудомісткий процес декодування недостатньо якісних нормативних текстів» [3, с. 24].

Має рацію й Є.О. Волосюк у тому, що «...значна кількість помилок, котрі допускаються в правозастосовчій діяльності, пов'язана з невдалою лінгвістичною конструкцією складів злочинів, неточним вживанням юридичних понять, стилістичними помилками, редакційно-технічними похибками, порушенням вимог послідовності та логічної завершеності викладу волі законодавця, повноти та доцільності її вираження в тексті закону» [4, с. 8].

У попередніх наших розробках також вже йшлося про окремі нестандартні ситуації в правозастосуванні у вигляді колізій та конкуренції кримінально-правових норм, що є прямим наслідком недосконалості процесу криміналізації [5], [6, с. 14–19]. Таким чином, заявлена публікація по суті є логічним продовженням наукової дискусії в цьому напрямку.

Постановка завдання. У силу широти обсягу проблеми та лімітованості меж представленого наукового дослідження далі дозволимо собі більш детально проілюструвати її наявність на такому окремому сегменті кримінально-правової дійсності, як інститут співучасті у вчиненні злочину.

Результати дослідження. У поле зору нашої уваги інститут співучасті потрапив із таких міркувань.

По-перше, на внутрішньодержавному рівні понад 1/3 усіх злочинів в Україні вчиняється у співучасті [7, с. 3].

По-друге, на наднаціональному рівні однією з тенденцій розвитку злочинності в умовах глобалізації є її транснаціоналізація та високоорганізованість [8, с. 60–63].

По-третє, існують окремі склади злочинів, які можуть бути вчинені виключно у співучасті, наприклад ст. 257 КК (Бандитизм), ст. 255 КК (Створення злочинної організації), ст. 260 КК (Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань), ст. 293 КК (Групове порушення громадського порядку), ст. 294 КК (Масові заворушення), ст. 437 КК (Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни) і т.д.

По-четверте, наявні певні категорії осіб, злочинність яких здебільшого носить груповий характер (йдеться про злочинність неповнолітніх) [9, 13].

По-п'яте, інститут співучасті має наскрізний характер, об'єднує як норми Загальної частини КК (Розділ VI «Співучасть у злочині»), так і окремі норми Особливої частини КК та тісно пов'язаний з інститутом множинності злочинів.

Незважаючи на всю свою значущість, інститут співучасті, як певна юридична конструкція, має низку недоліків у нормативно-правовій регламентації.

Зокрема, в ч. 4 ст. 28 КК України сказано, що метою функціонування злочинної організації як форми співучасті є вчинення «...тяжких або особливо тяжких злочинів». Водночас із положень ч. 1 ст. 255 КК України (Створення злочинної організації) випливає, що вона створюється «...з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину».

Наведена вище непослідовність законодавця неодмінно змушує правозастосувачів ставити запитання щодо того, який характер повинна носити діяльність злочинної організації, щоб вона мала статус злочинної (це має бути одиничний злочин чи множинність злочинів?).

Компромісний варіант виходу із цієї неоднозначної ситуації пропонує Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями» від 23 грудня 2005 р. № 13. Згідно із п. 10 даної Постанови, «...злочинна організація – це внутрішньо й зовнішньо стійке ієрархічне об'єднання ..., метою діяльності якого є вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів чи тільки одного, що вимагає ретельної довготривалої підготовки» [10].

Ще одним прикладом ірраціональності законодавчої техніки є різне розуміння форм співучасті у вчиненні злочину нормами Загальної та Особливої частин КК України.

Мова йде про зміст ст. 28 КК України, в якій, на перший погляд, повинен бути перерахований вичерпний перелік усіх можливих форм співучасті (вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою та злочинною організацією). Однак у ст. 257 КК України (Бандитизм) фігурує ще одна форма співучасті – «банда», визначення якої у КК України взагалі відсутнє.

Подолати дану прогалину знову ж таки допомагають роз'яснення Пленуму ВСУ. Відповідно до п. 17 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями», «...бандою необхідно визнавати озброєну організовану групу або злочинну організацію, яка попередньо створена з метою вчинення кількох нападів на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб або одного такого нападу, який потребує ретельної довготривалої підготовки» [10].

Крім того, в ст. 258 КК України (Створення терористичної групи чи терористичної організації) йдеться ще про такі форми спільної злочинної діяльності, як «терористична група» та «терористична організація».

Відразу виникає запитання: це різновиди організованої групи (ч. 3 ст. 28 КК) чи злочинної організації (ч. 4 ст. 28 КК) або самостійні форми співучасті?

З приводу цього чітка відповідь в КК України та Постановах Пленуму ВСУ відсутня. Плутанини тут додає й так звана бланкетна база. Йдеться про Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. У ст. 1 даного Закону прямо зазначено, що «...терористична група – це група із двох і більше осіб, які об'єдналися з метою здійснення терористичних актів», а «...терористична організація – стійке об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою здійснення терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів» [11].

Тобто визначення терористичної групи і терористичної організації, наведене в Законі України «Про боротьбу з тероризмом», входить у протиріччя зі змістом чч. 3, 4 ст. 28 КК України (згідно з КК України мінімальна кількість учасників організованої групи – 3 особи, а мінімальна кількість учасників злочинної організації – 5 осіб).

Є й інші доводи на користь того, що терористична група та терористична організація мають дещо відмінний характер порівняно з організованою групою чи злочинною організацією.

Зокрема, у спеціалізованій літературі підкреслюється, що на відміну від злочинної організації, котра характеризується ієрархічністю та, як правило, функціонує на постійній основі, терористична група і терористична організація створюються спонтанно, незадовго до вчинення злочину [12, с. 69].

Якщо придивитися ретельніше до санкції ст. 258 3 КК та порівняти її із санкцією ст. 258 КК, то між ними має місце різкий контраст. Вчинення вже безпосередньо закінченого терористичного акту (ч. 1 ст. 258 КК) карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років, тоді як за створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258 3 КК), що, по суті, являє собою стадію готування до вчинення терористичного акту – позбавлення волі на строк від 8 до 15 років [12, с. 69].

Логічно, що злочин, вчинений у співучасті, несе в собі більший «заряд» суспільної небезпеки, ніж злочин, вчинений одноособово. Однак і сама спільна злочинна діяльність структурно є неоднорідною та має різний ступінь суспільної небезпеки, що, на жаль, не завжди враховується в процесі криміналізації.

Так, у ч. 2 ст. 368 3 КК (Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми) та в ч. 2 ст. 368 4 КК (Підкуп особи, яка надає публічні послуги) законодавець більш ніж синкретично підійшов до конструювання обтяжуючих обставин, поставивши в один логічний ряд вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб та організованою групою.

Ні для кого не секрет, що сьогодні спільна злочинна діяльність набула якісно нового вигляду: примітивні форми співучасті все частіше витісняються більш небезпечними та високорганізованими її формами (професійною та організованою злочинністю) [13, с. 232]. Діючий же КК України зорієнтований переважно на регламентацію простих форм співучасті.

Наприклад, у ст. 67 КК серед обставин, які обтяжують покарання, чомусь фігурує лише одна форма співучасті: вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК).

Проведений нами моніторинг положень Особливої частини КК України показав таку статистичну картину із цього приводу.

Усього виявлено 156 кваліфікованих складів злочинів, в яких в якості обтяжуючих обставин фігурують ті чи інші форми співучасті.

Зокрема, вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою як обтяжуюча обставина зустрічається найчастіше і передбачена в 101 кваліфікованому складі злочинів (ч. 2 ст. 110 КК, ч. 3 ст. 110² КК, п. 12 ч. 2 ст. 115 КК, ч. 2 ст. 127 КК, ч. 5 ст. 143 КК, ч. 3 ст. 144 КК, ч. 2 ст. 146 КК, ч. 2 ст. 149 КК, ч. 2 ст. 150¹ КК, ч. 3 ст. 157 КК, ч. 4 ст. 158 КК, ч. 2 ст. 158¹ КК, ч. 2 ст. 158² КК, ч. 3 ст. 159¹ КК, ч. 4 ст. 160 КК, ч. 2 ст. 169 КК, ч. 2 ст. 171, ч. 2 ст. 176 КК, ч. 2 ст. 177 КК, ч. 2 ст. 185 КК, ч. 2 ст. 186 КК, ч. 2 ст. 187 КК, ч. 2 ст. 188¹ КК, ч. 2 ст. 189 КК, ч. 2 ст. 190 КК, ч. 3 ст. 191 КК, ч. 2 ст. 192 КК, ч. 2 ст. 194¹ КК, ч. 2 ст. 199 КК, ч. 2 ст. 200 КК, ч. 2 ст. 201 КК, ч. 2 ст. 203¹ КК, ч. 2 ст. 205¹ КК, ч. 2 ст. 206 КК, ч. 2 ст. 206² КК, ч. 2 ст. 209 КК, ч. 2 ст. 210 КК, ч. 2 ст. 212 КК, ч. 2 ст. 212¹ КК, ч. 2 ст. 216 КК, ч. 2 ст. 222¹ КК, ч. 2 ст. 229 КК, ч. 3 ст. 232¹ КК, ч. 2 ст. 233 КК, ч. 2 ст. 239¹ КК, ч. 2 ст. 239² КК, ч. 2 ст. 248 КК, ч. 2 ст. 258 КК, ч. 2 ст. 258¹ КК, ч. 2 ст. 258⁴ КК, ч. 2 ст. 258⁵ КК, ч. 2 ст. 262 КК, ч. 2 ст. 263¹ КК, ч. 3 ст. 265 КК, ч. 3 ст. 265¹ КК, ч. 2 ст. 278 КК, ч. 2 ст. 280 КК, ч. 2 ст. 289 КК, ч. 2 ст. 292 КК, ч. 3 ст. 297 КК, ч. 3 ст. 300 КК, ч. 3 ст. 301 КК, ч. 5 ст. 301 КК, ч. 2 ст. 303 КК, ч. 2 ст. 305 КК, ч. 2 ст. 306 КК, ч. 2 ст. 307 КК, ч. 2 ст. 308 КК, ч. 2 ст. 309 КК, ч. 2 ст. 310 КК, ч. 2 ст. 311 КК, ч. 2 ст. 312 КК, ч. 2 ст. 313 КК, ч. 2 ст. 318 КК, ч. 3 ст. 321 КК, ч. 2 ст. 321¹ КК, ч. 2 ст. 321² КК, ч. 2 ст. 330 КК, ч. 2 ст. 332 КК, ч. 3 ст. 332 КК, ч. 2 ст. 332¹ КК, ч. 2 ст. 354 КК, ч. 4 ст. 354

КК, ч. 3 ст. 358 КК, ч. 2 ст. 359 КК, ч. 2 ст. 361 КК, ч. 2 ст. 361¹ КК, ч. 2 ст. 361² КК, ч. 3 ст. 362 КК, ч. 2 ст. 363¹ КК, ч. 3 ст. 368 КК, ч. 2 ст. 368³ КК, ч. 4 ст. 368³ КК, ч. 2 ст. 368⁴ КК, ч. 4 ст. 368⁴ КК, ч. 3 ст. 369 КК, ч. 2 ст. 374 КК, ч. 2 ст. 376¹ КК, ч. 2 ст. 393 КК, ч. 2 ст. 408 КК, ч. 2 ст. 410 КК).

У два рази рідше в Особливій частині КК можна знайти вчинення злочину організованою групою. Дана обтяжуюча обставина передбачена в 46 кваліфікованих складах злочинів (ч. 3 ст. 109 КК, ч. 4 ст. 110² КК, ч. 3 ст. 146 КК, ч. 2 ст. 147 КК, ч. 3 ст. 149 КК, ч. 3 ст. 150 КК, ч. 3 ст. 150¹ КК, ч. 3 ст. 161 КК, ч. 3 ст. 176 КК, ч. 3 ст. 177 КК, ч. 5 ст. 185 КК, ч. 5 ст. 186 КК, ч. 4 ст. 187 КК, ч. 4 ст. 189 КК, ч. 4 ст. 190 КК, ч. 5 ст. 191 КК, ч. 3 ст. 199 КК, ч. 3 ст. 206 КК, ч. 3 ст. 209 КК, ч. 3 ст. 224 КК, ч. 3 ст. 229 КК, ч. 4 ст. 232¹ КК, ч. 3 ст. 258⁵ КК, ч. 3 ст. 262 КК, ч. 3 ст. 263¹ КК, ч. 3 ст. 278 КК, ч. 3 ст. 280 КК, ч. 3 ст. 289 КК, ч. 3 ст. 292 КК, ч. 2 ст. 302 КК, ч. 3 ст. 303 КК, ч. 3 ст. 305 КК, ч. 3 ст. 307 КК, ч. 3 ст. 308 КК, ч. 3 ст. 311 КК, ч. 3 ст. 312 КК, ч. 3 ст. 313 КК, ч. 4 ст. 321 КК, ч. 3 ст. 332¹ КК, ч. 2 ст. 333 КК, ч. 4 ст. 345 КК, ч. 3 ст. 355 КК, ч. 3 ст. 359 КК, ч. 2 ст. 368³ КК, ч. 2 ст. 368⁴ КК, ч. 4 ст. 369 КК).

Вчинення злочину групою осіб передбачено в 11 кваліфікованих складах злочинів (ч. 2 ст. 121 КК, ч. 2 ст. 126 КК, ч. 3 ст. 152 КК, ч. 2 ст. 153 КК, ч. 2 ст. 197¹ КК, ч. 2 ст. 296 КК, ч. 2 ст. 317 КК, ч. 2 ст. 402 КК, ч. 2 ст. 404 КК, ч. 3 ст. 405 КК, ч. 3 ст. 406 КК).

Слід особливо підкреслити, що нами виявлено лише один склад злочину, де в якості обтяжуючої обставини опосередковано міститься посилення на його вчинення злочинною організацією (найбільш небезпечною формою співучасті). Мова йде про ч. 5 ст. 143 КК України, де кримінально-карним є «...участь у транснаціональних організаціях», які займаються вилученням у людини її органів або тканин з метою їх незаконної трансплантації.

Висновки. На сьогоднішній день має місце дисбаланс між положеннями Загальної частини КК України та приписами Особливої частини КК України щодо розуміння окремих аспектів інституту співучасті.

Найвна неузгодженість у площині побудови санкцій кримінально-правових заборон за злочини, вчинені у співучасті.

Спільна злочинна діяльність містить різний «заряд» суспільної небезпеки, що не завжди адекватно враховується в процесі криміналізації.

Діючий КК України демонструє односторонність у регламентації форм співучасті, безпідставно приділяючи основну увагу лише одній із них – вчиненню злочину групою осіб за попередньою змовою.

Список використаних джерел:

1. Балобанова Д.О. Теорія криміналізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Д.О. Балобанова. – О., 2007. – 18 с.
2. Щепельков В.Ф. Уголовный закон как формально-логическая система: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.Ф. Щепельков. – М., 2003. – 42 с.
3. Ситникова А.И. Законодательная текстология уголовного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.И. Ситникова. – М., 2013. – 49 с.
4. Волосюк Е.А. Грамматическое толкование норм Уголовного кодекса Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е.А. Волосюк. – Краснодар, 2013. – 24 с.
5. Вечерова Є.М. Криміналізація та кримінально-правова кваліфікація злочинів з позицій забезпечення окремих функцій та принципів кримінального закону / Є.М. Вечерова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.//http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2013-4\(21\)/13diizku.pdf](http://www.//http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2013-4(21)/13diizku.pdf).

6. Вечерова Є.М. Функції і принципи як категорії, що опосередковують динаміку та статику кримінального закону / Є.М. Вечерова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки ; вип. 1. – 2014. – Т. 3. – С. 14–19.
7. Ковітіді О.Ф. Інститут співучасті у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.Ф. Ковітіді. – Х., 1999. – 18 с.
8. Гриненко И. Влияние процессов глобализации на развитие организованной преступности / И. Гриненко // Закон и жизнь. – 2013. – № 11. – С. 60–63.
9. Яницька Н.В. Групова корисливо-насилююча злочинність молоді та її попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Н.В. Яницька. – К., 2000. – 21 с.
10. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www. zakon. rada.gov.ua./cgi-bin/laws/main.Cgi](http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi).
11. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
12. Ємельянов В.П. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства : монографія / В.П. Ємельянов, Л.В. Новікова, М.В. Семикін / за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.П. Ємельянова. – Харків : вид-во «Кроссрод», 2007. – 216 с.
13. Энциклопедия уголовного права. Т. 6. Соучастие в преступлении. – Издание профессора Малинина. – СПб ГКА, СПб, 2007. – 562 с.

СКРЯБІН О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ГУКОВ Д. Р.,

слухач магістратури факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.3

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ

У статті розглянуто новели кримінального законодавства, які спрямовані на боротьбу з корупцією в Україні. Виявлено причини неефективності окремих норм антикорупційного законодавства. Надано рекомендації щодо внесення змін до антикорупційного кримінального законодавства України.

Ключові слова: *корупція, кримінальний кодекс, кримінальний проступок, неправомірна вигода, хабар.*

В статье рассмотрены новшества уголовного законодательства, которые направлены на борьбу с коррупцией в Украине. Выявлены причины неэффективности отдельных норм антикоррупционного законодательства. Предоставлены рекомендации по внесению изменений в антикоррупционное уголовное законодательство Украины.

Ключевые слова: коррупция, уголовный кодекс, уголовный проступок, неправомерная выгода, взятка.

In the article has analyzed the novels of the criminal legislation against corruption in Ukraine. Analyzed the reasons for inefficiency of certain norms of anti-corruption legislation are showed. Recommends the appropriate legal changes of criminal legislation against corruption.

Key words: corruption, criminal code, criminal offense, undue advantage, bribe.

Вступ. Однією з вагомих та гострих проблем, яка зараз стоїть перед українською владою та суспільством в цілому, є протидія корупції. Це підтверджується великою кількістю наукових досліджень, проведенням конференцій, засідань круглих столів, а також постійним обговоренням шляхів вирішення проблем хабарництва на державному рівні. Корупція, як вірус, паразитувала в усіх сферах життя: давати та отримувати хабар в нашій державі стало нормою. Проте в країні, яка стала на шлях євроінтеграції, це взагалі неприпустимо. Законодавець всіляко намагається розв'язати цю проблему, однак іноді така активність зводиться до попудлізму та спричиняє негативні наслідки.

За кілька останніх років антикорупційне законодавство змінювалося рекордними темпами, було прийнято Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 7 квітня 2011 року [1], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 р. [2], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу із корупцією» від 18 квітня 2013 р. [3], який був прийнятий незважаючи на негативний висновок Головного науково-експертного управління Секретаріату Верховної Ради України, в якому наголошувалося, що за результатами розгляду в першому читанні законопроект доцільно було б відхилити.

Проаналізувавши наукову літературу, ми виявили, що думки науковців-теоретиків та юристів-практиків щодо вказаних змін різняться: дехто з них підтримує обраний законодавцем формат протидії корупції, а інші, навпаки, вказують на недосконалість та поспішність внесення таких змін.

Дослідженню корупційних злочинів в Україні приділялося чимало уваги як вченими теоретиками, так і практикуючими юристами, зокрема ці питання у своїх роботах висвітлювали: М.Г. Арманов [5], О.П. Бабіков [9], О.О. Кваша [12], В.М. Трепак [11] та інші.

Міжнародною спільнотою (Transparency International – міжнародна неурядова організація) щорічно здійснюється моніторинг країн, де державний апарат найбільш корумпований і загрожує інтересам держави, суспільства, становленню та розвитку демократичних засад. За результатами моніторингу визначають так званий CPI (Corruption Perception Index) – «індекс відчуження корупції». За стобальною шкалою, де 100 балів і, відповідно, перше місце означає повністю чисту, некорумповану економіку, у 2011 році Україна посіла 137 місце у списку зі 176 країн, у 2012 та у 2013 роках, відповідно, 144 місце зі 175 країн, з індексом 25 [4]. Таким чином, з огляду на статистичну інформацію можна зробити висновок, наша держава займає стабільно низькі позиції у світовому рей-

тингу – це підтверджує актуальність теми дослідження та необхідність розробки пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства з боротьби з нею.

Постановка завдання. Метою роботи є визначення ефективності змін у Кримінальному кодексі України, спрямованих на боротьбу з корупцією, а також напрямів можливого вдосконалення антикорупційних кримінально-правових норм.

Результати дослідження. Проведення уніфікації кримінального та адміністративного законодавства з боротьби з корупцією, а саме виключення статей 172–2 та 173–3 Кодексу України про адміністративні правопорушення та віднесення всіх корупційних правопорушень, пов'язаних з отриманням неправомірної вигоди, до категорії злочинів, є цілком виправданим та аргументованим [5, с. 50].

Однак існує й інша сторона медалі: правоохоронцям доволі важко буде оформлювати матеріали та збирати доказову базу для доведення вини особи за ч. 1 ст. 368 КК України, адже щодо кожного випадку вчинення злочину буде проводитись досудове розслідування у формі досудового слідства. Для вирішення цієї проблеми заслуговує на увагу аспект уведення до вітчизняного законодавства інституту кримінальних проступків. У п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК України 2012 р. зазначено, що до законодавчих актів України, які встановлюють кримінальну відповідальність, належить КК України, а також закон України про кримінальні проступки [6].

Вищевказаний закон про проступки досі не був прийнятий, це пов'язане з великою кількістю питань, які мають бути вирішені цим актом, серед них проблема декриміналізації та криміналізації окремих діянь, трансформація злочинів невеликої тяжкості в кримінальні проступки, проблема внесення змін до кримінального закону та чинного законодавства України в цілому [7, с. 75]. Прийняття Закону України «Про кримінальні проступки» та віднесення окремих злочинів у сфері службової діяльності, серед яких і ч. 1 ст. 368, дозволило б правоохоронцям застосовувати більш спрощений порядок досудового розслідування, у формі дізнання, що передбачено Главою 25 КПК України. Вважаємо, що цей момент не тільки прискорить, а й підвищить якість розслідування цієї категорії проваджень, а отже, й ефективність протидії корупції.

Слід звернути увагу на те, що з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу із корупцією» від 18 квітня 2013 р. законодавець відмовився від такого кримінально-правового поняття, як «хабар», однак цього не вимагають ратифіковані міжнародно-правові акти у сфері боротьби з корупцією.

Відповідно до приписів статей 2–12 Кримінальної Конвенції про боротьбу з корупцією 1999 року, а також статей 15–16 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції 2003 року кримінально-караними національним законодавством держав-учасниць мають бути визнані такі діяння, як ст. 2 «Дача хабара національним державним посадовим особам», 3 «Одержання хабара національними державними посадовими особами», 4 «Хабарництво членів національних представницьких органів», 5 «Хабарництво іноземних державних посадових осіб», 6 «Хабарництво членів іноземних представницьких органів», 7 «Дача хабара у приватному секторі», 8 «Одержання хабара у приватному секторі», 9 «Хабарництво посадових осіб міжнародних організацій», 10 «Хабарництво членів міжнародних парламентських асамблей», 11 «Хабарництво суддів і посадових осіб міжнародних судів» [8].

Проаналізувавши Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією, ми не виявили терміна «неправомірна вигода» в жодній зі статей конвенції. Також у п'яти статтях (статті 15, 16, 18, 21, 25) Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції наявне словосполучення «неправомірна перевага». Дефініція «вигода» вживається у статтях 17, 31, 52 вказаної Конвенції, а «неправомірна вигода» – тільки у ст. 19 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції.

У чинному законодавстві України термін «неправомірна вигода» вживається не лише в КК України, а й у Законі України від 7 квітня 2011 року «Про засади запобігання і протидії корупції». Причому зміст визначень цього поняття у примітці до ст. 364–1 КК України та абзаци 7 ч. 1 ст. 1 вказаного Закону однаковий. Проте запровадженому у ст. 354 КК України поняттю неправомірної вигоди надано інше значення: «У цій статті під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, що перевищують 0,5 неоподаткованого мінімуму доходів громадян, або нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав». Уведення ще одного, причому іншого за змістом, визначення неправомірної вигоди є порушенням розглянутих вище правил законодавчої техніки [9, с. 35].

Дуже слушно щодо зміни поняття «хабар» на «неправомірну вигоду» було зазначено у висновку Головного науково-експертного управління Секретаріату Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» № 2802 від 15 квітня 2013 р. У ньому зазначається: якщо законодавець піде на запропоновану проєктом нову дестабілізацію норм про хабарництво і замінить ще й поняття «хабар» поняттям «неправомірна вигода», «штучність» виокремлення різновидів хабарництва досягне «абсурдного апогею»: давання чи отримання хабара взагалі неможливо буде відмежувати від таких діянь, як підкуп (статті 354, 368–3, 368–4 КК у редакції проєкту) та незаконне збагачення (чинна стаття 368–2 КК), адже об'єктивна сторона всіх зазначених складів злочинів фактично включатиме одні й ті самі діяння (пропозиція чи обіцянка надання особі неправомірної вигоди, прийняття такої пропозиції цією особою та безпосереднє одержання неправомірної вигоди). Повне знищення меж між різними суспільно небезпечними діяннями і повна невизначеність у питаннях кваліфікації того чи іншого діяння, які неминуче стануть наслідком реалізації таких «удосконалень» законодавства, обов'язково справлять негативний вплив на реальну діяльність із протидії корупції [10].

Отже, виключення з КК України терміна «хабар» є необґрунтованим, бо наша держава ратифікувала 2 Конвенції, в нормах яких застосовується саме термін «хабар», тому його слід найближчим часом повернути до КК України.

Уваги заслуговує позиція В.М. Трепака [11, с. 87]. Він зазначає, що важлива проблема – збільшення справ про корупційні правопорушення, які будуть закриватися за малозначністю. Дана тенденція пов'язана з тим, що, з огляду на логіку нової редакції ст. 368 КК України, відповідальність за отримання неправомірної вигоди настає незалежно від її розміру. Така ситуація створює всі передумови для зловживання правоохоронними органами при кваліфікації цього злочину, оскільки в одних випадках одержання неправомірної вигоди в певному розмірі (наприклад, 100 грн) утворюватиме склад злочину, в інших – на розсуд правозастосувача – передбачатиме закриття кримінального провадження у зв'язку з малозначністю.

На нашу думку, дана позиція не цілком правильна: так, у цій частині статті існує недолік, пов'язаний з відсутністю розміру неправомірної вигоди, однак ми не погоджуємося з тим, що справи будуть закриватися за малозначністю. На практиці такими провадженнями ніхто «займатися» не буде, для доказування отримання неправомірної вигоди необхідна наявність відео та аудіо запису, що досягається або шляхом проведення оперативно-розшукових заходів (далі по тексту – ОРЗ), або проведенням негласних слідчих розшукових дій (далі по тексту – НСРД). Законодавець у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року [12], у відомчих нормативних актах МВС та в КПК України встановив, що проведення ОРЗ та НСРД можливе лише в провадженнях за тяжкі та особливо тяжкі злочини, а частина статей КК України, які передбачають відповідальність за корупційні правопорушення, належить до злочинів невеликої та середньої тяжкості, що унеможлиблює в повному обсязі

документування злочинних дій осіб оперативними підрозділами ОВС, СБУ, податкової міліції.

У зв'язку з цим пропонуємо внести зміни до чинного КПК України та встановити можливість проведення НСРД щодо службових злочинів середньої та невеликої тяжкості, в тому числі за ч.1 ст. 368 КК України. Викласти ч. 2 ст. 246 КПК України в такій редакції:

«Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. Негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені статтями 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 270, 271, 272, 274 цього Кодексу, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких, особливо тяжких злочинів, а також службових злочинів середньої та невеликої тяжкості, передбачених статтями 368, 368–2, 368–3, 368–4, 369, 369–2 Кримінального кодексу України».

Також слід звернути увагу на використання законодавцем двох доволі схожих за змістом, проте різних за значенням дефініцій – «обіцянка» та «пропозиція». Вважаємо аргументованою позицію О.О. Кваши, яка на підставі дослідження кримінально-правової сутності поняття «пропозиція» констатує, що це поняття слід розуміти як висловлення наміру, що передує навіть першій стадії вчинення злочину – готуванню до злочину. Отже, вчена, аналізуючи доповнення КК України статтею, внаслідок якої криміналізована пропозиція хабара, робить висновок про те, що відбулась надмірна криміналізація діяння, навіть за необхідності посилення протидії хабарництву та корупції в сучасній Україні [13, с. 322]. Ми погоджуємося з такою позицією: на нашу думку, пропозиція неправомірної вигоди сама по собі не має того рівня суспільної небезпечності, щоб визнаватися закінченим злочином.

Висновки. Таким чином, наприкінці дослідження ми дійшли висновків про необхідність:

1) внести зміни до Кримінального кодексу України, а саме знову запровадити інститут «хабарництва»;

2) внести зміни до ч. 2 ст. 246 КПК України та встановити можливість проведення НСРД щодо службових злочинів невеликої та середньої тяжкості, в тому числі за ч. 1 ст. 368 КК України;

3) декриміналізувати пропозицію неправомірної вигоди.

Перспективи подальшого дослідження – продовження розгляду та дослідження новел антикорупційних норм кримінального законодавства України та внесення пропозицій щодо вдосконалення чинного антикорупційного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 7 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>.

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 7 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3207-17>.

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу із корупцією : Закон України від 18 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/221-18>.

4. Рейтинг стран мира по уровню восприятия коррупции [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/corruption-perceptions-index/info>.

5. Арманов М.Г. Застосування та вдосконалення кримінального законодавства у сфері протидії з корупцією / М.Г. Арманов // Вісник Національної академії прокуратури України, 2014. – № 2 (35). – С. 49–53.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
7. Гуков Д.Р. Проблеми введення інституту кримінального проступку до вітчизняного законодавства України / Д.Р. Гуков, К.О. Кіндіров // Кримінальні проступки: теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України : матеріали всеукр. наук.-пр. інтер. конф. – Луганськ, 2013. – С. 73–77.
8. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією від 27 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_101.
9. Бабіков О.П. Майновий характер неправомірної вигоди / О.П. Бабіков // Вісник Національної академії прокуратури України, 2013. – № 4. – С. 35–38.
10. Висновок Головного науково-експертного управління Секретаріату Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 15 квітня 2013 р. № 2802 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46598.
11. Трепак В.М. Деякі проблеми застосування окремих норм антикорупційного законодавства / В.М. Трепак // Вісник Національної академії прокуратури України, 2013. – № 4. – С.84–89.
12. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
13. Кваша О.О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність : монографія / О.О. Кваша ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 560 с.

ЖАРОВСЬКА Г. П.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
і криміналістики юридичного факультету
(Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича)

УДК 343.9.02.-027.543(477)

СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

У статті розглянуті структурно-організаційні особливості транснаціональних злочинних організацій в Україні. Розглядаючи цю проблему, автор доводить, що на теренах України склався власний структурно-організаційний тип транснаціональної злочинної організації, в якому поєднані елементи класичної злочинної організації і легального бізнесу, а також елементи кримінального та легального управління злочинною діяльністю.

Ключові слова: *транснаціональна злочинність, структура, форми, організація, кооперація, управління, корупція.*

В статье рассмотрены структурно-организационные особенности транснациональных преступных организаций в Украине. Рассматривая данную проблему, автор доказывает, что на территории Украины сложился собственный структурно-организационный тип транснациональной преступной организации, в котором сочетаются элементы классической преступной организации и легального бизнеса, а также элементы криминального и легального управления преступной деятельностью.

Ключевые слова: *транснациональная преступность, структура, формы, организация, кооперация, управление, коррупция.*

This article discusses the structural and institutional features of transnational criminal organizations in Ukraine. In considering this issue the author proves that Ukraine has developed its own structure, the type of transnational criminal organizations, which combines elements of classical criminal organizations and legal businesses, as well as elements of criminal and legal control criminal activities.

Key words: *transnational crime, structure, form, organization, cooperation, governance, corruption.*

Вступ. Шлях України до європейського співтовариства, динамічний розвиток міжнародного співробітництва нашої держави з європейськими країнами у всіх сферах суспільного буття, в тому числі і в галузі боротьби зі злочинністю, ставлять перед вітчизняною наукою нові завдання. У Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи, які стосуються боротьби зі злочинністю, постійно йде мова про те, що у довгостроковій перспективі боротьба з транснаціональним сегментом організованої злочинності стає головним напрямом міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях, провідною сферою роботи правоохоронних структур, владних та законодавчих органів, урядів та громадських організацій усіх країн світу.

Постановка завдання. Виконання даних рекомендацій потребує науково-практичного обґрунтування тих проблем, які виникли в Україні у зв'язку з прямою агресією злочинних організацій міжнародного масштабу, яка ставить під загрозу не тільки національну безпеку, але й сам факт існування держави в її нинішніх кордонах. Водночас слід розуміти, що транснаціональна злочинність змогла консолидуватися та перетворитися на глобальну злочинну структуру завдяки своїй структурованості та організованості, і такий аспект діяльності цих організацій потребує спеціального аналізу.

В останні десятиліття в науковій літературі з'явилася велика кількість робіт, автори яких вивчають феномен транснаціональної злочинності. В Україні до аналізу цієї проблеми зверталися у свій час такі вчені, як А.А. Бова, А.М. Бойко, М.Г. Вербенський, В.О. Глушков, І.М. Гриненко, А.Д. Дорошенко, А.В. Жеваго, Н.А. Зелінська, Т.В. Мельничук, Н.Є. Міняйло, М.А. Погорецький, І.В. Пшеничний, Є.Д. Скулиш та ін.

Аналіз досліджень, які були проведені цими авторами, засвідчує, що наукова думка сходиться на тому, що транснаціональна організована злочинність виступає як закономірний результат розвитку злочинної діяльності суспільства, його організованих сфер і являє собою більш витончену систему організованої злочинної діяльності. Розглядаючи транснаціональну злочинність, слід визнати той факт, що ця форма злочинності є системно структурованою та організованою, що обумовлює високу ефективність кримінальної діяльності даних злочинних організацій.

Саме тому структурні особливості організації суб'єктів транснаціональної організованої злочинності та їхні суттєві ознаки, потребують спеціальних досліджень, що і є метою даної статті.

Результати дослідження. Сучасні транснаціональні злочинні організації являють собою згуртовані кримінальні структури, що функціонують на довгостроковій основі, здатні безперервно перетворюватися з гнучких організацій однієї мережі в жорсткі корпоративні структури, а також органічно поєднувати в собі структуровані елементи управління в центрі з більш розмитотою і гнучкою системою взаємин на більш низьких рівнях. Така структура дозволяє забезпечувати ефективну ізоляцію керівної ланки від виконавців і таким чином максимально знижувати ризик викриття для лідерів, що робить організацію мінімально вразливою для соціального контролю, оскільки джерело кримінальної активності в будь-яких ситуаціях максимально захищено самим способом організації спільноти.

Іншою характеристикою цієї структури є входження до організації. Членство в транснаціональних злочинних організаціях засноване, як правило, на етнічній основі або спорідненості, а також на професійних та організаційних здібностях, які є корисними і потрібними організації для досягнення злочинної мети. Відбір членів за сімейною або етнічною ознакою значною мірою сприяє солідарності членів, підвищенню їх відповідальності за безпеку організації, забезпечує дисципліну і підпорядкування всередині ланок та організації в цілому. Водночас членами таких організацій можуть бути особи, які мають родинні зв'язки у владних структурах. Саме ж управління такими групами здійснюється за допомогою правил та інструкцій, які повинні виконуватися всіма її членами.

Встановлення стратегічних міжнародних контактів між суб'єктами транснаціональної організованої злочинності, а іноді навіть альянсів, має величезне значення для транснаціональних злочинних організацій. Стратегічні союзи дозволяють транснаціональним злочинним організаціям співпрацювати, а не конкурувати на місцях зі злочинними організаціями, що зміцнилися. Це розширює їхні можливості обходити закон, нести спільний ризик, отримувати й обмінюватися інформацією, яка раніше була їм недоступна, контролювати розвиток конфліктів між різними транснаціональними злочинними організаціями та іншими організованими групами, колективно блокувати національну й міжнародну активність правоохоронних органів, які намагаються встановити соціальний контроль над організованою злочинністю.

Можна навести кілька прикладів, які підтверджують розвиток міжнародних контактів як типову рису транснаціональних злочинних організацій. Наприклад, працівники Управління боротьби з організованою злочинністю УМВС України в Черкаській області знешкодили організовану злочинну групу з міжнародними зв'язками, учасники якої займалися розбійними нападами, здирництвом та іншими тяжкими злочинами. До складу цієї організації входило п'ятеро осіб (усі раніше судимі) на чолі з уродженцем Черкас, відомим у кримінальних колах на прізвище «Пух». Серед інших членів угруповання здирників – уродженець Російської Федерації на прізвище «Чечен». Група базувалася на території Росії, однак злочини вчиняла на українській території [1].

За формою вчинення злочинів ця група є транскордонною. Здійснюючи ці діяння, злочинці задля досягнення своєї мети ігнорують національні кордони. Більш того, відзначаються об'єднання, консолідація злочинного середовища на певній території за допомогою придушення легітимних структур і тим самим витіснення (заміни) держави в цілях отримання надприбутків і примноження злочинного капіталу. Відповідно, ознакою транснаціональної організації буде розширення території її дії як мінімум до території двох держав [3].

Водночас для української транснаціональної злочинності характерні й більш складні форми кооперації. У цілому створення альянсів транснаціональної злочинної організації підвищує й ускладнює їхній потенціал, поширює їхні ділові можливості та створює нові серйозні загрози для України. Такі види транснаціональних злочинних організацій здатні мати довгострокові контакти з урядами за межами держави, де базується така організація. Відомими є факти тісних контактів українських транснаціональних злочинних організацій з українськими політиками. Основною метою однієї з таких груп було кримінальне захоплення обленерго, які вони купували через словацьку компанію VS Energy International, власниками якої також значилися «Е» і «А». Через SE Energy International і швейцарську фірму «SOFISU SA» ця злочинна організація придбала на приватизаційному конкурсі шість українських енергрозподільчих компаній, а саме: «Черкасиобленерго», «Житомиробленерго», «Херсонобленерго», «Кіровоградобленерго», «Севастопольобленерго», «Одесаобленерго» та ін. У той самий час «А» був спостерігачем на виборах президента України від Держдуми Росії, тісно контактував з найближчим оточенням тодішнього Президента. Сам лідер цієї злочинної організації, М. Курочкін, був узятий в Україні під варту, згодом був убитий при виході із зали суду, що також пов'язують з наявністю в нього інформації щодо кримінальних зв'язків української політичної еліти [2].

Нерідко такі контакти призводять до зрощення урядових структур з транснаціональними злочинними організаціями, оскільки у транснаціональних злочинних організацій є достатні можливості для того, щоб корумпувати уряди й проникати в комерційні структури.

Злочинні організації для прикриття своєї діяльності створюють власні легальні комерційні структури, або використовують уже наявні легальні підприємства та організації для легалізації великих кримінальних капіталів, або інвестують їх у легальну економіку для отримання прибутку з метою подальшої реінвестиції отриманих коштів знову в організовану злочинну діяльність. Для таких структур характерна корпоративна модель злочинної організації, яку запропонували західні криминологи [4, 5, 6]. Вона у своїх принципових засадах відображає способи організації різних державних управлінських структур, має цілу низку властивих їй характерних рис і раціонально організована.

На чолі кожної такої злочинної організації стоїть лідер, керівник, прямі обов'язки якого полягають у тому, що він повинен підтримувати порядок і збільшувати прибуток. Його влада у всіх питаннях є абсолютною. У легальних структурах державної чи корпоративної діяльності цей вищий елемент моделі відповідає посаді президента або директора. На шабель нижче лідера (в різних злочинних організаціях ця «посада» має власні

найменування) знаходиться його помічник – віце-президент або заступник директора. У його функції входить збір інформації для керівника, передача йому повідомлень, а його інструкції і вказівки він спускає по ієрархічній драбині своїм підлеглим. За відсутності лідера заступник діє самостійно, купуючи тимчасово його повноваження. На тому ж рівні, що і заступник, знаходиться радник або консультант. Він дає поради членам злочинної організації, включаючи лідера і його заступника, і, отже, володіє значним впливом і владою.

Останнім часом цю посаду нерідко займають досвідчені юристи, які використовують свій статус для досягнення злочинних цілей тих організацій, на які вони працюють. Як правило, це адвокати, які мають мережу перевірених помічників, включаючи колишніх поліцейських і слідчих. Вони використовують свої зв'язки зі слідчими органами для збору інформації, до якої легально в них немає доступу [7].

Нижче заступника керівника знаходяться посередники між верхівкою «сімейної» корпорації та її рядовими працівниками. Вони виконують функції менеджера середнього рівня, що в легальній системі відповідає посаді завідувача або головного менеджера відділу. Багато хто з них служить буфером між членами «сім'ї», що займають верхні щаблі, і персоналом нижнього ешелону. З обережності керівники вищої ланки ієрархії (особливо лідер) уникають прямого спілкування з працівниками. Вся ділова інформація, накази, грошові потоки і т. ін. в обох напрямках проходять через довіреного посередника, який на відміну від заступника не приймає рішень і не бере на себе ніяких повноважень лідера.

Інші представники цієї управлінської ланки є керівниками діючих груп. Кількість людей у групі залежить від розміру діяльності окремих «сімей» або інших корпоративних одиниць. Часто командир групи (бригадир) має одного або двох помічників, які тісно співпрацюють з ним, передають накази, інформацію і гроші людям, що належать до їхньої групи. З ділової точки зору ця посада у бюрократичній моделі аналогічна контролеру на заводі або завідувачому магазином.

Найнижчий рівень членів сім'ї чи іншої корпоративної одиниці становлять рядові працівники. Вони об'єднані під керівництвом командирів і можуть мати будь-яку злочинну спеціалізацію або власне підприємство і сплачувати частину прибутку організації в обмін на право діяти самостійно. Партнерство буває звичайним явищем між двома і більше рядовими членами корпорації та особою, що стоять вище на ієрархічній драбині.

На нижньому рівні знаходиться велике число службовців, які не є членами організації. Це люди, які виконують велику частину фактичної роботи в різних підприємствах і можуть, у принципі, не здогадуватися про кримінальний характер діяльності всієї організації.

Така модель відповідає структурній організації окремих українських фінансово-промислових груп, діяльність яких на зовнішніх ринках сумнівна з точки зору закону. Діяльність промислово-фінансових угруповань в Україні характеризується такими ознаками:

1. Високий рівень організації. До складу більшості промислово-фінансових угруповань входить від 10 до 30 фінансових, торгових і промислових структур з високим ступенем взаємозалежності та злагодженості дій. Однак про належність тієї чи іншої компанії до промислово-фінансових угруповань правоохоронні органи часто не здогадуються, сприймаючи її як окрему комерційну структуру.

2. Ієрархічність побудови, при якій виконавські та загально-організаційні функції не збігаються. Директори компаній, що входять у промислово-фінансові угруповання, користуються лише відносною фінансовою самостійністю. Головне їх завдання – отримання максимального «тіньового» прибутку та відрахування значної його частини керівникам промислово-фінансових угруповань.

3. Наявність корумпованих зв'язків в апараті влади й управлінні, а також у правоохоронних органах. Успішна діяльність практично всіх промислово-фінансових угруповань

вань пов'язується оперативними джерелами і засобами масової інформації з високими посадовими особами органів влади і управління.

4. Наявність «парасольки безпеки» за рахунок створення структур, що забезпечують зовнішню і внутрішню безпеку промислово-фінансових угруповань (озброєна охорона, бойовики, розвідка, контррозвідка, корумповані зв'язки).

5. Політизація діяльності промислово-фінансових угруповань, тобто прагнення до влади або до встановлення таких відносин з окремими представниками влади й управління, які дозволяли б впливати на регіональну та загальнодержавну фінансово-господарську та правову політику з метою розширення масштабів своєї діяльності і відходу від соціального контролю. Так, більшість фактичних керівників промислово-фінансових угруповань були або є нині досить наближеними до влади.

6. Масштабний міжрегіональний і міжнародний характер діяльності промислово-фінансових угруповань. При цьому сфера діяльності виділяється або за територіальною ознакою, або за галузями економіки та в кредитно-банківській сфері.

7. Величезний бюджет промислово-фінансових угруповань. Річний оборот більшості з них перевищує 1 млрд. доларів США.

8. Тісний зв'язок діяльності промислово-фінансових угруповань з «тіньовою» економікою. Маючи найбільші в країні офіційні обороти, вони водночас є найбільшими «дилерами» тіньової економіки.

9. Проникнення в засоби масової інформації. Більшість впливових регіональних і загальноукраїнських засобів масової інформації в Україні контролюються промислово-фінансовими угрупованнями.

10. Для таких організацій характерним є: різнопланова діяльність промислово-фінансових угруповань, внаслідок чого інформація про них міститься в різних інстанціях: ДПА, КРУ, СБУ, МВС, Митної служби, НБУ, міністерствах та відомствах; транснаціональний характер діяльності промислово-фінансових угруповань, більшість угод яких починається (імпорт), закінчується (експорт) або повністю проходить за кордоном; відсутність у правоохоронних органах необхідного числа фахівців, здатних відстежувати і розшифровувати кримінальні схеми отримання надприбутку та міжнародні операції промислово-фінансових угруповань; саме по собі впровадження в легальну економіку надає відмінні контррозвідувальні можливості, що ускладнює проведення раптових операцій проти них.

Усі перераховані вище ознаки діяльності промислово-фінансових угруповань є нічим іншим, як основними ознаками злочинного синдикату (інша назва – мафіозне утворення) – вищої і найбільш небезпечної форми організованої злочинної діяльності, відомої у світовій практиці. Нині діяльність промислово-фінансових угруповань в Україні правоохоронними та контролюючими органами не відстежується.

Проникнення в легальну економіку, її активне використання у своїх цілях тягне за собою розвиток транснаціонального промислово-економічного шпигунства, наслідком якого є продаж комерційних таємниць, найцінніших технологій, що спрямовано на руйнування окремих підприємств чи навіть галузей легальної економіки, щоб звільнити нішу для власної криміналізованої економічної діяльності.

Формуються не передбачені законом кримінальні операції; активізуються аналітичні процеси із системного аналізу законодавства в плані пошуку неврегульованості і суперечностей, що дозволяють спрямовано тлумачити і кримінально використовувати дефекти закону. Кримінальні аналітики уважно стежать за динамікою економічної активності та оперативно використовують вигідні економічні ніші на території різних країн світу, офшорні зони, слабкості податкових відносин.

Іншою важливою ознакою є застосування корупції та насильства. Необхідно зазначити, що корупція не тільки виступає одним із принципів діяльності транснаціональної організованої злочинності, що створює умови, які сприяють отриманню надприбутків

при реалізації транснаціональними злочинними організаціями своїх операцій, але й одночасно дозволяє здійснювати таку діяльність при відносно низькому ризику втручання з боку правоохоронних органів. Таким чином, корупція є способом захисту транснаціональних злочинних організацій від соціального контролю, який (спосіб) забезпечує їх безпеку, а також можливість ефективного управління злочинною організацією під патронатом легальних економічних структур та посадових осіб державного управління.

Висновки. Таким чином, на теренах України склався власний структурно-організаційний тип транснаціональної злочинної організації, в якому поєднані елементи класичної злочинної організації і легального бізнесу, а також елементи кримінального та легального управління злочинною діяльністю.

Дослідження ознак, що характеризують суб'єкти транснаціональної організованої злочинності, а також принципів ухилення від соціального контролю наочно показує, що сам спосіб організації і діяльність транснаціональних злочинних співтовариств та їх модифікація дозволяє забезпечувати їх високу безпеку і життєдіяльність.

У зв'язку з цим аналіз існуючих способів структурної організації транснаціональних злочинних співтовариств, а також основних принципів організації їх діяльності надзвичайно важливий і необхідний. Він дозволяє визначити способи захисту транснаціональної організованої злочинності від соціального контролю, особливості їх внутрішньої безпеки у конкурентній боротьбі, методи вирішення виникаючих конфліктних ситуацій, характер стримуючих і захисних функцій щодо своїх членів. Розуміння специфіки організації в такому ракурсі може дозволити намітити стратегію стримування поширення діяльності таких злочинних організацій у світовому геополітичному просторі.

Список використаних джерел:

1. В Черкасской области УБОП обезвредило преступную группировку с международными связями [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://korrespondent.net/magnolia/740717-v-cherkasskoj-oblasti-ubop-obezvredili-prestupnuyu-gruppirovku-s-mezhdunarodnymi-svyazyami>.
2. Жизнь и смерть «Макса Бешеного» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.yoki.ru/social/politics/28-03-2007/40085-0/>.
3. Серова Б. Транснациональная организованная преступная группа: криминалистическое понятие и признаки / Б. Серова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.procuror.spb.ru/k1212.html>.
4. Abadinski H. Organized crime // Fourth Edition. – Nelson-Hall Publishers. Chicago, 1994.
5. Cressey D. Theft of the Nation. – New York : Hamper and Row, 1969. – 242 p.
6. Global Competitiveness Report. 2012 – 2013. World Economic Forum – Geneva Switzerland 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2012-2013/#=>.
7. President's Commission on Organized Crime (PCOC) Organized Crime and Labor-management Racketeering in the United States. – Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1985. – P. 3–4.

КРИКУШЕНКО О. Г.,

начальник

(Управління державної пенітенціарної
служби України в Харківській області)

УДК 343.24 (477)

ЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ПІДГРУНТЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

У статті досліджуються проблеми розвитку сучасної пенітенціарної субкультури засуджених у місцях позбавлення волі на основі еволюції комунікативних зв'язків в їх історичному, теоретичному та прикладному аспектах.

Ключові слова: засуджений, пенітенціарна субкультура, комунікативний зв'язок.

В статье исследуются проблемы развития современной пенитенциарной субкультуры осужденных в местах лишения свободы на основе процесса эволюции коммуникативных связей в их историческом, теоретическом и прикладном аспектах.

Ключевые слова: осужденный, пенитенциарная субкультура, коммуникативная связь.

This paper investigates the problem of the development of modern prison subculture of convicts in prison on the basis of the evolution of communication links in their historical, theoretical and practical aspects.

Key words: convict, prison subculture, communicative relationship.

Вступ. Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі не можливе без консолідації зусиль правоохоронних органів, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та громадськості. Ми поділяємо думку вчених кримінологів про те, що запобігання злочинності серед засуджених стосується узгодження дій між адміністративно невідповідними суб'єктами в межах загальних для них мети та завдань. При цьому такі суб'єкти взаємодіють на засадах їх рівності в прийнятті спільних рішень (внесенні пропозицій щодо заходів протидії, розробленні рекомендацій тощо); самостійності кожного в межах наданих йому законодавством повноважень та недопущення підміни одного органу іншим при виконанні координаційних заходів; персональної відповідальності за своєчасне виконання узгоджених заходів.

Загалом, коли говорять про злочинність серед засуджених, то насамперед на увазі мають злочинну поведінку членів суспільства, які перебувають на стадії формування особистості, життєвої позиції, переходу від життя під опікою сім'ї і школи до самостійного життя, усвідомлення загальноприйнятих у суспільстві соціальних цінностей і, крім того, виконання своїх особистих функцій у ньому.

Несформованість емоціональної сфери і морально-психологічних настанов обумовлює особливу вразливість засудженої особи щодо негативного впливу на її поведінку і неадекватну реакцію на проблемні ситуації [1, с. 280]. Водночас ці ж характеристики неповнолітніх забезпечують їх підвищену, порівняно з дорослими, чутливість до профілактичних заходів.

Таким чином, актуальність зазначеної теми наукової публікації обумовлена, в першу чергу, динамічним ростом інформаційного простору, який постійно керується,

контролюється та поширюється, охоплюючи нові географічні масштаби, технічні засоби комунікативних зв'язків як у суспільстві, так і в місцях позбавлення волі. Як відомо, термін «комунікація» (лат. communication, от communico – роблю єдиним, поєдную, спілкуюсь) позначає засіб спілкування, передачу інформації від однієї людини до іншої, з одного місця в інше.

Не випадково в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства затверджується відомий постулат: «Хто володіє інформацією – той володіє світом». Цей принцип у повному обсязі стосується процесу розвитку сучасної пенітенціарної субкультури, а також спроб її наукового дослідження як окремого соціального феномена з метою розробки заходів щодо протидії її негативним проявам.

Щодо ступеня наукової розробки означених питань слід відмітити таке. До початку XXI сторіччя проблемами вивчення «тюремних» (пенітенціарних) норм, правил, жаргону, жестів, символіки, аудіо і візуальних контактів між засудженими займалися видатні вчені-кримінологи та пенітенціарії: Ю.А. Алферов, В.М. Анісімков, Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, Д.С. Балдаєв, І.Г. Богатирьов, А.Г. Бронніков, М.М. Гернет, О.І. Гуров, Т.А. Денісова, О.М. Джужа, С.Ю. Замула, О.Г. Колб, С.І. Кузьмін, В.П. Петков, В.Ф. Пірожков, С.І. Скоков, Г.Ф. Хохряков та інші вчені.

Однак їхні праці здебільшого мали обмежений доступ та призначались для спеціальних категорій працівників правоохоронних органів або досліджували будь-який один спосіб, засіб міжособистісного спілкування засуджених (жаргон, татуювання, міжкамерні зв'язки, норми та правила «тюремного» побуту та інше).

Постановка завдання. Метою даної публікації є не тільки дослідження окремих елементів сучасної пенітенціарної субкультури засуджених, а й ознайомлення молодих працівників пенітенціарної служби України з основними характеристиками «тюремної» (пенітенціарної) атрибутики, нормами і правилами поведінки в неформальній структурі засуджених.

При підготовці та написанні цієї статті використовувались такі методи: наукового аналізу нормативно-правової і спеціальної літератури; опитування експертів; індивідуальні співбесіди із засудженими; метод «включеного спостереження», а також особистий практичний досвід служби в пенітенціарних установах біля тридцяти років.

Результати дослідження. Розглядаючи загально-соціальні умови існування й розвитку будь-якого державного інституту або соціального явища, слід вірно розуміти, що в історії будь-якої держави періоди її ліберально-демократичної децентралізації обов'язково змінюються на жорстку, а іноді й диктаторську систему політичного режиму і влади як у державі, так і в її дзеркальному відображенні – тюрмі.

На думку експертів, на теперішній час в Україні залишилось біля 10% пенітенціарних установ, в яких адміністрація спроможна забезпечити рівні права і належні умови тримання всіх категорій засуджених, незалежно від їх місця в ієрархії злочинного середовища (так звані «червоні зони»), і реально управляє процесом виконання кримінального покарання відповідно до вимог чинного кримінально-виконавчого законодавства України, в якому, до речі, найближчим часом не залишиться обмежень прав засуджених, які повинні складати зміст кари і відрізняти засуджених від вільних громадян держави.

Тому на більшості так званих «чорних зонах», в яких фактично керують засуджені – авторитети («положенец – смотрящий»), продовжують діяти не писані «воровские правила» або «воровський закон»: ніколи не працювати на державу; не співпрацювати з адміністрацією установи та міліцією; не видавати себе за іншого; знати своє місце в ієрархії засуджених («злодії в законі», «лідери або авторитети злочинних угруповань», «смотрящие», «блатные», «поддерживающие», «мужики», «козлы», «петухи», «чушки», «крысятники», «махновцы», «беспредельщики», «отморозки»); жити не заважаючи іншим; щомісячно поповнювати «общак»; не брати чужого; слідкувати за своїми словами та відповідати за них.

Крім того, серед «воровських правил» присутні й такі правила, як: дотримуватись особистої гігієни; не плювати на підлогу; не грати на «пайку» та не придбавати її з «общого котла»; не звинувачувати людину без доказів її вини; не з'ясовувати особистих стосунків у присутності сторонніх осіб; не відмовляти (при наявності) іншим засудженим в чаї та цигарках; обмежувати контакти з гомосексуалістами; не спілкуватись із педофілами, «махновцями», «беспредельщиками», «отморозками»; не заперечується взяття чужої провини на себе.

Важливо наголосити, що вищенаведений перелік основних правил поведінки засуджених у системі неформальних відносин не є вичерпним, оскільки передбачити всі життєві ситуації і форму поведінки в будь-якій із них неможливо. Тому на кожному «чорну зону» на регіональній «сходці» (зібрання «авторитетів») призначається «положенець» (фактичний керівник засуджених у конкретній пенітенціарній установі), який стежить за дотриманням норм-правил, організує і контролює поповнення і витрати «общака», вирішує конфліктні ситуації між засудженими, призначає «смотрящих» за всіма сферами, об'єктами і напрямками життєдіяльності установи.

Основними джерелами поповнення «общака» (воровской кассы) в місцях позбавлення волі є:

1. Від 5% до 20 % від суми виграшу щотижневих ігор «під інтерес» (карти, доміно, нарди);
2. Плата засуджених комерсантів за особисту безпеку в розмірі, який залежить від фактичного рівня його достатку;
3. Від 20% до 30% прибутку від реалізації товарів «ширпотребу», якій виготовляється поза межами контролю з боку адміністрації установи;
4. Від 10% до 20% від заробітку працюючих засуджених («мужиков») у рахунок фіктивного працевлаштування «блатных» засуджених;
5. Від надходження (за потребою) посилок, передач, грошових переказів від родичів та інших осіб, благодійних фондів та громадських і релігійних організацій.

При цьому «положенець-смотрящий» у контакт з представниками адміністрації пенітенціарної установи не вступає, а в разі нагальної потреби може зустрічатися з ними тільки в присутності інших засуджених, не вступаючи у вербальний контакт. «Положенець-смотрящий» раніше був зобов'язаний, а нині може добровільно мати на правому плечі татуювання із зображенням половини обличчя людини і половини вовчого осяка, які поділяються вертикально розташованим кинджалом, із написом латинською мовою «Людина людині – вовк».

На теперішній час татуювання все більше мають характер художнього промислу і в практиці пенітенціарної діяльності врешті-решт знято питання про їх примусове («добровільне») видалення з тіла засуджених. Багато засуджених наносять собі знакову символіку (татуювання) будь-якого змісту та тексту. Однак деякі з них продовжують відображати існуючу «воровську» символіку, яка характеризує індивідуальну приналежність засудженого до визначеної категорії злочинців.

Наприклад, тільки «вор в законі» має право наносити собі на груди татуювання у вигляді 16-тикінечної зірки, всередині якої зображується череп. Восьмикінечна зірка («роза вітрів») визначає засудженого негативної спрямованості, порушника режиму тримання в пенітенціарних установах.

Зображення вітрильника з білими вітрилами, розташованого на животі або спині засудженого, визначає його належність до категорії злочинців-гастролерів. Якщо вітрильник із чорними вітрилами або гарматами, то засуджений належить до категорії розбійників. Найбільш розповсюджені татуювання у вигляді погону на плечі з елементом фашистської свастики вказують на засудженого негативної спрямованості або учасника групової непокори чи масових заворушень.

Враховуючи той факт, що обсяг даної статті не дозволяє більш системно і ретельно викласти весь комплекс такого різновиду комунікативних зв'язків засуджених, як знакова символіка (татуювання) різних категорій злочинців, автор має надію на те, що

відомий український вчений-пенітенціарист С.Ю. Замула гідно завершить свою працю з підготовки спеціального атласу татування засуджених для його подальшого використання в практичній діяльності.

До різновидів візуальних контактів засуджених (крім використання сучасних технічних засобів) слід також віднести «тюремну азбуку жестів», яка застосовується для невербального зв'язку між засудженими у необхідних випадках на видимій відстані. У вигляді ілюстрації ми наводимо зображення букв «тюремної азбуки жестів».

До різновидів комунікативних зв'язків між засудженими слід віднести жести, які застосовуються у випадках невербального спілкування засуджених між собою. Деякі з них добре відомі більшості населення різного віку та професій. Найбільш поширеними жестами, які застосовуються засудженими в якості елементів пенітенціарної субкультури, є: погрожуючі; залякуючі; забороняючі; заперечуючі; заспокоюючі; жести – клятви; жести – мовчання; жести уваги та інші. Специфічними є жести, які вказують на положення засудженого у неформальній структурі злочинного середовища.

Тюремний жаргон або сленг має також багато різновидів, пов'язаних з національними, географічними, територіальними, професійними, освітніми, індивідуальними та іншими особливостями його виникнення, збереження та розвитку. Його дослідженню присвячено багато робіт вчених у різних країнах, в різні історичні епохи та в різних аспектах [1, 2, 3, 4].

Враховуючи динаміку розвитку міжнародних відносин, у багатьох країнах світу стала актуальною проблема спілкування із засудженими, які були або є громадянами країн колишнього СРСР і які за скоєні злочини відбувають покарання у виді позбавлення волі в країнах Західної Європи, США, Канади, Латинської Америки та інших країнах (за неофіційними даними від 3 до 5 тисяч громадян України відбувають покарання за кордоном, використовуючи при цьому тюремний жаргон, який не зрозумілий представникам місцевих пенітенціарних установ і спеціальним перекладачам).

Метою цієї публікації не є вирішення всіх проблем, пов'язаних з використанням тюремного жаргону у сфері побуту, «воровського» життя або спілкування різних категорій професійних злочинців між собою. Тому пропонується надати стислі пояснення до деяких найбільш вживаних у пенітенціарній субкультурі термінів «воровського» жаргону в їх сучасному значенні та змісті.

Серед них – такі: «базар» – розмова; «барин» – начальник пенітенціарної установи; «баян» – шприц або гральні карти; «балалайка» – мобільний телефон; «брама» – двері; «весло» – ложка; «вертухай» – наглядач; «включить заднюю» – відмовитись; «за-стегнуть шлем» – обманути; «кабан» – продуктова посилка, передача; «кабура» – отвір між камерами; «качели» – з'ясування відносин; «крокодил» – туалет; «крест» – медична частина; «конь» – особистий днювальний авторитетного засудженого; «конегон» – засуджений, який переправляє записки; «малява» – записка-лист; «ноги» – людина, яка проносить до пенітенціарної установи заборонені речі; «решка» – вікно в камері; «тромбон» – чашка; «тянуть мазу» – підтримати засудженого; «хозяйка» – туалетне мило; «шаровик» – засуджений, який спостерігає за безпекою.

Безумовно, вищенаведені терміни в деяких випадках у поєднанні з іншими змінюють свій зміст, а також можуть повільно використовуватися з метою дезінформації або шифрування справжнього змісту письмового тексту або розмови.

Висновок. Таким чином, вищенаведені приклади та сформульовані проблеми ще раз підкреслюють необхідність комплексного дослідження процесу еволюції комунікативних зв'язків засуджених як основи розвитку сучасної пенітенціарної субкультури.

Список використаних джерел:

1. Проблеми протидії злочинності: підручник / [О.Г. Кальман, І.М. Козьяков, В.М. Куц, Б.В. Лизогуб та інш.] ; за ред. проф. О.Г. Кальмана. – Х. : Вид-во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. – С. 280.

2. Ирецкий В.И. Спекулянтско-налетческий тюремный жаргон / В.И. Ирецкий // Вестник литературы. – 1921. – № 4-5. – С. 28-59.
3. Гернет М.М. В тюрьме: очерки тюремной психологи / М.М. Гернет. – М. : Право и жизнь. – 1925. – 148 с.
4. Капорський С.Я. Воровской жаргон среди школьников / С.Я Капорський // Вестник просвещения. – 1927. – № 1. – с.7-12.
5. Дубягин Ю.П. Краткий англо-русский и русско-английский словарь уголовного жаргона / Ю.П. Дубягин, Ю.А. Теплицкий. – М. : Терра. – 1993. – 280 с.

НАЗАРЕНКО В. В.,

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.81

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ОХОРОНИ УСТАНОВ ДЛЯ ТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ (ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ)

У статті проведено узагальнений аналіз міжнародного досвіду у сфері організації охорони виправних установ Сполучених Штатів Америки, Великобританії та окремих європейських країн. Досліджено особливості несення служби персоналом, який відповідає за охорону цих установ.

Ключові слова: *установа виконання покарань, охорона установи, засуджені особи.*

В статье приводится обобщённый анализ международного опыта организации охраны исправительных учреждений Соединённых Штатов Америки, Великобритании, а также отдельных европейских стран. Изучены особенности несения службы персоналом, который отвечает за охрану этих учреждений.

Ключевые слова: *учреждение исполнения наказаний, охрана учреждения, осуждённые.*

The article generalizes international experience in the field of maintaining security in penal institutions of the USA, Great Britain and some European countries. The service peculiarities of the staff who is responsible for penal institutions security are studied.

Key words: *penal institutions, penal institutions security, inmates.*

Вступ. Невпинний поступ до розбудови сучасної пенітенціарної доктрини нашої держави зумовлює необхідність вивчення міжнародного досвіду функціонування систем виконання покарань у різних країнах. Адже без поміркованого розуміння мети та принципів їх функціонування дуже складно правильно обрати модель, яка б відповідала вітчизняним сучасним реаліям. Тому актуальним залишається дослідження широкого кола проблемних питань діяльності органів й установ виконання покарань, серед яких на особливу увагу заслуговує такий вид діяльності будь-якої установи виконання покарань, як охорона засуджених.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення міжнародної практики здійснення охорони засуджених, які відбувають покарання в установах виконання покарань.

Серед вітчизняних науковців питання, які пов'язані з організацією охорони засуджених, досліджувалися такими відомими вченими, як О.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, В.М. Бризгалов, Є.С. Брашнина, А.І. Васильєв, Т.М. Денисова, О.М. Джужа, О.Г. Колб, В.А. Львовчкін; М.Є. Макагон, О.М. Моїсеєв, Г.О. Радов, О.В. Романенко; А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, В.М. Трубников, С.І. Халимон, С.Я. Фаренюк, І.С. Яковець та інші.

Крім того, з точки зору управлінської діяльності окремі аспекти діяльності підрозділів охорони розглядалися в працях вчених-адміністративістів, а саме: Є.Ю. Бараша, С.К. Гречанюка, С.В. Зливка, М.М. Ребкало.

Попри значний внесок зазначених науковців, питанням організації охорони засуджених, її нормативно-правового забезпечення в дослідженнях науки кримінально-виконавчого права приділялося недостатньо уваги. На нашу думку, це пов'язано з тим, що інформація щодо цієї тематики є малодоступною для широкого загалу науковців, адже нормативно-правове забезпечення діяльності підрозділів охорони регламентується наказами, які містять обмежену форму доступу.

Результати дослідження. На початку статті ми вже зазначали про те, що міжнародний досвід у сфері виконання покарань відіграє важливу роль у формуванні пенітенціарної політики держави, визначає основні напрями її реформування, змушує переглянути існуючі підходи до функціонування органів і установ виконання покарань з метою приведення їх до світових стандартів поведінки із засудженими та ув'язненими. Ще з початку розбудови незалежності нашої держави міжнародна спільнота почала активно досліджувати існуючу систему виконання кримінальних покарань, саме перші експертні висновки, які містили рекомендації щодо покращення діяльності установ виконання покарань (далі – УВП) [5], заклали фундамент міжнародної співпраці в цій сфері. Нині в Державній пенітенціарній службі України розроблюється й впроваджується в життя низка міжнародних проєктів, спрямованих на впровадження світового досвіду виконання покарань, зокрема опрацьовується й співпраця зі США щодо запровадження елементів охорони УВП, які використовуються персоналом виправних закладів цієї країни [6].

Отже, розглянемо безпосередньо досвід організації охорони засуджених у зарубіжних країнах як континентальної Європи, так і США та Великобританії. Сполучене Королівство та США мають на сьогодні найбільший відсоток співвідношення кількості засуджених на тисячу населення, а також значний відсоток у структурі покарань, пов'язаних з ізоляцією особи й направленням її для відбування покарання до виправного закладу закритого типу [4, с. 147–154]. Система охорони в'язниць цих держав має давню історію та водночас відповідає сучасним вимогам безпеки персоналу та засуджених. Невід'ємною складовою безпеки залишається саме охорона засуджених у цих виправних закладах.

Так, у Великобританії існує сім в'язниць з умовами тримання, які забезпечують максимальний рівень безпеки. До них поміщують найбільш небезпечних для суспільства засуджених. З існуючих чотирьох категорій режиму (А, В, С, D), що відрізняються ступенем ізоляції, такі в'язниці належать до Класу А і Класу В. Відповідно мета, яка ставиться перед установами і персоналом, – звести нанівець можливість здійснити втечу. З точки зору організації охорони відрізняється наявністю кількох рубежів охорони з радіолокаційним виявленням. Кожен сектор установи ізольований один від одного. У ньому розташовується один рубіж охорони периметра з радіолокаційним виявленням і десятиметрова стіна периметра з противтечовим пристроєм. Установи Класу А і В оснащені внутрішнім кабельним телебаченням, а рубежі радіолокаційного виявлення – спеціальними сигналізаторами глибокого виявлення. Чисельність персоналу в таких установах стосовно ув'язнених набагато вище, на відміну від інших установ.

Для забезпечення правопорядку в установах у розпорядженні персоналу є спеціальні засоби та засобів індивідуального захисту. У цих установах відсутній загалом

радіозв'язку та відомчі спеціальні мережі телефонного зв'язку. Таким чином, ми можемо констатувати, що система охорони побудована задля єдиної мети – ізоляції особи, без можливості здійснення спроби втечі. При цьому активно використовуються технічні можливості з виявлення самого факту спроби втечі (сигналізатори глибокого виявлення), а також відсутність мобільного/радіозв'язку робить неможливим налагодження й підтримання контактів із зовнішнім світом, що підвищує рівень охорони об'єкту й унеможливує спробу втечі з установи.

Вивчаючи охорону в'язниць, ми не можемо оминати увагою й організаційну складову процесу хорони. Адже організація нагляду й охорони в зарубіжних пенітенціарних установах здійснюється за лінійним принципом. Наприклад, в Англії ними опікується оперативний відділ департаменту в'язниць. Також створені чотири територіальні управління департаменту в'язниць, на чолі кожного з якого стоїть директор. Керівник в'язниці затверджується на цій посаді міністром внутрішніх справ. Безпосередньо за роботу з в'язнями несе відповіді помічник керуючого першого ступеня. Помічник керуючого другого ступеня відає охороною.

Вивчаючи досвід організації охорони у в'язницях США, відмітимо, що в сучасній пенітенціарній системі США в'язниці різняться за ступенем безпеки, де утримуються найнебезпечніші злочинці. Їх можна віднести до класичних тюрем, які мають вежі із чатовими та де здійснюється посилений нагляд за засудженими. Наприклад, Федеральна в'язниця «Меріон», у якій відбувають покарання найнебезпечніші за класифікацією Федерального бюро в'язниць США злочинці, побудована за блочним принципом розміщення засуджених. В установі є декілька секторів із різними режимними умовами та вимогами. У секторі, розташованому в західному крилі тюрми, умови найсуворіші. Засуджені перебувають у камері 23 години на добу, сплять на бетонній плиті, їжу їм подають через вузьку щілину у дверях камери [7, с. 26].

Характерною особливістю організації нагляду та охорони тюрм у США є практика широкого використання спеціальної техніки: від портативних персоналізованих пристроїв тривожної сигналізації до роботів-наглядачів, які дозволяють забезпечити безпеку цих виправних установ. При цьому, аналізуючи рівень оснащення установ, у яких тримаються небезпечні злочинці, можемо дійти до висновку, що основний акцент робиться адміністрацією на дві позиції: 1) забезпечення високого рівня ізоляції засуджених та їх охорона і 2) безпека персоналу та самих засуджених. Особливо це прослідковується при аналізі такого виду найсуворішого покарання, як довічне позбавлення волі.

Протягом останніх 20 років у США реалізуються державні програми щодо забезпечення високого рівня безпеки у виправних установах для засуджених до довічного позбавлення волі. Так, у виправних установах штату Іллінойс для забезпечення належного правопорядку функціонує спеціально розроблений комплекс технічних засобів охорони, нагляду, зв'язку та сигналізації. Основою цього комплексу є електронні обчислювальні машини та система замкнутого телебачення, що включає в себе понад 300 телекамер, встановлених у стратегічно важливих для забезпечення належного правопорядку ділянках і приміщеннях в'язниці, а також апаратура для відображення сигналів тривожної інформації і трансляції команд персоналу в умовах ускладнення оперативної обстановки. Пульти керування оснащені записуючим пристроєм, що дозволяє фіксувати оперативну обстановку в умовах різного роду надзвичайних подій. Також така система здійснює управління процесом відкривання камерних і прохідних дверей, видає варіанти вирішення проблемної ситуації в разі початку у в'язниці різного роду надзвичайних подій, здійснює аналіз оперативної інформації за підсумками робіт чергових змін.

За кордоном останнім часом у пенітенціарних установах у стінах, на підлозі, стелі й дверях камер встановлюються прилади сигналізації. Двері камер оснащені перемикачами для дистанційного відображення їх відкриття чи закриття, а також контролю за тим, чи зачинені вони або ні. Сигнали датчиків виведені на локальний пункт контролю

та на центральний пункт управління. В окремих камерах є «спостережні», які оснащені прихованими захищеними телекамерами (моніторами) й інфрачервоними освітлювачами, що дозволяють вести цілодобове спостереження за ув'язненими. Одночасно ведеться запис на носій, який зберігається протягом трьох місяців. Для прослуховування таких камер використовують стандартний переговорний пристрій. Також у підлозі камер встановлюються напівпровідникові тензодатчики, що фактично перетворює їх у ваги, забезпечуючи позитивну індикацію зайнятості камер. З точки зору безпеки, належна увага приділяється й співробітникам. Персонал цих виправних установ забезпечений не тільки звуковими засобами подачі сигналу тривоги, але й кнопками екстреного виклику, а також особистими радіостанціями. Крім цього, кожен працівник в'язниці має зручний прилад особистої тривожної сигналізації, що носить у кишені, який можна легко і приховано увімкнути. Місцезнаходження приладу автоматично відображається на пульті управління. Такий прилад також застосовується для безперервного контролю пересування персоналу по об'єкту.

Як слідує з проведеного нами аналізу, сучасна охорона установ виконання покарань у США, особливо тих, де тримають небезпечні категорії в'язнів, становить симбіоз людського фактору та застосування надсучасних технічних засобів, які дозволяють не тільки контролювати дотримання режимних вимог, правопорядку, а й забезпечують безпеку засуджених і персоналу.

Свої особливості охорони мають пенітенціарні системи країн континентальної Європи. Так, у такій країні, як Швейцарія функціонує 110 в'язниць, більшість із яких є слідчими ізоляторами і установами відкритого типу для виконання нетривалих покарань. Близько 30 установ виконують покарання тривалого характеру [2]. Установа Кемп-Доллон (Champ-Dollon) у м. Женева вирізняється своєю поліфункціональністю, оскільки є установою максимального рівня безпеки й поєднує функцію слідчого ізолятора, де тримається понад 900 осіб. Особливістю організації охорони цієї УВП є наявність близько 70 камер відеоспостереження, а також використання природного рельєфу. Територіально в'язниця розташована на пагорбі висотою близько 100 метрів, основна огорожа суцільного заповнення з облаштованим нагорі колючим дротом, діаметром у кільцях близько 40 см. в один ряд. З метою убезпечення персоналу від можливих агресій від засуджених створено системи постійного моніторингу переміщення й перебування працівника в конкретному приміщенні в'язниці. Сутність такого моніторингу полягає в наявності на ремені працівника комунікатора, який реагує на сигнал антени, розташованої в кожному з приміщень в'язниці. При загрозі надзвичайної ситуації працівник, натискаючи на червону кнопку комунікатора, автоматично інформує головного оператора на сервері про місце події. Завдяки такому оснащенню досягається висока ефективність несення служби персоналом, свідченням цьому є те, що на ніч в установі залишаються всього 4 працівника [2].

Норвегія має власний, не схожий на інші країни досвід організації охорони власних в'язниць. Усього в цій країні нараховується близько 50 тюрем. Оскільки в Норвегії немає слідчих ізоляторів та інших місць утримання осіб, які перебувають під слідством, у тюрмах діє принцип спільного розміщення засуджених та ув'язнених, що накладає свої особливості щодо охорони цих установ. Незважаючи на те, що подібна практика викликала нарікання з боку Ради Європи, влада Норвегії вважає економічно недоцільним будувати окремі установи для цієї категорії громадян у зв'язку з їх незначною чисельністю та значними відстанями для їх перевезення для участі в слідчих діях та судових засіданнях [3].

Тюремна політика Норвегії спрямована на те, щоб тюрма не була схожа на тюрму. Наприклад, у 2010 році в Норвегії відкрилася закрита чоловіча тюрма Halden Fengsel на 200 місць, яку іноземні фахівці, зокрема американські, порівнюють із п'ятизірковим готелем. Її огорожа побудована таким чином, щоб за деревами з вікон камер її не було видно. Ця тюрма, за версією журналу Forbes, у 2011 році визнана однією з кращих у

світі. Середній термін перебування засуджених у норвезькій тюрмах – 126 днів (за іншими даними – близько 1 року), після чого засуджені зазвичай звільняються достроково і переходять у підпорядкування служби пробації. Така ситуація відповідно позначається й на охороні, яка майже відсутня, оскільки основним напрямом роботи із засудженими є не забезпечення їхньої ізоляції, а забезпечення особистої безпеки, а також індивідуальні контакти – з кожним засудженим працює спеціально закріплена особа із числа персоналу, яка постійно підтримує контакт, і водночас фактично виконує охоронну функцію.

Розглянемо цікавий досвід діяльності установ виконання покарань Австрії. До складу її пенітенціарної служби входить 27 установ виконання покарань, з них 17 слідчих ізоляторів, 6 тюрем, з них одна для тримання засуджених жінок та 4 спеціальні установи для тримання неповнолітніх засуджених, осіб, які мають психічні розлади, проблеми з алкогольною та наркотичною залежностями. Установи виконання покарань за рівнями безпеки поділяються на напіввідкриті, регулярного та спеціального режиму утримання, середнього та максимального рівнів безпеки [1].

Засуджені тримаються в приміщеннях камерного типу від 1 до 3 осіб у тюрмах, від 1 до 6 осіб у слідчому ізоляторі. Не тримаються по одному особи, які схильні до членушкодження або суїциду, мають психічні вади або за станом здоров'я, потребують сторонньої допомоги. У секторах максимального рівня безпеки камери постійно тримаються в зачиненому стані; у відділеннях, де тримаються засуджені, які мають гарну поведінку та належне ставлення до праці, адміністрація встановлює час, протягом якого камери тримаються відкритими. Однак у всіх випадках від відбою до підйому камери зачинені.

Характеризуючи пенітенціарні установи Австрії, окремі дослідники зазначають, що система їхньої внутрішньої безпеки та охорони поєднує в собі безпосередній нагляд за засудженими, високий рівень інженерно-технічних засобів і засобів зв'язку, та гнучку систему стимулювання засуджених до безпечної поведінки [1, с. 81]. Примітно, що порядок вивезення засуджених до лікувальних закладів за межі установи, їх охорона, а також звільнення засуджених від відбування покарання за хворобою аналогічний порядку, визначеному законодавчими актами України.

При кожній установі виконання покарань із числа персоналу створено групи швидкого реагування чисельністю від 15 до 60 осіб, які в разі необхідності висуваються за визначеним маршрутом для попередження протиправних дій із боку засуджених.

Висновки. Зважаючи на проведений нами аналіз організації охорони установ для тримання засуджених, слід констатувати, що система охорони виправних закладів найбільш розвинених країн організована таким чином, що першочерговим завданням її є суворі ізоляція найбільш небезпечних злочинців та високий рівень безпеки персоналу установ. Водночас для системи охорони більшості європейських країн охорона засуджених виступає другорядним завданням щодо ідей інтеграції злочинців у суспільство та повернення їх до нормального способу життя. Екстраполюючи мету, завдання, організацію системи охорони в зарубіжних країнах на вітчизняні реалії, необхідно насамперед запозичувати матеріально-технічне, комунікаційне забезпечення підрозділів охорони, оскільки вітчизняна пенітенціарна система покищо не готова до зміни своєї суті в ставленні до засуджених і цілей кримінальних покарань.

Список використаних джерел:

1. Вивчаємо досвід з виконання покарань у виді довічного позбавлення волі – українські пенітенціарії здійснили службове відрядження до Австрійської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/678345>.

2. Досвід пенітенціаріїв Швейцарії. Що можна впровадити в Україні для збалансування національної кримінально-виконавчої політики? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/743205>.

3. Здійснено службове відрядження до Норвегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/636699>.
4. Калашник Н.Г. Пеналогія: виконання покарань у світі / Н.Г. Калашник, Н.С. Калашник. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. – 260 с.
5. Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України / під ред. І.В. Штанька, В.А. Львовичкіна. – К., 1999. – 288 с.
6. Результати міжнародної співпраці Державної пенітенціарної служби України у 2013 році: пріоритети міжнародної співпраці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/712409>.
7. Спицын В.И. Тюремная система США / В.И. Спицын // Преступление и наказание. – 2003. – № 12. – С. 25–27.

ПЕЧУК І. С.,
здобувач
(Донецький юридичний інститут
МВС України)

УДК 343.346

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ
В СКЛАДІ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ
ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена дослідженню та аналізу ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 286 Кримінального кодексу України, а також наданню пропозицій щодо вдосконалення кримінально-правової норми, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Ключові слова: суб'єкт злочину, водій, особа, яка керує транспортним засобом, пасажир, дорожній рух.

Статья посвящена исследованию и анализу признаков субъекта преступления, предусмотренного ст. 286 Уголовного кодекса Украины, а также предоставлению предложений по улучшению уголовно-правовой нормы, устанавливающей уголовную ответственность за нарушение правил безопасности дорожного движения или эксплуатации транспорта лицами, управляющими транспортными средствами.

Ключевые слова: субъект преступления, водитель, лицо, управляющее транспортным средством, пассажир, дорожное движение.

The article is dedicated to research and analysis features of the perpetrator, under Art. 286 of the Criminal Law of Ukraine as well as providing suggestions for improving the criminal law that imposes criminal liability for violation of traffic safety or operation of transport persons who are driving.

Key words: perpetrator, driver, person driving vehicle, passenger, traffic.

Вступ. Склад злочину «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» (ст. 286 Кримінального кодексу України), як і будь-який інший склад злочину, передбачений чинним кримінальним законодавством України, характеризується наявністю такого обов'язкового елемента, як суб'єкт злочину, відсутність якого виключає наявність самого складу злочину, а отже, і кримінальну відповідальність за його скоєння.

Дослідженням суб'єкта порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, а також деяких проблемних питань, пов'язаних із його встановленням, займалися такі вчені, як Л.В. Любимов, О.М. Бондарчик, А.П. Бохан, Д.В. Смирнов, М.В. Федорченко, С.В. Бабанін, Б.О. Курінов, О.І. Коробєєв, С.В. Гизимчук, Я.В. Матвійчук. Однак, незважаючи на приділену достатню увагу зазначених науковців дослідженню суб'єкта злочину, передбаченого ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – КК України), і дотепер залишаються невирішеними чимало питань, пов'язаних із визначенням та дослідженням ознак, що розкривають його зміст та визначають певне місце в складі злочину.

Постановка завдання. Зважаючи на це, метою статті є дослідження та аналіз ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 286 КК України, а також надання пропозицій щодо вдосконалення кримінально-правової норми, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Результати дослідження. Загалом суб'єкт злочину – це елемент складу злочину, що характеризується сукупністю ознак, за наявності яких особа може підлягати кримінальній відповідальності за свої дії або бездіяльність [4, с. 106].

Поняття суб'єкта злочину чітко визначено в чинному кримінальному законодавстві України. Так, ч. 1 ст. 18 КК України визначає, що *суб'єктом злочину* є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Отже, виходячи з наведеного визначення, можна виокремити три обов'язкові ознаки, яким має відповідати суб'єкт будь-якого складу злочину, у тому числі і складу злочину, передбаченого ст. 286 КК України: 1) бути фізичною особою, 2) бути осудною особою, 3) досягти певного віку [2, с. 130].

Суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина (громадянин України, особа без громадянства, іноземець). Не можуть бути суб'єктами злочину померлі особи, які перед тим вчинили злочин, тварини та предмети. Також не є суб'єктами злочину юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації) тощо [4, с. 107].

Частина 1 ст. 19 КК України визначає таку обов'язкову ознаку суб'єкта злочину – осудність особи – здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними [7, с. 39].

Здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) означає правильне розуміння фактичних об'єктивних ознак злочину (об'єкта, суспільно небезпечного діяння, обстановки, часу і місця, способу його вчинення, його суспільно небезпечних наслідків). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) повинна бути пов'язана зі здатністю контролювати, керувати своїми вчинками [2, с. 131].

Ще однією обов'язковою ознакою суб'єкта злочину є його вік.

Частина 1 ст. 22 КК України закріплює, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося шістьнадцять років. Цей вік називають загальним віком кримінальної відповідальності. Частина 2 ст. 22 КК України встановлює знижений вік кримінальної відповідальності (чотирнадцять) за окремі, прямо перелічені законом злочини (наприклад, умисні вбивства – ст. 115–117 КК України, умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень – ст. 121 КК України, згвалтування – ст. 152 КК України, крадіжка, грабїж, розбій – ст. ст. 185, 186, 187 КК України) тощо.

Перелік злочинів, передбачений ч. 2 ст. 22 КК України, за які відповідальність настає із чотирнадцяти років, є вичерпним [2, с. 132].

Чинне кримінальне законодавство України поряд із поняттям загального суб'єкта злочину виділяє й поняття спеціального суб'єкта злочину. Так, ч. 2 ст. 18 КК України визначає, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа [7, с. 38].

Отже, спеціальний суб'єкт – це особа, яка, крім обов'язкових загальних ознак (фізична осудна особа, яка досягла певного віку), має додаткові спеціальні (особливі) ознаки, передбачені статтею Особливої частини КК України, для суб'єкта конкретного складу злочину. Ознаки спеціального суб'єкта доповнює загальне поняття суб'єкта злочину, виступаючи як додаткові характеристики. Ці спеціальні ознаки можуть бути різними, наприклад службове становище, професія (лікар), певна діяльність (підприємець), родинні відносини (мати новонародженої дитини) та інші [2, с. 133].

Досліджуючи ознаки спеціального суб'єкта злочину, не можна не погодитись із думкою Г.Н. Борзенкова щодо їх розподілу на три відповідні групи: 1) ознаки, що характеризують соціальну роль і правове становище суб'єкта (громадянство, службове становище, професія, певна діяльність, відношення до військової служби, певне становище, участь у судовому процесі, судимість тощо); 2) фізичні властивості суб'єкта (вік та стан здоров'я); 3) взаємовідносини суб'єкта з потерпілим (родинні відносини, службові відносини) [4, с. 124–125].

Отже, відповідно до чинного кримінального законодавства України суб'єктом порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, є фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла шістнадцятирічного віку та керувала певним транспортним засобом. Тобто в цьому випадку, окрім трьох обов'язкових загальних ознак суб'єкта (фізична особа, осудність та вік), з'являється ще одна обов'язкова ознака для суб'єкта зазначеного складу злочину – керування транспортним засобом. Таким чином, у зазначеній ситуації суб'єкт злочину, передбаченого ст. 286 КК України, є спеціальним.

Проте водночас виникає доречне питання щодо того, яку саме особу слід визнавати особою, що керує транспортним засобом?

Відповідно до чинного законодавства України самого визначення поняття «особа, яка керує транспортним засобом» немає. Таке словосполучення слів зустрічається лише у визначенні поняття «водій», що міститься в Правилах дорожнього руху, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306.

Водій – це особа, яка керує транспортним засобом і має посвідчення водія (посвідчення тракториста-машиніста, тимчасовий дозвіл на право керування транспортним засобом, тимчасовий талон на право керування транспортним засобом) відповідної категорії. Водієм також є особа, яка навчає керуванню транспортним засобом, перебуваючи безпосередньо в транспортному засобі [5].

Однак, на відміну від поняття «водій» поняття «особа, яка керує транспортним засобом» є значно ширшим, оскільки на відміну від поняття «водій», що охоплює лише ту категорію осіб, що має посвідчення водія, під поняття «особа, яка керує транспортним засобом» підпадають усі особи, що керують транспортними засобами, незалежно від того, чи є в них право на керування або ні.

Тобто фактично осіб, які керують транспортними засобами, можна умовно поділити на дві категорії:

- 1) водії (ті, що мають право на керування транспортними засобами);
- 2) особи, що керують транспортними засобами за відсутності посвідчення водія (права на керування транспортними засобами).

Стосовно першої категорії осіб слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 року № 3353-ХІІ водієм (особою, що має право

керування транспортними засобами) може стати кожний громадянин, який досяг певного віку, не має медичних протипоказань та пройшов повний курс навчання за відповідними програмами [6].

Право на керування транспортними засобами відповідної категорії може бути надано:

а) мототранспортними засобами і мотоколясками (категорії A1, A) – особам, які досягли 16-річного віку;

б) автомобілями, колісними тракторами, самохідними машинами, сільськогосподарською технікою, іншими механізмами, які експлуатуються на вулично-дорожній мережі, усіх типів (категорії B1, B, C1, C, T), за винятком автобусів, трамваїв і тролейбусів, – особам, які досягли 18-річного віку;

в) автомобілями з причепами або напівпричепами (категорії BE, C1E, CE), а також призначеними для перевезення великогабаритних, великовагових і небезпечних вантажів, – особам, які досягли 19-річного віку;

г) автобусами, трамваями і тролейбусами (категорії D1, D, D1E, DE, T) – особам, які досягли 21-річного віку [6].

Також особа, яка бажає отримати право на керування транспортними засобами відповідної категорії чи типу, зобов'язана пройти медичний огляд, підготовку або перепідготовку відповідно до типової навчальної програми, успішно скласти теоретичний і практичний іспити.

На водія чинним законодавством України покладаються певні обов'язки, а саме:

– мати при собі та на вимогу працівників міліції (для водіїв військових транспортних засобів – на вимогу посадових осіб військової інспекції безпеки дорожнього руху Військової служби правопорядку в Збройних Силах України) пред'являти для перевірки посвідчення водія, реєстраційний документ на транспортний засіб, а у випадках, передбачених законодавством, – страховий поліс (сертифікат) про укладення договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, ліцензійну картку на автомобільний транспортний засіб у разі надання послуг із перевезення пасажирів і небезпечних вантажів;

– виконувати розпорядження працівників міліції, а водії військових транспортних засобів – посадових осіб військової інспекції безпеки дорожнього руху Військової служби правопорядку в Збройних Силах України, що даються в межах їх компетенції, передбаченої чинним законодавством, Правилами дорожнього руху та іншими нормативними актами;

– вживати всіх можливих заходів до забезпечення безпечних умов для пересування найбільш уразливих учасників дорожнього руху: дітей, інвалідів, велосипедистів і людей похилого віку;

– не допускати випадків керування транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також не передавати керування транспортним засобом особі, яка перебуває в такому стані або під впливом таких препаратів;

– перевірити перед вирушенням у дорогу технічний стан транспортного засобу та стежити за ним у дорозі;

– своєчасно подавати транспортний засіб, що підлягає обов'язковому технічному контролю, на такий контроль;

– під час руху на автомобілі, обладнаному ремнями безпеки, бути пристебнутим, а на мотоциклі – у застібнутому мотошоломі;

– надавати переважне право для проїзду транспортним засобам із включеними синіми або червоними проблесковими маячками та спеціальними звуковими сигналами тощо [6].

Слід зазначити, що відповідно до чинного законодавства України водій є одним з учасників дорожнього руху. Так, у Законі України «Про дорожній рух» від 30 червня

1993 року № 3353-ХІІ зазначено, що до учасників дорожнього руху належать водії та пасажирів транспортних засобів, пішоходи, велосипедисти, погоничі тварин. У свою чергу в загальних положеннях Правил дорожнього руху, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306, зазначено, що учасник дорожнього руху – це особа, яка бере безпосередню участь у процесі руху на дорозі як пішохід, водій, пасажир, погонич тварин. Враховуючи це, водій, окрім тих обов'язків, що покладені виключно на водіїв, повинен виконувати й ті обов'язки, що покладені на всіх учасників дорожнього руху. Це такі обов'язки:

- знати і неухильно дотримувати вимог Закону України «Про дорожній рух», Правил дорожнього руху та інших нормативних актів із питань безпеки дорожнього руху;
- створювати безпечні умови для дорожнього руху, не завдавати своїми діями або бездіяльністю шкоди підприємствам, установам, організаціям і громадянам;
- виконувати розпорядження органів державного нагляду та контролю щодо дотримання законодавства про дорожній рух;
- не створювати перешкод для проїзду спеціалізованого санітарного транспорту бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги, який рухається з включеними проблисковим маячком та спеціальним звуковим сигналом тощо [6].

Стосовно осіб, що керують транспортними засобами за відсутності посвідчення водія (права на керування транспортними засобами), треба зазначити, що фактично вони не є учасниками дорожнього руху, адже не підпадають під цю категорію осіб. Однак, враховуючи той факт, що відповідно до Закону України «Про дорожній рух» учасниками дорожнього руху є особи, які використовують автомобільні дороги, вулиці, залізничні переїзди або інші місця, призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів, формально вони підпадають під цю категорію осіб, а тому повинні дотримуватись тих вимог та виконувати ті обов'язки, що покладені на учасників дорожнього руху.

Так, вироком Смілянського міськрайонного суду Черкаської області 16 квітня 2013 року громадянина А. було визнано винним у скоєнні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 286 КК України, а саме в тому, що він 16 вересня 2012 року, керуючи власним автомобілем по вул. Жовтневій в м. Сміла, у порушення п. 2.1 Правил дорожнього руху України керував автомобілем без посвідчення водія, та в порушення п. 12.1 цих правил не обрав безпечної швидкості, не врахував дорожню обстановку, щоб мати змогу постійно контролювати його рух та безпечно керувати ним, не впорався з керуванням транспортного засобу та скоїв наїзд на опору ліній електропередач, внаслідок чого пасажирів автомобіля громадянину М. були заподіяні середньої тяжкості тілесні ушкодження [1].

У зазначеному випадку ми бачимо, що громадянин А. не мав посвідчення водія, а тому він на момент скоєння злочину фактично не підпадав під категорію поняття «водій», а отже, і не є учасником дорожнього руху. Проте, незважаючи на це, він був притягнутий до кримінальної відповідальності за порушення Правил дорожнього руху, що призвело до тяжких наслідків. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що незважаючи на те, чи є в особи посвідчення водія або ні, якщо вона керує транспортним засобом, вона є учасником дорожнього руху, а тому повинна дотримуватись усіх вимог та виконувати всі обов'язки, що висуваються до учасників дорожнього руху.

На нашу думку, досліджуючи суб'єкт злочину, передбаченого ст. 286 КК України, особливу увагу слід приділити тій особі, яка разом із водієм може знаходитись у транспортному засобі під час його керування й істотно впливати на цей процес. Зазначена особа – пасажир.

Відповідно до чинних Правил дорожнього руху пасажир – особа, яка користується транспортним засобом і знаходиться в ньому, але не причетна до керування ним [5].

Виходячи з наведеного визначення, можна зробити висновок, що пасажир – це особа, яка не тільки знаходиться в транспортному засобі під час руху, але й безпосеред-

ньо ним користується. Однак, якщо пасажир грубо порушує правила користування транспортним засобом, що врешті-решт призводить до скоєння ДТП з тяжкими наслідками? Хто в даному випадку буде нести кримінальну відповідальність за скоєне діяння – водій чи пасажир?

Так, відповідно до чинного законодавства України про дорожній рух, пасажир є учасником дорожнього руху, а тому повинен виконувати усі обов'язки, що покладені на них, зокрема, знати і неухильно дотримувати вимог Правил дорожнього руху та інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху, а також створювати безпечні умови для дорожнього руху, не завдавати своїми діями або бездіяльністю шкоди підприємствам, установам, організаціям і громадянам [6].

Більш того, законодавцем окремо передбачена низка обов'язків, що безпосередньо стосуються тільки пасажирів. Так, відповідно до Закону України «Про дорожній рух» (ст. 18), пасажир зобов'язаний: а) здійснювати посадку в транспортний засіб лише із спеціального майданчика, а в разі його відсутності – з тротуару чи узбіччя; б) здійснювати посадку і висадку лише після повного припинення руху транспортного засобу; в) не відволікати увагу водія від керування транспортним засобом; г) під час руху на автомобілі, обладнаному ременями безпеки, бути пристебнутим, а на мотоциклі – в застебнутому мотошоломі [6].

Окрім вищезазначених обов'язків, Правилами дорожнього руху України, а саме розділом № 5 під назвою «Обов'язки і права пасажирів» також встановлюється певний перелік зобов'язань, що покладаються на усіх без винятку пасажирів.

Отже, відповідно до чинних ПДР, пасажир, користуючись транспортним засобом, повинні: а) сидіти або стояти (якщо це передбачено конструкцією транспортного засобу) в призначених для цього місцях, тримаючись за поручень або інше пристосування; б) під час пересування на транспортному засобі, обладнаному ременями безпеки, бути пристебнутими, а на мотоциклі і мопеді — в застебнутому мотошоломі; в) не забруднювати проїзну частину та смугу відведення автомобільних доріг; г) не створювати своїми діями загрози безпеці дорожнього руху.

Також, пасажирам забороняється: а) під час руху відвертати увагу водія від керування транспортним засобом та заважати йому в цьому; б) відчиняти двері транспортного засобу, не переконавшись, що він зупинився біля тротуару, посадкового майданчика, краю проїзної частини чи на узбіччі; в) перешкоджати зачиненню дверей та використовувати для їзди підніжки і виступи транспортних засобів; г) під час руху стояти в кузові вантажного автомобіля, сидіти на бортах або в необладнаному для сидіння місці [5].

Однак якщо пасажиром грубо порушуються вимоги зазначених нормативно-правових актів і він під час руху транспортного засобу відвертає увагу водія від керування транспортним засобом та заважає йому в цьому, своїми діями створює загрозу безпеці дорожнього руху, наприклад, смикає за кермо, за руки, затуляє очі водія, перешкоджає натисненню на педаль гальма тощо і це призводить до скоєння дорожньо-транспортної пригоди з тяжкими наслідками, то цілком справедливо можна казати про те, що тільки порушення правил дорожнього руху з боку пасажирів призвело до настання тяжких наслідків, а тому тільки він повинен бути притягнутий до кримінальної відповідальності за скоєння злочину, передбаченого ст. 286 КК України. Як нами вже зазначалося раніше, пасажир, будучи учасником дорожнього руху, повинен створювати безпечні умови для дорожнього руху і в жодному разі не завдавати своїми діями або бездіяльністю шкоди підприємствам, установам, організаціям і громадянам. Проте якщо пасажир, незважаючи на всі встановлені щодо нього вимоги про безпеку дорожнього руху, грубо їх порушує і це призводить до тяжких наслідків, то тільки він повинен нести кримінальну відповідальність за скоєне діяння.

А тому, слідуючи об'єктивності притягнення до кримінальної відповідальності та принципу справедливості призначення покарання за скоєне злочинне діяння, вважаємо

за необхідне, окрім особи, яка керує транспортним засобом, у якості суб'єкта злочину, передбаченого ст. 286 КК України, ввести й пасажирів.

Тобто диспозиція ч. 1 ст. 286 КК України повинна мати такий зміст: «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, або особою, яка користується транспортним засобом і знаходиться в ньому під час руху (пасажиром), що спричинило ...»

Висновки. Отже, проведене дослідження та аналіз ознак суб'єкта злочину, передбаченого ст. 286 КК України, дає можливість зробити висновок про те, що суб'єктом порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, є фізична осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла шістнадцятирічного віку та керувала певним транспортним засобом. Однак, враховуючи той факт, що пасажир як учасник дорожнього руху, на якого покладено обов'язок створювати безпечні умови для дорожнього руху, може грубо його порушити і це може призвести до тяжких наслідків, вважаємо за необхідне, окрім особи, яка керує транспортним засобом, у якості суб'єкта злочину, передбаченого ст. 286 КК України, ввести й пасажирів.

Список використаних джерел:

1. Справа 703/1689/13-к 1-кп/703/72/13 за 2013 рік // Архів Смілянського міськрайонного суду Черкаської області.
2. Бажанов М.І. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / М.І. Бажанов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій. – К. ; Х. : Юрінком Інтер ; Право, 2001. – 416 с.
3. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
4. Мельник М.І. Кримінальне право. Загальна частина : [підручник] / М.І. Мельник, В.А. Клименко. – К. : Атіка, 2008. – 376 с.
5. Правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 41. – Ст. 1852.
6. Про дорожній рух : Закон України від 30 червня 1993 р. № 3353-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 31. – Ст. 338.
7. Яценко С.С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / С.С. Яценко. – К. : А.С.К., 2004. – 1096 с.

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО
ТА КРИМІНАЛІСТИКА**

ДІДЕНКО Є. В.,
кандидат юридичних наук, старший
викладач кафедри права та безпеки
підприємництва
(Академія рекреаційних технологій
і права)

УДК 343.124

**ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПОТЕРПІЛОГО
НА СТАДІЯХ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

У статті розглядаються особливості допиту потерпілого (як особливого суб'єкта кримінального процесу) на стадіях досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження згідно з положеннями нового Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: потерпілий, допит, досудове розслідування, судовий розгляд кримінального провадження.

В статье рассматриваются особенности допроса потерпевшего (как особого субъекта уголовного процесса) на стадиях досудебного расследования и судебного рассмотрения уголовного производства согласно положениям нового Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: потерпевший, допрос, досудебное расследование, судебное разбирательство уголовного производства.

In the article considers features of the interrogation of the victim (as a special subject of criminal proceedings) in the stages of pre-trial investigation and trial of criminal proceedings in accordance with the provisions of the new Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: victim, interrogation, pre-trial investigation, trial of criminal proceedings.

Вступ. Досудове розслідування є процесуальною діяльністю уповноважених органів, визначених ст. 38 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), яка спрямована на розкриття кримінальних правопорушень і притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які їх вчинили. У ході цієї діяльності органи досудового розслідування провадять у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку слідчі (розшукові) дії, спрямовані на з'ясування обставин, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Відповідно до КПК України (ст. ст. 42, 55) найчастіше учасниками кримінального провадження є підозрюваний (обвинувачений) та потерпілий, а одним із джерел доказів є їх показання, які отримуються на допиті [1]. Саме тому, на нашу думку, буде доцільним розглянути особливості допиту потерпілого на стадіях досудового розслідування та судового розгляду кримінального провадження.

Результати дослідження. Проблема проведення допиту та вдосконалення його процесуальних, організаційних, тактичних аспектів розглядалася в працях Ю.П. Алєніна, Р.С. Белкіна, В.К. Весельського, В.І. Галагана, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.М. Тертишника, П.В. Цимбала, Ю.В. Шепітька, С.А Шейфера та інших вчених, більшість із цих праць опубліковані до прийняття нового КПК України.

Допит – слідча дія, в процесі якої слідчий отримує від особи відомості, що мають значення для кримінального провадження та встановлення об'єктивної істини і забезпечення правильного застосування закону [2, с. 182]. Допит – одна з найпоширеніших слідчих дій зі збирання доказів. Завдання слідчого полягає в отриманні від особи, яку він допитує, відомостей про подію кримінального правопорушення, про осіб, котрі його вчинили, про інші обставини, які мають значення для кримінального провадження. Погоджуємося з Ю.В. Шепітько в тому, що допит – одна з найскладніших слідчих дій, проведення якої вимагає від слідчого високої загальної і професійної культури, глибокого знання психології людини [3, с. 218].

Потерпілий є специфічним суб'єктом допиту. Його особливе становище визначається багато в чому своєрідними психічними переживаннями, зумовленим кримінальним правопорушенням та його наслідками. Необхідною передумовою успішного проведення допиту є підготовка до нього, яка охоплює низку конкретних заходів: по-перше, вивчення матеріалів кримінального провадження; по-друге, ознайомлення з даними про особу допитуваного; по-третє, складання плану допиту.

Планування – це логіко-мисленнєвий процес, який включає аналіз питань, що підлягають вирішенню, їх чітку послідовність. Планування слід розглядати як сукупність складних розумових операцій, що спрямовані на формування завдань розслідування та визначення найбільш раціональних та ефективних шляхів їх розв'язання, котрі забезпечують всебічне і повне доказування в кримінальному провадженні [2, с. 183].

У показаннях потерпілих зустрічаються: 1) різноманітні перебільшення про деякі моменти пережитих подій; 2) узагальненість у початкових поясненнях і показаннях про дії винних осіб; 3) прогалини, пропуски в описах деяких важливих елементів події; 4) помилки щодо послідовності розвитку – плутанина, перестановка при відтворенні окремих деталей і безкомпромісність дій конкретних учасників кримінального правопорушення. Тому при допиті потерпілого необхідно враховувати глибину психічних переживань і тих чинників, які визначають його психічний стан. Оскільки відразу після скоєння кримінального правопорушення психічний стан потерпілого може зашкодити дачі повних і достовірних показань, рекомендується не поспішати з допитом. Проте не слід відкладати допит на довгий час, оскільки може розпочатися процес забування і при цьому збільшується можливість впливу на показання потерпілого сторонньої інформації.

У виняткових випадках, пов'язаних із необхідністю отримання показань потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для його життя і здоров'я, тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань, сторона кримінального провадження може звернутися до слідчого судді з клопотанням провести допит такого потерпілого в судовому засіданні. У цьому випадку допит потерпілого здійснюється в судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого потерпілого в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду [1, ст. 225].

Відповідно до чинного законодавства процес допиту потерпілого регулюється ст. 224 КПК України, де зазначаються основні вимоги до проведення цієї слідчої дії. Звичайно, показання потерпілого, як і показання інших учасників процесу, не мають заздалегідь установлені доказової сили; вони підлягають перевірці поряд з іншими зібраними доказами в справі й оцінці слідчим за його внутрішнім переконанням.

Аналіз дослідження питань тактики допиту свідчить, що фахівці значну увагу приділяють проблемам допиту під час досудового розслідування і менше – допиту в суді. Найбільш раціональну концепцію допиту запропонував російський науковець Р.С. Белкін, який наукові положення і практичні рекомендації, що стосуються допиту, згрупував у три блоки: 1) психологічний; 2) правовий та моральний; 3) тактичний і організаційно-технічний. До блоку психологічних положень належать: положення загальної психології про психологічні процеси, які впливають на формування свідчень (сприйняття, запам'ятовування, види і властивості пам'яті, відтворення та ін.), а також положення судової психології, які відображають специфіку процесу спілкування між учасниками допиту, психологічний вплив обстановки на допиті, викриття неправдивих свідчень. Такі визначення свідчать про те, що тактика допиту в цілому й окремі її елементи мають базуватися на психологічному ґрунті.

Блок правових і моральних положень включає питання процесуального порядку допиту, його етики та інше. Він органічно поєднаний із тактичним блоком. Це зумовлено як тісними зв'язками тактики з нормами процесуального права, так і змістом тактичних прийомів [4, с. 63–64].

Згідно зі ст. 353 КПК України потерпілий допитується за правилами допиту свідків. Допит потерпілого проводиться перед допитом свідків. Крім того, потерпілий, як учасник кримінального процесу, не виводиться із залу судового засідання. Показання потерпілого є не лише джерелом доказів, але й засобом захисту його інтересів. Потерпілому надана законодавством можливість брати активну участь у судовому слідстві. Так, після з'ясування в обвинувачених про визнання чи невизнання ними своєї вини, суд вислуховує думку потерпілого про порядок дослідження доказів. Норми КПК закріпили важливе положення про рівні права потерпілого в судовому розгляді з обвинуваченим, захисником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками щодо подання доказів, участі у дослідженні та заявленні клопотань, під час судового розгляду потерпілий має право надавати докази, брати участь у дослідженні доказів, ставити запитання обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експерту [4, с. 81].

Крім цього, потерпілий несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання (ст. 384 КК) і водночас не несе відповідальності за відмову давати показання. Тому погоджуємося з твердженням М.І. Гошовського й О.П. Кучинської про те, що «можливість вільно, на власний розсуд розпоряджатися своїми правами в процесі попереднього розслідування й судового розгляду кримінальної справи складає одну з особливостей діяльності потерпілого порівняно з прокурором» [5, с. 127].

Ці особливості правового статусу потерпілого прокурор повинен враховувати при його допиті; крім того, він повинен враховувати, що потерпілий ознайомився з матеріалами справи, а також те, що він зацікавлений у викритті обвинуваченого, його покаранні, відшкодуванні збитків. Водночас трапляються випадки, коли потерпілий байдуже ставиться до наслідків розгляду справи і до того, як буде засуджений обвинувачений. Можливі й випадки, коли потерпілий зацікавлений у тому, щоб обставина події кримінального правопорушення не була встановлена. Таке ставлення зумовлене різними причинами: почуттям жалю до нього і його сім'ї, сорому, домовленістю; шантажем і погрозою з боку обвинуваченого, його родичів та друзів та інше. Тому визначення ступеня і напряму такої зацікавленості потерпілого є важливою умовою правильного застосування тактичних прийомів його допиту. Визначити ступінь зацікавленості прокурору допомагають дані про особистість потерпілого, характер його взаємин з обвинуваченим, його ставлення до справи і поведінка під час досудового і судового слідства, в тому числі активність при виконанні своїх процесуальних прав, зміст і спрямованість його свідчень, розмір позову і низка інших особливостей.

У зв'язку з цим допит потерпілого повинен бути використаний прокурором для одержання від нього максимально повної інформації про відомі йому фактичні обставини, а також даних про фактори, що впливають на повноту й добросовісність показань.

Щоб одержати від потерпілого достовірні показання, необхідно ретельно з'ясувати як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори, в тому числі: за яких обставин здійснилася подія, на що в цей час була звернута його увага, в якому стані він перебував: страх, переляк, хвилювання; які дії особисто здійснював: кликав на допомогу, чинив опір, намагався втекти, хто йому в цьому допомагав, чим обґрунтовані його висновки, думки.

Під час допиту в умовах судового слідства має значення кожна деталь, у тому числі й тон, яким буде поставлене запитання. Закон надає право прокурору в разі суттєвих розходжень у показаннях у суді і досудовому слідстві, а також при відмові від показань суб'єкта заявляти клопотання про оголошення свідчень, які він давав раніше. Такий захід може надати значну перевагу прокуророві. Разом із тим після оголошення показань довіра до допитуваного може бути значно підірвана, в тому числі і в судді.

Прокурору необхідно враховувати, що на показання потерпілого впливають умови судового допиту. Тому прокурору немає потреби робити зауваження або коригувати потерпілого, необхідно дати йому можливість повністю висловитись, а потім шляхом постановки запитань доповнити і деталізувати прогалини в його показаннях та уточнити інформацію про обставини, які мають суттєве значення для справи [4, с. 82].

Для перевірки достовірності показань потерпілого застосовують ті самі тактичні прийоми, що і стосовно свідка. Водночас прокурор повинен враховувати, що потерпілий після розгляду всіх доказів може доповнити судові провадження, і він має передбачити таку ситуацію. Практика свідчить, що суди оцінюють показання потерпілих разом з іншими доказами, що забезпечують постанови судових рішень, які ґрунтуються на законі.

Сучасні умови боротьби зі злочинністю вимагають від слідчого високого рівня професіоналізму і все більшої майстерності в боротьбі зі злочинністю. Він повинен володіти не тільки правовою, але й логіко-психологічною культурою, сильним характером і волею. У розкритті злочину важливим способом одержання показань є допит свідка і потерпілого. За його допомогою одержується і перевіряється значна кількість інформації, яка є необхідною для встановлення істини в кримінальній справі. Значну роль у допиті відіграє знання логіки, особливо при формулюванні запитань, визначенні їх послідовності, при аналізі й оцінці одержаної інформації. Ефективність допиту значною мірою визначається тим, наскільки правильно сформульовані запитання. Таким чином, знання законів і правил логіки дає можливість при розслідуванні кримінальних справ домагатись їх ефективності і приймати правильні рішення, в цьому аспекті суттєву роль відіграє проблема запитань у практичній діяльності слідчого. Суворе дотримання слідчим чинного законодавства, законності і справедливості під час проведення допиту – гарантія забезпечення конституційних прав і свобод громадян України.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Ряшко О.В. Допит свідка та потерпілого на стадії досудового розслідування: юридично-психологічний аспект / О.В. Ряшко // Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2009. – № 3. – С. 181–191.
3. Шепитько Ю.В. Теория криминалистической тактики / Ю.В. Шепитько. – Х. : Гриф, 2002. – 349 с.
4. Каркач П.М. Державне обвинувачення в суді за новим кримінальним процесуальним законодавством України: навч. посіб. / П.М. Каркач. – Х. : Право, 2013. – 184 с.
5. Гошовський М.І. Потерпілий у кримінальному судочинстві / М.І. Гошовський, О.П. Кучинська. – К., 1998. – 189 с.
6. Практика застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів // Судова палата у кримінальних справах Верховного Суду України, Управління узагальнення судової практики Верховного Суду України [Електронний

ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/F18D7A1BB319E390C3256FA1004EFFDD?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=F18D7A1B319E390C3256FA1004EFFDD&Count=500&>.

7. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачено права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного суду України від 2 липня 2004 р. № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/A78739119E3E2563C3256F08002065BA?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=A78739119E3E2563C3256F08002065BA&Count=500&>.

КИРПА С. С.,
ад'юнкт кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.1

СПІВВІДНОШЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ І ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті аналізуються основні засади та принципи кримінального провадження, загальні положення про негласні слідчі (розшукові) дії. Досліджується відповідність негласних слідчих (розшукових) дій основним засадам та принципам кримінального провадження. Констатується необхідність внесення змін до чинного кримінально-процесуального кодексу, що дасть можливість усунути досліджувані недоліки на стадії досудового розслідування кримінального провадження.

Ключові слова: *принципи кримінального провадження, негласні слідчі (розшукові) дії, слідчі дії.*

В статье анализируются основные задачи и принципы криминального производства, общие положения о негласных следственных (розыскных) действиях. Исследуется соответствие негласных следственных (розыскных) действий основным задачам и принципам криминального производства. Констатируется необходимость внесения изменений в действующий криминально-процесуальный кодекс, что даст возможность устранить исследуемые недостатки на стадии досудебного следствия в криминальном производстве.

Ключевые слова: *принципы криминального производства, негласные следственные (розыскные) действия, следственные действия.*

Primary frameworks and principles of criminal proceedings, as well as terms of covert investigative (detective) actions, were analyzed. Compliance of covert investigative (detective) actions with basic frameworks and principles of criminal proceedings was investigated. It was concluded, that some changes are needed to the current Code of Criminal Procedure, which will provide an opportunity to eliminate the shortcomings on the stage of prejudicial preliminary investigation.

Key words: *framework for criminal proceedings, covert investigative (detective) action promptly, investigatory actions.*

Вступ. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) містить у собі багато нововведень, одним з яких є поява невідомого раніше інституту кримінального провадження – інституту негласних слідчих (розшукових) дій, проведення яких покладається на слідчого. Законодавче врегулювання правової процедури провадження негласних слідчих (розшукових) дій слідчим, їх перелік та можливості напрямів їхньої реалізації, втілення приписів КПК у досудове кримінальне слідство здаються не досить вдалим та потребують наукової оцінки і законодавчого вдосконалення. У даній статті досліджується відповідність негласних слідчих (розшукових) дій основним засадам та принципам кримінального провадження, що були законодавчо закріплені в самому КПК. Це питання актуалізується з погляду відповідності негласних слідчих (розшукових) дій таким принципам, як принцип недоторканності житла, невтручання у приватне життя та принцип щодо таємниці спілкування.

Дослідженню проблем негласних слідчих (розшукових) дій останнім часом приділяли увагу здебільшого в новітніх підручниках та науково-практичних коментарях і монографіях В.М. Тертишник, В.Г. Уваров, Л.Д. Удалова, Д.П. Письменний, М.Д. Шумило.

Проте, враховуючи, що після внесення змін у законодавство, що визначає порядок ведення досудового розслідування у зв'язку із запровадженням до системи досудового розслідування негласних слідчих (розшукових) дій, пройшло не так багато часу, досить глибоких та ґрунтовних досліджень цього інституту ще не відбулося. Тому потребують нових детальних наукових розробок сама система негласних слідчих (розшукових) дій та законодавча регламентація їх проведення. Уважного дослідження вимагають суб'єкти проведення негласних слідчих (розшукових) дій, законодавче врегулювання їх взаємодії. Також досліджень потребує співвідношення системи негласних слідчих (розшукових) дій з принципами кримінального провадження з метою вдосконалення цього інституту та відповідності його конституційним засадам нашої держави і міжнародним правовим стандартам у виявленні та розкритті злочинів, що й обумовлює актуальність теми цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є визначення відповідності деяких видів негласних слідчих (розшукових) дій засадам та принципам кримінального провадження, встановлення їх співвідношення із слідчими діями та визначення доцільності запровадження і практичної можливості проведення деяких видів негласних слідчих (розшукових) дій.

Результати дослідження. Інститут слідчих дій є динамічною системою, яка піддається постійному розвитку і вдосконаленню. Діяльність із розслідування злочинів, зокрема щодо збирання, фіксації, дослідження і використання доказів, піддається постійному впливу науково-технічного прогресу: відбувається залучення для досягнення завдань доказування новинок науки і техніки. Цей розвиток здійснюється шляхом подальшого розроблення законодавчої регламентації слідчих дій у кримінально-процесуальному законодавстві.

У зв'язку з цим І. Биховський зазначає, що у процесі розвитку нових слідчих дій спостерігаються певні закономірності [2, с. 31], насамперед, що в рамках встановлених законом вказаних дій використовуються нові прийоми виявлення і використання доказів. При неодноразовому повторенні вони стабілізуються, виробляються найбільш раціональні й ефективні шляхи їх виконання. Велику роль при цьому відіграє слідча і судова практика, яка, беручи до уваги чи спростовуючи докази, отримані в результаті застосування даного прийому, дає їм всебічну оцінку, готує практичне підґрунтя для нової слідчої дії. Синтез теорії і практики забезпечує таку законодавчу регламентацію нових прийомів розслідування та їх затвердження у формі самостійних слідчих дій. [3, с. 88].

Так, дійсно, під час провадження досудового слідства давно назріла потреба у доповненні переліку існуючих слідчих дій новими, оскільки заходи оперативно-розшукової діяльності не задовольняли вимог сьогодення і потреби слідчого у процесі розслідування злочину. У КПК 2012 р. наявні таємні засоби отримання фактичних даних, які

використовуються в ОРД, законодавець регламентував у кримінально-процесуальному законі. Останні набули ознак слідчої дії. 21 глава КПК присвячена негласним слідчим (розшуковим) діям, у ст. 260–264, 267–274 перелічені їх види, у ст. 246 викладені умови та підстави їх проведення. Законодавець розділяє всі негласні слідчі (розшукові) дії на 2 групи: втручання у приватне спілкування та інші види негласних слідчих (розшукових) дій. У ст. 258 різновидами втручання в приватне спілкування названі: 1) аудіо-, відеоконтроль особи; 2) арешт, огляд і виїмка кореспонденції; 3) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; 4) зняття інформації з електронних інформаційних систем. У § 3 глави 21 до інших видів негласних слідчих (розшукових) дій віднесено: обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270); контроль за вчиненням злочину, який проводиться в таких формах: 1) контрольована поставка; 2) контрольована та оперативна закупка; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину (ст. 271); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274) [1].

Таким чином, є підстави стверджувати, що наявні оперативно-розшукові заходи в КПК набули процесуальної регламентації та отримали статус слідчих дій. Але цей процес може відбуватися тільки при дотриманні умов нерозголошення державної таємниці та забезпечення достовірності відомостей. Цей процес також може здійснюватися тільки у межах основних засад кримінального провадження та кримінально-процесуальних принципів, що є основою застосування даних прийомів.

У ст. 2 КПК визначено, що завданням кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [1]. Охорона прав та законних інтересів учасників кримінального провадження – це встановлення процесуальних гарантій створення належних умов для повної і безперешкодної реалізації учасниками кримінального провадження їхніх суб'єктивних прав і законних інтересів. Як зазначається у настанові Міжнародної амністії по справедливому судочинству, кожен кримінальний процес є перевіркою поваги держави до прав людини [4, с. 32]. Жодне порушення законності, прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб не може бути виправдане посиланням на необхідність боротьби зі злочинністю.

Ст. 7 КПК зазначає 22 загальні засади кримінального провадження, до яких, зокрема, належать: верховенство права; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємниця спілкування; невтручання у приватне життя; безпосередність дослідження показань, речей і документів; гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами та ін.. Засада недоторканності житла чи іншого володіння особи полягає в тому, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням. Відповідно до ст. 233 КПК недоторканність житла передбачає недопустимість проникнення будь-яких суб'єктів до житла без згоди осіб, які в ньому проживають, окрім випадків, передбачених КПК: слідчий, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

Згідно зі ст. 267 щодо негласного обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи слідчий має право обстежити публічно недоступні місця, житло чи інше володіння особи шляхом таємного проникнення в них, у тому числі з використанням технічних засобів, з метою: 1) виявлення і фіксації слідів вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, речей і документів, що мають значення для їх досудового розслідування; 2) виготовлення копій чи зразків зазначених речей і документів; 3) виявлення та вилучення зразків для дослідження під час досудового розслідування тяжкого або особливо тяжкого злочину; 4) виявлення осіб, які розшукуються; 5) встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи.

Вказана негласна слідча (розшукова) дія визиває багато запитань. Навіщо слідчому проникати таємно до житла чи іншого володіння особи, отримувати на це дозвіл слідчого судді, якщо існує звичайна процедура обшуку в присутності пойнятих, на який теж береться дозвіл слідчого судді. Крім мети щодо встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи, всі інші цілі, вказані в цій статті, досягаються в процесі обшуку, а саме встановлення засобів аудіо-, відеоконтролю особи не може бути взагалі слідчою дією, а лише засобом для проведення іншої негласної слідчої (розшукової) дії – аудіо-, відеоконтролю особи. Здається, що цей вид негласної слідчої (розшукової) дії введений тільки для того, щоб проводити обшук без присутності пойнятих, адже при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій таких осіб не залучають. Якщо слідча дія проводиться у такий спосіб, то результати, зафіксовані в протоколі такої слідчої дії, не можна вважати достовірними.

Те ж саме можна сказати про таку негласну слідчу (розшукову) дію, як негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274). Негласне отримання зразків, навіть якщо вони проводилися з відео-фіксацією, не дають права стверджувати, що ці зразки не були заздалегідь, перед включенням відеозапису, туди накладені, адже негласне отримання не можуть підтвердити незацікавлені особи, такі, наприклад, як пойняті. Тому як докази такі зразки будуть сумнівними. Отже, ця негласна слідча (розшукова) дія не відповідає принципам та засадам кримінального провадження і потребує виключення зі списку негласних слідчих (розшукових) дій.

У ст. 32 Конституції України закріплено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кожен, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації. Суд може втручатися у сферу особистого і сімейного життя у разі виникнення потреби захищати права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави. Засада невтручання у приватне життя зазначена в ст. 15 КПК [1].

Засада таємниці спілкування є формою втілення у кримінально-процесуальне законодавство положень ст. 31 Конституції України, а також узгоджується зі ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка передбачає, що ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Втручання у таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення, у випадках, передбачених КПК, з метою виявити та запобігти тяжкому чи особливо тяжкому злочину, встановити його обставини, особу, яка вчинила злочин, якщо іншими способами неможливо досягти цієї мети. Як доказ не можуть використовуватися незаконно отримані матеріали [4, с. 130].

З огляду на вищевказане, також потребують уточнень норми щодо такої негласної слідчої (розшукової) дії, як зняття інформації з електронних інформаційних систем

(ст. 264) щодо пошуку, виявлення і фіксації відомостей, що містяться в електронній інформаційній системі або їх частин, доступу до електронної інформаційної системи або її частини, а також отримання таких відомостей без відома її власника. Ця негласність не має абсолютно ніякого змісту, адже всі ці дії також можна виконати під час такої звичайної слідчої дії, як обшук. Викликає сумнів рівень спеціальних знань і навиків тих уповноважених осіб, які будуть проводити цю дію в царині електронних систем. З огляду на вказане, цей різновид негласних слідчих (розшукових) дій повинен бути виключений з переліку негласних слідчих (розшукових) дій.

Висновки. КПК у частині проведення негласних слідчих (розшукових) дій потребує узгодження з такими загально визнаними засадами кримінального провадження, як верховенство права, недоторканність житла, невтручання у приватне життя, таємниця спілкування, безпосередність дослідження показань, речей і документів, юридичної визначеності та ін. Потребує детальної нормативно-правової регламентації процесуальна форма негласних слідчих (розшукових) дій, яка надасть достатніх гарантій захисту прав і свобод людини.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової регламентації порядку проведення і переліку негласних слідчих (розшукових) дій.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. // *Голос України*. – 2012. – № 90–91.
2. Быховский И.Е. Развитие и совершенствование следственных действий (Краткие тезисы докладов и научных конференций) / Е.И. Быховский / 50 лет Советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. – Л., 1972. – С. 31–35.
3. Лоза Ю. Слідчі дії: поняття, сутність, ознаки, види / Ю. Лоза // *Право України*. – 2003. – № 9. – С 85–89.
4. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України // Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2012. – 398 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vash-advokat.com/uploads/Chastyna%201.pdf>.
5. Тертишник В.М. Кримінальний процес України : Особлива частина : підручник / В.М. Тертишник. – Київ : Алерта, 2014. – 420 с.
6. Уваров В.Г. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій / В.Г. Уваров // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. – 2013. – № 2(6). – С. 266–270.
7. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України : монографія / В. Г. Уваров ; за заг. ред. доктора юрид. наук В.М. Тертишника. – Дніпропетровськ, 2012. – 268 с.
8. Чабайовський Т.В. Підстави та межі кримінально-процесуального втручання в особисте життя громадян : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Т.В. Чабайовський. – Київ, 2012. – 20 с.
9. Шумило М. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проекті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // *Право України*. – 2012. – № 3–4. – С. 452–462.

ПАНАСЮК О. А.,
асистент кафедри правосуддя
(Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.150.1

ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ТА ПРАВИЛО «АСИМЕТРІЇ» ОЦІНКИ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена проблемі реалізації повноважень суду першої інстанції на стадії судового розгляду, що пов'язані з оцінкою допустимості доказів. Актуальність вказаного питання обумовлена неоднозначним підходом у науці до правил «асиметрії» оцінки допустимості доказів у кримінальному процесі.

Ключові слова: повноваження суду, розсуд суду, суд першої інстанції, «асиметрія» оцінки допустимості доказів.

Статья посвящена проблеме реализации полномочий суда первой инстанции на стадии судебного разбирательства, которые связаны с оценкой допустимости доказательств. Актуальность указанного вопроса обусловлена неоднозначным подходом в науке относительно правил «асимметрии» оценки допустимости доказательств в уголовном процессе.

Ключевые слова: полномочия суда, усмотрение суда, суд первой инстанции, «асимметрия» оценки допустимости доказательств.

The article is devoted to the problem of realization of the power of court of first instance at the trial stage which is connected with evaluation of admissibility of evidence. The relevance of this question due to the controversial approach in the criminal procedure science to rules «asymmetry» of evaluation of admissibility of evidence in criminal proceedings.

Key words: power of court, judicial discretion, court of first instance, «asymmetry» of evaluation of admissibility of evidence.

Вступ. Оцінка судом першої інстанції доказів на предмет їх допустимості в кримінальному провадженні нерозривно пов'язана із такою, не достатньо розробленою в науці, проблематикою, як «асиметрія правил щодо допустимості доказів»¹, що розглядається вченими як складова більш широкої концепції «сприяння захисту» (*favor defensionis*) [2, с. 138, 156–157] у кримінальному процесі, основним призначенням якої є згладжування тим чи іншим чином нерівність сторін [3, с. 41–44].

У різні часи проблемам допустимості доказів так чи інакше присвячували свої дослідження такі вчені². У «дореволюційний» період – С.І. Вікторський, Л.Є. Владими-

¹ Як вказується в літературі, уперше термін «асиметрія» в юридичний лексикон увів О.М. Ларін [1, с. 51].

² До того ж зазначимо, що проблеми допустимості доказів торкалися у своїх дослідженнях не лише ті науковці, які займалися питаннями доказового права в кримінальному судочинстві, але й ті, що розробляли положення, що стосувалися провадження досудового розслідування, процесуального порядку провадження слідчих дій, або вивчали питання діяльності суб'єктів кримінального процесу.

ров, П.І. Люблінський, М.М. Розін, В.К. Случевський, В.Д. Спасович, І.Я. Фойницький, О.П. Чебишев-Дмитрієв та інші. У радянські часи – такі процесуалісти, як В.Д. Арсеньєв, Р.С. Белкін, А.Я. Вишинський, А.І. Вінберг, Г.Ф. Горський, М.М. Гродзинський, Ю.М. Грошевий, В.Я. Дорохов, О.О. Ейсман, П.С. Елькінд, М.В. Жогін, Л.Д. Кокорєв, П.А. Лупинська, І.Б. Михайловська, М.М. Михеєнко, Г.М. Мінковський, Г.С. Мосесян, І.Л. Петрухін, М.М. Полянський, О.Р. Ратінов, В.М. Савицький, Н.В. Сібільова, М.С. Строгович, Ф.Н. Фаткуллін, М.О. Чельцов-Бебутов, С.А. Шейфер та інші. Не залишилася поза увагою ця проблема й у дослідженнях таких сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців, як В.С. Балакшин, А.Р. Белкін, В.М. Бозров, Ю.П. Гармаєв, О.В. Горбачов, Р.В. Данилова, В.І. Зажицький, В.В. Золотих, О.В. Капліна, М.М. Кіпніс, М.О. Колоколов, Р.В. Костенко, Н.В. Костовська, В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, Ю.К. Орлов, С.В. Прилуцький, О.В. Руденко, О.В. Селіна, С.М. Стахівський, В.І. Толмосов, О.В. Хімичева, Б. Хубер, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та інші.

Постановка завдання. Однак дозволимо собі з упевненістю констатувати, що ця тема не лише не вичерпана, але й продовжує викликати численні запитання в теорії і ще гостріше – на практиці. Актуальність цього питання ще більше зростає у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року (далі – КПК), який уперше на законодавчому рівні закріпив правила, що стосуються допустимості доказів у кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Отже, метою статті є дослідження сутності правила «асиметрії» та можливості його використання в кримінальному процесі.

Особливої актуальності в контексті поставленої нами теми дослідження набуває це питання ще й тому, що реалізувати «асиметрію» загалом, як стверджують дослідники, можна лише в судових стадіях кримінального судочинства [4, с. 5]. Крім того, передбачені законом переваги захисту стають реальністю тільки за умови, що суд є дійсно об'єктивним і неупередженим [3, с. 43].

Результати дослідження. У загальних рисах положення про «асиметрію» правил оцінки допустимості доказів у кримінальному судочинстві означає, що докази, отримані з порушенням кримінального процесуального закону, повинні визнаватися допустимими, якщо про це заявляє клопотання сторона захисту. Отже, докази винуватості або ті, що іншим чином погіршують становище обвинуваченого, отримані з порушенням вимог закону, повинні визнаватися недопустимими та виключатися з процесу доказування. Натомість докази, що виправдовують особу або пом'якшують її відповідальність чи покарання, хоча й отримані з порушенням вимог кримінального процесуального закону, за клопотанням сторони захисту не лише можуть, а й повинні використовуватися судом для обґрунтування висновків та схвалюваних рішень. При цьому аргументація прихильників вказаної точки зору полягає в тому, що особа, яку обвинувачують у вчиненні злочину, не повинна «страждати» через те, що слідчий або прокурор допустили порушення закону при отриманні доказу, що виправдовує або покращує становище цієї особи [4, с. 2]. Так І.Л. Петрухін зазначає: «Ідея проста: всупереч перешкодам і труднощам, що створюються для захисту шляхом допущення процесуальних порушень, докази, які виправдовують обвинуваченого, не втрачають силу» [5, с. 191].

У літературі висловлена така думка: «Виправдувальні докази, отримані хоча й із порушенням процесуальної форми, якщо такі порушення потягли настання менш суттєвої шкоди, аніж могло би потягти невикористання цих доказів у процесі доказування (засудження невинуватого), визнаються допустимими (крайня необхідність у процесі). В основу цього положення покладено пріоритет інтересів особистості над інтересами держави» [6, с. 108]. Збереження юридичної сили доказів у цьому разі також слугує суттєвою гарантією реалізації принципу змагальності та цілком узгоджується з принципом презумпції невинуватості [7, с. 54–55].

В.М. Савицький доходить такого висновку: «Питання щодо допустимості того чи іншого доказу правомірно ставити тільки тоді, коли цим доказом оперують тільки для

викриття обвинуваченого, для підтвердження його винуватості й подальшого засудження. Якщо ж докази, отримані з порушенням закону, використовуються для відстоювання невинуватості або меншої винуватості обвинуваченого, для пом'якшення його вини, то вони обов'язково повинні братися до уваги слідчим, прокурором і судом, оскільки ці докази не доводять нічого нового, окрім того, що саме по собі не потребує жодних доказів – невинуватості обвинуваченого» [8, с. 2–3].

Викликає науковий інтерес також позиція М.М. Кіпніса, який більш виважено підходить до вирішення цього питання. Він вважає, що застосування в кожному випадку «асиметрії» правил про допустимість доказів необхідно ставити в залежність від того, чи брав участь захисник на стадії досудового розслідування. Якщо захисник не брав участі, то він не міг перешкодити порушенню кримінального процесуального закону³. А отже, чи буде правомірним позбавляти захист права використовувати відомості, отримані таким шляхом, як виправдувальні докази. Адже набагато більший психологічний вплив справить на формування внутрішнього переконання суддів, наприклад той факт, що особа не була впізнаною, аніж те, що впізнання в справі не проводилося взагалі⁴. Визнання ж протоколу впізнання недопустимим дозволяє захисту лише стверджувати, що непроведення впізнання позбавило обвинувачення можливості підкріпити свої доводи [10, с. 174].

І.Б. Михайловська зазначає, що в будь-якому разі відомості, що містяться в «дефектних» доказах, якщо вони слугують інтересам захисту обвинуваченого, породжують сумнів у доведеності обвинувачення і через це не можуть бути виключені з процесу доказування. Тому для сторони захисту мета доказування буде досягнута, якщо виникне сумнів в обґрунтованості твердження сторони обвинувачення, оскільки підставою для постановлення виправдувального вироку може бути як позитивне, що не викликає сумнівів, встановлення невинуватості особи, так і невстановлення її вини. В обох випадках презумпція невинуватості залишається неспростованою, наслідком чого і є виправдувальний вирок. А правило сприяння захисту про визнання допустимості доказів, отриманих із порушенням закону, було б реалізовано, якщо б відповідне клопотання захисту підлягало обов'язковому задоволенню судом [3, с. 41, 46, 48].

Погоджуючись у цілому з таким твердженням ученого, висловимо, однак, зауваження щодо обов'язковості задоволення цього клопотання судом. Деякі дослідники роблять зауваження щодо того, що презумпція невинуватості в процесі визнання доказів недопустимими потребує додаткових гарантій, але водночас у правилі про обов'язкове задоволення відповідних клопотань невідворотно робиться акцент на заявному порядку вирішення цього питання. Крім того, сторона захисту не покликана вирішувати кримінальну справу, а суд не повинен бути зв'язаний рішенням вказаної сторони [11, с. 33]. Із цього, до речі, також випливає і те, що задля забезпечення прав обвинуваченого суд може визнати відповідний доказ допустимим не лише за клопотанням останнього (або його захисника чи законного представника), але й без такого клопотання, однак за відсутності заперечення з боку захисту, про що суд зобов'язаний запитати відповідну сторону, і її позиція має бути зафіксована відповідним чином.

Однак існують і противники інституту асиметрії правил оцінки допустимості доказів. Так, наприклад, П.А. Лупінська зазначає, що докази, отримані з порушенням закону, не можуть використовуватися для доказування будь-якої з обставин, що підля-

³ Хоча заради справедливості слід зауважити, що навіть якщо захисник і брав участь у провадженні певної слідчої дії, то він лише міг попередити порушення, однак це не означає, що він дійсно фактично його попередив і порушення процесуальної форми не сталося при здійсненні відповідної дії. Дослідники зазначають, що участь захисника навіть під час допиту підозрюваного не завжди є абсолютною гарантією, що дозволяє нівелювати загрози щодо підзахисного [9, с. 56].

⁴ Якщо мова йде, наприклад, про результати проведення такої слідчої дії, як пред'явлення особи для впізнання, коли було порушено процесуальний порядок її проведення, але незважаючи на це особу не було впізнано (прим. О. П.).

гають доказуванню, у тому числі й обставин, що виключають вину обвинуваченого чи пом'якшують його вину [12, с. 2]. В.В. Миронов стверджує, що «асиметрія» правил про допустимість доказів убачається неприпустимою. Аргументує автор свою позицію тим, що в кримінальному процесі, що орієнтований проти злочинності й на захист втягнутої в процес особи, у доказуванні не повинно віддаватися пріоритету жодній зі сторін, так як обвинувачення й захист є рівноправними перед судом. «Асиметрія» ж правил про допустимість доказів стає на заваді реалізації принципу змагальності в кримінальному судочинстві, оскільки змагальність – це спосіб дослідження й оцінки доказів, спосіб відстоювання учасниками процесу своїх інтересів або інтересів тих, кого представляють [13, с. 35–36; 14, с. 7].

В.М. Биков указував, що важко собі уявити таку побудову ефективного кримінального судочинства, у якому обвинувальні докази оцінювалися б за одними правилами, а виправдувальні – за іншими. Тому ця ідея повинна бути рішуче відкинута як законодавцем, так і слідчою та судовою практикою [15, с. 128]. Ще раніше до подібної думки дійшов професор Ю.О. Ляхов. На його думку, таке розуміння асиметрії фактично перекреслює всі вимоги стосовно допустимості доказів для однієї зі сторін у кримінальному процесі, заохочує використання недопустимих доказів. Слідування йому неодмінно призведе до наповнення провадження дефектними, сумнівними даними, недопустимими доказами. І замість відгородження кримінального судочинства від таких «доказів» подібна асиметрія буде загроможувати його, засмічувати недопустимими доказами [16, с. 36]. З такими твердженнями погодитися важко, тому що асиметрія оцінки доказу стосується не всіх його властивостей, а лише допустимості, проте з певними зауваженнями, про що детальніше буде йтися далі.

Тезу про несумісність існування правил «асиметрії» з принципами змагальності та рівності сторін у кримінальному процесі небезпідставно піддають критиці. Зокрема, І.Б. Михайловська стверджує, що сторона обвинувачення, представлена (за винятком справ приватного обвинувачення) державними органами, що наділені владними повноваженнями, у тому числі необхідними для провадження слідчих дій та отримання доказів, звичайно, має не рівні зі стороною захисту можливості відстоювання своєї позиції. Тому з метою можливого «пом'якшення» цієї фактичної нерівності закон надає захисту низку процесуальних переваг. Окрім того, якщо докази, що встановлюють обставини невинуватості (меншої винуватості) особи, можуть бути визнані недопустимими у зв'язку з порушеннями процесуального закону стороною обвинувачення, то об'єктивно створюється небезпека умисного здійснення таких порушень [2, с. 138, 152–153].

Натомість В.В. Миронов із посиланням на деяких авторів [17, с. 46; 12, с. 2–5] пропонує застосовувати в кримінальному судочинстві так звану концепцію «раціональної допустимості доказів», що, на нашу думку, з деякими обмеженнями можна також розцінювати як різновид правила про асиметрію оцінки допустимості доказів. Як справедливо зазначає автор, «раціональна допустимість» підкреслює особливу роль незалежного й неупередженого суду перед рівноправними сторонами в змагальному процесі [13, с. 36]. Крім того, від рішення суду, який реалізує в цьому випадку свої дискреційні повноваження, використовуючи відповідні правила про доказування, і залежатиме в результаті питання доказової сили того чи іншого доказу.

Спробуємо проаналізувати ці теоретичні положення з позицій вітчизняного кримінального процесуального закону. У ст. 87 КПК України імперативно й безумовно зазначається, що внаслідок істотного порушення прав та свобод людини суд повинен визнавати такі докази недопустимими. Недопустимі ж докази не можуть бути використані судом при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилається суд при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 86 КПК України). Однак можлива така ситуація, коли внаслідок провадження відповідної слідчої дії порушено права чи свободи підозрюваного (наприклад, здійснено обшук його житла без ухвали слідчого судді, або за відсутності по-

нятих), але внаслідок цього було отримано достовірний доказ невинуватості особи (і це можливо підтвердити відеозаписом цієї слідчої дії). Або ж було допитано свідка, якого не було повідомлено про право відмовитися від дачі показань, але незважаючи на це він повідомить правдиву інформацію, що підтверджує невинуватість особи⁵. Застосування судом правила асиметрії оцінки допустимості доказів у кримінальному провадженні за відсутності заперечень з боку сторони захисту дозволило б використати такі докази на користь обвинуваченого, з метою доведення невинуватості, та, відповідно, послаблення позиції сторони обвинувачення. Проте закон ставить на цьому шляху перешкоду. Учені у зв'язку із цим справедливо відмічають, що закон не враховує можливість такої ситуації, коли захист зацікавлений у тому, щоб доказ, отриманий стороною обвинувачення з процесуальними порушеннями, був визнаний допустимим [3, с. 48].

Тому пропонуємо ст. 87 КПК України доповнити новою частиною такого змісту:

«4. Докази, передбачені цією статтею, можуть бути визнані судом допустимими за клопотанням сторони захисту або за ініціативою суду, якщо будуть відсутні заперечення з боку сторони захисту, якщо такі докази самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості цього обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання. Суд повинен у своєму рішенні вказати мотиви його прийняття.

Якщо обвинувачуються декілька осіб, то питання щодо визнання таких доказів допустимими суд вирішує стосовно кожного обвинуваченого окремо⁶.

Визнання вказаних матеріалів допустимими доказами не перешкоджає оспоруванню їх достовірності в судовому розгляді відповідного провадження.

Виявивши факти порушення закону посадовими особами органу державної влади, суд одночасно повинен поставити питання про відповідальність таких осіб перед органами, що згідно із законодавством уповноважені притягати їх до передбаченої законом відповідальності».

Вважаємо, що у контексті розгляду цього складного й неоднозначного питання варто вказати ще на одну обставину. Якщо фактичні дані будуть отримані стороною захисту, то в цьому разі остання також повинна дотримуватися конституційних прав і свобод людини й громадянина, які потенційно можуть бути порушеними. Тим паче, що положення ч. 1 ст. 87 КПК України («докази отримані», «докази здобуті») стосуються всіх суб'єктів доказування, тобто не лише органів державної влади, що формують доказовий матеріал, а й інших суб'єктів, зокрема й сторони захисту. Так, можна підтримати точку зору науковців, які схиляються до думки, що не можуть бути допущені як докази матеріали, отримані захистом із порушенням закону, наприклад викрадені із чужої квартири документи або предмети [18, с. 20]; або якщо захист буде використовувати сфальсифіковані матеріальні об'єкти; посилатися на показання свідка, дані під впливом фізичного чи психічного насильства, погроз, шантажу тощо [3, с. 47]; чи коли будуть використані записи телефонних розмов, зроблені захисником всупереч встановленому в законі порядку (наприклад, поза процесуальним порядком провадження відповідних негласних слідчих (розшукових) дій, що потребують попереднього дозволу слідчого судді). Цікаво, що деякі юристи, насамперед адвокати, відстоюють протилежну позицію, яку, однак, навіть із позицій здорового глузду підтримати не вбачається за можливе, оскільки інакше можна було би будь-якій особі виправдано порушити права й свободи інших осіб⁷. У випадку встановлення злочинних порушень закону при збиранні доказів, як зазначає В.І. Жажицький, вони безумовно повинні визнаватися недопустимими [19, с. 24]⁸.

⁵ На можливість такої ситуації вказує, наприклад, І.Л. Петрухін [5, с. 191].

⁶ Таке положення обґрунтовується вченими, оскільки обвинувачені, що є співучасниками, можуть мати різні (іноді суперечливі) процесуальні інтереси в кримінальному провадженні, і їх позиція не завжди може узгоджуватися між собою [3, с. 48; 10, с. 179–181; 11, с. 33].

Говорячи про застосування судом у кримінальному провадженні правила «асиметрії» оцінки допустимості доказів, вважаємо за необхідне особливо підкреслити ще одну суттєву обставину. Зокрема, визнання доказів допустимими в такому разі не виключає можливості оспорування їх достовірності іншими учасниками судового провадження⁹. Інше означало б те, що суд мав би змогу своє рішення обґрунтувати на підставі відомостей, достовірність яких викликає сумніви, а це «є не що інше, як офіційний канал для проникнення в кримінальний процес не доказів, а псевдодоказів, тобто та несприятлива для судочинства потенційна можливість, що підриває основи принципу змагальності, яку законодавець повинен передбачити й попереджувати засобами, передбаченими в законі» [4, с. 5]. Щоб уникнути цього, судді необхідно, як відмічають учені, у кожному випадку підходити до вирішення цього питання індивідуально, враховувати характер порушення, чи породжує воно сумніви в достовірності змісту доказової інформації, які не можна усунути, чи ні [7, с. 55].

Так, В.С. Балакшин дотримується тієї точки зору, відповідно до якої допустимість виступає додатковою гарантією того, що в обґрунтування вини обвинуваченого будуть покладені достовірні докази, але не підміняє саму достовірність. Тому про застосування якої-небудь асиметрії правил оцінки достовірності доказів не може бути й мови [20, с. 14]. Таким чином, учений цілком небезпідставно акцентує увагу на тій негативній обставині, що може проявлятися при застосуванні правил «асиметрії» на практиці. Зокрема, він говорить про небезпеку підміни (змішування) допустимості доказів із їх достовірністю й належністю, що може стати наслідком не лише необґрунтованого виключення доказу з процесу доказування, але й постановлення незаконного й необґрунтованого вироку чи іншого судового рішення. Науковець зазначає, що нерідко й у теорії кримінального процесу допустимість трактується як акумулююча характеристика окремо взятого доказу, якій останнє повинно відповідати не лише з точки зору відповідності вимогам закону, що регламентує способи й порядок збирання, закріплення й перевірки фактичних даних і їх джерел, але і з точки зору достовірності та (або) належності¹⁰. Про взаємозв'язок і взаємобумовленість цих двох понять, які, однак, слід розмежовувати, вказувалося ще відомими радянськими процесуалістами [21, с. 228–230]. Проте задля справедливості слід зазначити, що вказана проблема має глибоке коріння, адже довгий час у науці кримінального процесу допустимість доказу визначалася і через його належність¹¹.

Таким чином, автор робить висновок про те, що в результаті цього «асиметрія правил про допустимість доказів трансформується в асиметрію правил оцінки доказів узагалі» [4, с. 2–3]. На думку В.С. Балакшина, ці правила за жодних обставин не можуть бути поширені на оцінку доказів із точки зору їх належності й достовірності. Адже критерії оцінки доказів з указаних позицій, безумовно, інакші, аніж при оцінці їх допустимості. Окрім того, правила «асиметрії» в цьому разі вступатимуть у протиріччя з вимогами однієї зі складових принципу презумпції невинуватості, згідно яких усі

---

⁷ Детальніше зазначене питання розглядали В.В. Плетньов та І.Б. Михайловська [18, с. 20; 3, с. 47–48].

⁸ До речі, автор поділяє процесуальні порушення на три види, додаючи до суттєвих і несуттєвих ще й злочинні [19, с. 24].

⁹ До речі, подібне формулювання, зокрема «допуск указаних матеріалів як доказів не перешкоджає оспоруванню їх достовірності», містилося в проекті Загальної частини КПК РФ (ст. 48), підготовленому робочою групою Державно-правового управління Президента РФ [2, с. 155, 7, с. 55].

¹⁰ Вважаємо, що така ситуація не в останню чергу зумовлена також і певною близькістю інститутів допустимості й достовірності доказів. Їх зв'язок полягає, зокрема, у тому, що одним із завдань допустимості є забезпечення (посвідчення) достовірності отриманої внаслідок провадження певної процесуальної дії доказової інформації під час здійснення кримінального судочинства. Також, як зазначається, ці властивості є оціночними категоріями, параметрами, з позицій яких визначається, чи може конкретний доказ використовуватися суб'єктами доказування для обґрунтування висновків й схвалюваних рішень [20, с. 9, 14].

¹¹ Такий висновок можна зробити, аналізуючи роботи багатьох учених [22, с. 247; 23, с. 230–233; 24, с. 12; 25, с. 22].

сумніви щодо винуватості обвинуваченого, якщо вони не можуть бути усунені в установленому порядку, тлумачаться на його користь [4, с. 5]. Адже сумніви щодо винуватості обвинуваченого можуть проявлятися в різних варіантах, як-то: недопустимість доказів, що підтверджують вину особи; допустимість доказів, що не підтверджують цієї вини. При цьому недопустимі виправдувальні докази такою ж мірою породжують сумніви у винуватості, як і два перших види, не послаблюючи їх і не посилюючи [20, с. 14].

Отже, вважаємо, що, виходячи із посвідчувальної функції інституту допустимості доказів, правила про «асиметрію» не можуть поширюватися на такі порушення процесуальної форми, які об'єктивно потягли за собою сумніви щодо достовірності отриманих відомостей, якщо вказані сумніви не можуть бути усунені (спростовані), а отримана інформація – перевіреною за допомогою всіх можливих і передбачених законом засобів.

Висновки. По-перше, відповідні порушення повинні бути підставою для визнання судом доказів як недопустимими, так і недостовірними.

По-друге, зі сказаного випливає те, що правила «асиметрії» повинні стосуватися тільки таких вимог, критеріїв допустимості доказів, як дотримання встановленого законом порядку провадження відповідної процесуальної дії (за винятком тих її складових, що забезпечують посвідчення достовірності доказової інформації), а також додержання конституційних та законодавчих гарантій щодо захисту прав і свобод особи під час провадження вказаних дій, якщо відповідні порушення закону не стали причиною обмеження чи порушення цих прав, або ж навіть, якщо і стали, але тільки тоді, коли внаслідок цього було отримано виправдувальні докази, про визнання допустимими яких заявляє клопотання сама сторона захисту.

По-третє, вважаємо, що алгоритм, яким повинен керуватися суд, вирішуючи питання допустимості доказів, має бути такий. Якщо суд, оцінюючи обвинувальний доказ, встановить його недопустимість, яку не можна подолати в судовому засіданні, то цей доказ не може бути покладений в основу обвинувального вироку, навіть якщо він і містить достовірно встановлені відомості вини особи; винуватість у цьому разі необхідно доводити іншими засобами доказування. Що ж стосується виправдувального доказу, то має пріоритет достовірність останнього (але знову наголосимо, що лише в разі, коли певні відступи від процесуальної форми не вплинули на достовірність доказової інформації, або ці сумніви піддаються спростуванню, усуненню)¹².

Отже, суд, оцінюючи кожен доказ, повинен чітко розрізняти правила, що стосуються різних властивостей доказу (у цьому разі допустимість і достовірність), та в жодному разі не повинен змішувати (підміняти) ці поняття, що може призвести до негативних наслідків при здійсненні правосуддя.

Вищевикладене, враховуючи вимоги до цієї роботи, не претендує на вичерпну відповідь щодо пропозицій із удосконалення інституту недопустимості доказів, однак вкотре підкреслює актуальність зазначеної проблематики та необхідність її подальшого дослідження.

¹² Як слушно зазначає щодо цього О.В. Селіна, правила допустимості (за таким принципом) покликані були б «карати» або «заохочувати» учасників кримінального процесу, а не забезпечувати достовірність доказів. Справді, існуючі правові положення щодо допустимості доказів поряд із встановленням загальних гарантій доказової достовірності, спрямовані на забезпечення виключення з практики кримінального судочинства недозволених методів провадження процесуальних дій. Такі «методи» (тортури, побої, знущання), навіть ведучи до достовірних знань, дискредитують судочинство як сферу взаємовідносин держави й особистості, аж до того, що роблять безглуздом висновок про винуватість особи у вчиненні злочину. При цьому, як справедливо зазначає автор, достовірність знань про обставини скоєного злочину не може стати «розмінною монетою» в спорі між обвинуваченим і державою, що його обвинувачує [11, с. 34]. До цього можна також додати, що, як зазначається дослідниками, правила допустимості не повинні бути «добрими» чи «поганими» для когось із учасників процесу; вони необхідні для досягнення цілей доказування – точного встановлення обставин справи [26, с. 42].

Список використаних джерел:

1. Стецовский Ю.И. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту / Ю.И. Стецовский, А.М. Ларин. – М. : Наука, 1988. – 317 с.
2. Михайловская И.Б. Настольная книга судьи по доказыванию в уголовном процессе / И.Б. Михайловская. – М. : ТК Велби ; Изд-во Проспект, 2008. – 192 с.
3. Михайловская И.Б. Правило «благоприятствования» защите и его влияние на процесс доказывания / И.Б. Михайловская // Государство и право. – 2007. – № 9. – С. 41–49.
4. Балакшин В.С. «Асимметрия» правил оценки допустимости доказательств / В.С. Балакшин // Законность. – 2007. – № 3. – С. 2–5.
5. Петрухин И.Л. Теоретические основы реформы уголовного процесса в России : в 2 ч. / И.Л. Петрухин. – М. : Проспект, 2004– . – Ч. 1. – 2004. – 269 с.
6. Ищенко В.Н. Из выступления на научно-практической конференции «Правовая и криминологическая оценка нового УПК РФ» / В.Н. Ищенко // Государство и право. – 2002. – № 10. – С. 94–125.
7. Бозров В.М. Судебное решение и оценка доказательств по уголовному делу : [монография] / В.М. Бозров, Н.В. Костовская. – М. : Юрлитинформ, 2013. – 160 с.
8. Савицкий В.М. Последние изменения в УПК: продолжение демократизации судопроизводства : [вступительная статья к УПК РСФСР] // Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР. – М. : Юрид. лит., 1994. – 184 с.
9. Перекрестов В.Н. Проблема обеспечения гарантий допустимости признательных показаний / В.Н. Перекрестов // Российская юстиция. – 2009. – № 8. – С. 55–56.
10. Кипнис Н.М. Спорные вопросы теории и практики допустимости доказательств / Н.М. Кипнис // Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / [Ю.В. Корневский, Н.М. Кипнис, Е.Ю. Львова и др.] ; под ред. В.А. Власихина. – М. : Юристъ, 2000. – С. 174.
11. Селина Е.В. Допустимость доказательств и судебское усмотрение в уголовном процессе / Е.В. Селина // Государство и право. – 2009. – № 8. – С. 31–38.
12. Лупинская П.А. Основания и порядок принятия решений о недопустимости доказательств / П.А. Лупинская // Российская юстиция. – 1994. – № 11. – С. 2–5.
13. Миронов В.В. Правила оценки допустимости доказательств / В.В. Миронов // Законность. – 2006. – № 5. – С. 35–36.
14. Гуськова А.П. О спорных вопросах российского правосудия / А.П. Гуськова // Российский судья. – 2001. – № 3. – С. 6–9.
15. Быков В.М. Актуальные проблемы уголовного судопроизводства / В.М. Быков. – Казань : Познание, 2008. – 298 с.
16. Ляхов Ю.А. Допустимость доказательств в российском уголовном процессе / Ю.А. Ляхов. – М. : Эксперт. бюро, 1999. – 80 с.
17. Зажицкий В.И. Новые нормы доказательственного права и практика их применения / В.И. Зажицкий // Российская юстиция. – 2003. – № 7. – С. 45–47.
18. Плетнев В.В. Проблемы использования доказательств, полученных с нарушением процессуального закона / В.В. Плетнев // Российская юстиция. – 2014. – № 4. – С. 18–20.
19. Зажицкий В.И. Доказательственное право в гражданском, арбитражном и уголовном процессе: сравнительный анализ / В.И. Зажицкий // Советская юстиция. – 1993. – № 20. – С. 23–25.
20. Балакшин В.С. Соотношение допустимости доказательств с их относимостью и достоверностью / В.С. Балакшин // Законность. – 2014. – № 3. – С. 8–14.
21. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. – Изд. 2-е, исправл. и доп. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
22. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. – Изд. 3-е, пересмотр. и доп. – СПб. : Сенатская типография, 1910– . – Т. 2. – 1910. – 573 с.

23. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве / А.Я. Вышинский. – Изд. 3-е, дополненное. – М. : Гос. изд-во юрид. литературы, 1950. – 308 с.
24. Перцовский С.Л. Относимость доказательств в советском уголовном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / С.Л. Перцовский. – Х. : Б. и., 1954. – 15 с.
25. Сибилева Н.В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе : [учеб. пособие] / Н.В. Сибилева. – К. : УМК ВО, 1990. – 68 с.
26. Новиков С.А. Показания обвиняемого в уголовном процессе России: проблемы допустимости / С.А. Новиков // Российская юстиция. – 2014. – № 2. – С. 41–44.

ПЧЕЛІНА О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
факультету підготовки фахівців
для підрозділів слідства
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті визначається перелік документації, що підлягає дослідженню під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності, та коло питань, які необхідно вирішити під час проведення вказаного заходу. Виділяються тактичні особливості огляду документів як на матеріальних носіях, так і електронних.

Ключові слова: тактика огляду, документ, злочини у сфері службової діяльності.

В статье определяется перечень документации, подлежащей анализу при расследовании преступлений в сфере служебной деятельности, и перечень вопросов, которые необходимо решить в ходе проведения указанного мероприятия. Выделяются тактические особенности осмотра документов как на материальных носителях, так и электронных.

Ключевые слова: тактика осмотра, документ, преступления в сфере служебной деятельности.

List of documentation that must be researched and the range of issues that must be solved during the investigation of crimes in sphere of service activity are defined in the article. Tactical features of review of material media and electronic documents are allocated.

Key words: tactics of review, document, crimes in sphere of service activity.

Вступ. Злочини у сфері службової діяльності за механізмом вчинення є дуже складними та структурованими. Іншими словами, окреслені злочини здебільшого характеризуються наявністю багатоелементного способу вчинення, специфічної слідової картини та відповідного статусу особи злочинця. При цьому всі ці елементи дуже тісно між собою пов'язані, адже наявність відомостей хоча б про один із них дозволяє зробити певні припущення щодо решти. Тобто мова йде про кореляційні зв'язки між названими елементами, які в подальшому знаходять своє відображення (проекцію) і в криміналістичній характеристиці злочинів у сфері службової діяльності.

Особливістю злочинів у сфері службової діяльності є те, що на різних стадіях вчинення – підготовки, безпосереднього скоєння та приховування – використовується різного роду документація. Тобто документи використовуються як засіб досягнення злочинного задуму. Тому документи, їх зміст, можливі зміни, внесені до їх змісту, будуть слідами злочинів у сфері службової діяльності. А всі сліди повинні обов'язково аналізуватися задля з'ясування способу вчинення розслідуваного злочину, особи злочинця тощо. Саме тому вважаємо актуальною постановку питання про тактичні особливості огляду документів як спосіб дослідження слідової картини злочинів у сфері службової діяльності.

Загальні положення криміналістичної тактики, у тому числі такої слідчої (розшукової) дії, як слідчий огляд, неодноразово були предметом дослідження в працях О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, А.Ф. Волобуєва, А.В. Дулова, В.А. Журавля, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.О. Маляррової, В.О. Образцова, І.М. Осики, М.О. Селіванова, Р.Л. Степанюка, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та інших учених.

Постановка завдання. Безсумнівно, наукові досягнення названих дослідників є важливими та значимими. Проте чимало питань потребують вирішення. Зокрема, необхідно виділити тактичні особливості огляду документів, причому як на матеріальних носіях, так і електронних. Також потрібно визначити перелік документації, що підлягає дослідженню під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності, та коло питань, які необхідно вирішити під час проведення вказаного заходу. Окреслене й формує мету статті.

Результати дослідження. Одним з основних завдань під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності є встановлення обставин, які дозволяють віднести конкретне кримінальне правопорушення до сфери службової діяльності. Вирішення цього завдання прямо пов'язане з пошуком, отриманням доступу та дослідженням різної документації. Тому вважаємо за доцільне розпочати розкриття основного змісту наведеної проблематики зі з'ясування переліку документів, які можуть містити криміналістично важливу інформацію.

Вчиняючи злочини у сфері службової діяльності, злочинець може використовувати своє становище, повноваження, підробляти документи тощо. Тому слідчий ставить перед собою за мету під час розслідування окресленої категорії злочинів виявити такі документи: а) у яких містяться сліди злочину; б) які використовувалися як засіб досягнення злочинного задуму; в) які містять інформацію орієнтовного характеру; г) які були предметом посягання.

У криміналістичній літературі поняття та класифікація документів, що використовуються під час вчинення злочинів у господарюванні, були предметом дослідження колективу авторів наукової праці «Протидія економічній злочинності» [1, с. 45–61]. Учені запропонували класифікацію документів, які містять доказову інформацію, з урахуванням механізму вчинення економічних злочинів. Тому вказаний підхід вважаємо доречним і щодо злочинів у сфері службової діяльності, у тому числі й щодо документів, які використовувалися чи містять іншу доказову інформацію про вказані злочини.

Під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності необхідно з'ясувати обставини, які характеризують порядок і ціль функціонування установи, розподіл

обов'язків між працівниками, статус особи та її повноваження, порядок і стан дотримання встановлених правил ведення діловодства тощо. Саме тому об'єктом огляду будуть документи, розподілені за певними характеристиками.

1. Документи, аналізовані за змістом:

а) засновницька документація: установчі документи (статут, установчий акт, засновницький договір, положення юридичної особи тощо), дозвільні документи (дозволи, ліцензії тощо), реєстраційно-облікові документи (виписка з Єдиного державного реєстру, свідоцтво про державну реєстрацію, довідки про взяття на облік в органах податкового контролю, статистики, пенсійного та соціального забезпечення);

б) кадрова документація: номенклатура справ кадрової служби, особові справи та особові картки працівників, штатні розписи, особовий листок з обліку кадрів (персоналу), розпорядчі документи, накази з персоналу, табель обліку використання робочого часу тощо;

в) планово-звітна документація: бухгалтерського обліку (реєстри обліку, акти інвентаризацій, аудиторські звіти, акти внутрішньої перевірки стану бухгалтерського обліку та звітності, зведені облікові документи, бухгалтерські довідки) та фінансової звітності (баланс, звіти про фінансові результати, звіти про рух грошових коштів, звіти про власний капітал, примітки до звітів);

г) договори та супровідна документація: договори про надання господарських послуг, накладні, рахунки-фактури, сертифікати, доручення, довіреності, акти здачі-прийняття товарів тощо;

г) документи, що посвідчують особу: паспорт громадянина України, службові посвідчення, посвідчення водія, перепустки тощо;

д) платіжна документація: чеки, платіжні вимоги, платіжні доручення, виписки про рух коштів на банківських рахунках тощо;

е) регламентуюча документація: законні та підзаконні нормативно-правові акти, організаційно-нормативна документація підприємства;

є) листування: ділова чи особиста переписка;

ж) чорнові записи тощо.

2. Документи, аналізовані за формою: на матеріальних носіях (паперові, пластикові документи) та електронні документи.

3. Документи, аналізовані за юридичною силою: справжні та з ознаками підробки.

Звичайно, запропонований перелік не претендує на вичерпність і може бути доповненим з урахуванням специфіки сфери функціонування підприємств, установ, організацій.

Щодо тактичних особливостей огляду документів під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності, то вони обумовлюються загальними вимогами до подібних заходів та механізмом вчинення вказаних злочинів. Так, огляд документів проводиться в три етапи: підготовчий (організаційний), робочий (власне огляд) і заключний (фіксація перебігу й результатів огляду).

Підготовчий етап огляду документів характеризується насамперед потребою проведення комплексу розвідувальних заходів, метою яких є встановлення відповідей на такі питання: які обставини слід з'ясувати в межах огляду; які документи підлягають огляду; місцезнаходження документів і можливість доступу до них; доцільність застосування заходів забезпечення кримінального провадження чи проведення інших слідчих (розшукових) заходів; наявність і ступінь вірогідності пошкодження чи знищення документів; наявність необхідності залучення спеціалістів і з яких галузей знань (криміналістичних, комп'ютерних технологій, економічних, кадрових тощо); вид та обсяги матеріально-технічного забезпечення тощо.

Тобто на підготовчому етапі огляду документів під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності слідчий повинен виконати такі дії: ознайомитися з наявними

матеріалами кримінального провадження; дослідити спеціальну літературу, у тому числі нормативну базу; проконсультуватися з фахівцями; направити запити до установ різного ієрархічного рівня; попередньо доручити провести інвентаризації, зустрічні перевірки, ревізії тощо; провести негласні слідчі (розшукові) дії (особисто або доручити оперативним працівникам) задля виявлення документів, їх місцезнаходження та недопущення їх пошкодження (знищення); здійснити виїмку документів (шляхом отримання тимчасового доступу або їх тимчасового вилучення); в окремих випадках провести обшук (серію обшуків); визначити кількісний і якісний склад учасників огляду; організувати матеріально-технічне забезпечення названої слідчої (розшукової) дії; визначити час і місце проведення огляду документів. Зазначене дозволяє зробити висновок, що на підготовчому етапі здійснюється планування огляду документів та організація його проведення. Підготовчий етап огляду документів під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності складається як з окремих поведінкових актів, так і з окремих слідчих (розшукових), оперативно-розшукових та організаційних заходів.

Робочий етап огляду документів під час розслідування злочинів, зокрема у сфері службової діяльності, полягає у власне спостереженні та дослідженні цих документів слідчим із метою пошуку доказової інформації. Оглядаючи документ, насамперед потрібно звернути увагу на його стан, наявність видимих ознак пошкодження. Потім необхідно ознайомитися зі змістом документа. При цьому особливу увагу слід звернути на наявність, зміст, виконання й розміщення реквізитів документа. Також потрібно виявити й зафіксувати наявність виправлень та їх зміст, інші ознаки, які можуть вказувати на можливу підробку документа. В окремих випадках необхідно використовувати технічні засоби для виявлення як слідів підробки, так і слідів людини на документах, що оглядаються.

Згідно з Переліком типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням термінів зберігання документів до типових документів, що створюються під час документування однотипних (тобто загальних для всіх) управлінських функцій, які виконуються організаціями, слід відносити такі: з питань організації системи управління, планування, фінансування, обліку та звітності, роботи з кадрами, адміністративно-господарського обслуговування тощо, а також документацію, що створюється в результаті виробничої й науково-технічної діяльності організацій [2]. Тому вважаємо за доцільне особливу увагу приділити огляду кадрової та планово-звітної документації, а саме документам бухгалтерського обліку й фінансової звітності.

Зокрема, потрібно ознайомитися з номенклатурою справ кадрової служби. При цьому слід звернути увагу на дотримання вимог щодо її розроблення, формування й зберігання. Тому під час перевірки справ, включених до номенклатури, необхідно перевірити, чи було дотримано такі правила щодо їх формування: у справах згруповано лише оригінали (у разі їх відсутності – засвідчені в установленому порядку копії) правильно оформлених і виконаних документів; до справ у жодному випадку не включено чорнові, особисті, дублетні документи, що підлягають поверненню, та розмножені копії; у справі згруповано документи одного діловодного року (за винятком судових, перехідних та особових справ працівників); окремо згруповано в справі документи постійного та тимчасового строків зберігання; до справи включено лише документи єдиного тематичного комплексу (з одного питання чи групи споріднених питань), де спочатку розміщено ініціативний документ, а потім решту в логічній послідовності; документи всередині справи згруповано в хронологічному чи логічному порядку або в їх поєднанні; листування згруповано за змістом і кореспондентським принципом та систематизовано в хронологічному порядку; документ-відповідь у справі розміщується після документа-запиту; у випадку неможливості згрупування документів у справі, передбачені номенклатурою, заводиться нова справа з обов'язковим внесенням її найменування та строку зберігання до чинної номенклатури справ; для групування документів, створених за допомогою

комп'ютерних технологій, у справі використовуються загальні правила; обсяг справи постійного, тривалого (понад 10 років) зберігання не повинен перевищувати 250 аркушів, а товщина – 30–40 мм; у кінці кожної справи на окремому чистому аркуші, у книгах, журналах – на зворотному боці останнього чистого аркуша, а в картотеках – на окремій чистій картці повинен бути зроблений запис із зазначенням кількості пронумерованих аркушів або карток (цифрами та літерами) [3].

Звичайно, чимало важливої для досудового слідства інформації про злочини у сфері службової діяльності міститься в документах, які у своїй сукупності формують особову справу. Ось чому особа, яка провадить розслідування, повинна бути обізнаною в питаннях правильного ведення особової справи та, відповідно, перевіряти їх під час огляду такої документації. Тому особові справи оформлюються на керівників усіх рівнів, спеціалістів і матеріально відповідальних осіб, з якими укладено договір про повну матеріальну відповідальність, та формуються протягом усього часу роботи працівників. У хронологічній послідовності в особовій справі повинні розміщуватися такі документи: внутрішній опис документів справи; доповнення до особового листка з обліку кадрів; заява про прийняття на роботу (трудоий договір, укладений у письмовій формі, або контракт); особовий листок з обліку кадрів (персоналу); автобіографія; документи про освіту (копії); характеристики або рекомендаційні листи; копії наказів про призначення, переведення, звільнення працівника, витяги з групового наказу; документи про атестацію; інші документи. Не включаються до особових справ довідки з місця проживання, медичні довідки про стан здоров'я та аналогічні документи, копії наказів про заохочення, зміну прізвища тощо. Останні відомості вносяться в доповнення до особового листка з обліку кадрів (персоналу). У випадку видачі справи в тимчасове користування іншим структурним підрозділам підприємства обов'язковому огляду підлягає картка-замінник справи із зазначенням відомостей про назву справи, її індексу за номенклатурою, дати видачі, особи, якій справу видано, дати її повернення та з підписами осіб, які видали й прийняли справу. Також можливе заведення журналу для фіксації інформації про видачу справи в тимчасове користування та її повернення. Якщо є такий журнал, то він також підлягає огляду [3].

Розслідуючи злочини у сфері службової діяльності, так само ретельно потрібно дослідити такі документи: штатні розписи й переліки змін до них; штатно-посадову книгу; положення про структурні підрозділи організації, про відділення, філії та представництва, про колегіальні виконавчі й дорадчі органи; реєстри (списки) акціонерів, афілійованих осіб, власників цінних паперів, пайовиків, осіб, які мають право на отримання дивідендів, осіб, які мають право участі в загальних зборах акціонерів; документи на приймання-передавання акцій (пакетів акцій); особові справи й особові картки працівників; розрахунково-платіжні відомості (особові рахунки) працівників; протоколи, витяги з протоколів та документи до них конкурсних комісій із заміщення вакантних посад, обрання на посади; документи про проведення атестацій і встановлення кваліфікації, що увійшли до особових справ; документи про надання грошової допомоги з безробіття; декларації державних службовців; правила внутрішнього трудового розпорядку; посадові та робочі інструкції працівників; табелі обліку використання робочого часу (відомість обліку робочого часу й відпочинку водія, індивідуальний навчальний план тощо), наряди працівників; документи про шкідливі умови праці, травматизм, професійні захворювання; документи з питань атестації робочих місць на відповідність нормативно-правовим актам з охорони праці; документи про розслідування причин аварій і нещасних випадків на виробництві, пов'язані зі значними матеріальними збитками та людськими жертвами; протоколи засідань комісій тощо.

Оглядаючи бухгалтерську й фінансову документацію, слідчий повинен дослідити наявність обов'язкових реквізитів, а саме: назви документа (форми); дати та місця складення; назви підприємства, від імені якого складено документ; змісту та обсягу госпо-

дарської операції, одиниці виміру господарської операції; посад осіб, відповідальних за здійснення господарської операції, та правильність їх оформлення; особистого підпису або інших даних, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції. Залежно від характеру операції та технології обробки даних до первинних документів можуть включатися додаткові реквізити: ідентифікаційний код підприємства, установи з Єдиного державного реєстру, номер документа, підстава для здійснення операцій, дані про документ, що засвідчує особу-одержувача, тощо [4; 5]. Підпис може скріплюватися печаткою. Первинні документи складаються на бланках типових і спеціалізованих форм, затверджених відповідним органом державної влади. Якщо використовуються самостійно виготовлені бланки, то первинні документи повинні містити обов'язкові реквізити або реквізити типових чи спеціалізованих форм. У випадку віднесення бланків первинних документів до бланків суворої звітності слідчому необхідно звернути увагу на наявність і зафіксувати нумерацію та спосіб її нанесення. Взагалі доцільно максимально детально оглянути й зафіксувати способи складення первинної документації, щоб з'ясувати відповідність документів встановленим правилам документального забезпечення записів у бухгалтерському обліку. До них належать, наприклад, необхідність обов'язкового прокреслювання вільних рядків; підписування первинних документів визначеним обмеженим колом осіб; наявність відмітки на документах, що пройшли обробку; обов'язкове погашення штампом або ручним написом «Одержано» чи «Сплачено» із зазначенням дати всіх документів, що додаються до прибуткових і видаткових касових ордерів; помилки, що створені ручним способом, виправляються коректурним способом тощо. Що ж стосується виправлення помилок в облікових реєстрах за минулий звітний період, то вони виправляються способом сторно. Цей спосіб передбачає складення бухгалтерської довідки, у яку помилка заноситься червоним чорнилом, пастою кулькових ручок тощо або зі знаком «мінус», а правильний запис заноситься чорнилом, пастою кулькових ручок тощо темного кольору. При цьому довідка має наводити причину помилки, посилання на документи та облікові реєстри, у яких допущено помилку, і підписуватися працівником, який склав довідку, а після її перевірки – головним бухгалтером. Виправлення помилки повинне обумовлюватися написом «виправлено» та підтверджуватися підписами осіб, які підписали цей документ, із зазначенням дати виправлення. Натомість у документах, якими оформлено касові й банківські операції та операції із цінними паперами, виправлення не допускаються [5].

У випадку огляду документа, що містить комерційну таємницю, слідчий насамперед повинен перевірити наявність реєстраційного номера та звірити його з номером у журналі реєстрації, перевірити кількість аркушів цього документа, наявність відмітки про кількість надрукованих примірників, реквізитів виконавця документа та осіб, які ознайомлювалися із цим документом, а також дати виконання документа, встановити наявність запису про знищення чернеток і варіантів. Паралельно слід виявити й дослідити документи, які надають окремим особам доступ до документів, що містять комерційну таємницю, журнал обліку та видання справ і видань, що містять комерційну таємницю.

Якщо ж в установі (підприємстві, організації) ведеться електронний документообіг, то слідчий зіткнеться з необхідністю проведення огляду електронного документа. Зокрема, до особливостей такого огляду слід віднести фіксацію наявності, змісту й розміщення всіх реквізитів електронного документа, а саме: найменування установи-автора документа, місцезнаходження установи-автора документа або поштової адреси, назви виду документа (крім листів), дати виготовлення документа, дати, реєстраційного індексу документа, заголовку до тексту, тексту, електронного цифрового підпису (коду особи, яка виготовила чи затвердила документ) тощо [6]. Особливу увагу слід звернути на кількість оригіналів електронного документа та його копій. Якщо автором створюються ідентичні за документарною інформацією й реквізитами електронний документ і документ на папері, кожен із документів є оригіналом і має однакову юридичну силу.

При цьому варто звірити відповідність їх змісту та форми одне одному. Досліджуючи документ на папері, слідчий перевіряє наявність відмітки про наявність документа в електронній формі. Остання містить повне ім'я файлу та його місце зберігання, код оператора й інші пошукові дані. Її ставлять у центрі нижнього краю лицьового боку першого аркуша документа.

Важливим питанням, що підлягає з'ясуванню під час огляду електронного документа, є встановлення часу його складення (створення) та/або його наявності на певний момент часу. Із цією метою слід зафіксувати наявність приєднаної до електронного документа (електронних даних) або логічно поєднаної з ним позначки часу. Також електронний документ перевіряється на зараження його вірусом, на цілісність і справжність усіх накладених на нього електронних цифрових підписів, включаючи ті, що накладені (проставлені) згідно із законодавством як аналоги печатки. Також перевіряється наявність супровідної документації: заповненої реєстраційно-контрольної картки в електронній та/або паперовій формі, повідомлення про прийняття та реєстрацію електронного документа.

Оскільки обов'язковим реквізитом електронного документа є електронний цифровий підпис, який накладається за допомогою особистого ключа й перевіряється за допомогою відкритого ключа, слідчому потрібно паралельно перевірити наявність і правильність ведення журналів аудиту щодо подій, пов'язаних із генерацією, використанням і знищенням особистого ключа; порядок та умови розміщення, зберігання, доступу й використання особистого ключа; порядок та умови розміщення, зберігання й доступу до резервної копії особистого ключа; порядок реєстрації (формування сертифіката ключа) центру сертифікації ключів і його відповідність політиці сертифікації й регламенту роботи; порядок та умови зберігання сформованих сертифікатів ключів, а також сертифікатів і документованої інформації, яка підлягає обов'язковій передачі центрами сертифікації ключів у разі припинення їх діяльності; відповідність змісту сформованих сертифікатів установленним законодавством вимогам; факт і порядок розміщення на електронному інформаційному ресурсі документів та інформації, установлених політикою сертифікації; наявність і правильність ведення журналів аудиту щодо подій, пов'язаних із формуванням, скасуванням, блокуванням і поновленням сертифікатів ключів; функціонування електронного інформаційного ресурсу щодо надання доступу до основних даних (реквізитів) акредитованих центрів, центрів сертифікації ключів, переліку сертифікатів центрів сертифікації ключів, а також інформації про статус сертифікатів [7].

Вкотре акцентуємо увагу, що спеціаліст допоможе слідчому швидше та якісніше провести огляд вищезгаданої документації, оскільки йому відомі вимоги до такого документообігу, а отже, можливі порушення та їх прояви. Доцільніше залучати як спеціалістів тих осіб, які в подальшому будуть проводити відповідні судові експертизи.

Заключний етап огляду документів під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності полягає у фіксації перебігу й результатів цієї слідчої (розшукової) дії. Основним способом фіксації є складення протоколу слідчої (розшукової) дії, а додатковим – фотозйомка, відеозапис. За часовими параметрами заключний етап співпадає з робочим.

Висновки. Засвоєння тактичних особливостей огляду документів під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності є вкрай необхідною передумовою забезпечення ефективності кримінального провадження. Тому під час вибору тактичних прийомів огляду документів потрібно враховувати особливості механізму вчинення злочинів у сфері службової діяльності.

Список використаних джерел:

1. Протидія економічній злочинності / П.І. Орлов, А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика та ін. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
2. Загорецька О.М. Новий перелік типових документів зі строками їх зберігання / О.М. Загорецька // Довідник кадровика. – 2012. – № 7. – [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : <http://www.kadrovik.ua/content/novii-perel-k-tipovikh-dokument-v-z-strokami-kh-zber-gannya>.

3. Рожков В.В. Номенклатура справ кадрової служби / В.В. Рожков // Довідник кадровика. – 2008. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kadrovik.ua/content/nomenklatura-sprav-kadrovo-sluzhbi>.

4. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – Ст. 365.

5. Про затвердження Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку : Наказ Міністерства фінансів України від 24.05.1995 р. № 88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95>.

6. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

7. Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

ЦИМБАЛЮК В. І.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри спеціальних
юридичних дисциплін
(Національний університет водного
господарства та природокористування)

УДК 340.6

ПРАВОВІ ТА МЕДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ ТРУПА

У статті розглянуто особливості огляду місця події під час виявлення трупа. Визначено порядок, методику та прийоми проведення цієї слідчої дії. Висвітлено дії слідчого на всіх етапах огляду місця події.

Ключові слова: огляд місця події, труп, слідчий, сліди.

В статье рассмотрены особенности осмотра места происшествия при обнаружении трупа. Определен порядок, методика и приемы проведения этого следственного действия. Освещены действия следователя на всех этапах осмотра места происшествия.

Ключевые слова: осмотр места происшествия, труп, следователь, следы.

The article reviews the features of the scene when the body was discovered. Defined procedure, methods and techniques of this investigative action. The known actions of the investigator at all stages of inspection of the scene.

Key words: viewing the scene, corpse, investigator, tracks.

Вступ. Проблемі огляду місця події в кримінально-процесуальній літературі приділено значну увагу. Зокрема, дослідженням цієї тематики займалися такі науковці, як О.Я. Баєв, О.М. Васильєв, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, Ю.Д. Федоров, І.М. Якимов та інші.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу тактико-криміналістичних особливостей проведення огляду місця події під час виявлення трупа.

Результати дослідження. Теоретично існує безліч варіантів, методів і прийомів огляду місця події. Вибір того або іншого з них залежить від багатьох обставин. Насамперед він визначається характером і площею території, яка має бути оглянута, а далі – характером злочину, а також іншими обставинами. Ми зацентруємо увагу на розкритті основних положень щодо огляду місця події з наявним трупом. Вибір методики огляду місця події здійснюється під час загального ознайомлення з місцем події. На цьому етапі слідчий визначає межі місця події та вузлових об'єктів. Одним із вузлових об'єктів є труп. У процесі ознайомлення з місцем події доцільно здійснити орієнтуючу й оглядову фотозйомку, зробити відеозапис. Здебільшого оптимальним вважається початок огляду місця події від трупа. За такого порядку огляду необхідно подбати про збереження слідів, вилучених від вузлової точки. Доцільним є рух від трупа за спіраллю. Однак за будь-якого напрямку руху під час огляду місця події необхідно дотримуватися правила двох стадій: спочатку здійснюється статичний огляд вузла, ділянки або всього місця події, а потім динамічний. На першій стадії виключається переміщення предметів та їх частин, на другій – предмети та їх частини можуть пересуватися з метою більш повного їх огляду [1, с. 88–89].

Необхідно звернути увагу на те, що огляд місця події в цілому та вроздріб повинен проводитися особисто слідчим. Інші учасники цієї слідчої дії лише допомагають йому. На жаль, на практиці доводиться зіштовхуватися з іншим. Фахівець-криміналіст, судовий медик та інші фахівці, якщо такі залучаються, самостійно здійснюють огляд місця події, а слідчий лише записує за ними результати цієї діяльності. Таке положення є прямим порушенням процесуального закону та здорового глузду. Огляд як єдине ціле розпадається на фрагменти, чим порушується єдність процесу пізнання речових наслідків події.

Отримана до огляду інформація та інформація, отримувана під час огляду, є підставою для висування версій про досліджувану подію. Невисування версій під час роботи на місці події призведе в підсумку до неякісного огляду, недоотримання інформації та надалі до зменшення шансів для швидкого розкриття й розслідування злочину. Як правило, на місці події висуваються стандартні версії в модифікації, що диктується конкретними умовами випадку.

Під час огляду трупа на місці події обов'язково повинні висуватися та за можливості перевірятися три головні версії про характер події, зокрема, що саме відбулося: вбивство, самогубство чи нещасний випадок. Неприпустимо навіть за найбільш, здавалося б, очевидних обставин свідомо виключати яку-небудь із цих версій. Практика свідчить, що учасники огляду, насамперед слідчий як особа, відповідальна за цю дію, прагнуть знизити енергозатрати з огляду місця події, намагаються сконцентрувати свої зусилля на роботі з однією із цих версій. Надалі за виникнення нових обставин, які виключать спочатку попередню версію, можливість повноцінно здійснити роботу з інших версій буде безповоротно втрачено. Відповідно, зникнуть шанси якісно розібратися в тому, що насправді відбулося. З жalem треба відзначити, що в такому випадку під час оглядів трупів на місці їх виявлення співробітники правоохоронних органів надають перевагу версіям про самогубство або нещасний випадок, що призводить до підвищення кількості латентних убивств і, відповідно, безкарності вбивць [2, с. 100–101].

Порядок огляду трупа на місці його виявлення як слідча дія регламентується насамперед статтею 238 Кримінального процесуального кодексу України, а саме:

«1. Огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта.

2. Огляд трупа може здійснюватися одночасно з оглядом місця події, житла чи іншого володіння особи з додержанням правил цього Кодексу про огляд житла чи іншого володіння особи.

3. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті.

4. Труп підлягає видачі лише з письмового дозволу прокурора і тільки після проведення судово-медичної експертизи та встановлення причини смерті» [4].

Проаналізуємо етапи, за якими має проводитися огляд трупа. Відразу ж після прибуття на місце події судовий медик повинен переконатися в тому, що все необхідне для порятунку життя загиблого було зроблено та що допомогти загиблому вже неможливо. Особливо важливі такі дії судового медика в тих випадках, коли до нього на місці події медиків не було. Якщо ж до моменту його прибуття на місце події там була бригада швидкої медичної допомоги, то судовий медик лише констатує смерть, вивчаючи наявність її достовірних ознак [6, с. 70].

Під час огляду потерпілого насамперед варто перевіряти в людини наявність дихання й серцебиття. Найбільш точно дихання визначається за допомогою фонендоскопа в області яремної ямки на передній поверхні шиї в нижній її частині. Наявність серцево-судинної діяльності перевіряють шляхом промацування пульсації в зоні сонних артерій на лівій чи правій стороні шиї або в області інших великих артерій, які лежать близько до поверхні тіла.

Як найбільш ранні ознаки смерті, що свідчать про незворотні процеси в центральній нервовій системі, необхідно вивчити такі: а) ознака Білоглазова: під час здавлювання очного яблука з двох сторін у мертвої людини зіниця міняє свою форму, стає овальною або щілиноподібною замість округлої, у живої людини такого явища не спостерігається; б) рогівковий і кон'юнктивальний рефлекс: перевіряються шляхом дотику до рогівки ока краєм аркуша паперу або краєм шматочка тканини тощо, при цьому в живої людини спостерігається реакція змикання повік, у мертвої ця реакція відсутня; в) реакція зіниці на світло: у живої людини зіниця реагує на світло звуженням (для освітлення зіниці краще використати ліхтарик), у мертвої людини зіниця на світло не реагує.

Під час виявлення людей у стані переохолодження проведення зазначених вище тестів буває ускладненим. Показовим у цих випадках є метод визначення температури в прямій кишці. Зниження цієї температури нижче +20°C є достовірною ознакою настання смерті.

Не визначивши в потерпілих достовірних ознак смерті або виявивши хоча б слабкі ознаки життя, судовий медик, який прибув на місце події, зобов'язаний докласти всіх зусиль для проведення реанімаційних заходів, продовжуючи їх до прибуття швидкої медичної допомоги [7, с. 40–41].

Безпосередньо перед оглядом трупа необхідно сфотографувати його. Практика показує, що краще, якщо фотографування трупа проводить фахівець-криміналіст за участі судового медика. У цьому випадку фотознімки буде зроблено з потрібних напрямів, не пропустивши важливі деталі. Фотозйомку варто проводити з чотирьох боків за природного освітлення; якщо природного освітлення недостатньо, то перевагу варто надати фотографуванню за освітлення від постійних джерел світла в кількості не менше двох.

Перед фотографуванням трупа необхідно розмітити прилягаючу до нього площу спеціальними маркерами та масштабуючими предметами (таблички із цифрами й буквами, стрілки, масштабні лінійки тощо).

Паралельно з фотографуванням доцільно проводити відеозапис як статичних елементів місця події, у тому числі трупа, так і динаміки дій членів слідчої групи щодо цих об'єктів. Відеозйомку трупа необхідно виконати як мінімум із двох боків, бажано, щоб не залишилося незафіксованих поверхонь тіла загиблої людини. Для відеозйомки необхідне устаткування професійного класу з можливістю фіксувати макро- та мікрооб'єкти.

До обов'язків медичного експерта під час огляду місця події належать такі:

1) виявлення ознак, що дозволяють судити про час настання смерті, механізм утворення ушкоджень, інших обставин, важливих для справи;

- 2) консультування слідчого, а через нього – інших учасників огляду з питань, пов'язаних з оглядом трупа на місці його виявлення й подальшим його дослідженням;
- 3) надання слідчому допомоги у виявленні, фіксації, вилученні й упакуванні слідів біологічного походження;
- 4) виявлення й доведення до слідчого особливостей конкретного випадку, що мають значення для справи;
- 5) надання пояснень із приводу всіх здійснюваних ним дій.

Під час огляду трупа на місці його виявлення (на місці події) судовий медик зобов'язаний встановити, показати слідчому та сформулювати словесно для занесення до протоколу таку інформацію про труп (подано в тому порядку, у якому вона повинна отримуватися під час огляду трупа):

- 1) опис пози трупа, у тому числі положення голови й кінцівок, а також взаєморозташування трупа та інших об'єктів місця події;
- 2) опис предметів, що перебувають на трупі, безпосередньо біля нього й під ним, включаючи стан поверхні, на якій труп перебуває (ложе трупа);
- 3) опис одягу, у тому числі його стану, забруднення, ушкодження, а також предметів, що перебувають у кишенях, при цьому треба відзначити, що одяг не можна знімати, а можна лише розстібати та зрушувати;
- 4) характеристики статі, віку, зовнішності людини (такі як розвиток зовнішніх статевих ознак, виразність зморшок, складок, стан видимих зубів, статура, ознаки зовнішності, індивідуальні особливості будови тіла тощо);
- 5) стан ділянок поверхні тіла, у тому числі природних отворів, слизових поверхонь тощо;
- 6) наявність і стан ранніх трупних явищ (ступінь охолодження закритих і відкритих ділянок тіла; температура тіла, виміряна термометром; наявність, розташування, кольори, фаза розвитку трупних плям за допомогою натиснення на них відповідно до методики; ступінь розвитку трупного задубіння в різних групах м'язів; наявність і виразність підсихання ділянок тіла);
- 7) наявність і виразність явищ переживання тканин, таких як електробудливість м'язів, реакція м'язів на механічний вплив, знічні реакції. Такі дослідження проводяться у випадках, коли не відомий час настання смерті;
- 8) наявність і виразність пізніх трупних явищ, таких як гниття, муміфікація, скелетування, жировіск, торф'яне дублення, а також слідів впливу тварин, ознак вираженої дії вологи тощо;
- 9) наявність слідів-накладень на тілі трупа;
- 10) наявність ушкоджень на трупі, їх локалізація, обумовлені характеристики та інша інформація про них, яку можна отримати під час огляду на місці виявлення трупа;
- 11) наявність і характер запахів, що виходять від трупа;
- 12) виявляти й передавати слідчому для долучення як речові докази різні об'єкти, які перебувають в ушкодженнях і природних отворах трупа, при цьому слабо прикріплені до трупа та можуть загубитися під час його переміщення або транспортування [8, с. 136–137].

Важливим моментом, на який хотілося б звернути увагу, є те, що дослідження на трупі посмертних явищ під час огляду місця події повинне проводитися двічі: на початку та наприкінці огляду, насамперед це стосується виміру температури трупа. При цьому необхідно виміряти температуру повітря, що оточує труп, а за можливості – і його вологість.

Виявлення й вилучення слідів біологічного походження є ще одним важливим напрямом діяльності судового медика на місці події. Під слідами біологічного походження в криміналістиці й судовій медицині найчастіше розуміються сліди-нашарування речовин, які походять від тіла людини або щодо яких передбачається, що вони походять від

людини. Під час пошуку таких слідів можуть бути виявлені речовини, які мають походження від тварин або рослин, а також похідні неживої природи, за зовнішнім виглядом подібні до речовин біологічного походження.

Найчастіше на місці події можуть бути виявлені сліди крові, сперми, слини, сечі, калу, піхвових виділень, волосся, частки тканин тіла, а також інші речовини. Подібність до них можуть мати відповідні тканини від тварин, частки рослин, а також синтетичні й мінеральні речовини.

На місці події можуть бути добре видимі сліди біологічного походження; найчастіше такими виступають сліди крові, особливо у випадках, коли на трупі є множинні ушкодження або ушкодження в області великих кровоносних судин. Відсутність слідів крові за наявності на трупі ушкоджень свідчить переважно про те, що ушкодження заподіявалися не в цьому місці, а в іншому. Виявлення слідів біологічного походження здебільшого не викликає труднощів. Уважний огляд складових частин місця події дасть повне уявлення про такі сліди. Необхідно відзначити їх місцезнаходження, форму, розміри, взаєморозташування та розташування щодо трупа, зафіксувати їх фото- й відеоспособом, відзначити на плані та описати словесно в протоколі. За гарної фіксації фото- й відеоспособом їх опис у протоколі можна зробити коротким [9].

Вилучати всі видимі сліди, наявні у великій кількості, не потрібно. Доцільно взяти лише деякі з них. За більших розмірів слідів можна вилучити їх частково. Вилучати вибірково сліди необхідно таким чином, щоб для лабораторного дослідження потрапили сліди всіх варіантів зовнішнього вигляду з різних ділянок місця події.

Багато речовин біологічного походження утворюють слабо видимі сліди. Як правило, вони невеликі за розмірами, слабо контрастні щодо несучої поверхні, важко виявляються без спеціальної техніки. На строкатих поверхнях типу лісового ґрунту навіть значні за розмірами кров'яні сліди можуть бути слабо видимими. Для їх виявлення потрібна спеціальна техніка або як мінімум джерело спрямованого світла для обстеження поверхонь, а також збільшувальні лупи та інші подібні інструменти. Пошук таких слідів доцільно проводити не хаотично чи суцільним переглядом поверхонь, а цілеспрямовано в тих місцях, де ймовірність їх виявлення є вищою. До таких місць відносяться поверхні біля трупа, місця на маршруті відходу злочинця з місця здійснення злочину, місця, у яких труп міг перебувати під час транспортування, місця виявлення знарядь травми, одягу жертви або злочинця тощо. За порівняно невеликої площі місця події можна провести суцільне обстеження на предмет виявлення слабо видимих слідів. До слабо видимих належать сліди сперми, волосся, сліди слини на гладких, невбираючих поверхнях тощо.

Для виявлення слабо видимих слідів, крім звичайних освітлювальних і збільшувальних приладів, доцільно застосовувати сучасну техніку, таку як монохромні, лазерні та ультрафіолетові освітлювачі. За допомогою такої техніки легко виявляти сліди невеликих розмірів.

Такі сліди, як і добре видимі, треба постаратися сфотографувати й зняти на відеоплівку, що можливо за використання зазначених джерел світла. За неможливості якісно зафіксувати сліди цієї групи необхідно якомога повніше описати їх у протоколі зі вказівкою місця розташування, форми, розмірів, взаєморозташування з іншими слідами та трупом, позначити їх на схемі [10, с. 66].

Багато зі слідів біологічного походження не видимі неозброєним оком. До них слід віднести сліди на шорсткуватих вбираючих поверхнях, утворені не контрастними до слідо-несучої поверхні речовинами, наприклад сліди слини на папері. До них же можна віднести мікросліди на різних поверхнях і деякі інші. Виявлення таких слідів також неможливе без використання спеціальної техніки. Однак і такої техніки може бути недостатньо для виявлення зовсім малих слідів, наприклад клітин. Не можуть бути виявлені таким способом невидимі сліди, які не дають світіння. Тому в разі виявлення предметів, на яких приблизно можуть бути невидимі сліди, їх необхідно вилучати цілком для дослідження в лабораторії,

наприклад недокурки сигарет, на яких може бути виявлено слину людини, яка їх курила. Вирішувати, які з предметів обстановки місця події можуть нести на собі невидимі сліди біологічного походження, треба спільними зусиллями слідчого та судового медика.

Варто зазначити, що за певних умов велике значення для вирішення проблем слідства можуть мати так звані негативні обставини. Щодо роботи зі слідами біологічного походження на місці виявлення трупа (місця події) під негативними обставинами варто розуміти відсутність слідів у тих ситуаціях, коли вони повинні там бути. Наприклад, уже згадувалося, що відсутність крові або її невелика кількість у місці виявлення трупа зі значними ушкодженнями свідчить про те, що кровотеча з ушкоджень відбувалася не в місці виявлення трупа, а в іншому, отже, місце виявлення трупа не є місцем злочину в повному змісті цього слова. Виконуючи свої обов'язки з огляду місця події, судовий медик не повинен порушувати низку правил, які спрямовані на збереження незмінного вигляду трупа та слідів біологічного походження. Зокрема, судовий медик на місці події не має права вчиняти такі дії:

- 1) проводити дослідження, що порушують цілісність органів і тканин трупа (розрізати, від'єднувати тощо);
- 2) користуватися зондами для вивчення ранових каналів;
- 3) вносити які-небудь речовини на поверхню або в порожнини та ушкодження трупа;
- 4) виконувати інші дії, що змінюють труп та ушкодження, наявні на ньому;
- 5) впливати на сліди біологічного походження таким чином, щоб це могло привести до їх втрати.

За результатами даних зовнішнього огляду трупа на місці його виявлення та результатів процесу виявлення й фіксації слідів біологічного походження судовий медик у усній формі може дати відповіді слідчому на такі запитання:

1. Яка можлива причина смерті?
2. Яка приблизно давнина настання смерті?
3. Чи не змінювалося положення трупа після настання смерті?
4. Чи є на трупі ушкодження та приблизно яким знаряддям вони заподіяні?
5. Чи є місце виявлення трупа місцем, де були заподіяні ушкодження загиблій людини?
6. Які сліди-накладення є на трупі та приблизно чим вони утворені?

За необхідності й залежно від умов конкретного випадку судовий медик може відповісти також на інші запитання слідчого, якщо вони не вимагають складних додаткових досліджень.

Однак слідчому й оперативним працівникам варто пам'ятати, що відповіді на запитання, які їх цікавлять, даються судовим медиком на підставі лише зовнішнього огляду трупа на місці його виявлення та носять попередній, можливий характер. Використовувати цю інформацію для планування роботи з розкриття й розслідування злочину необхідно з обережністю, тому що за більш повного дослідження трупа в морзі й у лабораторіях можуть бути отримані дані, які певним чином відрізняються від попередніх.

Необхідно відмітити, що відзначаються випадки, коли зовнішній огляд трупа на місці його виявлення й попередні висновки судового медика беруться за основу для подальшої роботи з розкриття й розслідування злочину, а судово-медичне дослідження трупа в морзі не проводиться. Виправданий такий підхід тим, що причини смерті та інших обставин є нібито зрозумілими з проведеного огляду, тому подальших досліджень не потрібно. Такі дії – пряме порушення закону.

Проводячи огляд місця події й трупа, коли вид смерті на перший погляд є цілком визначеним, варто пам'ятати, що під очевидну картину самогубства або нещасного випадку може бути замасковано злочин – убивство. Тому в роботі навіть за найбільш очевидних випадків потрібно уважно вивчати й виявляти ознаки, перевіряти їх вірогідність, аналізувати на предмет маскуванню одного виду смерті під інший [12, с. 226–227].

У практиці роботи можуть зустрітися випадки, коли огляд місця події проводиться без наявності трупа. Наприклад, людину було виявлено вмираючою, її відправили до лікувальної установи, проте вона під час транспортування або в лікувальній установі померла. У таких випадках основну увагу варто приділити пошуку, фіксації й вилученню слідів біологічного походження. Ця робота проводиться за принципами, викладеними вище. Однак перш, ніж її почати, необхідно чітко позначити місце, де було виявлено людину, та планувати роботу з урахуванням розташування цього місця.

Іншим варіантом огляду місця події без трупа з приводу вбивства є випадки, коли труп після здійснення злочину в одному місці вивезено для поховання до іншого. Під час огляду приміщення або місцевості, де зроблено вбивство, насамперед постає завдання визначення конкретного місця дії злочинця. Зробити це можна шляхом виявлення слабо видимих і невидимих слідів біологічного походження, які злочинець не помітив, тому не зумів знищити. Як правило, такі сліди можна виявити лише в різних щілинах, виїмках, у вигляді патьоків у схроні, а також на шорсткуватих вбираючих поверхнях, які зберігають на собі сліди, не видимі за звичайного освітлення. Робота на такому місці події вимагає гарної професійної підготовки, тому до огляду краще залучати судового медика, який спеціалізується на роботі зі слідами біологічного походження.

Висновки. Огляд трупа є основним, а часто єдиним джерелом доказів про злочин та особу, яка його вчинила. Саме під час огляду місця події, зокрема огляду тіла особи, можуть бути визначені можливі напрями розслідування. Тому, щоб не втратити важливі речові докази, огляд повинен проводитися з дотриманням вимог процесуального законодавства, рекомендацій криміналістичної тактики та з урахуванням специфіки, яка притаманна цим злочинам. Огляд місця події в цілому та вроздріб повинен проводитися особисто слідчим, інші учасники цієї слідчої дії лише допомагають йому. Порядок огляду трупа на місці його виявлення як слідча дія регламентується насамперед статтею 238 Кримінального процесуального кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Білецький Є.М. Судова медицина та судова психіатрія : [навч. посібник] / Є.М. Білецький, Г.А. Білецька. – Х. : Одиссей, 2008. – 200 с.
2. Григус І.М. Судова медицина та психіатрія : [курс лекцій для студ. вищ. навч. закл.] / І.М. Григус. – Рівне, 2010. – 200 с.
3. Про судову медицину : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Кримінальний кодекс України 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Ляш А.О. Судова медицина : [навч. посібник] / [А.О. Ляш, О.В. Соколова, Б.Д. Халмуратов] ; за наук. ред. А.О. Ляша. – К. : Університет «Україна», 2007. – 276 с.
7. Найда А.І. Судова медицина / А.І. Найда. – Л. : Євросвіт, 2000. – 156 с.
8. Судова медицина : [курс лекцій] / О.В. Соколова, Ю.І. Азаров, Б.В. Михайличенко. – 2-е вид., стереотип. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 244 с.
9. Судова медицина : [підручник] / за ред. І.О. Концевич, Б.В. Михайличенка. – К. : МП «Леся», 1997.
10. Фиксация результатов осмотра места происшествия : [справочное пособие для следователей]. – К. : РИО МВД УССР, 1981. – 97 с.
11. Хохлов В.В. Судебная медицина: руководство. – Изд. 2-е перераб. и доп. – Смоленск, 2003. – 699 с.
12. Хохлов В.В. Учебник-практикум по судебной медицине / В.В. Хохлов, А.Б. Андрейкин. – Смоленск, 2003. – 316 с.

ЧАПЛИНСЬКА Ю. А.,
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ (ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

Стаття присвячена висвітленню актуальних проблем організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчого огляду. Автором проаналізовані наявні в юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновані організаційні заходи і тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: слідчий огляд, організація, тактика, тактичні прийоми, організаційне забезпечення.

Статья посвящена рассмотрению актуальных проблем организационно-тактического обеспечения проведения следственного осмотра. Автором проанализировано имеющиеся в юридической литературе мнения по этому вопросу, предложены организационные меры и тактические приемы проведения следственного действия.

Ключевые слова: следственный осмотр, организация, тактика, тактические приемы, организационное обеспечение.

This scientific article is about treatment of the actual problem questions of carrying out of investigatory inspection. The author have analyzed the points of view available in the legal literature on these questions and offered the tactical method of carrying out of investigatory actions.

Key words: investigatory inspection, interrogation, tactics, tactical method, tactical security.

Вступ. Розкриття та розслідування злочинів обґрунтовано належить до одного зі специфічних та складних видів правоохоронної діяльності. В умовах високого рівня злочинності, насамперед найбільш суспільно-небезпечних форм її прояву, перед ученими-юристами та працівниками правоохоронних органів постає завдання розробки нових технологій та застосування новітніх наукових досягнень під час розслідування взагалі і провадження окремих слідчих дій зокрема. Особливе місце серед слідчих дій, спрямованих на отримання доказової інформації від найбільш неупереджених, непідкупних і правдивих свідків – так званих «німих свідків» злочину (речових джерел доказової інформації) – належить слідчому огляду. Значення слідчого огляду під час досудового розслідування важко переоцінити. Вказана слідча дія дозволяє слідчому безпосередньо сприймати місце події та об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що має значення для кримінальної справи; скласти уявлення про механізм злочину та особу злочинця; встановити причини та умови, що сприяли вчиненню злочину; висунути слідчі версії та правильно визначити напрями розслідування. Від своєчасності та якості проведення слідчих оглядів у багатьох випадках залежить успіх у розкритті та розслідуванні злочинів.

Слідчий огляд є досить складною слідчою дією, що вимагає високої кваліфікації співробітників, що беруть у ньому участь. Йому характерна багатоманітність об'єктів,

що підлягають дослідженню. Зважаючи на це, ефективне проведення цієї слідчої дії багато в чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх у правоохоронній практиці.

Загальна тактика слідчого огляду досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчого огляду зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, а саме: В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.Є. Биховський, Г.І. Грамович, С.П. Єфімичев, В.П. Колмаков, В.С. Кузьмічов, Н.І. Кулагін, Є.І. Макаренко, Г.А. Матусовський, В.І. Попов, М.В. Салтєвський, В.М. Тертишник, Ю.Д. Федоров, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, І.М. Якімов, М.П. Яблоков, О.Ю. Ямпольський та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна і досить велика, оскільки ця слідча дія досить широко застосовується в правоохоронній практиці і є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації і тактики проведення слідчого огляду.

Постановка завдання. Метою цієї статті є висвітлення особливостей організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчого огляду з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Результати дослідження. Слідчий огляд належить до числа початкових, неповторних та незамінних слідчих дій. Правоохоронна практика свідчить, що таку слідчу дію не можна замінити іншими слідчими діями, зокрема допитами осіб, які є очевидцями злочинної події, оскільки жоден свідок не в змозі надати у своїх показаннях необхідного обсягу інформації, яку може виявити слідчий безпосередньо під час проведення огляду місця події, застосовуючи засоби криміналістичної техніки та допомогу спеціалістів. Під час огляду місця події оглядають усі об'єкти, які можуть мати відношення до злочину, залежно від конкретної слідчої ситуації та внутрішнього переконанням слідчого. Тому інформативність слідчого огляду набагато вища, ніж, наприклад, обшуку, виїмки чи відтворення обстановки й обставин події.

Огляд є однією з першочергових та невідкладних слідчих дій. Огляд – це слідча дія, яка полягає в безпосередньому сприйнятті об'єктів із метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення в справі [1, с. 217].

Криміналістикою і слідчою практикою вироблені загальні вимоги, які стосуються всіх видів слідчих оглядів, до яких можна віднести такі:

1. Єдине керівництво оглядом. Цією слідчою дією завжди керує слідчий, а інші учасники йому підпорядковані (надають допомогу), що сприяє плановості та погоженості в діях. Вказівки слідчого щодо огляду є обов'язковими для усіх учасників слідчої дії. Неузгодженість тягне за собою необ'єктивність, неповноту та безсистемність оглядів.

2. Невідкладність огляду. Слідчий огляд повинен здійснюватися негайно після отримання повідомлення про подію злочину, що забезпечує отримання всебічної інформації про подію й оперативність у здійсненні розшукових заходів. Огляд може бути відкладений у зв'язку з несприятливими умовами, але з обов'язковим забезпеченням охорони місця події. Між одержанням вихідної інформації про учинення злочину і початком проведення слідчого огляду (прибуттям слідчо-оперативної групи) повинен проходити мінімальний проміжок часу. Оптимальний проміжок часу не повинен перевищувати 15 хвилин. Однак не завжди правоохоронні органи мають можливість своєчасно реагувати на повідомлення про учинені злочини. Вказане обумовлене низкою чинників. Зокрема, вивчення та аналіз кримінальних справ дозволяє дійти висновку, що повідомлення про вчинений злочин від громадян надходило негайно (у межах 15–30 хвилин) у 7% випадків; протягом однієї години – 25%; протягом трьох годин – 29%; протягом однієї доби – 24%; протягом кількох діб – 15%. Отже, ігнорування цього принципу, необґрунтоване та

невиправдане зволікання огляду може призвести до негативних наслідків, зокрема зміни обстановки на місці події та знищення слідів злочину та речових доказів.

3. Усебічність і повнота огляду. Усі ділянки й об'єкти, які пов'язані з механізмом учинення злочину і несуть будь-яку інформацію, що має значення для справи, повинні бути виявлені, зафіксовані, вилучені та досліджені. Поверхневий огляд не сприяє розслідуванню, а навпаки створює певні труднощі та безладдя на місці злочину.

4. Системність і послідовність огляду передбачає правильну його організацію та певний порядок проведення, визначення меж огляду, послідовність пересування пошукової групи територією, застосування найбільш ефективних методів та прийомів огляду.

5. Застосування науково-технічних засобів, без чого виявлення, огляд, фіксація, вилучення і транспортування слідів злочину та інших речових доказів у багатьох випадках неможливе. Вивчення слідчої практики свідчить, що злочинці нерідко застосовують спеціальні заходи щодо знищення слідів злочинної діяльності. У кожному конкретному випадку сліди нечисленні, тому необхідно проводити ретельний огляд із застосуванням усіх криміналістичних можливостей для їх виявлення та реалізації під час досудового розслідування.

6. Використання спеціальних знань. За необхідності до слідчої дії слідчий може залучати осіб, які володіють певними спеціальними знаннями в тій чи іншій галузі, що дозволить проводити огляд більш якісно та вчасно висунути правильні слідчі версії.

7. Використання оперативно-розшукової інформації дозволяє отримати додаткові відомості про характер події, осіб, причетних до злочинів, місцезнаходження й ознаки об'єктів, які мають значення в справі, уточнити межі та порядок проведення огляду.

8. Взаємодія слідчого з іншими суб'єктами правоохоронної діяльності дозволяє більш ефективно та якісно проводити таку слідчу дію.

9. Використання допомоги громадськості, яка може брати участь у слідчому огляді як у процесуальній формі, так і не процесуальній (для обстеження території із значними розмірами, охорони місця події [13; 14].

Однією з умов ефективного проведення слідчого огляду є якісна, ретельна та всебічна підготовка. Відсутність організаційно-підготовчих заходів призводить до поверховості і неповноти оглядів. Після проведення підготовчих заходів слідчий переходить до робочого етапу огляду, який складається з низки тактичних заходів, що передують самому огляду та супроводжують його.

Під тактикою слідчого огляду слід розуміти комплекс найбільш раціональних та ефективних способів дій, або найбільш доцільну лінію поведінки слідчого, що забезпечує виявлення максимальної кількості слідів злочину та речових доказів, інформації про досліджувану подію. Загалом до основних організаційно-тактичних заходів слідчого огляду можна віднести правильне визначення меж слідчого огляду; розстановку сил та засобів (їх використання); обрання найдоцільнішого порядку пересування місцем події під час огляду; визначення методу (тактичних прийомів) огляду обстановки місця події та окремих її елементів. Так, основною особливістю огляду є специфіка визначення його меж. Як свідчить слідча практика, помилки у визначенні меж огляду допускалися саме у випадках механічного фіксування слідів й обстановки на місці події без їх осмислення. Проте саме характер події та обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яка повинна ретельно оглядатися. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть знаходитися об'єкти, які безпосередньо пов'язані зі злочином. Тактика огляду має певні особливості, які залежать від конкретної слідчої ситуації, або від того, що оглядається: місце учинення злочинів чи місце події [13; 14].

При огляді важливе значення має послідовність його проведення. Як зазначають Є.І. Макаренко, О.В. Негодченко і В.М. Тертишник, послідовність огляду обумовлюється обставинами кожного конкретного випадку. Проте, будучи обраною слідчим на

початку огляду, вона повинна витримуватися до кінця і забезпечити огляд усіх об'єктів, що мають значення для справи [2, с. 52].

У цілому методи слідчого огляду умовно можна класифікувати за різними підставами (за М.В. Салтевським):

1) за глибиною дослідження:

– загальний (оглядовий). Слідчий, не змінюючи обстановки, обходить територію місця події, отримуючи уявлення про характер злочинної події, встановлює положення предметів і явищ, аналізуючи їх взаємозв'язок. Після чого визначає межі огляду, розстановку сил та засобів, порядок руху учасників огляду та методи дослідження обстановки в цілому та окремих її елементів;

– детальний – полягає в ретельному дослідженні слідів злочину, речових об'єктів, що мають відношення до справи. Детальний огляд можна починати тільки в тому разі, коли обстановка місця події зафіксована в протоколі або за допомогою фотозйомки або відеозапису. За допомогою тактичних і науково-технічних засобів виявляються і фіксуються сліди злочину та інші речові докази, перевіряються дані загального огляду.

2) за повнотою дослідження:

– суб'єктивний метод огляду передбачає дослідження обстановки тільки в місцях розташування слідів злочину та інших речових об'єктів, визначених відповідно до механізму його учинення, тобто вибірково;

– об'єктивний метод полягає у всебічному дослідженні всієї обстановки в цілому, не минаючи жодного об'єкта.

3) за характером дослідження:

– статичний метод передбачає огляд місця події без порушення обстановки і механічного переміщення в просторі окремих слідів злочину та інших речових доказів із місця виявлення. Під час огляду слідчий пересувається місцем події, орієнтуючись у матеріальній обстановці, та визначає об'єкти, які можуть мати відношення до події злочину;

– динамічний метод огляду дозволяє застосовувати засоби дослідження до об'єктів пізнання, що знаходяться в динаміці. Під час огляду об'єкти дослідження можна брати в руки, пересувати, описувати, вимірювати, моделювати та всебічно досліджувати їх ознаки, не змінюючи самий предмет.

4) за послідовністю застосування:

– концентричний метод – огляд місця події проводиться за спіраллю від периферії до центру. Цей метод найдоцільніше використовувати в тих випадках, коли немає чітко визначеного центру місця події і проведення огляду пов'язане з виявленням слідів прибуття та відходу злочинців із місця злочину, засідки або очікування об'єкта злочину чи виявленням інших слідів та речових доказів. На доцільність застосування такого методу слідчого огляду вказував також І.М. Якімов [3, с. 79].

– ексцентричний метод – огляд місця події проводиться за спіраллю від центру місця події до периферії. Цей метод доцільно використовувати для огляду місця події, яке має певний центр.

– фронтальний метод – являє собою огляд значних за площею ділянок місцевості. Цей метод застосовується із залученням допоміжної групи, яка розміщується в лінію і рухається фронтально. На думку вчених лінія руху може бути прямою або ломаною [4, с. 19].

– секторний метод огляду місця події полягає в дослідженні території за секторами. Слідчий, перебуваючи в центрі досліджуваної території, за компасом визначає напрямком магнітного меридіану і за ходом годинної стрілки відкладає сектор, наприклад, з кутом у 30°. Оглянувши територію одного сектора, він відкладає другий, після його дослідження – третій і так далі, поки не дослідить усю територію в цілому [5, с. 146].

– метод огляду місця події за квадратами полягає в дослідженні території за квадратами. Слідчий розбиває досліджувану територію (наприклад, окрему ділянку місце-

вості) на певні квадрати. Оглянувши територію одного квадрату, він переходить до іншого. Орієнтирами у даному випадку можуть виступати будинки, споруди, дерева, кущі та інші об'єкти.

– методи огляду місця події можуть бути й комбінованими, залежно від слідчої ситуації, що склалася під час проведення слідчої дії. Наприклад, під час огляду ділянки місцевості із значними розмірами слідчий розбиває всю територію на квадрати, кожний із яких оглядає концентричним, ексцентричним або фронтальним методами залежно від слідчої картини злочину.

Вказані методи огляду місця події в конкретній слідчій дії виступають як тактичні прийоми дослідження, адже, як зазначають П.Д. Біленчук і А.П. Гель, сама слідча дія є методом пізнання злочину як сукупності систематизованих прийомів і засобів дослідження об'єкта [6, с. 27]. Питання про послідовність огляду місця події повинне вирішуватися слідчим залежно від обставин, умов й обстановки огляду та слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування [7, с. 33].

Огляд необхідно поєднувати з комплексом оперативно-розшукових заходів. Проаналізувавши погляди науковців О.В. Синеокого, М.В. Жогіна, Ф.Н. Фаткулліна та В.І. Попова щодо системи оперативно-розшукових заходів, що застосовуються в розслідуванні різноманітних видів злочинів, можна поділити їх на три групи: загороджувальні та охоронні заходи (патрулювання, посилення охорони, оточення території, організація засідок, блокування місцевості); попереджувальні заходи (оповіщення населення про учинений злочин та всі територіальні органи з метою організації спільних заходів); допоміжні заходи (застосування службових собак, переслідування злочинців за «гарячими» слідами, використання криміналістичних обліків, інформаційно-пошукових систем) [8, с. 545; 9, с. 160; 7, с. 183].

Слідчий огляд можна вважати закінченим, якщо на всі питання, що впливають із події злочину, одержана повна інформація, зокрема про механізм і спосіб учинення злочину, встановлена особа (ознаки) злочинця та інше.

Заключний етап слідчого огляду полягає в узагальненні, аналізі й оцінці зібраної інформації та фіксації його результатів. Про проведення огляду слідчий складає протокол. До додаткових засобів фіксації можна віднести фотозйомку, відеозапис, складання планів, схем, графіків, креслень та інше.

На думку В.В. Бірюкова, деякі плани і схеми, що додаються до протоколів слідчих дій, не завжди виконують відведену їм функцію. Найчастіше в кримінальних справах представлено схематичні плани, сутність наближення яких до дійсного взаєморозташування предметів на місці події далекий від істинного. Основною причиною цього є явне недотримання співвідношень розмірів зображених об'єктів (перекручування масштабів), а також те, що найпростіші, елементарні навички в складанні таких документів відсутні в багатьох слідчих і співробітників органів дізнання. Такі схеми не тільки не сприяють з'ясуванню обстановки досліджуваної події, але й, навпаки, дезорієнтують тих осіб, які не сприймали її безпосередньо [10, с. 11].

Дослідивши 120 протоколів огляду місця події з фототаблицями, можна дійти до висновку, що жодна фототаблиця не відповідала змісту протоколу. Такі результати деякою мірою співпадають із дослідженням, проведеним В.І. Поповим [11, с. 62]. В.В. Бірюков вказує, що під час складання протоколу огляду та додатків до нього слід враховувати, що кожна ілюстрація повинна співпадати з певним текстовим фрагментом документу і доповнювати його [12, с. 56]. В.Ю. Шепітько додає, що протокол повинен відбивати свого роду логіку огляду місця події, тобто послідовність усіх виконаних дій. Такий опис дозволить досить повно уявити картину місця події, а отже, й побудувати уявну модель події злочину [1, с. 245]. Якщо проведений огляд неповно відбивається в протоколі, то доказова значимість інформації значно знижується, а нерідко загалом втрачається. Тому захисники намагаються будувати свій захист, базуючись на помилках та прогалинах, допущених під час виявлення та фіксації доказової інформації [13; 14].

Отже, від повноти й об'єктивності слідчого огляду багато в чому залежить доказове значення цієї слідчої дії. Неуважне та поверхневе проведення слідчого огляду тягне за собою втрату речових доказів і, як наслідок, зупинення кримінальної справи.

Висновки. Досягнення мети слідчого огляду можливе за умови своєчасного його проведення, використання різноманітних тактичних прийомів та методів. Для визначення послідовності проведення огляду необхідно враховувати слідчу ситуацію, що склалася, і використовувати наявну інформацію про учинений злочин, визначаючи найбільш імовірні місця знаходження слідів злочину та інших речових доказів. Слідчий огляд можна вважати позитивним, якщо досягнута кінцева мета цієї слідчої дії: виявлені сліди злочину, достатньо інформація для висунення загальних й окремих слідчих версій, отримано необхідні для організації розшуку й затримання злочинців та викраденого майна відомості, встановлено свідків тощо.

Список використаних джерел:

1. Криміналістика : [підручник для студ. юрид. спец. вищих закладів освіти] / [В.М. Глібо, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
2. Макаренко Є.І. Огляд місця події : [навч. посібник] / Є.І. Макаренко, О.В. Негодченко, В.М. Тертишник – Дніпропетровськ : ДЮІ МВС України, 2001. – 156 с.
3. Якимов І.Н. Криміналістика. Уголовная тактика / І.Н. Якимов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : НКВД РСФСР, 1929. – 312 с.
4. Следственный осмотр : [учебное пособие] / отв. ред. Н.И. Кулагин. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1983. – 238 с.
5. Салтєвський М.В. Криміналістика : [підручник] : у 2 ч. / М.В. Салтєвський. – Х. : Консум, 2001– . – Ч. 2. – 2001. – 528 с.
6. Біленчук П.Д. Основи криміналістичної тактики : [курс лекцій] / П.Д. Біленчук, А.П. Гель. – Вінниця : Вінницька філія МАУП, 2001. – 116 с.
7. Попов В.И. Осмотр места происшествия / В.И. Попов ; под ред. В.А. Хвана. – М. : Госюриздат, 1959. – 232 с.
8. Синєокий О.В. Планування та організація розслідування кримінальних справ про умисні вбивства, які скоєні в умовах неочевидності : [науково-практичне видання для прокурорів, слідчих та оперативних працівників карного розшуку] / О.В. Синєокий. – Запоріжжя : Дике Поле, 1999. – 136 с.
9. Жогин Н.В. Предварительное следствие в советском уголовном процессе / Н.В. Жогин, Ф.Н. Фаткуллин. – М. : Юрид. лит., 1965. – 368 с.
10. Бірюков В.В. Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.В. Бірюков ; НАВСУ. – К., 2001. – 20 с.
11. Попов В.И. Необходимость повышения качества фиксации следов на месте происшествия / В.И. Попов // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ, 2005. – С. 57–63.
12. Бірюков В.В. Фиксация доказательств. Криминалистический и процессуальный аспекты / В.В. Бірюков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ, 2005. – С. 52–57.
13. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : [монографія] / К.О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. – 304 с.
14. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : [монографія] / К.О. Чаплинський. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2011. – 496 с.

ЧЕРНЕНКО А. П.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Дніпропетровський університет
імені Альфреда Нобеля)

ШИЯН А. Г.,

старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

РОЛЬ СУДУ В ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджено теоретичні питання участі суду в процесі доказування під час кримінального провадження. На основі аналізу думок учених та норм чинного Кримінального процесуального кодексу України авторами робиться висновок про необхідність розширення активної ролі суду в процесі доказування, а також висловлюються пропозиції щодо вдосконалення окремих норм, що визначають роль суду в доказуванні.

Ключові слова: встановлення обставин, що є предметом судового розгляду, доказування, роль суду в доказуванні під час кримінального провадження.

В статье исследуются теоретические вопросы участия суда в процессе доказывания в ходе уголовного производства. На основе анализа мнений ученых и норм действующего Уголовного процессуального кодекса Украины авторами делается вывод о необходимости расширения активной роли суда в процессе доказывания, а также высказываются предложения по совершенствованию отдельных норм, определяющих роль суда в доказывании.

Ключевые слова: установление обстоятельств, являющихся предметом судебного разбирательства, доказательства, роль суда в доказывании в ходе уголовного производства.

The article explores the theoretical issues of participation in the court process evidence in criminal proceedings. Based on the analysis of opinions of scientists and norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine, the author concludes that the need to enhance the active role of the court in the process of proof and makes suggestions to improve certain rules defining the role of the court in proving.

Key words: determination of circumstances that are the subject of trial, evidence, role of court in evidence in criminal proceedings.

Вступ. Перш ніж розкрити суть питання, сформульованого в назві статті, спочатку слід, на нашу думку, з'ясувати, по-перше, що являє собою процес доказування під час кримінального провадження, по-друге, хто бере участь у цьому процесі та їхні ролі.

Ці питання не є новими для теорії кримінального процесу. Водночас вони досить проблемні, але при цьому вкрай важливі.

Треба сказати, що доказування, яке, на думку більшості науковців, є основою кримінально-процесуальної діяльності, було предметом дослідження майже всіх науковців-процесуалістів. Доказування в кримінальному процесі досліджували Ю.П. Аленін, Р.С. Белкін, А.І. Винберг, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, В.П. Гмирко, В.Я. Дорохов, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, Л.М. Карнеєва, Є.Г. Коваленко, І.І. Котюк, Л.М. Лобойко, І.М. Лузгін, В.З. Лукашевич, П.А. Лупинська, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, І.Л. Петрухін, М.А. Погорецький, О.Р. Ратинов, М.В. Салтевський, Н.В. Сибільова, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.Т. Томін, Л.Д. Удалова, Л.Т. Ульянова, Ф.Н. Фаткуллін, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та інші дослідники.

У роботах названих науковців розглядалися питання, пов'язані як із поняттям доказів, доказування, так і суб'єктів доказування, у тому числі й ролі суду в доказуванні. Проте після прийняття в 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПКУ) суттєво змінилася регламентація доказування, а головне – змінилися повноваження суб'єктів доказування.

В останніх публікаціях учених-процесуалістів спостерігається певна неузгодженість у питаннях щодо ролі суду в доказуванні й стосовно окремих його повноважень.

Безсумнівно, суд є одним із головних учасників кримінального процесу, тому що весь кримінальний процес (кримінальне провадження – за КПКУ) направлений на забезпечення роботи суду. При цьому лише суд є єдиним державним органом, який має право визнати особу винуватою у вчиненні кримінального правопорушення. Враховуючи те, що визнати особу винуватою у вчиненні кримінального правопорушення поза межами доказування фактично неможливо, виникає питання, а чи не буде в цьому випадку суд виконувати функцію обвинувачення, оскільки на суд покладається обов'язок доказати винуватість особи. Таке діаметрально протилежне ставлення до ролі суду в доказуванні під час кримінального провадження обумовлюється необхідністю дослідження та чітким визначенням цієї ролі суду. Отже, означене питання є безсумнівно актуальним.

Постановка завдання. Мета дослідження – з'ясувати роль суду в процесі доказування під час кримінального провадження.

Завдання:

- проаналізувати чинне кримінальне процесуальне законодавство в частині участі суб'єктів кримінального провадження в процесі доказування;
- вивчити думки вчених щодо ролі суду в процесі доказування під час кримінального провадження;
- зробити висновки щодо ролі суду в процесі доказування під час кримінального провадження та в разі необхідності висловити пропозиції щодо вдосконалення законодавства в цій частині.

Результати дослідження. На початку цієї статті ми зазначали, що з'ясування ролі суду в доказуванні під час кримінального провадження є важливим питанням.

Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року (далі – КПКУ 1960 року) чітко наголошував на тому, що суд разом з іншими державними органами та їхніми посадовими особами, які здійснювали кримінальне провадження, зобов'язаний встановити обставини, які мають значення для правильного вирішення справи (ст. ст. 65, 97, 98, 237, 323, 324) [1]. Суд також разом з іншими державними органами, які вели кримінальний процес, був зобов'язаний порушити кримінальну справу (ст. 98 КПКУ 1960 року), тобто розпочати кримінальне провадження та таким чином ініціювати процес доказування. Статті 264 та 289 КПКУ 1960 року передбачали правило, згідно з яким суд мав право розглядати кримінальну справу навіть без участі прокурора [1]. Таке право належало суду й у справах, де не було потерпілого, а прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення. Іншими словами, суд у таких випадках не лише мав право здійснювати доказування, але й фактично мав право на одностороннє дослідження всіх

обставин справи за власною ініціативою, що певним чином можна оцінювати як кримінальне переслідування особи, яку обвинувачено у вчиненні злочину.

На нашу думку, найбільш яскравим прикладом участі суду в доказуванні, відповідно до КПКУ 1960 року, є норми ст. ст. 315-1 та 326 цього нормативно-правового акта. Відповідно до ст. 315-1 КПКУ 1960 року суд у судовому засіданні мав право за власною ініціативою дати доручення органу, який проводив досудове розслідування, виконати певні слідчі дії для встановлення обставин, необхідність з'ясування яких виникла під час судового слідства. Закон не забороняв суду давати доручення для встановлення обставин винуватості особи у вчиненні злочину. Суд, відповідно до ст. 326 КПКУ 1960 року, перебуваючи в нарадчій кімнаті під час постановлення вироку, також міг відновити судове слідство для з'ясування будь-яких обставин, не виключаючи й ті, з'ясування яких було необхідно для встановлення винуватості особи у вчиненні злочину [1].

Чинний КПКУ дещо змінив наголос на ролі суду в доказуванні. Причому, на нашу думку, законодавець у цьому документі зробив це не зовсім чітко, що й дає підстави для висловлення зауважень ученими та практиками. Нечітке визначення законодавцем ролі суду в доказуванні, на нашу думку, пов'язане з декількома чинниками, які впливають на таке визначення. Цими чинниками є інерція поглядів на роль суду в доказуванні під час кримінального провадження та бажання змінити його. Багато практиків і вчених вважають, що суд, приймаючи те чи інше рішення, повинен ретельно дослідити всі обставини події, що ним розглядається. Дослідити – пізнати, з'ясувати на підставі сукупності здобутих у справі доказів. Отже, роль суду в доказуванні є активною, він бере безпосередню участь у доказуванні. На цьому можна було б зупинитися та зробити висновок, що роль суду в доказуванні є активною. Проте слід зауважити, що є вчені, які висловлюють думку про те, що роль суду в доказуванні є нейтральною або пасивною, тобто суд не бере участі в доказуванні. Так, на думку М.А. Погорецького, суд не є суб'єктом доказування. Він, згідно із чинним КПКУ, має лише обов'язок створювати відповідні умови для змагання сторін [3, с. 22].

Учений не наводить аргументів своєї думки, проте його акцент на тому, що суд має лише обов'язок створювати відповідні умови для змагання сторін, дає можливість зрозуміти думку вченого щодо пасивної ролі суду в процесі доказування. Такий висновок можна зрозуміти так: якщо суд буде брати участь у доказуванні, тобто він буде суб'єктом доказування, досліджуючи ті чи інші обставини справи, він стане на бік однієї зі сторін судового розгляду й одразу буде оцінений іншою стороною як упереджений, який виступає на боці іншої сторони судового розгляду. Участь суду в доказуванні обставин, які встановлюють винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, можна оцінювати як його обвинувальну діяльність або діяльність на боці сторони обвинувачення, і навпаки, участь суду в доказуванні обставин, які вказують на невинуватість особи, можна оцінити як діяльність на стороні захисту. Створюючи сторонам однакові умови для доказування, бездіяльність суду в здійсненні доказування (його пасивна роль) є гарантією безсторонності суду та його неупередженості. За таких умов можна говорити, що доказування здійснюється сторонами перед судом, який і повинен зробити висновок про доведеність або недоведеність певних обставин сторонами.

Якщо припустити, що суд буде брати участь у доказуванні, то виникає таке питання: для кого він буде здійснювати таке доказування, кого буде переконувати в доведеності чи, навпаки, недоведеності обставин, які підлягають доказуванню? Відповідь у такому випадку повинна бути однозначною: суд не повинен бути учасником доказування, а сторони повинні наводити докази й переконувати його в достовірності своїх доказів, тобто тільки вони повинні брати участь у доказуванні.

Така аргументація є дійсно переконливою, проте, на наш погляд, не є бездоганною, оскільки невідомо, як бути з тими обов'язками суду, які визначені законом для нього. Чинний КПКУ встановлює, що суд, формулюючи мотивувальну частину своєї ухвали (форми судового рішення), повинен викласти встановлені судом обставини з посиланням на

докази, а також мотиви неврахування окремих доказів (ч. 1 ст. 372 КПКУ). Аналогічні вимоги встановлені й щодо мотивувальної частини вироку (ч. 3 ст. 374 КПКУ) [2].

Такі вимоги законодавця до оформлення судових рішень, на нашу думку, однозначно вказують на активну діяльність суду з доказування. Законодавець у наведених нормах закону чітко наголошує на тому, що суд повинен встановити обставини з посиленням на конкретні докази, за допомогою яких вони встановлені, і викласти це в мотивувальній частині ухвали чи вироку.

Відповідно до ч. 1 ст. 410 КПКУ неповним визнається судовий розгляд, під час якого залишилися недослідженими обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для ухвалення законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. Під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного чи медичного характеру суд зобов'язується з'ясувати низку питань (ч. 1 ст. 501 та ч. 1 ст. 513 КПКУ) [2]. Ці й інші норми КПКУ можна оцінювати як такі, що спонукають суд до активності в доказуванні.

Думка законодавця щодо цього питання простежується у висловлюваннях розробників КПКУ. За словами члена робочої групи Національної комісії з підготовки нового КПКУ Л.М. Лобойка, перед цією групою стояло завдання реформувати кримінально-процесуальне законодавство таким чином, щоб розірвати «ланцюг», яким у доказуванні сковані органи кримінального переслідування й суд, та визначити останній суб'єктом продукування доказів [4, с. 141]. Важко із цим не погодитися, оскільки дійсно в досудовому провадженні процедура отримання даних не є демократичною. Попри це найбільший обсяг діяльності з доказування здійснюється не в суді, як це прийнято в демократичних правових державах, а в органах досудового розслідування, тобто в органах кримінального переслідування.

Український кримінальний процес поставлено «з ніг на голову». Доказами є фактичні дані, отримані під час досудового провадження, тобто в тій частині процесу, де змагальність діє у вузьких межах, а повноваження правоохоронних органів є достатньо сильними [4, с. 142].

Говорячи про стандарти доказування, Л.М. Лобойко у своєму підручнику стверджує: «Суд обґрунтовує доказами різноманітні процесуальні рішення як у досудовому, так і в судовому провадженні, у тому числі підсумкове рішення – вирок. На різних стадіях та етапах кримінального провадження ступінь переконання судді може бути різним. Так, наприклад, під час вирішення питання про законність затримання підозрюваного ступінь доведеності вини у вчиненні кримінального правопорушення може бути значно меншим, ніж коли ухвалюється обвинувальний вирок» [5, с. 152].

Ця цитата також свідчить про те, що науковці та розробники КПКУ наполягають на участі суду в процесі доказування та на його активній ролі в такому процесі.

Ми вважаємо, що суд є активним учасником процесу доказування ще й тому, що суд здійснює правосуддя в кримінальному провадженні, а здійснювати правосуддя без встановлення обставин, які є предметом судового розгляду, неможливо, як важко й уявити встановлення обставин без доказування. Зовсім є не логічним також здійснення доказування без участі в ньому.

Уявімо ситуацію, коли під час судового розгляду в судді, який розглядає кримінальну справу, виникла версія про участь обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, і ця версія є відмінною від тієї, на якій наполягає прокурор. Скажімо, в обвинувальному акті йдеться про те, що саме обвинувачений сидів за кермом автомобіля й став винуватцем дорожньо-транспортної пригоди (ДТП), більше того, сам обвинувачений дає такі показання, тому прокурор наполягає на цьому в судовому засіданні. Суддя розуміє, що доказів у справі достатньо, проте їх достатньо тільки тоді, коли обвинувачений зізнається, а робить він своє зізнання, на думку суду, не досить переконливо. Діючи пасивно, суддя не має можливості перевірити свою версію, що за кермом була

інша людина, проте, коли суддя має можливість такої перевірки, він не буде не на боці сторони обвинувачення, не на боці сторони захисту. Перевірка такої версії й буде дійсним правосуддям, бо суддя буде незалежним у своїх висновках та впевненим, що саме ним встановлені обставини справи, а не подані кимось.

На нашу думку, чинний КПКУ й дає такі повноваження суду, наділяючи його правом проведення допиту обвинуваченого (ст. 351 КПКУ), свідка (ст. 352 КПКУ), потерпілого (ст. 353 КПКУ), у ході яких суд має право ставити запитання, тобто бути активним. Допит експерта в судовому засіданні може бути проведено за ініціативи суду (ст. 356 КПКУ). Лише судом у судовому засіданні можуть бути проведено пред'явлення для впізнання (ст. 355 КПКУ), дослідження речових доказів (ст. 357 КПКУ), дослідження документів (ст. 358 КПКУ), дослідження звуко- та відеозаписів (ст. 359 КПКУ), огляд на місці (ст. 361 КПКУ). Згідно із ч. 3 ст. 333 КПКУ суд вправі дати органам досудового розслідування судові доручення про проведення слідчих (розшукових) дій. Однак тут законодавець, на наш погляд, є непослідовним і дає таке право суду лише за клопотанням сторони кримінального провадження, хоча логічніше було б надати йому таке право й за власною ініціативою [2].

А як бути суду, коли прокурор у судовому засіданні надає докази про винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, а захист, навпаки, надає докази його невинуватості? На нашу думку, прийняття судом доказів прокурора чи захисника без їх належної перевірки іншими доказами буде свідчити про упередженість суду, схиляння його до позиції однієї зі сторін. Очевидним є одна можливість суду бути неупередженим – наділення його активною роллю в доказуванні, коли суд у відкритому судовому засіданні за участі сторін здійснює перевірку таких доказів і приймає законне й обґрунтоване рішення. Саме активна роль суду в доказуванні й може називатися правосуддям. І здійснюватиме таке доказування суд не для кого, а для чого – для встановлення обставин події, які є предметом судового розгляду, та прийняття законного й обґрунтованого рішення, тобто для здійснення правосуддя.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити такий висновок: суд є суб'єктом доказування й при цьому має активну роль у такому доказуванні через наділення його повноваженнями проводити в судовому засіданні пізнавальні судові дії за участі сторін кримінального провадження.

На нашу думку, подальшими напрямками наукових розвідок повинні бути такі:

- уточнення визначення поняття «правосуддя» з урахуванням чинної редакції КПКУ;
- регламентація пізнавальних судових дій та участі в них учасників судового розгляду.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К. : Атіка, 2001. – 208 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 року № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20120413/para2#n2>.
3. Погорецький М.А. Актуальні питання теорії доказів / М.А. Погорецький // Докази і доказування за новим кримінальним процесуальним кодексом України (до 75-річчя з дня народження доктора юридичних наук, професора Михайла Макаровича Михеєнка) : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (6-7 грудня 2012 р., м. Київ). – Х. : Видавець Строков Д.В., 2013. – 376 с.
4. Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006-2011 роки) : [монографія] : в 2-х ч. / Л.М. Лобойко. – К. : Істина, 2012. – Ч. 1 : Загальні положення і досудове провадження. – 2012. – 288 с.
5. Лобойко Л.М. Кримінальний процес : [підручник] / Л.М. Лобойко. – К. : Істина, 2014. – 432 с.

РЕЦЕНЗИЯ

ТИМЧЕНКО Л. Д.,
доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры международного права
(Национальный университет
государственной налоговой
службы Украины)

ЧЕЛОВЕК – СУБЪЕКТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА? ЕСТЕСТВЕННО!

*Человеку по-настоящему интересен только человек.
Б. Паскаль*

В начале 21 в. появился определенный скепсис в отношении международного права и его эффективности. Также можно слышать сентенции о том, что наука международного права переживает кризис (А. А. Мережко, В. Н. Денисов и др.). Однако об этом же на переломе 19 и 20 вв. писал Л. И. Петражицкий. А. Тойнби указывал, что международные отношения и их регулятивная составляющая находились в кризисном состоянии в начале 20 в. [1]. В период карибского кризиса (1962 г.) было немало критических стрел выпущено по действенности международного права [2, с. 2]. Исходя из сказанного, складывается впечатление, что кризис – это перманентное состояние дел на международной арене. Толковый словарь В. Даля дает такое определение понятия: «Кризис – перелом, переворот, решительная пора переходного состояния» [3]. Отсюда следует, что кризис как явление объективной действительности – нечто краткосрочное, не продолжительное или постоянное. Поэтому то, что ряд исследователей называет кризисом международного права и его науки, скорее является нормальным вектором развития указанных систем, в основе формирования которых лежит противоречие, тем более что международные отношения становятся все более сложными и многоаспектными. Что касается науки международного права, в частности ее украинского сегмента, то можно утверждать, что за последние десять лет появились интересные монографические исследования В. И. Акуленко [4], О. В. Буткевич [5], А. Я. Мельника [6], С. А. Мельник [7], А. А. Мережко [8], М. И. Отроша [9], Ю. В. Шекина [10] и др. В 2014 г. вышла в свет монография О. В. Тарасова «Субъект международного права: проблемы современной теории» [11], которая имеет ярко выраженный инновационный характер в развитии теории международного права. Иными словами, в украинской науке идет нормальный процесс анализа сложных международно-правовых явлений. Авторы предлагают свою точку зрения по решению актуальных международных проблем, и если эти точки зрения имеют солидную аргументацию, прочную научную основу, то вероятность развязывания тугих узлов международных отношений будет значительно выше.

Возвращаясь к монографии О. В. Тарасова, хотелось бы более подробно остановиться на анализе некоторых ее положений. Автор справедливо утверждает, что проблемы субъекта международного права являются чрезвычайно важными в контексте выживания человечества в условиях глобализации. Вместе с тем теория международной правосубъектности имеет немало белых пятен. Проведя сравнительно-правовое исследование состояния науки теории права на национальном уровне, О. В. Тарасов пришел к выводу, что не существует общей концепции субъекта права на уровне мировой юридической науки. Поэтому часто пробелы в юридической науке заполняются терминологией и постулатами иных социогуманитарных отраслей знаний (социологии, политологии, экономики, психологии), что снижает уровень правовых научных исследований. Нельзя не согласиться

с О. В. Тарасовым, что юридической науки в целом присущ нормоцентризм, то есть большая часть научных исследований в области права посвящена изучению юридических норм (их созданию, функционированию и прекращению действия). При этом юридической персонологии уделяется значительно меньше внимания, несмотря на то, что именно субъекты права создают и реализуют юридические нормы. В монографии автор обосновывает идею о необходимости введения в научный дискурс новой дисциплины – правовой персонологии. Данная идея представляется весьма интересной и плодотворной.

О. В. Тарасов впервые в рамках юридической науки сделал попытку применить персонологическую методологию к таким феноменам, как правовая форма, правовая система, юридический факт, представительство, а также под персонологическим углом зрения рассмотреть категории правоспособность, дееспособность, деликтоспособность, персонификация, персонализация. Главный же вывод данного монографического исследования такой: физические лица являются субъектами международного права; существование всех иных субъектов международного права невозможно, если человек будет исключен из международно-правовой реальности. Идея, безусловно, не новая, но, пожалуй, впервые она получила такое солидное теоретико-правовое обоснование в монографии О. В. Тарасова.

В начале своего исследования автор анализирует эволюцию понятия «субъект международного права». О. В. Тарасов справедливо отмечает, что проблема появления субъектов международного права является одной из самых дискуссионных в юридической науке. Эта проблема непосредственно связана с иной сложной проблемой – появлением права в целом. Автор отмечает важную роль мифов в процессе обоснования международной правосубъектности в догосударственный период развития человеческой цивилизации. Представляется верным вывод О. В. Тарасова о том, что институт международной правосубъектности зародился в догосударственную эру [11, с. 20].

Исследуя античную мысль Древней Греции, О. В. Тарасов обращает внимание на то, что Аристотель отказывал в международной правосубъектности всем иным народам, кроме эллинов. При этом в греческой цивилизации каждый полис был субъектом международного права. Естественно, автор не обошел стороной право народов (*jus gentium*) Древнего Рима. О. В. Тарасов пишет: «Субъектами этого права являются как народы, так и некоторые свободные лица. Объектом *jus gentium*, соответственно, были международные публичные и международные частные отношения» [11, с. 35].

Также автор анализирует положения Ветхого и Нового Заветов в контексте исследуемой проблемы. Он верно отмечает, что принцип универсализма в полной мере раскрывается в Новом Завете. Далее О. В. Тарасов указывает, что идея свободной личности обосновывается в этом религиозном источнике божественным происхождением человечества. В Средние века данная идея легла в основу теологической доктрины божественной правосубъектности человека. Это стало краеугольным камнем формирования европейской цивилизации.

В монографии отмечается, что в Средние века идея субъекта международного права эволюционировала от концепции всемирной теократической монархии к признанию суверенитета отдельно взятого государства. О. В. Тарасов пишет, что именно тогда была разработана концепция народного суверенитета, государственной территории, размежевания сфер церковной и светской власти [11, с. 43].

Автор отмечает, что в классический период развития международного права отец-основатель науки международного права Г. Гроций (1583–1645 гг.) считал, что эта система юридических норм регулировала отношения правителей, народов и отдельных граждан, а не государств как международно-правовых лиц.

Представляется интересным анализ О. В. Тарасовым дореволюционной российской и мировой литературы межвоенного периода по проблеме международной правосубъектности. Уже в этот период можно наблюдать тенденцию признания прямого

действия норм неимплементированного международного договора в отношении физических лиц (консультативное заключение Постоянной Палаты Международного Правосудия о юрисдикции судов Данцига, 1928 г.). Значительное внимание уделяет автор также исследованию мировой юридической литературы второй половины 20 в. и начала 21 в. о субъектах международного права.

Во второй главе монографии О. В. Тарасов анализирует становление новой научной дисциплины – правовой персонологии. В основу анализа положены эволюция и сущность таких категорий, как лицо (*persona*) и личность (*personality*). В монографии говорится о том, что следует дифференцировать личность и ее внешнее проявление в форме лица (персоны). Одна личность проявляется (ипостазируется) во множестве лиц (персон). В разных правоотношениях одна и та же правовая личность может иметь большее число правовых форм. При этом автор делает интересный вывод, что правовая личность человека не является производной от правовой личности иных субъектов права – государства, общины, племени, церкви и др. Наоборот, правовая личность человека первична и служит основой для правосубъектности всех без исключения коллективных образований [11, с. 105–106]. Вместе с тем без правового лица (внешней формы) правовая личность существовать не может.

О. В. Тарасов утверждает, что предметом правовой персонологии выступает правовая личность как специфический феномен правовой реальности, данный феномен не совпадает с правовой нормой и правовой коммуникацией. Особенностью метода правовой персонологии выступает то обстоятельство, что в его основе лежит формирование особого понятийно-категориального аппарата, способного адекватно отразить персонативную правовую реальность [11, с. 113–115]. Автор заслуженно критикует нормоцентристский уклон юридических исследований и использование при изучении проблем правосубъектности терминологии и методологии иных социогуманитарных дисциплин.

О. В. Тарасов выделяет три основных направления правовой персонологии: правовая антропология, правовая корпоратология и правовая кратология. Первое направление ориентировано на исследование правовой личности человека, которая выступает вовне в персонативной правовой форме физического лица. В рамках второго направления проводятся исследования проблемы правовой личности организованных коллективов, выступающих в правовой реальности в форме юридического лица. Правовая кратология (от греческого *кратос* – сила, власть, правление) изучает правовую личность суверенных (властных) политико-территориальных образований (государств, протогосударств, государственноподобных образований), которые выступают в рамках правовой системы в форме особого правового лица. При этом автор идентифицирует правовое лицо государства и иных суверенных субъектов как суверенное правовое лицо [11, с. 117–123].

Следует обратить внимание на то, что О. В. Тарасов дает оригинальную трактовку соотношения понятий «национальное право» и «внутригосударственное право». Он отмечает, что государство как суверенное правовое лицо не поглощает национальную правовую систему, а, наоборот, пребывает в рамках последней как субъект национального права. Другими словами, национальная правовая система выступает материнской правовой формой для внутреннего права национальных юридических лиц и отечественного суверенного лица. Это означает, что внутрикорпоративное право и внутригосударственное право выступают двумя разновидностями правовых субформ в пределах национального права как основной правовой формы [11, с. 130].

О. В. Тарасов в монографии красной линией проводит идею необходимости создания целостной и гармоничной правовой картины мира. Указанная картина должна обладать наивысшим теоретико-методологическим статусом и благодаря этому обеспечивать высокий уровень юридических исследований и практики.

Представляются интересными с научной точки зрения концепции О. В. Тарасова о персонативном юридическом факте; правовой презентации, репрезентации и саморе-

презентации; правовой трансперсональности; правоспособности, дееспособности и деликтоспособности; правовой персонификации и деперсонификации; правовой персонализации и деперсонализации.

Однако основным элементом рецензируемой монографии является международно-правовая персонология. Начинает эту главу О. В. Тарасов утверждением, что носителем правосубъектности может выступать лишь социальный актор – человек или человеческий коллектив, а не объекты живой или неживой природы; сказочные или мифические герои, божества и т. п.; субъект права обязательно должен иметь внешнюю форму своего проявления как физическое, юридическое или суверенное правовое лицо; им выдвигается гипотеза, что человек является первичным и обязательным субъектом любой правовой системы; запрещается лишать человека правосубъектности [11, с. 172].

Также автор монографии акцентирует внимание на то, что в каждой правовой системе (национального права и международного права) существуют две правовые сферы: публично-правовая и частноправовая. В связи с этим возникает необходимость конкретизации персонативной правовой формы, то есть физические, юридические и суверенные правовые лица реально функционируют в пределах определенного правопорядка либо в публично-правовой либо частноправовой сфере. При этом автор категорично заявляет, что «межсистемных» и «межсферных» правоотношений установлено быть не может [11, с. 174].

В своей книге О. В. Тарасов дает дефиницию понятия «субъект международного права»: «Субъект международного права – это социальный актор, который обладает качеством международно-правовой личности, выступающей в форме международно-правового лица, имеет международно-правовой статус и является стороной международных правоотношений» [11, с. 177]. Автор также констатирует, что критерий международного правотворчества не может применяться как общий критерий для идентификации международно-правового лица, то есть субъекта международного права.

О. В. Тарасов на основе правового критерия классифицирует субъекты международного права на оригинальные и комплементарные (факультативные). К первой группе относятся такие, которые первично возникают в рамках международно-правовой системы. Для этой группы субъектов осуществление международно-правовой деятельности является основной функцией. Ко второй категории относятся субъекты, которые первично появляются в пределах определенной национально-правовой системы, получают там персонативную форму национально-правового лица, прежде всего подпадают под действие норм национального права. Лишь при условии, что национально-правовая система допускает выход подобных национально-правовых лиц на международно-правовой уровень, появляется возможность установления с ними международно-правовой коммуникации [11, с. 179].

В главе 3 «Международно-правовая антропология» О. В. Тарасов абсолютно резонно утверждает, что поворотным моментом в развитии человеческой цивилизации стало принятие 10 декабря 1948 г. Всеобщей декларации прав человека. Он цитирует ст. 6 этого документа: «Каждый человек, где бы он не находился, имеет право на признание его правосубъектности». Также автор совершенно верно пишет о том, что ему не известен ни один субъект международного права, который бы выражал сомнение в отношении обычно-правового характера указанного положения. Далее О. В. Тарасов приходит к выводу, что норма, зафиксированная в ст. 6 Всеобщей декларации прав человека, относится не только к национальному праву, а и к международному праву и в будущем может быть отнесена к новым правовым системам. Он императивно заявляет: «Человек всегда, везде и при любых обстоятельствах остается субъектом права! В этом и состоит одно из наибольших заданий Всеобщей декларации прав человека» [11, с. 197].

Данный вывод автор подтверждает положениями Международного пакта о гражданских и политических правах и Международного пакта об экономических, социаль-

ных и культурных правах, практикой Международного Суда ООН и Европейского суда по правам человека, а также процедурой и результатами деятельности административных трибуналов по вопросам международного трудового права (Административного трибунала Организации Объединенных Наций, Административного трибунала Международной организации труда).

Глава 4 монографии посвящена международно-правовой кратологии. В ней О. В. Тарасов формулирует конструктивную идею о том, что размежевание социального актора и субъекта права является фундаментальным методологическим основанием правовой персонологии в целом и международно-правовой кратологии в частности. Это не означает, что юрист-международник не должен интересоваться социальными акторами как носителями правосубъектности. Это означает, что юрист не должен смешивать социологию и иные неправовые науки с правоведением, в том числе при проведении международно-правовых исследований [11, с. 219]. Вообще следует подчеркнуть, что О. В. Тарасов и в рецензируемой книге, и в журнальных публикациях, и в докладах на научных конференциях выступает принципиальным пуристом юриспруденции. Конечно, это идеал, который достичь невозможно, но стремиться к этому надо для обеспечения чистоты правовых исследований и повышения их эффективности.

В своем исследовании автор не мог обойти вниманием проблему признания в международном праве. О. В. Тарасов отмечает, что международно-правовое признание – это исключительно односторонний акт государства, которое тем самым желает официально выразить свое позитивное отношение к юридическому персонативному факту появления нового государства или иного социального актора как суверенного международно-правового лица. Акт признания влечет за собой важные юридические последствия, но никак не установление нового суверенного лица и не определяет правомерность его провозглашения в соответствии с нормами международного права. С таким выводом следует согласиться. Необходимо отметить также правоту О. В. Тарасова, когда он утверждает, что пока отсутствует адекватная доктрина международной правосубъектности, воспринятая международно-правовой практикой, персонативные проблемы будут часто решаться силовыми методами [11, с. 246–247].

Рассматривая проблему правопреемства и континуитета в международном праве, автор монографии правильно указывает, что самоидентификация государства как правопреемника или континуатора служит отправной точкой для последующего урегулирования юридических вопросов. Международное сообщество может соглашаться или не соглашаться с подобной самоидентификацией, однако оно не может ее игнорировать. Желательно, чтобы между самоидентификацией субъекта международного права и его идентификацией в таком статусе со стороны международного сообщества существовала взаимная согласованность [11, с. 278–279]. Следует указать на правильный подход О. В. Тарасова в отношении международно-правовой ответственности при реализации института правопреемства: ответственность за совершенные международные правонарушения не переходит на государство-преемника. Это уникальная и непередаваемая личностная юридическая черта субъекта международного права, которая сохраняется только в случае континуитета, то есть непрерывного существования международно-правовой личности.

В главе 5 монографии О. В. Тарасов изучает проблему международно-правовой корпоратологии. В этой части работы автор рассматривает вопросы создания и функционирования международных объединений разного характера. При этом он в очередной раз подчеркивает, что критерии правосубъектности необходимо искать в праве, а не в социологии. Так, если мы имеем дело с международным (публичным) юридическим лицом, то это не потому, что оно является международной межправительственной организацией, международной неправительственной организацией, международным судебным органом или иным коллективным образованием, а потому что социальный актор явля-

ется носителем персонативной международно-правовой формы, владельцем международно-правового статуса, участником международных правоотношений [11, с. 301–302].

На основе правовой системологии и морфологии О. В. Тарасов дает интересную и оригинальную трактовку права Европейского союза (далее – ЕС). Он ее идентифицирует как локальную подсистему (субформу) в рамках материнской международно-правовой системы (формы). При этом персонативная правовая форма международного юридического лица ЕС ограничивает сферу действия внутреннего права ЕС. Внутрисоюзные нормы, лица и отношения, по его мнению, не могут выйти за рамки этого юридического лица [11, с. 307].

Что же касается международных неправительственных организаций, то они в монографии идентифицируются как комплементарные (дополнительные, факультативные) субъекты международного права, которые функционируют в пределах международного правопорядка в соответствии со своими уставными функциями в качестве оригинальных субъектов национального права, имеющие персонативную правовую форму национального юридического лица [11, с. 323]. При этом в книге отмечается, что в современном международном праве отсутствует адекватная персонативная форма для ТНК. Однако через свои структурные единицы в форме национального юридического лица, которые имеют комплементарную (дополнительную, факультативную) международную правосубъектность, ТНК могут выходить на международно-правовой уровень и таким образом защищать свои права.

Представляется нужным отметить, что выводы в монографии насчитывают 88 пунктов, а источниковая база – 1968 наименований на украинском, русском, английском, испанском, итальянском, немецком, польском и французском языках. Впечатляющие показатели! Кроме того, следует подчеркнуть, что, несмотря на весьма сложную проблематику монографии, она написана доступным, ясным и грамотным языком; в ней можно встретить минимум редакционных и лингвистических погрешностей.

Отмечая несомненные позитивные стороны рецензируемого издания, хотелось бы остановиться также и на тех моментах, которые вызывают сомнения или могут быть предметом дискуссии.

О. В. Тарасов в предисловии, как и в тексте монографии, утверждает, что, благодаря персонологической методологии, ему удалось создать модель общеправовой картины мира, которая имеет основополагающее значение для понимания самой правовой реальности. Другими словами, харьковский ученый-юрист создал правовой *perpetuum mobile*. При этом автор совершенно верно указывает на то, что, если провести аналогию с научной картиной мира в физике, то абсолютно ясным становится то обстоятельство, что невозможно в принципе в физическом мире создать вечный двигатель [11, с. 13, 138]. И то, что невозможно в физике, к сожалению (или к счастью), невозможно и в метафизике, то есть в праве. Смеем предполагать, что и сам человек, и его высшие творения, в том числе право и государство, вряд ли возникли материально-эволюционным путем, а наверняка появились при помощи Высших сил. О. В. Тарасов в своей книге не признает этого, вместе с тем в ней отсутствует указание и на первооснову человеческой личности и цивилизации, какова их природа, каково их происхождение. Много внимания в монографии уделяется методологии, что, с одной стороны, это хорошо, а с другой – базис методологии автора обладает пороком: человек главный субъект в этом мире, и он создает право, государство и т. д. Гомоцентризм – явная методологическая ошибка в правоведении. Создать материальным арсеналом средств полную правовую (историческую, социологическую, экономическую и т. д.) картину мира невозможно, потому что такие понятия, как «человек», «народ», «право», «государство», являются метафизическими. Поэтому тщетны попытки юристов (как и представителей других научных направлений) дать им всеобъемлющую дефиницию. По нашему мнению, необходимо признать правоту А. Тойнби, который утверждал, что высшие религиозные вещи (метафизические)

не могут быть познаны лишь в границах нашего мира, а историческая наука переходит в теологию [1]. И соединение знаний юридических, социологических, экономических, исторических и теологических – плодотворное направление развития научной мысли. Только на этом пути можно расширить наше представление о правовой картине мира.

Исследуя эволюцию понятия «субъект международного права», О. В. Тарасов соглашается с О. В. Буткевич, что данный институт зародился в догосударственный период развития человечества. При этом в книге нельзя найти ответ на вопрос о том, какой же правовой статус был у вождей и протодержав. Также в монографии не нашло отражение развитие права, государства и юридической мысли в Вавилоне и Древней Индии, хотя это весьма интересный исторический и правовой этап в эволюции человеческой цивилизации.

В своем исследовании О. В. Тарасов проводит красной нитью идею о том, что существуют только внутрисистемные связи и отношения: либо международно-правовые, либо национально-правовые. Он пишет: «Межсистемных отношений реально существовать не может. Иначе следовало бы предположить, что одна половина общественных отношений с соответствующим участником регулируется нормой одной правовой системы, а другая – нормой, которая относится к иной правовой системе. Поэтому идея «международно-внутренних» правоотношений, которые конструируются некоторыми специалистами в сфере международного экономического права, должна быть отклонена как такая, что не отвечает современному уровню правовых системологических, персоналогических, нормологических и коммуникатологических знаний» [11, с. 140]. Нам представляется, что как в окружающем нас физическом мире нет чистого кислорода или чистого золота, так и в правовом мире нет чистых вертикальных связей, диагональный компонент таких связей присутствует. Достаточно вспомнить правовой статус Национального центрального бюро Интерпола. На этот орган одновременно распространяются и нормы международного права (Устав Организации уголовной полиции [12]), и нормы внутригосударственного права Украины [13]. Также можно привести пример с действием норм Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 г. и Конституции Украины в отношении физического лица. Статья 34 Конвенции 1950 г. провозглашает: «Суд может принимать жалобы от любого физического лица, любой неправительственной организации или любой группы частных лиц, которые утверждают, что явились жертвами нарушения одной из Высоких Договаривающихся Сторон их прав, признанных в настоящей Конвенции или в Протоколах к ней. Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются никоим образом не препятствовать эффективному осуществлению этого права» [14]. Норма Конституции Украины, зафиксированная в ч. 3 ст. 55, гласит: «Каждый имеет право после использования всех национальных средств правовой защиты обращаться за защитой своих прав и свобод в соответствующие международные судебные учреждения или в соответствующие органы международных организаций, членом или участником которых является Украина» [15]. Как видно, обе нормы и международного права, и внутригосударственного права одновременно, то есть межсистемно (диагонально), определяют правовые возможности физического лица по обращению в международный судебный орган. Это персоналогический аспект отмеченной проблемы.

Что касается нормологического направления, то можно сослаться на общие принципы права. Данные нормы носят императивный характер и применяются как в системе национального права, так и в системе международного права. Эти принципы отражают те общие правовые начала, которые характерны для разных национальных систем права и международного права. Большинство общих принципов права уходят корнями в римское право. Например, «равный над равным права не имеет» (*par in parem non habet imperium*), «согласие творит право» (*consensus facit jus*), «никто не может передать больше прав, чем сам имеет» (*nemo plus juris transferre potest quam ipse habet*), «никто не может быть судьей в собственном деле» (*nemo iudex in causa sua*), «из правонарушения

права не возникает» (*ex injuria jus non oritur*) и т. д. [16, с. 8–9]. Отсюда следует, что существуют юридические нормы, которые одновременно функционируют как в рамках национальных правовых систем, так и в пределах системы международного права.

По вопросу взаимосвязи международного публичного права и международного частного права нельзя не согласиться с А. А. Мережкой, который отмечает, что граница между частным и публичным правом, а также между материальным и процессуальным правом не является достаточно четкой. Кроме того, такие вопросы, как гражданство и правовой статус иностранцев, которые в некоторых государствах относят к предмету регулирования международного частного права, являются частью публичного права. Автор приходит к заключению, что в практическом аспекте международное частное право тесно связано как с частным правом, так и с публичным правом [17, с. 189].

Вряд ли можно считать корректным понятие, используемое автором в монографии, «право наций на самоопределение» [11, с. 200]. В Уставе ООН и в документах этой организации используется термин «право народов на самоопределение» [18], который является корректным как с доктринальной, так и нормативной точек зрения. Отмечая склонность О. В. Тарасова к абсолютной чистоте юридического понятийно-категориального аппарата, нельзя признать удачным использование термина «правовое поле» [11, с. 249], который явно отдает журналистикой с аграрной примесью. Продолжая этот логический ряд, следует отметить, что также вызывает сомнение понятие «международно-правовая корпоратология» [11, с. 282]. По нашему мнению, было бы более адекватно использовать термин «международно-правовая институциология», поскольку в доктрине международного права широко используется термин «международная институция» как синоним понятия «международная организация». А понятие «корпорация»¹ и производные от него термины вызывают ассоциацию с юридическим лицом, осуществляющим деятельность с целью получения прибыли, что явно диссонирует с правовым статусом международных межправительственных и международных неправительственных организаций.

О. В. Тарасов считает, что в отношении членства Российской Федерации (далее – РФ) в ООН и в статусе этого государства как постоянного члена Совета Безопасности ООН на основе правопреемства «все было сделано красиво и юридически грамотно» [11, с. 267]. А. А. Мережка сомневается в верности такого вывода: «В международной практике членство РФ в ООН как постоянного члена воспринимается, как что-то целиком естественное, хотя по правде, с точки зрения международного права, этот статус РФ вызывает большие сомнения. Можно сказать по-другому: с точки зрения международного права членство России в ООН не имеет никаких правовых оснований и является очевидным нарушением Устава ООН» [20, с. 932]. Совершенно верно А. А. Мережка подчеркивает, что Устав ООН не содержит положения о возможности членства на основе правопреемства; а в Совете Безопасности ООН РФ заняла место СССР без всяких юридических оснований, используя искусственную политическую концепцию «государство-продолжатель» [20, с. 932–933]. По мнению А. А. Мережки, предоставление членства РФ в Совете Безопасности ООН было скорее политическим, а не юридическим актом. Этой же точки зрения придерживаются и немецкие юристы-международники [21, с. 379].

Кроме того, на сегодняшний день существует прецедент, когда Союзная Республика Югославия (далее – СРЮ) в 1992 г. захотела подобным же образом сохранить членство в ООН и ее органах как преемник Социалистической Федеративной Республики Югославия (далее – СФРЮ). Однако СРЮ было правомерно в этом отказано, и это госу-

¹ Корпорация (англ. corporation, от лат. corporatio – объединение) – широко распространенная на Западе форма организации предпринимательской деятельности. Предусматривает долевую собственность, юридический статус, сосредоточение функций управления в руках менеджеров и др. Могут быть как государственными, так и частными [19].

дарство по-новому прошло процедуру получения членства в ООН, которое завершилось для СРЮ 1 ноября 2000 г. [22].

В контексте проблемы правопреемства государств в международном праве вряд ли можно назвать оправданным использование в монографии термина «генеральный правопреемник» [11, с. 268], поскольку данный термин отсутствует в текстах Венской конвенцией о правопреемстве государств в отношении международных договоров 1978 г. и Венской конвенцией о правопреемстве государств в отношении государственной собственности, государственных архивов и государственных долгов 1983 г. Указанный термин – весьма редкое явление также на страницах юридической научной литературы.

Возвращаясь к названию рецензии и центральной идее монографии, ее автор утверждает: «Человек всегда присутствует в любой персонативной, нормативной или коммуникативной правовой ситуации, даже если формально это замалчивается» [11, с. 216]. В п. 29 выводов О. В. Тарасов сформулировал гипотезу в форме правовой аксиомы: «Человек является обязательным и первичным субъектом любой правовой системы» [11, с. 356], в том числе и международно-правовой. Он рассматривает человека в международном праве как основу и неотъемлемый элемент персонативной международно-правовой реальности. При этом человек выступает не с ограниченной неизвестно кем и производной непонятно от кого международной правосубъектностью, а как полноправный, полномасштабный в своем международно-правовом статусе субъект международного права [11, с. 217]. Нет у нас сомнений, что физическое лицо является субъектом международного права, та как в рамках определенных международных отношений он имеет права и несет обязанности, установленные международно-правовыми нормами. Однако тезис о том, что человек – «полноправный» и «полномасштабный» субъект международного права, вызывает сомнения, поскольку в соответствии с нормами современного международного права физические лица не могут принимать участие в международном правотворчестве – основной форме деятельности полноправных и полномасштабных субъектов международного права.

Автор монографии часто апеллирует к принципу верховенства права, при этом не указывается, какова природа и первооснова верховенства именно права, а не закона. Также О. В. Тарасов не дает ответ на вопрос об императивности правовой нормы – какова природа и первооснова этой императивности. В то же время в книге неоднократно постулируется, что автор создал всеохватывающую правовую картину мира (п. 40 выводов) [11, с. 357] на основе новых научных методов. Ответы же на поставленные вопросы являются фундаментальным элементом полной правовой картины мира.

Необходимо отметить, что почти все страницы этой солидной книги пропитаны духом сциентизма. Вместе с тем сциентизм получил наибольшее распространение в конце 19 – начале 20 в. В настоящее время слышится все больше критики сциентизма и его приверженцев. По этому поводу И. Л. Честнов пишет: «В конце XX века коренным образом изменилось отношение к научному знанию. Сциентизм – безудержная вера в неограниченность научных знаний и убежденность в их всемогуществе – сменился гораздо более скептическим отношением к науке, доходящим у некоторых философов (например, у П. Фейерабенда) до отрицания ее превосходства в интеллектуальном и социальном смысле над иными формами знаний – религией, магией и т. п. Работы К. Поппера, М. Полани, Ф. Капры, И. Пригожина, В. В. Налимова, того же П. Фейерабенда развенчали претензии науки дать ответы на все вопросы, решить все проблемы и построить (в соответствии с научно обоснованным планом) рай на Земле» [23, с. 93]. Также нельзя не согласиться с И. Л. Честновым, что доказать обособленность, замкнутость правовой системы принципиально невозможно, а значит, она и не является самодостаточной «фундаменталистской» системой. Однако нельзя и отрицать ее относительную самостоятельность [23, с. 75].

В заключение следует отметить исключительную работоспособность О. В. Тарасова, его целеустремленность на постижение научной истины, доступный и логичный

язык, высокий уровень редактуры (в монографии весьма трудно найти редакционные и технические погрешности). Вышесказанное говорит о том, что книга харьковского юриста-международника займет достойное место в библиотеке современной юридической литературы и будет служить хорошим примером для молодых ученых-правоведов в деле получения новых научных знаний.

Список использованных источников:

1. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад А. Дж. Тойнби [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://coollib.net/b/243293/read#t1>.
2. Müllerson R. Ukraine: Victim of Geopolitics / R. Müllerson // Chinese Journal of International Law (2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://il-msu.ru/images/Pdf/chinese%20journal%20of%20international%20law-2014-mllerson-chinesejil_jmu011.pdf.
3. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/~%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/%D0%A2%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C%20%D0%94%D0%B0%D0%BB%D1%8F/~%D0%9A%D1%80/3>.
4. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / В. І. Акуленко. – К. : Юстініан, 2013. – 607 с.
5. Буткевич О. В. У истоков международного права / О. В. Буткевич. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – 881 с.
6. Мельник А. Я. Правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР / А. Я. Мельник. – К. : Юридична думка, 2005. – 424 с.
7. Мельник С. А. Односторонние акты государств в современном международном праве / С. А. Мельник. – О. : Феникс, 2011. – 336 с.
8. Мережко А. А. Психологическая теория международного права / А. А. Мережко. – О. : Феникс, 2012. – 244 с.
9. Отрош М. І. Статус Святого Престола у міжнародному праві / М. І. Отрош. – О. : Феникс, 2014. – 242 с.
10. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики / Ю. В. Щокін. – Х. : Право, 2012. – 454 с.
11. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії / О. В. Тарасов. – Х. : Право, 2014. – 512 с.
12. Устав Интерпола [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interpol.int/About-INTERPOL/Legal-materials/The-Constitution>.
13. Про Національне центральне бюро Интерполу : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 р. № 220 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/220-93-%D0%BF>.
14. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf.
15. Конституція України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
16. Тимченко Л. Д. Международное право : [учебник] / Л. Д. Тимченко. – изд. 3-е, стереотип. – Х. : Консум, 2004. – 528 с.
17. Мережко О. О. Проблемы теорії міжнародного публічного та приватного права / О. О. Мережко. – К. : Юстініан, 2010. – 320 с.
18. Устав ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org>.
19. Экономический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://abc.informbureau.com/html/eidiidaoess.html>.

20. Мережко О. О. Відсутність правових підстав для членства Російської Федерації в ООН / О. О. Мережко // Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / упор. О. В. Задорожній. – К. : К.І.С., 2014. – С. 932–937.

21. Международное право = Volkerrecht / В. Г. Витцум ; пер. с нем., науч. ред. и сост. указ. Т. В. Яковлева. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 992 с.

22. К вопросу о восстановлении членства СРЮ в ООН (Справочная информация) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mid.ru/bdomp/ns-reuro.nsf/348bd0da1d5a7185432569e700419c7a/432569d80022027e4325699c003c10f7!OpenDocument>.

23. Честнов И. Л. Проблемы и перспективы юридической науки в XXI веке / И. Л. Честнов // Юриспруденция XXI века: горизонты развития: Очерки / под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 2006. – С. 69–110.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

АТАМАНОВА Н. В. ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ «САКСОНСЬКОГО ЗЕРЦАЛА» – КОДЕКСУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА НІМЕЧЧИНИ.....	3
БУЛГАКОВ А. О. НА ШЛЯХУ ДО ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УРСР ВІД 29.11.1922 Р..	8
КРУТЬКО А. Л. РІВНІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАРОДНОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	15
ЛАБЕНСЬКА Л. Л., ЗАСЛОНОВА К. О. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАКОРДОННИХ УКРАЇНЦІВ: ПИТАННЯ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	21
НЕМЧЕНКО С. С. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК У СФЕРІ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ.....	27
ПРИПОЛОВА Л. І. ЗМІСТ ДЕПУТАТСЬКОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....	32
САФОНОВА О. Ю. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУДДІВ.....	38
СЛОБОДЯНИК Т. М. РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	45
ТЕРОВАНЕСОВ А. М. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПРАВОВІДНОСИН МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ.....	50
ТОКАРЬ Л. В. СУЩНОСТЬ ТРУДА КАК ВОПЛОЩЕНИЕ ДИАЛЕКТИКИ ЕДИНИЧНОГО, ОСОБЕННОГО И ВСЕОБЩЕГО.....	56
ЦИВІЛІСТИКА, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС	
БЕЛКОВА С. О. ПІДСТАВИ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПРОКУРОРОМ ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	63
ГОРДА Ю. І. АНАЛІЗ ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРО ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	68
КАРМАЗА О. О. ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ ПРАВ НА СПАДЩИНУ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ЗАКОНУ.....	75

КВИТ Н. М. ПЕРЕДДОГОВІРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АБО «CULPA IN CONTRAHENDO» ЯК ПЕРСПЕКТИВА ДЛЯ УКРАЇНИ.....	80
КОРНОВЕНКО С. В., ГУК Б. М. ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....	86
КУШЕРЕЦЬ Д. В. ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ ЯК ГАРАНТІЇ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СТОРІН.....	92
ЛЕЖНЄВА Т. М. СТАНОВЛЕННЯ САНКЦІЙ ВІТЧИЗНЯНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА: СЕРЕДИНА ХІХ СТ. – ПОЧАТОК ХХ СТ.....	98
ЛОЗОВИЙ А. І. ПРИПИНЕННЯ ПРАВА НА ЧАСТКУ В СПІЛЬНОМУ НЕРУХОМОМУ МАЙНІ ЗА ВИМОГОЮ ІНШИХ СПІВВЛАСНИКІВ.....	103
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО	
БЄЛЯВСЬКА С. Ю. ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ У СУДОВЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ.....	110
БЛІНОВА Г. О. ДЖЕРЕЛА НЕБЕЗПЕКИ ДЛЯ РЕЖИМУ СЛУЖБОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	116
ГЛУХОВЕРЯ В. А. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЖИМУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ.....	123
ДАВИДОВА Т. О. КОДЕКСИ ЕТИКИ ЧИНОВНИКІВ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ ТРАДИЦІЯ.....	129
КОБРУСЄВА Є. А. АДМІНІСТРАТИВНИЙ КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ГРОМАДЯН НА МИРНІ ЗІБРАННЯ.....	134
МАЗАРАКІ Н. А. ДЖЕРЕЛА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА	141
МАКУШЕВ П. В., ЛЯСКОВЕЦЬ О. В. ДО ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ	147
МИКУЛЕЦЬ В. Ю. ІНФОРМАЦІЙНІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	155
САЧКО О. В. ДО ПИТАННЯ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ЯК ЕЛЕМЕНТА СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	161

ТОРЯНИК В. М., ПІХУН Н. А. ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОСТУПКІВ У СФЕРІ РЕКЛАМНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ГЕНЕЗА, СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ.....	168
ШЕРШУН С. М. УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ЕКОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ.....	175
ШКАРНЕГА О. С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ.....	181
ФІНАНСОВЕ ПРАВО	
МІЩЕНКО Л. В. ОСОБЛИВОСТІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА БЮДЖЕТНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	189
ШАРЕНКО М. С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	194
ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА	
ВЕЧЕРОВА Є. М. ВАДИ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ (НА ПРИКЛАДІ ІНСТИТУТУ СПІВУЧАСТІ) ЯК ПЕРЕПОНА ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ.....	198
СКРЯБІН О. М., ГУКОВ Д. Р. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ	203
ЖАРОВСЬКА Г. П. СТРУКТУРНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ	209
КРИКУШЕНКО О. Г. ЕВОЛЮЦІЯ КОМУНІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЗАСУДЖЕНИХ ЯК ПІДГРУНТЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СУБКУЛЬТУРИ.....	215
НАЗАРЕНКО В. В. МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ОХОРОНИ УСТАНОВ ДЛЯ ТРИМАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ (ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ).....	219
ПЕЧУК І. С. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В СКЛАДІ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, В УКРАЇНІ.....	224

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО
ТА КРИМІНАЛІСТИКА**

ДІДЕНКО Є. В. ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПОТЕРПІЛОГО НА СТАДІЯХ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ	231
КИРПА С. С. СПІВВІДНОШЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ І ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	235
ПАНАСЮК О. А. ПОВНОВАЖЕННЯ СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ТА ПРАВИЛО «АСИМЕТРІЇ» ОЦІНКИ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ	240
ПЧЕЛІНА О. В. ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ ДОКУМЕНТІВ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	248
ЦИМБАЛЮК В. І. ПРАВОВІ ТА МЕДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ ТРУПА.....	255
ЧАПЛИНСЬКА Ю. А. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ (ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ).....	262
ЧЕРНЕНКО А. П., ШИЯН А. Г. РОЛЬ СУДУ В ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	268

РЕЦЕНЗІЯ

ТИМЧЕНКО Л. Д. ЧЕЛОВЕК – СУБЪЕКТ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА? ЕСТЕСТВЕННО!.....	273
--	-----

ПРАВО
І СУСПІЛЬСТВО

---

1 • 2015

Науковий
журнал

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 05.01.2015 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 25,53. Ум. друк. арк. 33,48. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпропетровськ, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42